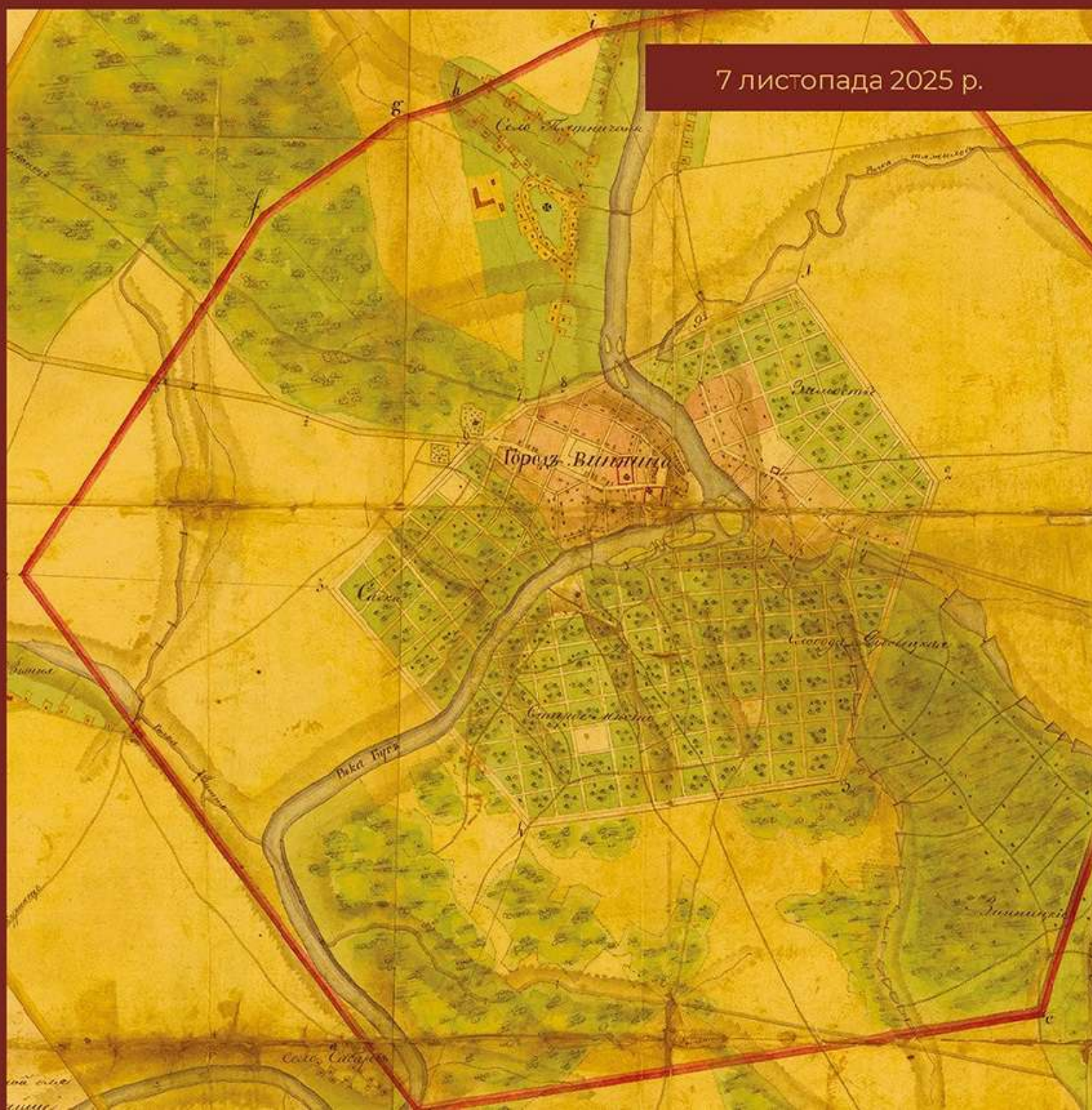

XXXVII ВІННИЦЬКА ВСЕУКРАЇНСЬКА
НАУКОВА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

ВІННИЧЧИНА: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ. КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

7 листопада 2025 р.

Міністерство освіти і науки України
Вінницька обласна військова адміністрація
Департамент гуманітарної політики
Департамент інформаційної діяльності та комунікацій з
громадськістю
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського
Факультет історії і міжнародних відносин
Український інститут національної пам'яті
Перший міжрегіональний територіальний відділ
Державний архів Вінницької області
Вінницький обласний краєзнавчий музей
КЗ «Музей Вінниці»
ГО «Подільська спадщина»
ГО «Вінницьке історичне товариство»
Вінницька обласна організація
Національної спілки краєзнавців України

ВІННИЧЧИНА: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ Краєзнавчі дослідження

**МАТЕРІАЛИ
XXXVII ВІННИЦЬКОЇ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ
ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

7 листопада 2025 р.

Вінниця
ТВОРИ
2025

УДК 94(477.44)(06)
В 48

Рекомендовано до друку вченою радою факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Протокол №4 від 10 грудня 2025 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. А. Мельничук (відповідальний редактор), С. Ю. Юзвак, Т. Д. Каменщук, А. В. Войнаровський, Б. М. Галайко, С. Д. Гальчак, С.А. Гула, В. М. Даниленко, Ю.А. Зінько, Т. Р. Кароєва, О. А. Коляструк, Н.В. Жмуд (відп. секретар), П. М. Кравченко, О.М. Кравчук, О. І. Криворучко, С. А. Лапшин, І. В. Мазур, О.П. Мурашова, Р.М. Паламаровський, О.С. Петренко, І. М. Романюк, О.О. Серветнік, В. А. Тучинський, О. Ю. Федоришен.

Рецензенти:

В. В. Кононенко, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Ю. В. Легун, доктор історичних наук, професор, директор Державного архіву Вінницької області.

Адреса редакційної колегії:

21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Факультет історії і міжнародних відносин.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

В 48 **Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXXVII Вінницької всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. 7 листопада 2025 р.** / ред. кол.: О.А. Мельничук (відп. редактор), С.Ю. Юзвак, Т.Д. Каменщук, Н.В. Жмуд (відп. секретар) та ін. – Вінниця : ТВОРИ, 2025. – 382 с.

ISBN 978-617-552-961-4

УДК 94(477.44)(06)

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2025

© Автори статей, 2025

© ТОВ «ТВОРИ», 2025

ISBN 978-617-552-961-4

ЗМІСТ

ДАВНЯ, СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА МОДЕРНА ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Володимир Волощук

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ
КРИЖОПІЛЬСЬКОЇ І ГОРОДКІВСЬКОЇ
ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД **9**

Ілля Березюк

З ІСТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДОЮ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО **18**

Олександр Федоришен

ВІННИЦЬКА ЄРУСАЛИМКА: ДО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ
КВАРТАЛУ **23**

Олександр Криворучко

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЄВРЕЯ ДОБИ
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСАХ
(МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ) **30**

Анна Березовська

ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ БРАЇЛОВА
У XVIII – XIX СТ. **36**

Олексій Рога

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗМІНИ ПОДІЛЛЯ
У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ. **40**

Олег Мельничук, Тетяна Мельничук

ФІЛЬВАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО СЕЛА МЕЛЬНИКІВЕЦЬ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. **46**

Руслан Зелінський, Ольга Мурашова

ЛІТИНСЬКІ ПАРЛАМЕНТАРІ НА ПОЧАТКУ XX СТ. **50**

Андрій Машталір, Людмила Романець

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА ПОДІЛЛЯ ДО ПОСТАТІ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА ПОЧАТКУ XX СТ. **56**

Інна Коваль

ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ГРАФА ГЕЙДЕНА **63**

**ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ В РОКИ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР**

<i>Дмитро Зозуля</i> НІМЕЦЬКА ПІВДЕННА АРМІЯ У БОЯХ НА Р. СЕРЕТ (6–17 ВЕРЕСНЯ 1915 Р.)	68
<i>Віталій Гандзюк</i> ПОДІЛЬСЬКІ ЧАСОПИСИ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ	71
<i>Надія Петрова</i> ПРАВООХОРОННА СИСТЕМА ГЕТЬМАНАТУ: ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ВАРТИ НА ПОДІЛЛІ	76
<i>Олександр Кравчук</i> ОСИП НАЗАРУК НА ПОДІЛЛІ У 1918 Р.	79
<i>Анатолій Трембіцький</i> З ІСТОРІЇ ПОВСТАННЯ НА БРАЦЛАВЩИНІ У 1919–1920 РР.	87
<i>Валерій Рекрут</i> БОЛШЕВИЦЬКІ АМНІСТІЇ 1920–21 РОКІВ ЯК ЗАСІБ БОРотьБИ ПРОТИ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ ГАЙСИНЩИНИ	93
<i>Костянтин Завальнюк, Володимир Прибила, Валерій Рекрут</i> МІЖ ТРИЗУБОМ І ЧЕРВОНОЮ ЗІРКОЮ: ТРАГІЧНА ДОЛЯ ОТАМАНА ЛЕВЧЕНКА	102
<i>Сергій Гальчак</i> ПОСТАТЬ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ, ЙОГО ВНЕСОК У СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ ЖУРНАЛІСТИКИ	113
<i>Анастасія Колесникова</i> СЕРГІЙ ПАЩЕНКО: УКРАЇНСЬКИЙ ДИПЛОМАТ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЕМІГРАЦІЇ	118
<i>Анастасія Голуб</i> РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПОДІЛЛЯ У ПІДТРИМЦІ МІСЦЕВИХ ГРОМАД ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.	122

ПОДІЛЛЯ В РАДЯНСЬКИЙ ЧАС

<i>Сергій Герасимчук, Віталій Григоришин</i> ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА НА ПОДІЛЛІ В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	128
<i>Анастасія Рога</i> ОРГАНІЗАЦІЯ ЮРИДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ЗАТРИМАНИХ У БУПРАХ ВІННИЦІ (1925–1929)	131
<i>Тетяна Каросва</i> ПРИВАТНЕ ЖИТЛОВЕ БУДІВНИЦТВО У ВІННИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-Х РР.	136
<i>Сергій Калитко</i> ВНЕСОК А. Т. ДАВИДЮКА У ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 30-40-Х РР. ХХ СТ.	142
<i>Людмила Бабій</i> ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА НА ВІННИЧЧИНІ РУМУНСЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ У 1941–1944 РР.	152
<i>Дарія Вихованчук</i> ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ У ВІННИЦІ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944)	156
<i>Сергій Гула</i> ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ОРГАНІВ УМДБ З ПАРТІЙНО- РАДЯНСЬКИМИ СТРУКТУРАМИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПЕРІОД ГОЛОДУ 1946–1947 РОКІВ	161
<i>Павло Кравченко</i> КРАДІЖКИ «СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ВЛАСНОСТІ» В 1947 Р. У КОЛГОСПАХ ВІННИЧЧИНІ	169
<i>Анатолій Войнаровський, Наталка Жмуд</i> ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ НА 1950 РІК ...	174

ВІННИЧЧИНА В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Олександр Вітюк

ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОРГАНІВ МІГРАЦІЙНОЇ
СЛУЖБИ ВІННИЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. ЯК
ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОНОМ: КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ
АСПЕКТ **179**

Ольга Коляструк

ВІЙНА І МЕМОРІАЛЬНА КУЛЬТУРА: СУЧАСНІСТЬ І
РАДЯНСЬКЕ ВІДЛУННЯ (НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦІ) ... **184**

Діана Жмуцька

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА СУЧАСНОСТІ ТА
ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯКУШИНЕЦЬКОЇ ТА
ЛУКА-МЕЛЕШКІВСЬКОЇ ГРОМАД **193**

Олександр Неприцький

РОЗВИТОК ІТ-СФЕРИ ВІННИЧЧИНИ ПІД ЧАС
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ **197**

Анна Полякова

ОСВІТНЯ РОЛЬ КЗ «МУЗЕЙ ВІННИЦІ» У ФОРМУВАННІ
ЛОКАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ **200**

ОСВІТА, КУЛЬТУРА ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ

Олена Кравчук

МИКОЛА ЛЕОНТОВИЧ ЯК ФОЛЬКЛОРИСТ І ДОСЛІДНИК
НАРОДНОПІСЕННОЇ СПАДЩИНИ ПОДІЛЛЯ **205**

Іван Романюк, Віктор Даниленко,

Олександр Даниленко

НОВІ ВИПРОБОВУВАННЯ: ПОЧАТОК ПРОФЕСІЙНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ АКАДЕМІКА ДАНИЛА ЗАБОЛОТНОГО
НА ПОДІЛЛІ У 1894-1895 РР. **209**

Юрій Зінько

ТИМІШ ПАВЛИЧЕНКО – БОТАНІК-ЕКОЛОГ,
ГРОМАДСЬКИЙ І КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ ТА ЧЛЕН УНР
(1892–1958 РР.) **212**

Наталія Кузьмінець, Олена Стадник ПОДОЛЯНИ, ЯКІ ЗМІНИЛИ ХІД ІСТОРІЇ: ФЕОДОСІЙ ДОБРЖАНСЬКИЙ	215
Тетяна Пархомчук ПОДІЛЛЯ У ЖИТТІ Т. Н. ЯБЛОНСЬКОЇ	220
Костянтин Завальнюк ЛЕОНІД ФІЛОНОВ – КІНЕМАТОГРАФІСТ- ДОКУМЕНТАЛІСТ, ПАТРІОТ УКРАЇНИ	224
Віталій Тучинський ПОРТРЕТ КРАЄЗНАВЦЯ: ВОЛОДИМИР РЕВУЦЬКИЙ ТА ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ	235
Тамара Гаєвська ПЕРША ЖІНОЧА ПРАКТИЧНА ШКОЛА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ДОМОВЕДЕННЯ МАРІЇ МАРІУЦ-ГРИНЬОВОЇ В С. ЗОЗУЛИНЦІ	239
Анатолій Лисий ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТКОВУ ОСВІТУ В ДАНЬКІВСЬКІЙ КОМУНІ ШПИКІВСЬКОЇ ПРЕТУРИ ТУЛЬЧИНСЬКОЇ ПРЕФЕКТУРИ (1941–1944)	243
Олександра Коваленко ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧИХ МАТЕРІАЛІВ ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ «ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД 1932– 1933 РР. В УКРАЇНІ»	248
Богдана Чернега ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ОСВІТИ	252
Ана-Марія Nesterenco THEORETICAL APPROACHES TO THE STUDY OF REGIONAL SOCIAL HISTORY	256
Арсен Зінченко ЦЕРКВА РІЗДВА БОГОРОДИЦІ У ТРОЦІ: ЇЇ БУДІВНИЦТВО ТА ПОПРАВА В 1830-ТІ РОКИ	261
Руслан Зелінський ДОМІНУВАННЯ ПРАВОСЛАВ'Я В КОНФЕСІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ НА ПОДІЛЛІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ПОДОЛЬСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ»)	269

Вікторія Колесник КНИГА ШЛЮБНИХ ОБШУКІВ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ М. ВІННИЦІ 1911–1915 РР. ЯК ІСТОРИЧНЕ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛО	277
Дмитро Левчук ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ (ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ СВЯЩЕННИКА СТАРОЇ ВІННИЦІ ПАВЛА ВІКУЛА)	298
Анатолій Войнаровський, Василь Черняк ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ТЕРЕНАХ ВІННИЧЧИНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД: 1945–1949 РР.	304
Катерина Блащук ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ	309
Дмитро Каліберда ЦЕРКВА ЯК ОСЕРЕДОК СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ У СІЛЬСЬКИХ ГРОМАДАХ ВІННИЧЧИНИ В 1950–1960-Х РР.	315
Анна Долинна РОЗВИТОК МЕРЕЖІ МУЗЕЇВ НА ВІННИЧЧИНІ В 1965–1985 РР.	321
Олена Гордієнко МУЗЕЙ КОМПОЗИТОРА МИКОЛИ ЛЕОНТОВИЧА ЯК СКЛАДОВА МУЗЕЙНОЇ МЕРЕЖІ ВІННИЧЧИНИ: ВІДНОВЛЕННЯ, РЕКОНСТРУКЦІЯ ТА РЕЕКСПОЗИЦІЯ	325
Анатолій Гудзевич ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНЕ ВЕРХНЄ НАДРОСНЯ В ДОКУМЕНТАХ ТА СВІДЧЕННЯХ СУЧАСНИКІВ	330
Степан Дровозюк ЕКОЛОГІЧНА ІСТОРІЯ ВІННИЧЧИНИ: СТРУКТУРА І ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	336
Ірина Шарко ПАЛАЦ, ЩО БАЧИВ ІМПЕРІЇ: ЗАГАДКИ РЕЗИДЕНЦІЇ ПОТОЦЬКИХ У ТУЛЬЧИНІ	342
Дмитро Хлапонін З ІСТОРІЇ ПАЛАЦУ ЧЕТВЕРТИНСЬКИХ-БАЛАШОВИХ У КОМАРГОРОДІ	346

Павло Дісяк	
ПАРК-ОСТРІВ АНТАЛЬКА. РОЗВІНЧЕННЯ СТЕРЕОТИПІВ	349
Алевтина Корнелішина	
ВІННИЦЬКІ ПРИБУТКОВІ БУДИНКИ ІЗ СИЛІКАТНОЇ ЦЕГЛИ ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСТА	355
Зоя Гудченко	
З ДОСВІДУ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАБУДОВИ ІСТОРИЧНИХ ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІСТРЯНЩИНИ (КІНЕЦЬ 1960-Х – 2010-І РОКИ)	360
Єгор Пархоменко	
ВІННИЦЬКА МОЗАІКА: ПРОБЛЕМА ЕКСПЛУАТАЦІЇ СОВЕТЬСЬКОГО СПАДКУ	365
Олена Таран, Олена Гончарук	
ПАМ'ЯТЬ ПРО ІІ СВІТОВУ ВІЙНУ В ГРОМАДСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ТРАДИЦІЙНІ МЕТОДИ ТА НОВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ (НА ПРИКЛАДІ ТИВРОВА ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)	369
Наталія Гуменюк	
ПРОВІДИ У ВІЙСЬКО: ВІД САКРАЛЬНОГО ДІЙСТВА ДО ВИХОЛОЩЕННЯ ТРАДИЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ТРЬОХ ПОКОЛІНЬ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛА)	372
Відомості про авторів	377

ДАВНЯ, СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА МОДЕРНА ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Володимир Волощук

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КРИЖОПІЛЬСЬКОЇ І ГОРОДКІВСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД

Анотація. У статті розглянуто історію дослідження археологічних пам'яток Крижопільської і Городківської територіальних громад Тульчинського району Вінницької області. Проаналізовано наукові і науково-популярні праці, що висвітлюють етапи вивчення регіону від початку до кінця ХХ ст. Окреслено внесок українських і зарубіжних дослідників – Ю. Сіцінського, В. Козловської, М. Кучери, П. Хавлюка, В. Рудя, В. Косаківського та ін. – у формування джерельної бази та наукових підходів до дослідження.

Ключові слова: пам'ятки археології, Крижопільська ТГ, Городківська ТГ, історіографія, КККТ, черняхівська археологічна культура.

Volodymyr Voloshchuk

TO THE HISTORY OF STUDYING THE ARCHAEOLOGICAL SITES OF THE KRYZHOPIL AND HORODKIVKA TERRITORIAL COMMUNITIES

Abstract. The article reviews the history of archaeological research in the Kryzhopil and Horodkivka territorial communities of the Tulchyn district in the Vinnytsia region. Scientific and popular science works covering the stages of study of the region from the beginning to the end of the 20th century have been analysed.. The contribution of Ukrainian and foreign researchers – Y. Sitsinsky, V. Kozlovska, M. Kuchera, P. Havlyuk, V. Rud, V. Kosakivsky, and others – to the formation of the source base and scientific approaches to research is outlined.

Keywords. archaeological monuments, Kryzhopil territorial communities, Horodkivka territorial communities, historiography, KKKK, Chernyakhiv archaeological culture.

Аналіз публікацій варто почати з «Археологічної карти Подільської губернії», що була складена Ю. Й. Сіцінським у 1901 р. Це джерело комплексно описує всі виявлені на момент створення пам'ятки на території Поділля: від укріплених поселень до скарбів різних типів, від монетних до речових.

Ю. Й. Сіцінський на території досліджуваного регіону позначає величезну кількість курганів і курганних груп, ряд слов'янських городищ і поселень. Варто також зазначити, що більшу частину матеріалу Юхим Йосипович отримав від різних осіб, які надсилали інформацію безпосередньо у Губернський історико-статистичний кабінет [1, с. 156].

Ось що він пише про виявлені пам'ятки біля села Крикливець: «Поблизу села знаходиться кругле городище у 20 саж. в діаметрі; навколо оточене валом до 4 саж. висоти і ровом. Селяни знайшли декілька мідних монет XVII–XVIII ст., мідний хрест і два литих мідних підсвічники» [2].

Варто враховувати те, що інформація надається поверхнева або неточна. Ось що, до прикладу, пише П. І. Хавлюк про дані Ю. Й. Сіцінського відносно городищ слов'ян досліджуваного регіону: «Вказана праця відзначається рядом неточностей. Іноді неправильно вказується форми і розміри пам'яток» [1, с. 156–157]. Вся інформація потребує переосмислення і повторного вивчення, але попри наявні недоліки, це важливе джерело для вивчення пам'яток археології на території громад.

У міжвоєнний період інтерес до старожитностей Поділля не згасає – навпаки, з'являються перші наукові публікації, що ґрунтуються на музейних збірках та окремих польових знахідках.

Першою науковою працею, що описувала археологічні дослідження на цій території, є стаття В. Є. Козловської 1930 р. – «Бронзові прикраси з давнього поховання на терені заповідника ім. Заболотного (с. Чоботарки Тульч. Окр.)». Вона описує пам'ятки епохи бронзи, їхній тип і походження, працюючи з музейними матеріалами. Стаття містить фотографії артефактів і є важливим джерелом для вивчення ранніх досліджень Поділля [3, с. 31–33].

Робота, на яку варто звернути увагу, – це комплексна праця М. Ю. Брайчевського «Римська монета на території України», яка лише частково охоплює досліджуваний регіон, а саме описує срібну римську монету, знайдену у 1955 році у селі Гарячківка [4, с. 121].

Наступний етап у вивченні пам'яток археології регіону пов'язаний із вивченням слов'ян П. І. Хавлюком, М. П. Кучерою і Р. О. Юрою.

П. І. Хавлюк у 1969 році опублікував статтю «Древньоруські городища на Південному Бузі». Це джерело дає комплексне розуміння про древньоруські поселення не лише нашого краю, а й навколишніх територій. П. І. Хавлюк подає інформацію з приводу городищ: «Так згідно Ю. Сіцінському, у верхів'ях р. Дохни поблизу сіл Шарапанівка, Китайгород, Капустяни, Куниче і Савинці розташовано п'ять городищ. Тим часом у цьому районі виявлено лише городище поблизу с. Куниче» [1, с. 157].

М. П. Кучера і Р. О. Юра у статті «Обстеження городищ і замчищ на Поділлі» (1972 р.) описують особливості слов'янських городищ в регіоні. Нас цікавить згадка про виявлені ними своєрідні «кринички»

для зберігання води, що були обнесені валами для захисту. Йдеться про чотири таких «кринички» у різних населених пунктах Вінницької області, зокрема у селі Крикливець, нинішньої Крижопільської територіальної громади [5, с. 382].

Дослідження, присвячені безпосередньо слов'янським і руським городищам, відновлюються вже у 2000 році археологом М.П. Кучерою. У статті «Залишки водозбірних споруд на слов'яноруських городищах Х–ХІІІ ст.» він подає детальний опис водозбірної споруди слов'янського городища у селі Крикливець і порівнює її з такими самими об'єктами з інших городищ, які знаходяться на близькій відстані [6, с. 98].

З 90-х рр. ХХ ст. дослідники зосереджують свою увагу на вивченні пам'яток Культурного комплексу Кукутень-Трипілля (КККТ) на території Поділля.

Одна з перших праць, що надає структуровану інформацію про КККТ у подільському краї, є стаття місцевого краєзнавця Б. Г. Віци «До історії стародавнього населення на території Крижопільського району», опублікована у 1992-му році Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм у збірнику «Етнографія Поділля». Автор подає результати власних та колективних польових розвідок поселень КККТ, виокремлює основні особливості розміщення пам'яток і характеризує виявлену кераміку [7, с. 8–12]. Він також зробив декілька рукописних карт, на яких показано місцезнаходження пам'яток КККТ регіону, які з певних причин не були прикріплені до статті.

Упродовж наступних років з'являється низка праць, які присвячені вивченню проблематиці цієї культури, однак вони мають локальний і описовий характер: автори здебільшого фіксують поверхневі знахідки та результати археологічних розвідок у районі села Гарячківка.

До цієї групи належать праці Т. В. Лотоцької і В. В. Очеретного «Археологічні розкопки в Гарячківці на Крижопільщині» та «Археологічна розвідка Подільської археологічної експедиції», В.Т. Загоруйко та В. О. Шумової «Поселення середньої доби Трипільської культури на Вінниччині с. Гарячківка».

Ці розвідки взаємодоповнюють одна одну і подають узагальнену інформацію про археологічні дослідження, здійснені у 1993 році Експедицією Вінницької обласної археологічної науково-дослідної інспекції і Подільською археологічною експедицією при Вінницькому обласному краєзнавчому музеї в околицях села Гарячківка колишнього Крижопільського району Вінницької області: «Обстежено площу близько 7 тис. га, де виявлено 16 пам'яток, п'ять з яких двошарові. Серед них представлені поселення та могильники, що належать до різних культурно-археологічних етапів» [8, с. 79]. Порівняльний аналіз цих матеріалів дає змогу виокремити певні відмінності у спрямуванні польових студій. Так, у роботі В. Т. Загоруйко і В.О. Шумової основна увага зосереджена на дослідженні поселень КККТ поблизу с. Гарячківка – Гарячківка 3, 7, 8 [9, с. 52], у якій подано

короткий опис виявлених пам'яток, характеристику поселень та їхню періодизацію. Натомість у статті Т. В. Лотоцької і В. В. Очеретного «Археологічна розвідка Подільської археологічної експедиції» висвітлюється ширше коло археологічних об'єктів – поселення КККТ і черняхівської культури у межах сіл Одаї, Гарячківка, Городківка і Красносілка [10, с. 52–53]. Варто також зазначити, що найбільше скупчення пам'яток, описаних авторами, розташоване навколо саме с. Гарячківка. Окрім опису пам'яток та їхніх коротких характеристик, додається карта з позначенням розташування виявлених поселень [8, с. 52].

Варто також згадати працю С. О. Гусева «Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н. е.», у якій нас цікавить опис антропоморфної трипільської статуетки, знайденої на поселенні біля с. Вільшанка Крижопільської територіальної громади та підкріпленої фотографією [11, 208–209].

Праця місцевого дослідника, к.і.н. Є. Ф. Годованого «Долинами Вільшанки та Марківки: історичні долі людей та поселень західного Крижопілля» (2011 р.) хоча не є безпосередньо археологічним дослідженням, все ж містить матеріали археологічних розвідок, зокрема, маловідомих пам'яток: «За переказами, під всією старою частиною села (колишнє містечко) є підземні ходи, про що свідчать провалини, які трапляються і тепер. Так, біля будинку Білявського М. І. утворився обвал глибиною 7-8 метрів. Ці підземні ходи ніколи не досліджувалися. Старожили заявляють, що один такий з'єднує костел і каплицю, що розташована на католицькому кладовищі. Спроба дослідити не мала успіху через те, що повітря підземелля непридатне для дихання» [12, с. 224]. Також автор використовує дані з «Археологічної карти Подільської губернії» Ю. Й. Сіцінського і результати спільних з іншими краєзнавцями досліджень про пам'ятки КККТ [12, с. 224].

У співавторстві з к.і.н. Є.Ф. Годованим було опубліковано працю «Зеленянка. Село на Кучманському шляху історії» (2019 р.), де історії стародавніх поселень на території села Зеленянка Крижопільської територіальної громади присвячено окремий розділ. Автори надають декілька карт: 1-ша – «Карта поселень на території села Зеленянка», 2-га – «Археологічна карта Крижопільського району» (за М.В. Потупчиком). Вони слугують важливими картографічними джерелами для вивчення пам'яток археології, адже надають точне їхнє місцезнаходження на території населеного пункту. У цій праці також подається детальний опис трипільського поселення Зеленянки і всіх виявлених дослідниками артефактів КККТ [13, с. 12–16].

Наступним етапом у вивченні пам'яток КККТ краю стали праці, у яких дослідження поєднуються з елементами картографування та аналітичного узагальнення. До таких належать стаття Н. І. Майданюк «Карта пам'яток трипільської культури на Вінниччині», яка є одним з найцікавіших джерел по вивченню пам'яток КККТ на території сучасної Вінниччини: «14 трипільських поселень виявлено на території

Крижопільського району. Археологічні розвідки на більшості пам'яток проводили В. Т. Загоруйко (1993 р.), М. В. Потупчик і М. Є. Левада (1996 р.). Жодне поселення не розкопувалось» [14, с. 77–88].

У своїй статті «Картографування пам'яток трипільської культури регіону південно-східної Вінниччини» В. С. Рудь не просто узагальнив інформацію про поселення, а й за допомогою картографічних матеріалів подає розподіл пам'яток різних періодів КККТ, зокрема, і поселень на території Городківської і Крижопільської громад [15, с. 137–139]. Спільне дослідження В.С. Рудя, С. С. Федорова і О. В. Зайцевої «Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини» (2016 р.) вперше надає інформацію про трипільські поселення у Тернівці і Заболотному, переосмислює датування поселення Тернівка, але залишає відкритим питання про хронологічну приналежність поселень Городківка 2, Гарячківка 1 та 2, Одаї 1 та 2, Красносілка 2 [16, с. 10].

Сюди ж можна віднести публікації останніх років у румунських і польських періодичних виданнях, а також спільні україно-німецькі дослідження.

Авторами більшості цих праць є В. Рудь (Інститут археології НАН України), Р. Хофман і Й. Мюллер (Кільський університет Крістіана-Альбрехта), В. Косаківський (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського), О. Зайцева (Київський національний університет ім. Бориса Грінченка).

У статті «Tracing the Micro Processes of the Production and Use of Ceramic Vessels and Textile Products from the Cucuteni-Trypillia Settlements of Bilyi Kamin and Krynychky-Ferma (Ukraine)» (Відстеження мікропроцесів виробництва та використання керамічних посудин і текстильних виробів з Кукутені-Трипільських поселень Білий Камінь і Кринички-Ферма (Україна)) автори подають детальний опис поселень КККТ Білий Камінь і Кринички та виявлених на них фрагментів кераміки із відбитками текстильних виробів. Нас цікавить пам'ятка саме с. Кринички Городківської громади. Кожен фрагмент підкріплюється фотографіями артефактів. У розділі «Обговорення» охарактеризовані матеріали, з яких робилися текстильні і керамічні вироби, а також методи виготовлення керамічних посудин [17, с. 199–209].

Стаття «Copper age Landscape History Between Dniester and Southern Bug (Ukraine)» (Історія ландшафту мідної доби між Дністром і Південним Бугом (Україна)) того ж колективу авторів повідомляє про історію вивчення пам'яток КККТ на схід від річки Південний Буг, їхні загальні особливості, окреслює регіон вивчення пам'яток і подає точну кількість досліджених поселень. Порівнюються особливості розвитку поселень у Крижопільському і Чечельницькому регіонах. Ілюстрації містять магнітні плани пам'яток Кісниця і Гарячківка 8 [18, с. 84–86].

Найзмістовнішим джерелом, яке акцентує свою увагу на КККТ краю, є колективна монографія «From Ros to Prut: Transformations of Trypillia Settlements», де у 2 томі узагальнено усі дослідження, що проводилися археологами на території Крижопільського регіону.

Описи пам'яток доповнені значною кількістю фотоілюстративних і схематичних джерел, серед них: фото поселень, шурфів, виявлених артефактів, магнітні плани, карти розміщення пам'яток і конкретних об'єктів, таблиці і графіки із статистичними даними різних напрямів. Ця праця об'єднує напрацювання всіх попередніх років у цілісну «картину» [19, с. 9–128], [20, с. 129–154].

Окремим блоком варто виділити публікації, що присвячені пам'яткам черняхівської культури. Серед них праця д.і.н. Б.В. Магомедова «Пам'ятки черняхівської культури Вінницької області», де представлено каталоги пам'яток відносно кожного регіону згідно новому адміністративному поділу від 2020 року, надається опис пам'яток і схематичні джерела (за наявності). Також через тісні торговельні зв'язки між черняхівською культурою і Римською імперією у праці подано список виявлених римських монет. А також представлена схематична і описова інформація про могильник Зеленянка і поселення черняхівської культури у Гарячківці, Одаях і Красносілці [21, с. 95–100].

У статті «The Pottery Kilns at the Copper and Late Roman Age Site Hariachkivka 8 (Ukraine): Magnetic Prospection and Archaeological Verification» (Гончарні горни на місці поселення мідної та пізньоримської доби. Гарячківка 8 (Україна): магнітна розвідка та археологічна перевірка) автори описують, які саме культурні шари були виявлені під час досліджень у 2018 і 2019 рр. на території пам'ятки Гарячківка 8. Як було пізніше з'ясовано науковцями, це поселення двошарове: першим шаром виступає черняхівська культура, другим – Трипілля. Основний акцент у статті зроблено на історії виявлення черняхівських горнів на території Гарячківки 8, подано детальний опис виявлених пам'яток, магнітний план із позначенням місць, де були виявлені горни, а також їхні фото [22].

Джерелами до вивчення цієї теми також є науково-популярні публікації у місцевій періодиці. Наприклад, стаття В. Красножона «Знахідки минулого» у газеті «Сільські новини» (газета Крижопільського району), де подано коротке інтерв'ю учасника археологічної експедиції, завідуючого сектором охорони пам'яток археології Михайла Валентиновича Потупчика. Експедиція проводила розкопки у с. Жабокрич Крижопільської громади, у зв'язку з тим, що під час проведення будівельних робіт були виявлені артефакти бронзового і залізного віків. Автор також надає перелік організацій, залучених до розкопок, та учасників експедиції [23, с. 6].

Стаття В. Мельника «Римські монети і готські артефакти в межиріччі Кам'янки та Гарячківки (Села Одаї, Гарячківка, Красносілка, Зеленянка)» у газеті «Вінниччина» надає узагальнений опис пам'яток КККТ і черняхівської культури у районі сіл Крижопільської територіальної громади, беручи за основу праці Б.В. Магомедова і В.Т. Загоруйко. Це також одна з небагатьох публікацій, де описується діяльність «чорних копачів» на території краю [24, с. 11].

Цінною є стаття М. Гольда «На Вінниччині виявили мусульманський мавзолей XIII ст.», у якій описано найрідкіснішу пам'ятку археології не тільки колишнього району, а й всієї Вінницької області – мусульманський мавзолей (торбе), ймовірно золотоординського часу в селі Кісниця. Інформацію про цю пам'ятку автор отримав від краєзнавця Валентини Гижко і тюрколога, завідувача центру досліджень цивілізацій Причорномор'я Інституту історії НАНУ Олександра Галенка. Додається фото цього мавзолею [25].

Джерелом узагальнюючого характеру є збірник «Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина», де було упорядковано пам'ятки археології кожного району Вінницької області, відповідно до старого адміністративного поділу, і колишнього Крижопільського. З 2020 року адміністративний поділ змінився, і тепер райони стали структурно більшими. Також однією із характерних особливостей збірника є його виклад матеріалу, інформація про пам'ятки археології передається у вигляді списку із прив'язкою до найближчого населеного пункту, де описано: тип пам'ятки, хронологічні рамки, відстань і напрямок від або до найближчого населеного пункту [26, с. 100–103].

Отже, історіографія дослідження археологічних пам'яток Крижопільської та Городківської громад демонструє поступовий розвиток від узагальнених описів початку ХХ ст. до сучасних комплексних підходів. Започаткував вивчення Ю. Й. Сіцінський у «Археологічній карті Подільської губернії» (1901), яку згодом доповнили праці В. Козловської, М. Кучери, Р.Юри та інших. У 1990-х роках активізувалися локальні дослідження, зокрема, Т. Лотоцької, В. Очеретного, В. Загоруйко, що висвітлили пам'ятки КККТ і черняхівської культури. Вагомий внесок зробили місцеві краєзнавці, зокрема Б. Г. Віца, Г. М. Куций та Є. Ф. Годований. Сучасний етап дослідження характеризується використанням методів картографування й магнітного аналізу, що відображено у працях В. Рудя, Р. Хофмана, В. Косаківського, О. Зайцевої і Й. Мюллера.

Таким чином, розвиток археологічних студій у регіоні перейшов від описового до комплексного наукового рівня, що створює міцну основу для подальших досліджень і збереження культурної спадщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хавлюк П. І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-руські старожитності. Київ: Наук. Думка, 1969. С. 156–174.
2. Сіцінський Ю. Й. Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О. Л. Баженов. Репр. вид. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. 135 с.
3. Козловська В. Бронзові прикраси з давнього поховання на терені заповідника ім. Заболотного (с. Чоботарки Тульч. Окр.) // Хроніка археології та мистецтва. Київ, 1930. Ч. 2. С. 31–33.

4. Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. Київ: ІА НАН УРСР, 1959. 247 с.
5. Кучера М. П., Юра Р. О. Обстеження городищ і замчищ на Поділлі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. Київ, 1972. Випуск 4. С. 382–386.
6. Кучера М. П. Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах Х-ХІІІ ст. // Археологія. Київ, 2000. № 2. С. 94–100.
7. Віца Б. Г. До історії стародавнього населення на території Крижопільського району // Етнографія Поділля. Тези доповідей наукової конференції. Вінниця, Вінницький обласний краєзнавчий музей, 1992. Ч. 2. С. 8–12.
8. Лотоцька Т. В., Очеретний В. В. Археологічна розвідка Подільської археологічної експедиції // Археологічні дослідження в Україні 1993 р. Київ, 1997. С. 79–80.
9. Загоруйко В. Т., Шумова В. О. Поселення середньої доби трипільської культури на Вінниччині біля с. Гарячківка // Археологічні дослідження в Україні 1993 р. Київ, 1997. С. 52–53.
10. Лотоцька Т., Очеретний В. Археологічні розкопки в Гарячківці на Крижопільщині // Тези доповідей тринадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1994. С. 18–19.
11. Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV–III тис. до н.е. Вінниця: Антекс – УЛТД, 1995. 304 с.
12. Годований Є. Ф. Долинами Марківки і Вільшанки: історичні долі людей та поселень західного Крижопілля. Нариси. Одеса: Друкарський дім, 2011. 336 с.
13. Годований Є. Ф., Хімей В. В. Зеленянка. Село на Кучманському шляху історії. Дрогобич: ТзОВ «Трек ЛТД», 2019 р. 320 с.; іл.
14. Майданюк Н. І. Карта пам'яток трипільської культури на Вінниччині // Подільська старовина. Вінниця, обл. краєз. музей, ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. Вип. 4. 408 с.
15. Рудь В. С. Картографування пам'яток трипільської культури регіону південно-східної Вінниччини // Археологія і давня історія України. Київ, 2015. № 4. С. 137–139.
16. Рудь В. С., Федоров С. С., Зайцева О. В. Розвідки пам'яток трипільської культури на півдні Вінниччини // Археологічні дослідження в Україні 2015. Київ, 2016. С. 10–12.
17. Rud V., Zaitseva O., Skrzyniecka W., Kosakivskyi V., Hofmanns R. Tracing the Micro Processes of the Production and Use of Ceramic Vessels and Textile Products from the Cucuteni-Trypillia Settlements of Bilyi Kamin and Krynychky-Ferma (Ukraine) // Sprawozdania archeologiczne №75/1, 2023. P. 183–212.
18. Rud V., Hofmann R., Kosakivskyi V., Müller J. Copper age Landscape History Between Dnister and Southern Bug (Ukraine) // Cucuteni 140: Interdisciplinary Ramework for Cucuteni-Trypilli Researc International Colloquium: Programme and abstracts / ed.:

- Constantin Preoteasa, Aleksandr Diachenko, René Ohlrau, Carsten Mischka Piatra-Neamț; Editura „Constantin Matasă“, 2024. P. 84-86.
19. Rud V., Hofmann R., Kosakivskiy V., Zaitseva O., Mueller J. Tracing Trypillia Transformations in the Southern Bug Dniester Interfluvium: Archaeological Investigations in the Kryzhopil region, Ukraine // From Ros to Prut: Transformations of Trypillia Settlements. Volume II / ed. Robert Hofmann, Wiebke Kirleis, Johannes Mueller, Vitalii Rud, Stanislav Țernaț, Mykhailo Videiko. P. 9–128. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.sidestone.com/openaccess/9789464270754.pdf>
20. Burdo N., Rud V., Hofmann R. Miniature ceramic items from Trypillia settlements of South-East Podillia // Ibidem. P. 129-154. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.sidestone.com/openaccess/9789464270754.pdf>
21. Магомедов Б. В. Пам'ятки черняхівської культури Вінницької області. Київ: ІА НАН України, 2022. 146 с.
22. Rud V., Hofmann R., Kosakivskiy V., Zaitseva O., Mueller J. The Pottery Kilns at the Copper and Late Roman Age Site Hariachivka 8 (Ukraine): Magnetic Prospection and Archaeological Verification // XVI International Scientific Conference "Monitoring of Geological Processes and Ecological Condition of the Environment". 5-18 November 2022, Kyiv, Ukraine. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/42650/>
23. Красножон В. Знахідки минулого // Сільські новини. 2000. 24 жовт. С. 6.
24. Мельник В. Римські монети і готські артефакти в межиріччі Кам'янки та Гарячківки (Села Одаї, Гарячківка, Красносілка, Зеленянка) // Вінниччина. 2024. 5 черв. С. 11.
25. Гольд М. На Вінниччині виявили мусульманський мавзолей XIII ст. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://lenta.ua/navinnichchini-viyavili-musulmanskiy-mavzoley-xiii-stolittya-28546/>
26. Пам'ятки історії та культури Вінницької області: словникова частина [Текст] / Упорядники: Ю. А. Зінко, М. Р. Мудраченко та ін. Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. 400 с. : табл.; кол. вкл. фото.

З ІСТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДОЮ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Анотація. У статті розглянуто історію Поділля з періоду II половини XIV століття до II чверті XV століття: передумови утворення, устрій та подальша доля Подільського князівства. Також було проаналізовано правління братів-княжичів Коріятовичів на Поділлі.

Ключові слова: Поділля, Подільське князівство, Коріятовичі, битва при Синіх Водах, Королівство Польське, Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське.

Illia Bereziuk

FROM THE HISTORY OF THE PODOLIA LANDS UNDER THE RULE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA

Abstract. The article examined the history of Podolia from the second half of the 14th century to the second quarter of the 15th century: the prerequisites for the formation, structure, and further fate of the Podolia principality. The reign of the Koriatovych brothers in Podolia was also analyzed.

Key words: Podolia, Principality of Podolia, Koriatovyches, Battle of Blue Waters Kingdom of Poland, Grand duchy of Lithuania.

Поділля – історичний регіон України, який розташований в південно-західній її частині. Охоплює майже всі землі сучасних Вінницької, Хмельницької (південь та центр), Тернопільської та Одеської (північна частина) областей. [1, с. 435]

Історично подільська земля була розділена на дві частини: Пониззя (західна частина), яке простягалось вздовж середньої течії Дністра, починаючи з притоки Стрипи до Лядови або закінчуючи рікою Мурафою, та Побожжя, або ж пізніше Брацлавщина (східна частина), що простягалась за верхньою течією річки Південний Буг та її притокам. [2, с. 5-6]

Поворотним моментом в історії подільських земель стала битва біля Синіх Вод, яка ймовірно сталася 24 вересня – 25 грудня 1362 року. У битві зіткнулися армії литовського князя Ольгерда та трьох золотоординських орд ханів Бека-Ходжі, Култа-Буги та Дмитра. [3, с. 107] Точне місце синьоводської битви не відоме. За першою версією, вона відбулася на річці Синюха, що знаходиться на Кропивниччині. За другою – битва сталася на території Поділля, на Вінниччині, на річці Снивода. [3, с. 111]

Детальний опис синьоводської битви 1362 року розписаний у хроніці Мацея Стрийковського. Першим її етапом був обстріл з луків,

що здійснювало татарське військо (не дало бажаного результату). Вцілівши від татарських стріл, армія Ольгерда перейшла до другого етапу: рукопашний бій, внаслідок якого литовсько-руські сили прорвали лобову частину, одночасно з тим, з боків рушили війська новгородців та Коріятовичів, що остаточно доби́ли татарське військо. [4, с. 480-481]

Вислідом битви під Синіми Водами стало приєднання до Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського Чернігово-Сіверщини, Київщини та Поділля.

На відміну від Київського і Чернігово-Сіверського регіонів, на Поділлі встановлення литовської влади мав дещо інший характер. Оскільки перші два князівства існували до татарського завойовання, то для встановлення литовської влади потрібно було замінити Рюриковичів на Гедиміновичів. А у випадку з подільським князівством, яке до цього не існувало, литовській династії потрібно було підлаштовуватись до місцевої традиції, яка склалася в золотоординські часи, а саме: поряд із першим ханом був темник (воевода), що пояснює дуумвірат Коріятовичів. [2, с. 68-69]

Перед тим, як почати розвивати цю тему, варто зазначити, що влада, можливо, Коріятовичів поширювалася не на всі терени новоствореного Подільського князівства, оскільки Східне Поділля все ще було малозаселеним, що спонукає припущення щодо приналежності його до татарських володінь. Також доказом того може слугувати й відсутність князівських грамот щодо цих теренів. [5]

Після приходу княжичів на Поділля, воно було поділене між братами: Юрій взяв Кам'янець і його округу, Олександр – Смотрич з прилеглими до нього землями, Костянтин – Бакоту, столицю Пониззя, а Федір – Червоногород [5, с. 51]

Оскільки Велике князівство Литовське було федерацією князівств, то можна припустити, що нові правителі були єдиними господарями подільської землі, що підтверджує їхній титул у князівських грамотах, наприклад, грамота Юрія та Олександра Коріятовича від 7 січня 1374 року: «Ми, князь Юрій Коріятович, Божою милістю князь і господар Подільської землі, із братом своїм князем Олександром». [6, с. 9] Такої ж думки відомий дослідник Є. Сіцінський, який у своїй праці вказує, що литовські князі не втручалися у справи Поділля. Крім того, можна припустити, що нащадки Коріята вели незалежну внутрішню та зовнішню політику.

До ознак незалежності Подільського князівства можна віднести той факт, що був самостійний збір податків [6, с. 11], а також один із символів влади – монети – «подільський півгріш», який карбували тоді на Поділлі. [6, с. 12]

Головним напрямком у зовнішній політиці Коріятовичів був захист кордонів Великого князівства Литовського, адже їхні володіння простягалися вздовж татарських земель, з яких часто відбувалися набіги вглиб руських земель. Після приходу литовських княжичів для оборони свого кордону, вони спорудили мережу замків. Про це нам

розповідає Мацей Стрийковський у своїй хроніці: «...Ці литовські князі Коріятовичі збудували й інші замки на Поділлі: Брацлав, Вінницю, Межибіж, Березаницю, Хмільник, Теребовлю для оборони проти частих наїздів татар і волохів, з якими часто й довго боролися...». [4, с. 482]

Головно про правління подільських князів ми знаємо мало, але, завдяки грамотам, які вони видавали, можливе з'ясування окремих аспектів правління у Подільському князівстві.

Першими Коріятовичами, що правили на Поділлі, були старші брати Юрій та Олександр. Про їхнє правління ми дізнаємося з грамот, що датуються 1374 та 1375 роками.

У першій грамоті йдеться про передачу місту Кам'янцю 200 ланів землі та звільнення мешканців від будь-яких повинностей на 20 років за даровану землю, а також надання прав самоврядування. Деякі дослідники вважають, що це було надання магдебурзького права, насправді ці привілеї були надані у 1432 році. У другій грамоті мовиться про передання домініканцям земель у Смотричі. У третій – про надання краківським торговцям права вільної торгівлі на Поділлі.

Наступним подільським князем став Костянтин. Про його правління ми довідаємося з його грамот 1385 та 1388 років.

Перша грамота дає дозвіл на торгівлю краківським купцям. На думку Є. Сіцінського, це розпорядження подільського князя підтверджує попереднє рішення Юрія та Олександра. У другій грамоті, що датується 19 вересням 1388 р., йдеться про передачу за вірну службу міста Бакота з селами у Наддністрянщині у володіння слугі Немирі. [5]

Також із цим князем пов'язаний перехід Подільського князівства у васальну залежність від Угорського королівства в 1377 році (ми дізнаємося про це з листа Людовика до Франческо Каррари), яка закінчиться зі смертю угорського короля, тобто в 1383 році. [7, с. 7] Проте самостійність князівство не втрачає. [6, с. 14]

Останнім подільським князем після смерті брата у 1391 році стає Федір Коріятович, який правитиме аж до ліквідації князівства у 1394 році. Про останнього із Коріятовичів як подільського князя ми дізнаємося зі спільної з Костянтином грамот 1388 та 1392 років, у яких йдеться про передачу своєму слугі Бедриху чотири села в Червоногородській окрузі. [5]

Становище українських земель, зокрема й Поділля, значно похитнулося, після приходу в 1392 році на престол Великого князівства Литовського Вітовта, який у своїй внутрішній політиці прагнув централізувати державу. Як наслідок почався наступ на українські удільні князівства, які фактично були самостійними державами. Так впродовж 1393–1395 рр. українські князі були позбавлені своїх володінь, які стали литовськими провінціями.

Перемігши чернігово-сіверського князя та домігшись нейтралітету від київського [8, с. 139], восени 1393 року Вітовт разом з польсько-литовським військом рушив на Поділля. У відповідь

Федір Коріятович посилив гарнізони подільських фортець молдавськими та угорськими залогами.

Завоювання Подільського князівства було розпочато зі сходу: першим впав Брацлав, за ним – Сокілець, Кам'янець, Смотрич, Скала, а згодом й інші міста. Дослідники вважають, що таке швидке опанування подільських земель стало можливим завдяки наявності в польсько-литовського війська гармат.

Після падіння Поділля, Федір Коріятович був вимушений тікати до Угорщини, де на Закарпатті за номінальну передачу прав на подільську землю угорському королю отримав місто Берегово (1394), Мукачівську і Маковицьку домінії (1396).

Крім нового титулу «пан Мукачівський», Федір Коріятович все ще зберігав свій попередній титул «князь Поділля», що могло вказувати на надію повернути собі подільську землю. Цю спробу він робить у 1402 році, та невдало. Відмовившись від своїх попередніх планів щодо Поділля, він занурився у розвиток свого нового володіння. [9, с. 28–31]

Отож, Подільське князівство перестало існувати в 1394 році, тоді ж ці землі привернули увагу Польщі. Аби не починати війни, яка б ослабила литовське військо, що б спровокувало експансію татар, князь Вітовт передав польській короні західну частину Поділля з містами Кам'янцем, Бакотою, Смотричем, Скалою й Червоногородом.

На Західному Поділлі новим господарем став краківський воєвода Спитка з Мельштина, про це свідчить його грамота у 1395 році. Він правив з 1395 до 1399 року. Після нього Ягайло поставив Свидригайла, але через два роки Західне Поділля перейшло до рук Ягайла. Після цього поставлений Свидригайлом Грицько Кердиевич передає новому поручникові Дереславові Конопці.

Тим часом новим правителем Східного Поділля стає Корибут-Дмитро Ольгердович або батько Федора Несвизького.

Після 9-річного правління, у 1411 році Ягайло передає Західне Поділля Вітовтові, внаслідок цього подільські землі знову опинилися під єдиною владою. Проте польська шляхта не хотіла визнавати його зверхність, тому Ягайло видав дві грамоти з закликом визнати Вітовтову владу.

Під час цього періоду відбувається активна українська колонізація та укріплення Східного Поділля, внаслідок боротьби Вітовта проти татар, що призвела до виходу кордонів Великого князівства Литовського до Чорного моря.

Ще за життя Вітовта планувалося повстання польських шляхтичів на Поділлі, яке спалахнуло у 1430 році. На чолі повстанців були кам'янецький єпископ Павло з Боянчиць, колишній кам'янецький староста Грицько Кедеєвич та троє братів Бучацьких, які ув'язнили литовського намісника Довгірда – так Кам'янець став знову польським. Згодом польська армія загарбала Смотрич, Скалу та Червоногород.

Дізнавшись про події на Поділлі, Свидригайло вимагав від Ягайла вгамувати повсталих, на що Ягайло вислав гінця з наказом

віддати Кам'янець литовському воєводі Михайлу Бабі. Дізнавшись про дії короля, польська шляхта, яка була при дворі Ягайла, таємно надіслала розпорядження не виконувати цього.

Не дійшовши консенсусу, почалася справжня війна між Королівством Польським та Великим князівством Литовським. Театром бойових дій стали терени Поділля, де все й почалося, та Волині.

Не досягнувши бажаних результатів, дві сторони домовились 2 вересня 1431 року про однорічне перемир'я, яке використали для нарощення сил. Через рік знову спалахнула війна, яка стала ще важчою для Свидригайла, адже поляки за допомогою литовської шляхти звели на великокнязівський престол свого ставленика Сигізмунда. Це призвело до розколу Великого князівства Литовського, Руського й Жематійське на дві частини: литовську та руську.

Втомившись від війни, Свидригайлові полководці стали переходити на бік поляків. Першим став Олександр Ніс, що здав полякам Луцьк, вслід за ним здав Кременець Федір Несвизький.

У 1434 році Західне Поділля стало польським воєводством, що остаточно закріпило розпад Поділля на дві частини. Рік по тому закінчилась війна поразкою військ Свидригайла при битві під Вількомирком, що сталася у 1435 році. [5]

Отже, Подільське князівство – перше українське державне утворення на подільських землях, що виникло після перемоги литовсько-руського війська при Синіх Водах над татарами, які загарбали ці землі в I пол. XIII століття, що спричинило розвиток та заселення Поділля. Крім того, Поділля в кінці XIV – на поч. XV століття стало ареною геополітичної боротьби між Великим князівством Литовським та Королівством Польським, що спричинило остаточному поділу регіону на дві частини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: «Наукова думка», 2021. 773 с.
2. Сіцінський Ю. Нариси з історії Поділля : з 48 малюнками та історично-археологічною мапою. Вінниця : [з друкарні Української Академії Наук], 1927.
3. Печенюк І., Соколюк С. Синьоводська битва та її місце в історії України. Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. 252 с.
4. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси = Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi / Мацей Стрийковський; Наук. т-во імені Шевченка. Львів: [б.в.], 2011. 1074 с.
5. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви : [монографія] ; упоряд. Дмитро Ващук, Мирослав Мошак. Кам'янець-Подільський, 2009. 160 с.

6. Ващук Д. Подільське князівство у другій половині XIV ст.: особливості правового статусу. Український історичний журнал. 2018. № 2.
7. Михайловський В. Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським. Український історичний журнал. 2010. № 4. 240 с.
8. Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского: [монография] АН Украинской ССР, Ин-т истории. Киев: Наук. думка, 1987. 181 с.
9. Кравчук О. Князь Федір Корятович: сторінки біографії. Краєзнавство. 2024. №1.

Олександр Федоришен

ВІННИЦЬКА ЄРУСАЛИМКА: ДО ПИТАННЯ ІСТОРІЇ КВАРТАЛУ

***Анотація.** У статті висвітлено історію єврейського кварталу Єрусалимка у Вінниці у XVI–XVIII ст., зокрема появу євреїв у Вінниці та їх первинну локалізацію на Старому місті, причини постання Єрусалимки на правому березі р. Південний Буг, тополіс ринкової площі, Головної синагоги і торгової вулиці як невід’ємних елементів кварталу. Матеріал створено у рамках проєкту «Слідами хасидського хлопчика: аудіопрогулянка вінницькою Єрусалимкою», реалізованого департаментом маркетингу міста та туризму ВМР за підтримки УКФ.*

***Ключові слова:** Вінниця, Старе місто, Нове місто, Єрусалимка, єврейський квартал, ринкова площа, синагога, культурний ландшафт.*

Oleksandr Fedoryshen

VINNYTSIA JERUSALIMKA. ON THE HISTORY OF THE NEIGHBORHOOD

***Abstract.** The article highlights the history of the Jewish quarter of Jerusalemka in Vinnytsia in the 16th-18th centuries, in particular the appearance of Jews in Vinnytsia and their initial localization in the Old Town, the reasons for the emergence of Yerushalayimka on the right bank of the Southern Bug River, the topography of the market square, the Main Synagogue and the shopping street as integral elements of the quarter. The material was created within the framework of the project “In the footsteps of a Hasidic boy: an audio walk through Vinnytsia Jerusalemka”, implemented by the Department of Marketing and Tourism of the Vinnytsia City Council with the support of the Ukrainian Cultural Foundation.*

Keywords: *Vinnitsia, Old Town, New Town, Jerusalemka, Jewish Quarter, Market Square, Synagogue, Cultural Landscape.*

Єрусалимкою називають історичний квартал компактного проживання єврейської громади у південно-східній частині середмістя Вінниці. Окрім прибережної ділянки р. Південний Буг, ареал району можна окреслити такими сучасними топонімами: Селянський пров., відрізок вул. Магістратської, вул. Митрополита Петра Могили, ділянка вул. Соборної, вул. Шолом-Алейхема та початок вул. Князів Коріатовичів, перпендикулярний Соборній. Всередину цього трикутника повністю потрапляють вулиці Єрусалимка, Набережна, Визволення, пров. Князів Коріатовичів, частково – вже згадана вул. Соборна та вул. Симона Петлюри. Нині часто вживаними, але доволі умовними є поняття «Нижньої», «Верхньої» та «Нової» Єрусалимок, в основі яких лежить хибне ототожнення місць розташування молитовних будинків-синагог, єврейської нерухомості та бізнесу у середмісті, на Калічі (нині Калічанська площа) чи Замості із теренами давнього кварталу. Ці поняття з'явилися порівняно нещодавно завдяки активного інтересу вінничан до власного минулого і переосмисленню міського культурного ландшафту істориками, архітекторами, пам'яткознавцями, підами, громадськими активістами та власниками локальних туристичних і гастрономічних бізнесів.

Важливо зауважити, що Єрусалимка не була первинним місцем проживання тутешніх євреїв. Стале проживання юдейської громади як однієї з національних спільнот Вінниці зафіксоване на початку XVI ст., коли місто перебувало на лівому березі річки Південний Буг – Старому місті. У той час Східне Поділля перебувало під контролем Великого князівства Литовського, де князі і магнати для творення нових ремісничих і торгових форпостів запрошували із Західної Європи євреїв-ашкеназів. Для теренів Брацлавщини такою фігурою був волинський князь, староста вінницький і брацлавський Костянтин Іванович Острозький, який запросив до міста низку вихідців із Волині і близько 1512 р. збудував новий дерев'яний Вінницький замок [1, с. 13]. Перший відомим із джерел вінницьким євреєм був острожанин, митник Михель Шимонкович, який 28 листопада 1506 р. придбав маєток Котеневе у вїтківського сина Масини Шульжича «за 50 кіп грошей литовської лічби» [2, с. 258–259]. Століттям потому вінницька єврейська громада була чималою (на початку XVII ст. нараховувалось близько 50-60 будинків), а також економічно активно. Від 1593 р. євреї мали право на безмитну торгівлю, контролювали місцевий імпорт та експорт, займались банківською справою, а також броварництвом, гуральництвом, корчмарством та млинарством.

Наразі інформація про чітку локалізацію єврейського кварталу Старого міста відсутня. Єдиним частково вцілілим топосом давньої єврейської присутності на лівобережжі Вінниці є юдейське кладовище, розташоване між сучасними вулицями Паліїв Яр та Євгена Коновальця. Дослідниця Т. Кароева припускає, що з урахуванням

традиції незмінності місця розташування єврейських некрополів, цвинтар там існував ще з XVI ст., хоч перші документальні згадки про нього датовані 1820-ми рр. [3, с. 170]. Окрім збережених могил похованого тут у 1829 р. вінницького рабина, автора відомої книги «Шаар Мішпат» («Брама Закону») Ісраеля-Ісера бен Зеєва-Вольфа та равина Йосифа Лінецького, спочилого у 1885 р., на початку XX ст. на кладовищі ще існувало багато надгробків-мацейв, найстаріша з яких була датована 1747 р. [4, с. 308].

Найбільш вірогідно, що Єрусалимка постала разом із перенесенням міста на правий берег річки: цьому сприяли будівництво нового замку на Кемпі у 1558 р., заснування у Новому місті впливових чернечо-освітніх християнських осередків – єзуїтського монастиря (1611) та Вознесенської православної обителі (1616), а найголовніше – адміністративне піднесення статусу Вінниці як фактичного центру Брацлавського воєводства (1598) у новопосталій Речі Посполитій. Усі ці чинники призвели до активного розвитку міста першої половини XVII ст. та отримання Вінницею у 1640 р. Магдебурзького права [5, с. 7–8]. У містах, які користувались цією правовою системою, етнічно-релігійні громади православних, католиків та юдеїв проживали роздільно, і як правило, міська територія була поділена між ними.

Чому єврейський квартал правобережної Вінниці отримав назву Єрусалимка? Очевидним є аналогія до Єрусалиму – давнього міста на Близькому Сході, сакрального для всіх авраамічних релігій: юдаїзму, християнства та ісламу. Таке перебільшене порівняння міста-образу Царства Небесного і невеликого національного кварталу подільського містечка оригінально пояснює дослідник Йоханан Петровський-Штерн. У євреїв українського Правобережжя побутував термін «ерец г'зера», який буквально перекладається як «неврожайний край, пустеля» і означав землю поза захищеним єврейським світом, ототожнюваним із Єрусалимом [6, с. 302]. Приклади такого термінологічного вживання він наводить у Бродях, Немирові та Умані. Для єврейської громади землі поза штетлом (містечком) символічно вважались дикою землею і неєврейською пустою, а місто, де вони осіли – їх символічно окресленою столицею, про втрату якої вони пам'ятали крізь тисячоліття. Схожу ідею поділяє публіцист і краєзнавець Соломон Вайнштейн, пояснюючи назву кварталу етимологією слова «Єрусалим» як «заснований у безпеці», а також сукупністю слів «єруша» (похилість, ухил) і «шалом» (мир) [7]. Суголосну об'єм вищезазначеним версіям міську легенду про засновників Єрусалимки Трьох мудреців («Драй хахумем») зафіксував у другій половині 1930-х рр. серед старожилів кварталу художник Михайло Лошак, збираючи матеріал для своєї відомої серії графічних робіт: «Коли я працював на Єрусалимці, я чув від поважних сивочолих старців (а ті посилались на древніх своїх предків, а ті ще на прадідів тощо) цю притчу з [...] старовини. У далекі ті часи три мудреці прийшли на цей крутий берег Бугу і вибрали його для поселення євреїв, сподіваючись, що тут вони знайдуть рай» [8, с. 268].

Із хроніки єврейського рабина і талмудиста Натана Гановера відомо, що з вибухом Визвольної війни гетьмана Богдана Хмельницького влітку 1648 р. вінницька єврейська громада, побоюючись погромів, покинула місто і втекла до добре укріпленого міста Бар: «З округи святої громади Бара, як-от: святої громади Вінниці, святої громади Шаргорода, святої громади Красного та прилеглих – усі втекли до Бара. А хто загаявся чи не зміг утекти, був убитий» [9, с. 38]. Факт заснування вже у 1654 р. Хевра Кадіша – єврейського поховального товариства свідчить, що громада відносно швидко повернулася до Вінниці.

Після Руїни та запустіння Поділля життя міст Брацлавщини, зокрема і тогочасної Вінниці, відновлюється у XVIII ст. Для міських теренів обох берегів Південного Бугу в 1730–1750-х рр. відбувся важливий злам: правобережне Нове місто стає основним центром урбанізації та економічної активності, натомість Старе місто деградує до рівня міського присілку, а згодом і окремого села. У контексті розселення юдейської громади про це яскраво свідчать цифри єврейського перепису Вінницького повіту 1765 р, де у місті Вінниці у 96 будинках проживає 348 євреїв, у Новому місті Вінниці (ймовірно, йдеться про терени Завалля, район сучасної вул. Миколи Оводова) – 14 будинків та 51 єврей, натомість у Старому місті проживає тільки 5 євреїв [10, с. 176].

Драматичним епізодом життя міста другої половини XVIII ст. стали намагання вінницького старости Юзефа Чосновського свавільно обмежити права міщан (єврейська громада його називала «фараоном»), зокрема скасувати самоврядність і ввести різноманітні торговельні обмеження. Одним із важливих факторів перемоги городян у цьому протистоянні були союзи української та єврейської міщанської громад, зокрема угода 1780 р. про спільні дії проти старостинської узурпації. Ситуативна колективна боротьба закінчилась відновленням самоврядних прав та затвердженням Ординації Вінниці у 1790 р.

Але вже за кілька років, у 1793 р. внаслідок II-го поділу Речі Посполитої Поділля було анексоване росіянами, які принесли сюди власні правові норми, зокрема й ті, що стосувались євреїв та їх дискримінації. З метою запобігання проникнення у питому російські губернії та захисту тамтешніх підприємців від конкуренції низка українських регіонів, зокрема і Поділля, стають частиною так званої «смуги осілості» – законодавчо обмеженої території, за межами якої юдеям заборонялось проживати і провадити економічну діяльність. Євреї Вінниці продовжували проживати окремою громадою і формально не брали участі в управлінні містом. Кагалу було заборонено здійснювати функції внутрішнього громадського самоврядування та судочинства, тому євреї разом із українцями та росіянами-старообрядцями долучалися до участі у роботі міської думи та магістрату у пропорції 1:3, однак без права очолювати ці органи [11, с. 43]. У 1799 р. соціально-релігійний склад мешканців Вінниці виглядав так: 261 купець-християнин, 6 єврейських купців, 2197 міщан-

християн, 1268 міщан-євреїв, 34 «шляхтичі та інші стани, що живуть вільно», всього у місті проживало 3766 осіб [12, с. 29].

Суміжною, а згодом і невіддільною від Єрусалимки локацією був ринок і площа навколо нього (район сучасної вул. Визволення). У давніх українських містах ринкові майдани слугували чи не єдиним публічним простором; їх часто називали вічевими, адже вони виконували роль місць для громадських зібрань. Судячи з наявних картографічних джерел, вінницький ринок не був квадратним, як у класичних містах Магдебурзького права, а мав видовжену трикутну форму. Дослідник ринкових площ Олег Рибчинський такі ринкові трикутники називає найдавнішою та органічною містобудівною формою історичного міста України [13, с. 105]. На розі ринку і головної вулиці (нині Соборної) стояла ратуша, яка на момент 1789 р. була «старою, ветхою, подібною до заїжджої корчми» [14, с. 63–71].

Мапа Вінниці 1796 р. фіксує на ринковому майдані спеціально споруджені для торгівлі дерев'яні лавки. У топографічному описі 1799 р. детально відтворено начиння тогочасного ринку: «В гостинному дворі лавок кам'яних 1, дерев'яних 34, а рухливих на колесах 39, разом 74; в них містяться [...] атласи, гарнітури, бархати, тафта, пекіни, всілякі панчохи, рукавички, хустки різних кольорів, нанкіни, серсаки, саржі, лінобатист, паперові ситці, напівситці, мусліни, кисеї, міткалі, пліси, марселі, китайки, панчохи рукавиці, ковпаки, хустки, полотно голландське, швабське, прусське, російське і просте, також батисти, скатерки, серветки, рукавички, шерстяні тасьми різних кольорів, сукна, казимири та інші матерії; у дерев'яних – бакалія, цукор, кава і чай; у рухомих – тютюн, чоботарський товар, готові німецькі і прості чоботи, свічки воскові та сальні, дерев'яна, прованська, горіхова і конопляна олія, різні риби, ікра, вязига та інше» [12, с. 27].

Активний розвиток Ринкової площі пов'язаний із розпорядженням Вінницького магістрату, який у 1799 р. на прохання міщан-євреїв на Новоміському ринку встановив 4 ярмарки протягом року: на другий день Різдва, у четвер Масниці, у вівторок після Великодня та на свято преподобного Симеона Стопника (1 вересня за старим стилем) [11, с. 50]. Одночасно з цим відмінено ярмаркування на Старому місті. Таке рішення визначило статус цієї площі як своєрідного бізнесового центру Вінниці зі щотижневою торгівлею по визначених днях (найчастіше це були п'ятниця і неділя) протягом майже всього XIX ст.

Територія ринку була непорядковано забудована крамницями, але із своєю регіональною специфікою. Вже згадана мапа 1796 р. фіксує, що ринок доволі хаотично оточений дерев'яними єврейськими заїздами – дуже характерним типом будівлі подільських міст з єврейським населенням. Дослідник архітектури Олександр Бируля писав, що заїзд був одночасно житлом власника, готелем, шинком, крамницею та місцем паркування гужового транспорту. Зазвичай це була продовгувата дерев'яна будівля шириною 12-15 м, всередині якої

існував наскрізний проїзд для возів від фасаду до другої половини заїзду. З обох боків проїзду існували окремі готельні кімнати разом із приміщенням господаря, з фасаду розташовувались крамниці і шинок. У другій половині будинку, з виходом на внутрішній двір, як правило не влаштовували кімнат, адже там зупинялись сільські підводи з кіньми та худобою [15, с. 46].

Ще однією особливістю тогочасної Ринкової площі Вінниці було досить близьке сусідство із важливими християнськими спорудами. Насамперед йдеться про Мури – оборонний комплекс відроджених у XVIII ст. монастирів єзуїтів та домініканців, фасади яких фактично формували південну сторону торгового майдану. На схід від Мурів розташовувався унійний храм Покрови Пресвятої Богородиці (знищений пожежею у 1785/1786 рр., район перехрестя сучасних вулиць Соборної і Шолом-Алейхема), західніше комплексу та ринку існували православна церква Святих безсрібників Кузьми і Дем'яна (розібрана у 1830-х рр., перехрестя сучасних вулиць Соборної та Мури) та капуцинський монастир.

Згадавши про сакральні споруди християн східного і західного обряду, варто зупинитись на згадці про ще один важливий топос Єрусалимки – синагогу, яких на Єрусалимці протягом XVIII–XX ст. існувало чимало. Синагога для єврейської громади – важливе місце, де євреї збираються для спільної молитви, вивчення релігійних текстів, а також обговорення важливих питань спільноти. З містобудівної точки зору забудова єврейських кварталів територіально формувалась, як правило, навколо синагог. Головна або хоральна синагога була найстарішим єврейським молитовним будинком Єрусалимки та Вінниці, який не дійшов до наших днів. Вона розміщувалась на місці житлового будинку за сучасною адресою вул. Єрусалимка, 2. Дата її спорудження невідома, але перша згадка про неї сягає 1731 р. [4, с. 308]. Біля східної стіни цієї молитовні розташовувалось огорожене місце, яке, ймовірно, колись слугувало цвинтарем. Факт існування кладовища начебто підтвердили на початку XX ст., коли під час земляних робіт для виправлення східної стіни були знайдені скелети. Вже згаданий Олександр Бируля головну синагогу називав одним з найцікавіших будинків Єрусалимки: «Дерев'яний будинок має пізніші цегляні добудови з одного боку, але ж основна частина його відноситься до XVIII ст. Двоповерховий будинок, тепер під залізом, колись був вкритий безумовно дахівкою (черепицею – О.Ф.); нижчий поверх складений з цегли, горішній має дерев'яний каркас з заборкою (перетинкою – О.Ф.) деревом, але ж обкладений цеглою. Стіни потиньковані майже без усякого орнаменту. Стара стіна з каміння з цегляними стовпами оточує будинок з одного боку» [15, с. 45]. Аналізуючи наявний картографічний матеріал, бачимо, що на карті 1796 р. вона позначена як «єврейська синагога» та має характерні відгалуження на чотири сторони (можливо, це були підпірні контрфорси), у 1811 р. вона позначена як «єврейська школа» та має характерне опасання довкола будівлі та виступаючою

прибудовою; цю ж прибудову легко впізнати на карті 1845 р., де синагога прочитується у тому ж місці розташування як велика габаритна споруда. У ХХ ст. М. Лошак згадував, що мешканці кварталу називали споруду лагідним прізвиськом «ді клейне олте шілехл» (з їдиш – «маленька стара синагога») [8, с. 261].

Окрім Головної хоральної синагоги, давніми молитовними будинками у Вінниці вважались «синагога у Новому місті» (згадка у пінкасі поховального товариства у 1798 р.) та Бейт Гамідраш – навчальний заклад із книгозбірнею для самостійного вивчення Тори, який також виконував функції синагоги. Інші молитовні, зокрема й на Єрусалимці, постали у ХІХ ст.

Ще одним важливим аспектом вигідного розташування кварталу була сучасна вул. Магістратська – одна із доріг, яка вела до Ринкового майдану, і згодом сама отримала торгову функцію: про це свідчить одна із давніх назв вулиці «Торгова». Важливо й те, що дорога вела до води і однієї із переправ і мостів на лівий берег річки. Одними із західних воріт до міста і водночас до Єрусалимки у ХVІІ-ХVІІІ ст. була Якушинецька брама, крізь яку мешканці та гості могли потрапити до Ринкового майдану через Довгу (згодом Торгову, нині Магістратську) вулицю. Вважається, що ворота були розміщені в районі сучасного перехрестя вулиці Магістратської та Селянського провулку. Якушинецька брама, а також інші заїзди до міста (в районі сучасних вулиць Соборна і Грушевського) були частиною оборонного земляного валу, який захищав Вінницю із західної сторони та відділяв місто від передмістя – Завалля (сучасна вулиця Миколи Оводова). У ХІХ ст. потреба у захисній фортифікації відпала і місто суттєво розширилось у сторону Калічанського яру (сучасна площа Калічанська). Навіть сьогодні на Магістратській видимим маркером розташування тут старої міської брами слугує специфічний вигин вулиці.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Федоришен О., Федоришина Н. Історії Старого міста. Вінниця: Віндрук, 2016.
2. Отамановський В. Вінниця у ХІV–ХVІІ століттях. Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993.
3. Кароева Т. Про вінницькі кладовища: загальний нарис // Культурний ландшафт Вінниці: від минулого до майбутнього. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017.
4. Еврейская энциклопедия. В 16 т. Т. 5: Брессюир – Гадасси. СПб.: Изд-во Брокгауз-Ефрон, 1910.
5. Ординація Вінниці. 1790. Вінниця: ФОП Марцев, 2019.
6. Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019.
7. Крас Н. (Вайнштейн С.) Иерусалимка-невидимка. Проза.ру: веб-сайт. URL: <https://proza.ru/2021/03/15/120> (дата звернення: 26.08.2025).

8. Лошак М. Несколько слов о винницкой Иерусалимке // Винница у спогадах: у 3 т. Т. III: 1920–1950-ті рр. Вінниця: Віноблдрукарня, 2019.
9. Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2010.
10. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Ч. 5: Акты о городах (1432–1798). Т. II. Вып. 1, 2. Переписи еврейского населения в Юго-Западном крае в 1765–1791 гг. К., 1890.
11. Вінниця: Історичний нарис / Гол. редактор проф. Подолинний А. М. Вінниця: Книга-Вега, 2007.
12. Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти / За ред. Легуна Ю.В. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017.
13. Рибчинський О. Ринкові площі історичних міст України. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016.
14. Зінченко А. Міський краєвид Вінниці XVIII ст. // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження: матеріали XXXI Вінницької Всеукраїнської наук. історико-краєзн. конф. Вінниця: Твори, 2020.
15. Бируля О. Архітектурна історія Вінниці. Вінниця: Державна друкарня ім. Леніна, 1930.

Олександр Криворучко

ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ЄВРЕЯ ДОБИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСАХ (МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ)

***Анотація.** У статті досліджується висвітлення в творах української історико-мемуарної прози XVII – XVIII ст. українсько-єврейських відносин доби Хмельниччини: економічні взаємини напередодні української національно-визвольної революції XVII ст., релігійний аспект, антиєврейське насильство в ході козацько-польського протистояння, краєзнавчий аспект проблеми.*

***Ключові слова:** Хмельниччина, Поділля, козацькі літописи, історична пам'ять, юдофобія.*

Oleksandr Kryvoruchko

FORMATION OF THE IMAGE OF A JEW OF THE KHMELNYCH REGION IN THE COSSACK CHRONICLES (MATERIALS FROM THE HISTORY OF PODILLIA)

***Abstract.** The article examines the coverage in works of Ukrainian historical and memoir prose of the 17th – 18th centuries of Ukrainian-Jewish relations of the Khmelnytskyi period: economic relations on the eve of the Ukrainian national liberation revolution of the 17th century, the*

religious aspect, anti-Jewish violence during the Cossack-Polish confrontation, and the local history aspect of the problem.

Keywords: *Khmelnyskiy region, Podillia, Cossack chronicles, historical memory, Judeophobia.*

Основним джерелом дослідження є монументальні твори української історико-мемуарної прози XVII–XVIII ст.: Літопис Самовидця, літопис Самійла Величка та Літопис Грабянки [1, 2]. Для розуміння окремих аспектів досліджуваної проблеми важливою є інформація, яку містять подорожні нотатки членів іноземних дипломатичних місій, що відвідували українські землі в період української національно-визвольної революції XVII ст. [3, 4]. Важливим джерелом для розуміння трагедії єврейського народу в роки Хмельниччини є одна з найвідоміших єврейських хронік – праця єврейського рабина із Заслава Натана Гановера «Глибокий мул» («Евен Мецула»), яка присвячених подіям 1648–1949 рр. в Україні та написана на основі особистих спогадів автора, доповнена свідченнями очевидців [5] та інші твори тогочасних єврейських авторів [6]. У монографії Ю. Тарасенко, що присвячена дослідженню найважливішого твору класика польської літератури та історіографії XVII ст. Самуеля Твардовського «Wojna Domowa», міститься, зокрема, ґрунтовний аналіз його впливу на українську та польську історіографії XVII–XVIII ст. [7]. Цінні свідчення про висвітлення українсько-єврейських відносин доби Хмельниччини в козацьких літописах містить стаття відомого дослідника ранньомодерної та модерної історії України Зенона Когута, в якій досліджується дана проблема через призму формування української історичної пам'яті у XVII–початку XX ст. [8].

Автори козацьких літописів продовжили традиції, закладені православною церковною історіографією (Павло Халєбський, Феодосій Сафонович [9]), запозичили багато описів подій та їх оцінок у представників польської історичної літератури XVII ст. (Самуель Твардовський, Васпасіян Каховський [10] тощо) та використали свідчення єврейських хроністів – сучасників тогочасних подій [6].

Варто зазначити, що у козацьких літописах розповіді про євреїв (економічну роль євреїв в економічному житті краю, релігійний аспект, антиєврейське насильство в ході козацько-польського протистояння тощо) не є окремим предметом висвітлення. Сюжети, що містять згадки про євреїв у цих джерелах, нечисленні та побіжні. Більше того, євреїв в них не фігурують як самостійні учасники історичних подій, а є складовою висвітлення польсько-української проблеми.

Як зазначає З. Когут, «у ранніх козацьких літописах єврейські мотиви цілком підпорядковані польській темі». Як наголошує історик, автори літописів у висунутих проти поляків головних звинуваченнях (порушення прав і вольностей козацького стану та нехтування правами Православної Церкви) характеризують євреїв як агентів поляків. Зокрема, євреїв, як орендарів й управителів шляхетських

маєтків, звинувачено в тому, що вони «наживаються на козаках і селянах через економічне визискування, горілчану монополію, стягнення різноманітних податків» [8, с. 258].

Так, невідомий автор «Літопису Самовидця», висвітлюючи причини і початок виступу козаків під зверхністю Б. Хмельницького, серед факторів, які до нього призвели (розкрадання полковниками козацьких податків до королівської казни, відміна виборності козацької старшини, примушення козаків до незвичної роботи, привласнення козацьких військових трофеїв тощо), зазначає, що в містах «от жидов тая была кривда, же неволно козакові в дому своем жадного напитку на потребу свою держати, не тилко меду, горілки, пива, але и браги» [1, с. 46].

Розповідаючи про гноблення селян, літописець основну провину покладає не на польських землевласників, а на старост, намісників і євреїв-орендарів. Їх звинувачено в тому, що вони багатіють «вмишляючи чинши великіє, поволовщини, дуди, осип, мірочки сухіє, з жорнов плату и инное, отнимания фолварков» [1, с. 47]. Звинувачення євреїв у обкладенні козаків новими податками та конфіскації майна у боржників зустрічаємо й у сюжеті літопису Г. Грабянки, що фактично є переказом тверджень Самовидця: «жиди нові та й нові побори придумували і маєтки козацькі невільно було тримати» [2, с. 887]. Згадку про утиски і розорення українців поляками і орендарями-євреями містить і промова Б. Хмельницького, переказана С. Величком [2, с. 243]. Ті твердження авторів козацьких літописів про нові податки і оренди як важливу причину козацького повстання повною мірою співпадають з роздумами С. Твардовського, який засуджує шляхту у надмірному визиску селян і запровадженні нових форм гноблення: «О! Очкове, рогове, оренди, ставщизни, поємщизни, пресуди і сухомельщизни!» Хроніст наголошує, що ці дії згодом важко вдарили по самій шляхті [7, с. 106].

Відомий український медієвіст Н. Яковенко справедливо зауважує, що українські терени в першій половині XVII ст. майже не охопила хвиля антиєврейських настроїв, які мали місце в інших регіонах Речі Посполитої. А раптовий спалах ксенофобії українців до юдеїв у добу Хмельниччини історик теж визначає соціальними причинами: причетністю «єврейської торгівельно-посередницької маси до світу «ляхів». До того ж, дослідниця наголошує, що саме представники польської верхівки «охоче заробляли на підприємливих грошовитих євреях, передаючи їм право на збір податків у своїх володіннях, на різноманітні промисли й оренду корчмів і млинів». В результаті «єврей-орендар ніби перемикав на себе напругу між власником і підданими, а релігійна нехоть – відчуття «християнського приниження» – додатково підсилювала соціальну ворожість» [11, с. 339].

Утвердження козацької адміністрації супроводжувався бивствами та грабунком представників попередньої влади і привілейованих соціальних груп: «гдеколвек знайшлася шляхта,

слуги замкові, жида й уряди міські – усе забіяли, не щадячи ані жон і дітей їх, маєтности рабовали, костели палили, обвалювали, ксіонзов забіяли, дворі зась и замки шляхецькіє и двори жидовськіє пустошили, не зоставаючи жадного цілого» [1, с. 52].

Літописець зазначає, що багато шляхтичів, щоб урятуватися, «жидов повидавали з маєтностями». Однак, це не рятувало їх від кари повстанців [1, с. 52]. Свідчення про те, що шляхтичі для порятунку власного життя видавали козакам на розправу євреїв, зустрічаємо і у літописі Г. Грабянки (події у передмісті Тульчина Нестерварці в 1648 р.) [2, с. 892].

Однак, Н. Гановер зазначає, що події у Нестерварці мали такі важливі наслідки: «І всі пани, які довідалися про цю подію, визнали, що це заслужена кара, і відтоді вони підтримували євреїв, не видаючи їх до рук лиходіїв. Хоча козаки пізніше не раз обіцяли панам, що не чіпатимуть їх, а тільки євреїв, пани їм більше не вірили» [5, с. 61].

Описуючи утиски православної церкви католиками та уніатами, автор «Літопису Самовидця» наголошує, що «ліпшое пошанованне ляда жидищеві спросному било, аніжели найліпшому християнинові русинові» [1, с. 51]. В описі Я. Гільдебранта подорожі шведського посольства до Б. Хмельницького зустрічаємо свідчення, що «козаки повинні були давати жидам чинш за відмикання церков, коли хотіли хрестити своїх дітей» [3, с. 95]. Звинувачення євреїв у оренді православних храмів зустрічаємо і в пізнішому творі Г. Грабянки: «Навіть храми господні жидам розпродали і малят тільки з дозволу жидівського хрестити можна було, та і всякі обряди церковні, що їх благочестиві правила, були віддані в оренту жидам» [2, с. 886].

Невідомий автор літопису Самовидця зазначає, що під час воєнних дій «многіє на тот час з жидов, боячися смерти, християнскую віру прийняли», але врятувавшись, згодом поверталися до своєї віри [1, с. 52]. Подібні свідчення можна зустріти і в описі Я. Гільдебранта [3, с. 95]. Про те, що повстанці залишали євреїв живими і не чіпали їхнього майна, якщо ті погоджувалися перехрещуватися у православну віру, наголошував і М. Костомаров у своєму історичному портреті Б. Хмельницького. Історик переповідає свідчення сучасника подій, як у Ладжині козаки, полонивши кілька тисяч євреїв, пообіцяли зберегти їм життя, якщо вони приймуть християнську віру. Ті відмовилися, за що були страчені [12, с. 368].

На думку Н. Яковенко, «уявлення про «праведну» мету знищення євреїв – соціального ворога та релігійного опонента – знімало гріх убивства як такого, призивши до масового терору» [11, с. 340].

Оповідуючи жахіття війни, автор «Самовидця» свідчить, що «в Україні жадного жида не зостало» [1, с. 52]. Архідякон Павло з Алеппо, описуючи подорож антиохійського патріарха Макарія через козацькі землі у 1654 р., зазначає: «Що ж до жидів та вірмен, то їхні будинки, крамниці й заїжджі двори, які їм належали, також зробилися лігвищами

для диких звірів, бо Хмель, заволодівши цими численними містами, винищив у них до ноги всі чужі народи» [4, с. 50].

М. Костомаров, оцінюючи масштаби винищення євреїв під час Хмельниччини, зазначав, що за свідченням сучасників «в Україні їх загинуло тоді до ста тисяч, не рахуючи тих, котрі померли від голоду і спраги в лісах, болотах, підземеллях і потонули у воді під час даремної втечі» [12, с. 368]. Н. Яковенко, наводячи цю ж цифру втрат єврейської людності за даними єврейських хроністів, конкретизує, що «в тому числі при здобутті Максимом Кривоносом Немирова – близько 6 тис., Тульчина – 1,5 тис., Бара – 2 тис., Полонного – 10 тис.». Таку ж кількість жертв погромів ми зустрічаємо у М. Грушевського [13, с. 37–38, 43] (з розбіжностями щодо Полонного: у Грушевського названо 12 тис.), що є свідченням використання дослідниками однакових джерел (головним чином праці Н. Гановера). Дослідниця (як і М. Грушевський) вважає, ці цифри вочевидь перебільшеними, бо, за її твердженням, згідно підрахунків сучасних єврейських істориків, у всій Речі Посполитій перед Хмельниччиною мешкало 150–170 тис. євреїв, зокрема в охоплених військовими діями регіонах – 51 тис. [11, с. 341].

Щодо подільської землі, то, за свідченням літописця, «Также и на потомтой стороні Дніпра, аж по самій Дністр, тое ж ся стало спустошення замком, костелом и двором шляецким, жидовским, урядом міским и шляхті, ксіонзом, – усюда тое вытрачено, а най болше жидов пропало в Немерові и в Тулчині – незличная личба» [1, с. 52–53]. Жахливий опис страт євреїв у Полонному та інших місцях зустрічаємо у М. Костомарова [12, с. 367–368].

М. Грушевський, аналізуючи перебіг подій на Поділлі в 1648 р., характеризує лист М. Кривоноса до Заславського (написаний за кілька днів до полонського погрому), де козацький ватажок основну провину за козацько-польське протистояння покладає на євреїв: «А Жидів зволь в. м. справити аж до Висли, бо вся біда пішла від Жидів – вони вас з розуму звели» [Груш, с. 47].

За даними Г. Грабянки, М. Кривоніс на Поділлі в 1648 р. повбивав всіх поляків і «тільки жидів понад п'ятнадцять тисяч у Барі винищив» [2, с. 893]. До речі, С. Величко, описуючи захоплення Бару Кривоносом, про масове винищення євреїв не згадує – свідчить лише про загибель «чотирнадцять тисяч посілих німців, шляхти, яка поховалася тут зі своїми скарбами, їхніх дворових слуг та іншого люду» [2, с. 250]. Хоча Величко при описі згаданих подій майже цілком запозичує їх висвітлення у згаданому творі С. Твардовського, однак, як зазначає І. Тарасенко, запозичені у польського хроніста важливі звістки про події в Україні, він або пропустив, або прокоментував, надавши їм цілком іншого спрямування [7, с. 118].

Відомий дослідник В. Шевчук, аналізуючи літопис С. Величка, у вступі до твору наголошував, що це «й Літопис, й історичний, і художній, і публіцистичний твір, збірка документів автентичних і художніх стилізації під документ, антологія художніх творів різних авторів» [2, с. 210].

Отже, автори козацьких літописів, продовжуючи традиції, закладені православною церковною історіографією, та, запозичуючи багато наративів польської історичної літератури XVII ст., зробили свій внесок у формування стереотипного образу єврея напередодні та в період Хмельниччини: головний економічний (оренди, монополії, нові податки), духовний («відкуп церков») та правовий (розправи від панського імені) експлуататор селян та козаків, чия діяльність призвела до збройного вибуху на українських теренах Речі Посполитої. Таким чином, дії окремих представників народу слугували підставами для обґрунтування застосування колективної відповідальності цілої етнічної спільноти, що було засобом залякування чи терору. На жаль, ці антиєврейські кліше залишилися міцно закорінені в історичній пам'яті українців, що не раз виливалося у непрості відносини між двома народами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Літопис Самовидця. Київ: Видавництво «Наукова думка», 1971. 175 с.
2. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ: Дніпро, 2006. 976 с.
3. Січинський В. Чужинці про Україну. Київ: Фірма «Довіра», 1992. 255с.
4. Булос ібн аз-Заїма аль-Халебі (Павло Халебський). Країна козаків. Київ: МСП «Козаки», 1995. 84 с.
5. Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. Київ: Дух і літера, 2010. 180с.
6. Боровой С. Єврейські хроніки XVII століття. Епоха «хмельниччини». Режим доступу: <https://vse-knigi.com/books/nauchnye-i-nauchno-populjarnye-knigi/istorija/page-4-186423-saul-borovoi-evreiskie-hroniki-xvii-stoletiya-epoha.html>
7. Тарасенко І. Ю. "Wojna Domowa" польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки. НАН України Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Серія "Літописи та хроніки", т. 2 Київ: Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України м. Київ, 2011. 206 с.
8. Когут З. Повстання Хмельницького, образ єврея і формування української історичної пам'яті. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ: СП «Часопис «Критика»», 2004. С. 244–272.
9. Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. АН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії, Інститут історії України. Київ: Наук, думка, 1992. 336 с.
10. Майба І. Особливості відтворення подій перед облогою 1649 р. у джерелах та у працях польських істориків XIX–XXI ст. Дубенський науковий вісник. Зб. наук. праць. Випуск 4:

матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 530-річчю першої писемної згадки про Дубенський замок. Дубно, 2022. С. 130–136.

11. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид. перероблене та розшир. Київ: Критика, 2005. 584 с.
12. Костомаров М. І. Історичні твори. Автобіографія. Київ: Видавництво при Київському державному університеті, 1990. 736 с.
13. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т. 12 кн. Т.8. ч.III. Київ: Наукова думка, 1995. 856 с.

Анна Березовська

ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ БРАЇЛОВА У XVIII – XIX СТ.

Анотація. *Стаття висвітлює господарське життя єврейської громади Браїлова у XVIII–XIX століттях, зосереджуючись на розвитку торгівлі, ремесел та орендних відносин. Проаналізовано роль єврейських купців і ремісників у формуванні економічного середовища містечка та його інфраструктури. Показано внесок громади у перетворення Браїлова на важливий локальний торгово-ремісничий центр Поділля.*

Ключові слова: Браїлів, євреї, торгівля, ремесла, ярмарки, оренда, економіка, Поділля.

Anna Berezovska

ECONOMIC LIFE OF JEWS BY BRAILOV IN THE 18TH – 19TH CENTURIES

Abstract. *The article examines the economic life of the Jewish community of Brailiv in the 18th–19th centuries, focusing on the development of trade, crafts, and leasing practices. It analyzes the role of Jewish merchants and artisans in shaping the town's economic environment and infrastructure. The study highlights the community's contribution to transforming Brailiv into an important local trade-craft center of Podillia.*

Keywords: Brailiv, Jews, trade, crafts, fairs, leasing, economy, Podillia.

Поділля XVIII століття вимагало відновлення господарства після численних війн і руйнувань. Містечко Браїлів розташовувалося поблизу Коломийського шляху, а також попід містечко проходив великий торговий шлях у південно-західному напрямку [1, с. 24]. Місцева поміщицька економіка потребувала посередників для збуту зерна, худоби й ремісничих виробів на ринках. Із 55 новоутворених

єврейських кагалів на Брацлавщині у 1760-х р. один з найбільших знаходився у Браїлові і нараховував від 638 до 642-х осіб [2, с. 27]. З'являлись єврейські сім'ї купців, палатників (дрібних торговців) і ремісників, а також тих, хто орендував корчми та млини. Завдяки цьому євреї поступово закріпилися в економічному просторі містечка, виконуючи роль проміжних ланок між селом і містом. Вони скуповували у селян сільськогосподарську продукцію (хліб, худобу, льон, хмиз тощо) і перепродували її далі – на місцевому ринку чи в більших містечках Поділля.

Правове становище євреїв багато в чому визначалося відносинами з власником містечка. За часів Речі Посполитої місцевий магнат міг надавати євреям торговельні привілеї та угоди оренди: наприклад, дозволи вести торгівлю чи експлуатувати корчму або млин в обмін на регулярні платежі. Після другого поділу Польщі 1793 року Браїлів увійшов до складу Російської імперії й опинився в межах осілості (Поле осілості). Це означало, що євреї офіційно могли оселятися в містечку й вести торгівлю та ремісничу діяльність, хоча й за новими імперськими регламентами. Усе це створювало відносно стабільні умови для господарської активності єврейської громади.

Соціально-просторовий устрій Браїлова XVIII ст. був типовим для подільських містечок. Єврейський квартал формувався у центральній частині поселення поруч з торговельною площею та головними дорогами. Невеликі дерев'яні будинки купців і ремісників мали характерну конструкцію з трьома функціональними зонами. Частина будинку слугувала житлом для родини, друга – майстернею (де господар виготовляв чоботи, одяг, бочки та інші вироби), а з фасаду розташовувалася крамниця або прилавок для продажу товарів. Така організація простору забезпечувала поєднання побутового, виробничого й торговельного життя в одному приміщенні – особливість, що стала характерною рисою господарського обличчя Браїлова XVIII – початку XIX ст.

З формуванням громади торгівля стала головною сферою її економічної діяльності. Єврейські купці Браїлова діяли як посередники між селянами та містечком: скуповували урожай, худобу, льон, хмиз і реманент у доколишніх селищах і постачали їх на ярмарки та до крамниць. Вони також забезпечували зберігання товарів і облік угод, брали участь у грошовому обігу регіону, часто виконуючи функції кредиторів – видавали позики селянам та іншим купцям.

У XIX столітті у Браїлові зростає кількість торгових закладів. Єврейські підприємці торгували найрізноманітнішими товарами: сукно, панчохи, ковпаки, гарнітура, хустки, стрічки, тафта, російські пестряди різних кольорів, бакалія, риба, сіль, мотузки, тютюн і смола. В основному крам завозився з відомого торговельного єврейського містечка Бердичева [2, с. 32]. Євреї орендували 4 винокурні за 23000 злотих. Сидка вина відбувалась в 13 невеликих казанах. З чотирьох спеціальних затерів орендарі отримували 60 кварт пінбутку вина [2, с. 31]. Важливо, що значна частина торгового прибутку євреїв

вкладалася у місцевий розвиток. Зокрема, існував так званий «коробочний збір» – спеціальний податок з торговців, що йшов на благоустрій Браїлова: за ці гроші мостили бруківку на площах, ремонтували дороги, будували школи та громадські будівлі. Таким чином купці не лише збагачували власні крамниці, а й забезпечували фінансове підґрунтя міського господарства.

Особливе значення для економічного життя містечка мали ярмарки, що проводилися чотири рази на рік. Перший – на похвалу Пресвятої Богородиці, другий – на Петра і Павла, третій – на Різдво Пресвятої Богородиці, четвертий – на святого Миколая [2, с. 32].

На ярмарки приїжджали селянські господарства, ремісники та купці з доколишніх районів – з Вінниці, Літина, Бару, Кам'янця-Подільського і навіть із західних повітів (зокрема з Волині). Торги тривали по кілька днів і забезпечували основні потоки товарів у всьому регіоні Поділля.

Єврейські купці Браїлова відігравали на ярмарках провідну роль. Вони скуповували на ярмарках зерно, худобу, олію, вовну та інші сільгосппродукти, а також заготовляли галантерею, скло, металевий реманент і тканини на продаж. Єврейські ярмаркові дилери надавали іншим торговцям позики («вексельні позики»), вели картотеки замовлень і облік угод, обмінювали валюту – фактично виконуючи функції банкірів і бухгалтерів. У результаті саме вони «контролювали» найголовніші напрями ярмаркової торгівлі. Отримані на ярмарках прибутки переважно акумулювалися в громадських касах та інвестувалися у розвиток громади: наприклад, громада витратила ці кошти на релігійні потреби, утримання шкіл та реконструкцію інфраструктури містечка.

Ремесло та промислова діяльність теж були важливою підвалиною економічного життя. Майже кожна єврейська родина вміла кілька ремесел або мала власну майстерню. У Браїлові надзвичайно поширеними були шевські та кравецькі майстерні: шевці виготовляли взуття (чоботи, черевики) й інші шкіряні вироби, а кравці шили пальта, пояси, одяг з сукна та грубої тканини. Ремісники-бондарі робили бочки, діжки і барила, ткацькі майстри ткали постільну та господарську тканину, а столяри й теслярі виготовляли меблі, вози й дерев'яні будівельні конструкції. Окрім того, у містечку були майстри металоплавильних і ювелірних ремесел: вони випускали господарські вироби з міді, виготовляли скобу і полонені замки, обробляли срібло та інші метали для побуту.

У другій половині XIX ст. традиційні ремісничі майстерні доповнили невеликі промислові підприємства. Декілька єврейських родин володіли шкіряними чинбарнями, де переробляли шкіру на кінці тканини, пояси, сумки та парасолі. В околицях працювали млини, які мололи зерно, а також олійниці – пристрої для віджимання олії з насіння. Єврейські ремісники володіли пилорамами і лісопильнями, де розпилювали деревину для будівництва та виготовлення меблів. В місті діяли навіть два невеликі мідеплавильні заводи – цехи, що

плавили бронзу і мідь, випускаючи дзвони, посуд і кухонне начиння. Продукція браїлівських майстрів мала добру славу: шкіряні куртки, чоботи, гаманці та столярні вироби експортувалися не лише на місцеві ярмарки, а й продавалися в більші міста Поділля (Кам'янець, Вінницю) та Півдня імперії (до Одеси й інших губерній).

Поряд із ремеслами в Браїлові активно розвивалася аптечна справа. Декілька євреїв ставали фармацевтами – відкривали власні аптеки, виготовляли й продавали ліки, а в окремих випадках навіть займалися лікуванням. Це забезпечувало громаду ще одним джерелом доходів та послуг: аптекарі купували сировину, розлічувалися з торговцями і вели банківські книги, що також було важливо для місцевої економіки.

Особливе місце в економічному житті займали орендарські угоди. Багато ремісників і купців одночасно працювали орендарями корчем, шинків та млинів у навколишніх поміщицьких маєтках. Для землевласників здавати такі об'єкти в оренду євреям було вигідно: орендар сплачував власникові фіксований капітал (так звану оренду) за право торгувати спиртними напоями чи молоти зерно. Наприклад, деякі браїлівські купці спеціально орендували поміщицькі корчми, де реалізовували самогон, пиво і хлібні питні вироби – це давало їм стабільний дохід. Водночас орендарі несли ризики господарювання (реставрація, сезонні кризи) і вели бухгалтерію. Така система капіталів і концесій забезпечувала взаємну вигоду: містечко отримувало гарантовані платежі від орендарів, а самі євреї – можливість займатися прибутковим бізнесом, який формував їхню економічну роль у громаді.

До кінця XIX століття єврейська громада Браїлова зайняла провідні позиції в міській економіці. Напередодні XX століття євреї становили близько 60 % населення містечка, утримуючи більшість торгових лавок, ремісничих майстерень, трактирів, пивних закладів і аптек. Саме на їхні крамниці та виробництво припав основний об'єм міського товарообігу. Збереження й розвиток міського середовища теж значною мірою залежали від них: наприклад, після великої пожежі 1858 року, у якій згоріло 65 будинків та постраждало близько 100 чоловік [1, с. 32], єврейські купці й ремісники спільними зусиллями реконструювали центр містечка. Вони вимостили каменем ринкову площу, розширили вулиці, спорудили громадську лазню, влаштували водовідведення і дренажні канали. Це суттєво покращило санітарний стан і привабливість Браїлова для купців і мандрівників. Витрати єврейської громади в 1895–1899 рр. складали 2520 карбованців. Кошти розподілялись наступним чином: ремонт доріг – 300 карбованців, утримання в чистоті брукованих доріг – 300 карбованців, освітлення вулиць – 200 карбованців, утримання поштово-телеграфного відділення – 300 карбованців, поліцейських десятських – 400 карбованців, пожежного обозу – 200 крб, єврейських лазень – 150 крб, синагоги і школи – 325 крб, цвинтарі – 200 крб,

метричних книг – 8 крб, господарства міської управи – 78 крб [3, арк. 125].

Велика участь єврейської громади в торгівлі, ремеслах і благоустрої зробила її невід'ємною частиною господарського життя міста. У «золотий вік» кінця ХІХ століття браїлівські євреї фактично формували соціально-економічний ритм містечка. Вони забезпечували провідні торговельні зв'язки, вкладали капітал у виробництво й інфраструктуру, стимулювали розвиток міського ринку. Таким чином, історія господарського життя євреїв у Браїлові ХVІІІ–ХІХ ст. є прикладом того, як активна економічна діяльність громади сприяла процвітанню цілого поселення та залишила помітний слід у локальній історії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Слободенюк Н. П. Історія творена людьми. Вінниця: ТВОРИ, 2023. 352 с.
2. Смірнов М. Браїлів: погляд крізь століття. Вінниця: ФОП Рогальська І. О., 2016. 460 с.
3. ДАВіО. Ф.Д-301. Оп.1. Спр.14. Арк.125.
4. Найман О. Я. Історія євреїв України. Київ: Ін Юре, 2003. 496 с.
5. 100 єврейських містечок України: історичний путівник / В. Лукін, О. Соколова, Б. Хаймович. Вип.2 : Поділля. 2000. 704 с.

Олексій Рога

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗМІНИ ПОДІЛЛЯ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

***Анотація.** У статті проаналізовано процес трансформації адміністративно-територіального устрою Поділля після його включення до складу Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої (1793, 1795 рр.). Досліджено етапи від тимчасового Ізяславського намісництва до остаточного формування Подільської губернії (1797–1804 рр.) та її функціонування як стратегічної прикордонної території, включаючи наслідки польських повстань для системи управління.*

***Ключові слова:** Поділля, Російська імперія, адміністративно-територіальний устрій, губернія, Кам'янець-Подільський, уніфікація, шляхта, 1793.*

ADMINISTRATIVE AND TERRITORIAL CHANGES IN PODILLIA AS PART OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract. *The article analyzes the transformation process of Podolia's administrative-territorial structure after its integration into the Russian Empire as a result of the Partitions of the Polish–Lithuanian Commonwealth (1793, 1795). The stages from the temporary Iziaslav Vicegerency to the final formation of the Podolia Governorate (1797–1804) and its functioning as a strategic border territory, including the consequences of Polish uprisings for the governance system, are investigated.*

Key words: *Podolia, Russian Empire, administrative-territorial structure, governorate, Kamianets-Podilskyi, unification, nobility, 1793.*

Історія будь-якої держави нерозривно пов'язана з еволюцією її адміністративно-територіального устрою, який є матеріальним відображенням політичної влади та інструментом її реалізації. Для імперських держав, що постійно розширювали свої кордони, питання інтеграції нових територій через адміністративні реформи набувало першочергового значення. Правобережна Україна, зокрема Поділля, увійшла до складу Російської імперії наприкінці XVIII століття, ставши об'єктом інтенсивних та часом хаотичних адміністративних змін, спрямованих на повну інкорпорацію регіону та його уніфікацію із загальноімперською системою управління. Аналіз цих трансформацій дозволяє глибоко зрозуміти не лише механізми імперської політики, а й соціально-правові наслідки для місцевого населення та еліти.

Приєднання Правобережної України, зокрема історичної області Поділля, до складу Російської імперії стало наслідком трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) і докорінно змінило його політичну, соціально-економічну та, що найголовніше для цієї розвідки, адміністративно-територіальну (АТ) структуру. Цей період (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.) є надзвичайно важливим для розуміння трансформаційних процесів імперського управління на нових землях. Царський уряд прагнув уніфікувати управління, інтегрувати подільську еліту та забезпечити контроль над регіоном, що мав значну стратегічну вагу. Однак, імперська політика постійно стикалася з місцевими особливостями, польською адміністративною спадщиною та опором українського населення. Вивчення цих АТ-змін дозволяє простежити механізми імперської інкорпорації та їхній довготривалий вплив на формування регіональної ідентичності та системи управління.

Мета статті – проаналізувати ключові етапи та зміст адміністративно-територіальних трансформацій Поділля у складі Російської імперії в другій половині XVIII – першій половині XIX

століття, визначити їхні рушійні чинники та наслідки для системи управління регіоном.

Методологічна основа дослідження базується на принципах історизму та об'єктивності. Використовуються порівняльно-історичний (для зіставлення польської та імперської систем управління), системний (для розгляду адміністративної структури як цілісного механізму) та історико-правовий (для аналізу законодавчих актів, що регулювали АТ-зміни) методи.

Адміністративно-територіальні зміни Поділля у 1793–1850-х роках не були одномоментним актом уніфікації, а складним, багатоетапним процесом інтеграції, що чергував спроби швидкого запровадження загальноімперських зразків (губернські установи) із вимушеними компромісами та врахуванням специфіки регіону, що позначилося на сталості кордонів та внутрішньому поділі Подільської губернії протягом першої половини XIX ст. [1, с.25]

Інкорпорація Поділля до складу Російської імперії стала прямим наслідком політичної кризи та подальшого розчленування Речі Посполитої наприкінці XVIII століття. Ключовою датою є 1793 рік – Другий поділ Речі Посполитої, за яким значна частина Правобережної України, включаючи майже все Подільське воєводство та більшу частину Брацлавського воєводства, була приєднана до володінь Катерини II. Ці території були багатими на чорноземи, стратегічно важливими і мали значний соціально-економічний потенціал, що стало головною мотивацією для імперського уряду [2, с.37].

Через два роки, у 1795 році, після придушення повстання під проводом Тадеуша Костюшка, відбувся Третій поділ, який остаточно ліквідував Річ Посполиту як незалежну державу та завершив приєднання західних територій Поділля, що залишалися під польською юрисдикцією. Таким чином, історична область Поділля, яка до того часу мала адміністративний поділ на воєводства, повіті та землі, була повністю включена до імперського простору. Імперська влада одразу зіткнулася із завданням налагодження управління на землях, де домінувало польське право, польськомовне судочинство та магнатсько-шляхетське землеволодіння.

Перші кроки імперської адміністрації на приєднаних землях були орієнтовані на швидку, хоча й тимчасову, інкорпорацію з метою встановлення контролю та заміни польських адміністративних інститутів. У квітні 1793 року був виданий указ про створення Ізяславського намісництва, яке стало першою великомасштабною російською адміністративною одиницею на території колишніх воєводств. До складу намісництва увійшли землі, що становили майбутнє Поділля та Волинь.

Основою для цього намісництва стала російська «Установа для управління губерній» 1775 року, яка передбачала поділ намісництв на повіті (округи), керовані капітанами-справниками. Центром намісництва було визначено місто Ізяслав (нині Хмельницька область). Ізяславське намісництво виконувало функцію перехідної

адміністрації, метою якої було проведення первинного перепису населення; інтеграція місцевої шляхти на умовах російського дворянства; впровадження елементів імперської судової та фінансової систем. Однак, цей тимчасовий адміністративний механізм виявився недовговічним. Система намісництв була недостатньо ефективною для управління новоприєднаними, соціально та національно неоднорідними землями. Фактичне функціонування Ізяславського намісництва тривало лише до кінця 1796 року, коли воно було ліквідоване [3, с.15].

Ліквідація Ізяславського намісництва була частиною масштабнішої реорганізації, ініційованої царською владою. З 1795 року, після Третього поділу Речі Посполитої, імперський уряд розпочав роботу над формуванням стабільних губернських одиниць на Правобережжі. Спочатку, на основі земель намісництва, було створено Подільську та Волинську губернії, а також Брацлавське намісництво. Проте, справжня і докорінна зміна відбулася із вступом на престол імператора Павла I. Його указ від 12 грудня 1796 року кардинально переглянув адміністративну карту імперії. Цей указ скасовував систему намісництв та вводив нову губернську структуру. На Правобережжі це призвело до консолідації: 1. Подільської губернії – з центром у Кам'янці (Кам'янець-Подільський). 2. Волинської губернії – з центром у Житомирі. 3. Київської губернії – яка була значно розширена за рахунок частини приєднаних земель.

Таким чином, період 1793–1797 рр. став етапом пошуку оптимальної моделі управління, що пройшов шлях від запровадження великого тимчасового намісництва до створення стабільних губернських одиниць. Це заклало основи адміністративного поділу, який з невеликими змінами проіснував на Поділлі протягом більшої частини XIX століття.

Період короткотривалих та нестабільних адміністративних одиниць (як-от Ізяславське намісництво) завершився із сходженням на престол імператора Павла I. Прагнучи посилити централізацію та відновити низку скасованих його матір'ю Катериною II установ, Указом від 12 грудня 1796 року «Про нове розділення держави на губернії» він здійснив рішучу реорганізацію всієї імперської адміністративно-територіальної системи, включно з новоприєднаними землями Правобережжя.

Цей указ став ключовим для Поділля, оскільки він ліквідував систему намісництв та офіційно проголосив створення Подільської губернії [4, с.19]. Центром новоствореної губернії було визначено історично важливе, укріплене місто Кам'янець (Кам'янець-Подільський). Вибір був зумовлений його стратегічним розташуванням, потужною фортифікацією (як прикордонний пункт) та наявністю адміністративної інфраструктури, що залишилася від Речі Посполитої. Початково губернія була поділена на 12 повітів, які формувалися переважно на основі вже існуючих адміністративних центрів та меж колишніх воєводств. Цей поділ був першою спробою

застосувати загальноросійські принципи губернської моделі до подільських земель.

Створення Подільської губернії на основі загальноросійського «Установлення для управління губерній» (1775 р.) мало на меті *уніфікацію* управлінської моделі та інтеграцію місцевої шляхти шляхом запровадження типових для імперії установ. Це ознаменувало перехід від тимчасового військово-адміністративного управління до повноцінної цивільної адміністрації.

Незважаючи на указ 1796 року, внутрішній устрій губернії залишався предметом регулювання на початку правління Олександра І. Початкове нарізання повітів виявилось не завжди зручним з економічної та демографічної точок зору, а також через необхідність більш чіткого розмежування зі сусідніми Волинською та Київською губерніями.

Вирішальним став період 1801–1804 рр., коли відбулася фінальна стабілізація адміністративно-територіальної структури Поділля. Згідно з уточненими указами, зокрема тими, що стосувалися розподілу округів та повітів, було остаточно затверджено поділ Подільської губернії на 12 повітів [5, ст. 19]. Ця кількість та конфігурація повітів (Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький та Ямпільський) залишалася майже незмінною до початку ХХ століття. Основні принципи нарізання повітів включали: 1) географічну компактність та економічну доцільність: повіти створювалися таким чином, щоб забезпечити зручність комунікації та управління з окружного центру; 2) демографічну норму: прагнення дотримання встановленої норми кількості населення для кожного повіту (хоча на практиці це часто порушувалося); 3) утворення окружних центрів: міста, визначені як повітові центри, отримували відповідні адміністративні та судові установи, що сприяло їхньому економічному розвитку та посилювало контроль імперської влади на місцях. Ця стабілізація АТ-структури була критично важливою, оскільки вона дозволяла імперії перейти до планомірного стягнення податків, проведення рекрутських наборів та ефективного функціонування судової та поліцейської систем.

Після затвердження територіальних меж головним завданням стало запровадження повної імперської адміністративної вертикалі. Ця система базувалася на «Установленні для управління губерній» 1775 року і мала чітку ієрархію: 1. Губернатор (наділявся найвищою цивільною та поліцейською владою в губернії). Він був безпосереднім представником імператора, відповідаючи за виконання законів, збір податків, нагляд за місцевою адміністрацією та підтримання порядку. У прикордонній Подільській губернії його роль мала також важливе військово-стратегічне значення [6, арк. 19]. 2. Губернське правління: Колегіальний орган, який очолював віце-губернатор. Це був центральний виконавчий орган, що відповідав за фінанси (Казенна палата), будівництво, громадські роботи та загальне управління. 3.

Судові інституції: впроваджувалася дво- або триланкова система судів [повітові суди (для дворян) та нижні розправи (для селян, міщан)].

Впровадження цієї системи стало актом не лише адміністративної, але й правової інкорпорації. Хоча на перших етапах на Правобережжі зберігалось місцеве польське право (Литовський статут), що було поступкою місцевій шляхті, імперські установи поступово витіснили його, уніфікуючи судочинство та управління з рештою імперії. Це зміцнило позиції російського дворянства та бюрократії, інтегруючи Поділля у єдиний державний організм.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гуржій О. І., Реєнт О. П. Утвердження російської адміністрації на Правобережній Україні (кін. XVIII – поч. XIX ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. 180 с.
2. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX вв. Москва: Наука, 1971. 230 с.
3. Офіційна газета Ізяславського намісництва. Т. 1. 1794. [Архівна справа].
4. Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗРІ). Зібрання перше. Т. XXIV. № 17634. Про нове розділення держави на губернії. 12 грудня 1796 р. 19 с.
5. Повне зібрання законів Російської імперії (ПЗЗРІ). Зібрання перше. Т. XXVII. № 20088. Про визначення кількості повітів у Подільській губернії. 1801 р. Ст. 19.
6. Фонд Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 794. Спр. 15. Арк. 19.
7. Тархов С.А. Изменение административно-территориального деления России за последние 300 лет. Москва: Географический факультет МГУ, 2001. 80 с.
8. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.

ФІЛЬВАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО СЕЛА МЕЛЬНИКІВЕЦЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

***Анотація.** У статті висвітлено історію фільваркового господарства села Мельниківець у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Розглянуто динаміку зміни власників, соціально-економічне становище селян, особливості землеволодіння, функціонування промислових підприємств та занепад маєтку після революційних подій 1917–1921 рр.*

***Ключові слова:** Мельниківці, фільваркове господарство, землеволодіння, поміщики, аграрне виробництво, винокурний завод, сівозміна, соціально-економічне становище.*

Oleh Melnychuk, Tetiana Melnychuk

THE FARMSTEAD OF THE VILLAGE OF MELNYKIVETS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

***Abstract.** The article highlights the history of the farmstead of the village of Melnykivets in the second half of the 19th - early 20th centuries. The dynamics of the change of owners, the socio-economic situation of the peasants, the peculiarities of land ownership, the functioning of industrial enterprises and the decline of the estate after the revolutionary events of 1917-1921 are considered.*

***Keywords:** Melnykivets, farmstead, land ownership, landowners, agricultural production, distillery, crop rotation, socio-economic situation.*

Вперше про село Мельниківці Гайсинського району згадується в Актах королівського трибуналу 1622 року [1, с. 239]. В «Тарифі подимної податі воєводства Брацлавського» за 1629 рік йшлося про те, що його власник Костянтин Байбуза – вінницький гродський суддя і прилуцький староста повинен був сплатити від 174 домів – 87 злотих [2, с. 405]. Однак, вже у 1664 році податок з 200 домів та млина кам'яного в с. Мельниківцях сплачував пан Доманівський – хорунжий черський [2, с. 539]. Польський історик А. Яблонівський повідомляє про те, що на початку ХVІІІ ст. село було значно розширене графом Холоневським, який переселив сюди мешканців з інших сіл, що належали йому [3, s.122]. У 1780 році частина земель села належала Катським [4, s.348]. У другій половині ХVІІІ ст. володарем сіл Мельниківець та Ометинець був Ксавери Холоневський, відомий політичний діяч, з 1788 р. – коронний ловчий [5, с. 806]. За відомостями Брацлавської казенної палати за володіння селами граф сплачував 5413 крб. річного податку [6, с.62]. Станом на 1825 р. кріпосні селяни графа проживали у 190 селянських дворах [7, s. 171]. Після того, як бездітний граф помер у Львові у 1830

р., частину Мельниківевць успадкувала його племінниця (донька Рафала Холоневського), яка вийшла заміж за відомого державного діяча Міколая Грохольського [5, с.141]. Іншою частиною села володів Владислав Холоневський, син Ігнаці Холоневського [5, с. 807]. У 1833 р. більшу частину земель села Мельниківевць у спадкоємців Холоневського викупив Франц Рутковський (проживав у Тульчині). Йому ж продала за 11 тисяч карбованців іншу частину земель з населенням 120 чоловік княгиня Гальчинська, яка проживала в Браїлові. Певний час пожиттевою володаркою села залишалася поміщиця Фекла Пршемицька.

В Центральному державному історичному архіві м. Києва збереглася колективна скарга мешканців села, подана на ім'я Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора, генерал-лейтенанта, члена військової ради, графа Олександра Дмитровича Гурієва у 1836 р. В ній повідомлялось про жорстоке ставлення до селян місцевої поміщиці Пршемицької Фекли. У скарзі йшлося, що смерть покійного графа Ксавери Холоневського позбавила селян спокою та справедливості. Незважаючи на те, що Франц Рутковський купив це село у 1833 р. у спадкоємців Холоневського, однак він не міг захистити своїх селян від жорстокості пожиттевої володарки цього поселення – поміщиці Пршемицької. Селяни стверджували: *«Нас б'ють за невихід на роботу в недільні і святкові дні. При цьому різки вивозять на поле підводою і б'ють винних і невинних, прив'язують на цілий день до дерева, заковують в колодки і тримають до 4 тижнів»*. Скаргу було передано подільському губернатору, який переадресував її до Брацлавського земського суду. Яке рішення прийняв суд – невідомо. Іншого разу в суді розглядалася справа про захоплення поміщицею “пчельної десятини”, яка належала місцевій церкві. Судом ця справа була вирішена на користь поміщиці [8, арк. 22].

Лише в 1866 р. село Мельниківці отримує постійного власника, перетворившись у родовий маєток родини Червінських Гербу Любеча (їх давні предки у 1389 р. за заслуги отримали село Червіно, від нього взяли і своє прізвище). Село перебуватиме в їх власності більше 50 років, до встановлення радянської влади. Саме в цей рік донька Франца Рутковського Камілія вийшла заміж за пана Владимира Червінського та одержала у володіння від батька село Мельниківці [9, арк. 2]. На 1890 р. Червінські мали у власності 1202 десятини землі [10, с. 199]. В цей час в селі нараховувалося 132 селянських двори, в яких проживало 809 мешканців [4, с. 348]. У користуванні селян було 575 десятин землі, з яких 500 десятин орної. Громада мала пасовищний сервітут на 358 десятин та 36 десятин покосів в поміщицькому лісі [11, арк. 331зв.].

В 1903 р. пан Владимир Червінський передав по спадковості землю своєму синові Михайлу-Северину, а той в свою чергу згодом виділив із неї частки своїм дітям: сину Северину та доньці Ядвізі (від першого шлюбу). Донька вийшла заміж за пана Гижицького з Липовця,

який незабаром помер, а вона продала 200 десятин землі за 15 тисяч карбованців панові Носалевському перед 1914 роком [9, арк. 9, 10]. Йому ж продав перед 1917 р. свою частку і Северин Червінський [12]. Ось така історія власників села.

Тепер докладніше про постать Михайла-Северина Володимировича Червінського, про якого збереглося найбільше документальних матеріалів. За походженням він був дворянин, за національністю – поляк. Зберігся план маєтку Червінського, зроблений у 1902 р. [13, арк. 2]. Згідно прикладеній до нього таблиці пан мав у розпорядженні 840 десятин, 915 сажень землі, основна частина її орна, на якій вирощувались продукти сільського господарства. Велику частину становили лісові масиви [9, арк.14].

Пан любив розкішне життя: в маєтку було побудовано триповерховий будинок з балконами і ложами. Перед будинком знаходився фонтан. Все це було зруйноване і, на жаль, не збереглося до наших днів. Однак, в архівах установ Гувера Стендфорського університету (Каліфорнія, США) знаходиться акварельний малюнок маєтку Червінських, виконаний на початку ХХ ст. Мечиславом Яловецьким (1876-1963) [14]. Художником був обраний надзвичайно вдалий ракурс, що дав змогу захопити панський палац, інші господарські будівлі, парк, ставок.

Біля будинку шумів розкішний парк (деякі дерева збереглися до наших днів). Збереглися й залишки старої липи, під якою за столиком любив сидіти пан з чашею вина, слухаючи патефон. Мав пан Червінський ставки, де вирощували рибу. Біля другого ставка поблизу садиби працював водяний млин [15, с. 287], до якого була вимощена з каменю бруківка. Це давало змогу переробляти зернові. Адже, згідно сівозміні, на панських полях висівали в більшості зернові: пшеницю, ячмінь, овес, жито, просо. Сіяли також горох, буряки, конюшину, саджали картоплю.

У власності пана Червінського був винокурний завод, який у переліку фабрично-заводських підприємств Російської імперії значився під номером 93 [16, с. 524]. Завод був заснований у 1871 році (за виданням «Юго-Западный край» – у 1898 р), мав потужність 8 кінських сил. Все приводилось в рух за допомогою одного парового двигуна. Штат був постійний – 13 чоловік. Виробництво спирту із зерна та картоплі становило 1 млн. 200 тисяч гекталітрів в рік [16, с. 525]. В 1900 році заводом управляв, завідуючи двором Іван Петрович Зелінський [17, с. 233]. В 1909 році ним опікувався управляючий панським двором Йосиф Рахлевич [18, с. 276]. За 1909–1910 господарський рік було вироблено 19 097 відер 40% спирту. В 1913 році Йосиф Рахлевич взяв завод в оренду, збільшивши кількість робітників до 18. Продукція реалізовувалася через винну лавку під №811 [19, с. 989]. Вина заводу неодноразово отримували відзнаки на всеросійських та всесвітніх конкурсах, навіть експортувалися до Англії. Тривалий час в музеї села зберігалася пляшка, з видутою назвою села Мельниківцевь латинськими літерами. Вартість випущеної річної

продукції становила 22 тисячі карбованців в довоєнних цінах, а в цінах 26/27 років – 55 тисяч [20, арк. 79].

Був у пана великий сад та пасіка. Використання лісу здійснювалося по-господарському. Вирубка усіх ділянок була спланована. Про це свідчить план лісу, складений в 1893 році, де кожен рік по 1898 – вирубувалось по 10 десятин 1023 сажень лісу [9, арк. 32].

З 1900 по 1911 рік частину земель фольварку Мельниківець (в напрямку до Вищої Кропивни) Червінські здавали в оренду товариству Ситковецького цукрового заводу. Про це свідчить і карта, де поряд з землею знаходився і розподіл сівозміни на дванадцяти полях з 1900 по 1911 рік включно [9, арк.11]. Згідно плану, після одинадцяти років використання земель, вони рік перебували під паром.

Михайло-Северин Червінський користувався правом виборів до другого відділу земських виборчих зборів по Гайсинському повіті Подільської губернії для виборів повітових земських гласних (в 1910 р. мав 800,77 дес. обкладеної земським збором землі та майна на суму 22 тис. 400 карбованців [21, с. 34].

Слугами у своєму маєтку пани використовували людей, завезених з Австрії та Польщі. Так були привезені сюди предки Кукли Станіслава, Мельничука В. та інші [22]. В період Першої світової війни пани черпали собі робочу силу за рахунок військовополонених австрійців. Так, наприклад, жителя села Мельниківець Недогона Івана Михайловича було взято на роботу в маєток пана Гижицького, як військовополоненого і передаровано пану Червінському [23].

Фольварок села Мельниківець проіснував до 17 січня 1918 року, після чого був повністю розграбований місцевими селянами. Інструктор Гайсинського земельного відділу, який прибув на місце за повідомленням поміщика, змушений був лише зафіксувати факт та провести опис маєтку.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVII століттях: статті і матеріали. Львів, 2008.
2. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Т. 2, ч. 7: Акты о заселеніи Юго-Западной Россіи. – К.: Типографія Г.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1890.
3. Jablonowski A. Źródła dziejowe t. V. Lustracye. Królewsczyczny ziem ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z 1-ej połowy XVII wieku. T. 5. Warszawa, 1877.
4. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. VI. Warszawa, 1885.
5. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. Вінниця, 2007.
6. Петренко О. С. Брацлавське намісництво. Вінниця, 2001.

7. Marczynski W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami i mappami. T. III. Wilno, 1825.
8. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 144, спр. 755.
9. ДАВіО, ф. 4, оп. 1, од. зб. 6.
10. Epsztein T. Polska własność ziemska na Ukrainie w 1890 roku. Warszawa, 2008.
11. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 614, од. зб. 78.
12. Спогади мешканця села Мельниківець Парамійчука А.
13. ДАВіО, ф. 4, оп. 1, од. зб. 7.
14. Mielnikowce – dwór, Podole. Seweryn Czerwiński. Hoover Institution Digital Collections. URL: <https://digitalcollections.hoover.org/objects/73735/mielnikowce-dwor-podole-seweryn-czerwinski>
15. Крилов А. Населённые места Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1905.
16. Фабрично-заводские предприятия Российской империи. С.-Пб., 1914.
17. Гульдман В. Подольский адрес-календарь. Каменец-Подольский, 1900.
18. Станкевич В. Адрес-календарь Подольской губернии. Каменец-Подольский, 1909.
19. Весь Юго-Западный край. Київ, 1913.
20. ДАВіО, ф. 3966, оп. 1, од. зб. 26, арк. 79.
21. Списки лиц, имеющих право избираться в Земские гласные. Каменец-Подольский, 1911.
22. Спогади мешканців села Кукли С. та Мельничука В.
23. Спогади мешканця села Недогона І.

Руслан Зелінський, Ольга Мурашова

ЛІТИНСЬКІ ПАРЛАМЕНТАРИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. У статті висвітлено практику українського парламентаризму на початку ХХ століття. Вказано прізвища учасників виборчого процесу від Подільської губернії. Досліджено участь представників від Літинщини у виборах до Державних Дум. Вказано на намагання подільських депутатів вплинути на покращення становища українського селянства.

Ключові слова. Літинський повіт, Подільська губернія, Державна дума, депутат, виборщик.

LITYN'S PARLIAMENTARY AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract. *The article highlights the practice of Ukrainian parliamentarism at the beginning of the 20th century. The names of the participants in the election process from the Podilsk province are indicated. The participation of representatives from the Lityn region in the elections to the State Dumas was studied. The attempts of Podil deputies to influence the improvement of the situation of the Ukrainian peasantry are indicated*

Key words. *Litynsky District, Podilsk Governorate, State дума, deputy, voter.*

Історія українського парламентаризму сягає давніх часів. Учені ведуть відлік цього явища з Руської Держави. Виділяють наступні його етапи розвитку у Великому князівстві Литовському, Речі Посполитій, Запорозькій Січі. Українська революція 1917–1921 рр., що привела до відродження української державності, створила умови для становлення національного парламентаризму. Проте в силу певних політичних обставин новостворений парламент Української Народної Республіки – Українська Центральна Рада – проіснував незначний проміжок часу, як і сама УНР, що стала жертвою московсько-більшовицької агресії. Однак цьому передувала парламентська практика українських депутатів у складі Державних дум Російської імперії. Цей період детально вивчений та описаний у монографії Анатолія Глушковецького «Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії».

Внаслідок буржуазно-демократичної революції 1905 року в Росії цар Микола II своїм маніфестом запровадив окремі демократичні поступки в імперії. Одним з проявів цього стало створення виборного органу Державної думи з функціями законодавчої діяльності. Прийняте рішення в Державній думі набувало статусу закону після схвалення в Державній раді та остаточного затвердження царем.

Виборча система передбачала вибори по куріях за ознакою соціального стану. До I Державної думи обирали депутатів по чотирьох куріях: від землевласників, міського населення, селян та робітників. При цьому вибори були не прямими, а від певної кількості населення обирали виборщиків, які в свою чергу обирали депутатів. I Дума налічувала 478 депутатів, з них: кадетів – 179, автономістів – 63, октябристів – 16, безпартійних – 105, трудовиків – 97, соціал-демократів – 18. [1] Для представництва українських земель було визначено 102 мандати. У I Державній думі була сформована Українська Думська Громада в складі 45 чоловік. Під впливом ейфорії

революційних подій I Державна дума виявила жорстку опозицію до уряду, тому через 72 дні цар її розпустив.

II Державна дума вже протрималась 103 дні (лютий – червень 1907 р.). Ця Дума налічувала 518 депутатів, у т.ч.: соціал-демократів – 65, есерів – 37, народних соціалістів – 16, трудовиків – 104, кадетів – 98, правих та октябристів – 54, націоналістів – 76, безпартійних – 50, членів фракції "козака група" – 17. [1] В II Державній думі також була присутня українська група з 47 членів, яка виступала за автономію українських земель та відродження української мови в публічній сфері. Цей парламент також був незручний самодержавству, тому 3 червня 1907 року II Державну думу було також розпущено у зв'язку з прийняттям нового виборчого законодавства, яке підтримувало великих землевласників.

III Державна дума вже була «слухняна» царизму і пропрацювала всю каденцію – 5 років. Цей законодавчий орган функціонував з 14(01) листопада 1907 року по 22(09) липня 1912 року. В його складі було 442 депутати, серед них: правих – 50, націоналістів та поміркованих – 97, октябристів – 154, прогресистів – 28, кадетів – 54, мусульман – 8, членів «Польського кола» – 11, литовсько-білоруської групи – 7, трудовиків – 14, соціал-демократів – 19. [2] IV Державна дума працювала з 28(15) листопада 1912 року до 19(06) жовтня 1917 року, налічувала 441 депутата, у т.ч.: правих – 65, націоналістів та поміркованих – 120, октябристів – 98, прогресистів – 48, кадетів – 59, трудовиків – 10, безпартійних – 7, соціал-демократів – 14, діячів націоналістичних груп – 21. Була розпущена указом імператора Миколи II 12 березня (27 лютого) 1917, але продовжувала нелегітимно існувати ще 8 місяців. [1] Представництво українських селян у цьому складі IV Державної думи було обмежене, тому українські національні питання під час її роботи не порушувались.

Від Подільської губернії до Державної думи обиралось 13 депутатів. Високою активністю у виборчому процесі відзначились селяни, сподіваючись вибороти у парламенті право на землю. Так у I Державній думі з 13 мандатів від Подільської губернії 12 отримали селяни. В II Думі селянське представництво теж було високим: з 13 депутатських місць селянам дісталось 11. Проте розпуск двох перших дум вплинув на зневіру селян у вирішення своїх проблем засобами парламентаризму. Крім цього законодавство обмежило їх представництво у думі, і як наслідок в III думі від Поділля було лише четверо, а в IV думі ще менше – троє селян.

Подільська губернія утворена 12 грудня 1796 року. Остаточо межі губернії та її поділ на повіти усталилися у 1804 році і на час перепису населення 1897 року до складу Подільської губернії входило 12 повітів, серед них Літинський повіт, що займав площу 2919 кв. верст з населенням 210502 осіб. [3, с. 70]

На початку XX століття до складу Літинського повіту входило 34 населених пункти сучасного Вінницького, 35 – Жмеринського, 64 – Хмельницького районів Вінницької області, 43 села Хмельницького

району Хмельницької області та 3 села Житомирського району Житомирської області. [2]

Виборча процедура, як зазначено вище, передбачала спочатку обрання виборщиків. Для кожного повіту була встановлена квота. Для Літинського повіту по виборах до I та II Державних дум ця кількість складала 14 виборщиків: з них 6 обиралися від з'їзду уповноважених від волостей, 6 – від з'їзду землевласників та 2 – від з'їзду міських виборців. [4, с. 221]

До III і IV Державних дум ця квота була занижена до 10 виборщиків. З них 3 – від з'їзду уповноважених від волостей, 5 – від з'їзду землевласників та по одному – від 1-го і 2-го з'їзду міських виборців. [4, с. 222]

У виборчому процесі до I Державної думи від Літинського повіту брали участь наступні виборщики. Новак Федот Кирилович, українець, міщанин; Френкель Абрам Іцкович, єврей, купець; Барановський Амвросій Михайлович, росіянин, дворянин; Камчинський Сигізмунд Антонович, поляк, дворянин; Корсак Віктор Вікторович, поляк, дворянин; Стемповський Станіслав Губертович, поляк, дворянин; Кучер Макар Аверкійович, українець, селянин; Кучмар Федір Іванович, українець, селянин; Кондратюк Афанасій Єфремович, українець, селянин; Примов Мойсей Григорович, українець, селянин; Синиця Никифор Пилипович, українець, селянин; Шеремета Филімон Микитович, українець, селянин. [4, с. 238–240]

До складу II Державної думи обирали депутатів у Літинському повіті такі виборщики. Поляки-дворяни: Лиховський Гнат Васильович, Барановський Амвросій Михайлович, Погорський Еммануїл Юліанович, Глембоцький Антон Генріхович; росіяни-дворяни Мещерський Василь Сергійович, Александров Павло Миколайович; українці-селяни: Синиця Никифор Пилипович, Козуля Софроній Тимофійович, Войцехов Іван Семенович, Наумчак Андрій Никифорович, Манелюк Юхим Іванович, Василинич Яків Данилович; росіянин-міщанин Доценко Петро Романович та єврей-купец Штрайбург Дувід Мотевич. [4, с. 257–259]

Соціальний склад виборщиків на виборах до IV Державної думи по Літинському повіту дещо змінився. Так до виборщиків потрапили священники Желіховський Дмитро Васильович, Бачинський Олександр Олександрович та Родзевич Микола Петрович. Дворянський стан представляв Болюбаш Федір Петрович. З селян функції виборщиків виконували Коваль Йосиф Ілліч, Мельничук Лук'ян Авксентійович, Коровецький Прокопій Купріянович. Були присутні серед складу виборщиків також колезький регістратор Семерко Микола Миколайович та міський голова Літина Мاستицький Олександр Порфирівич. [4, с. 290–291]

Населені пункти, що належать на сьогодні Літинській територіальній громаді, з вищезазначеного складу виборщиків представляли селяни Яків Василинич з Осолинки та Лук'ян Мельничук з Кулиги, священник Микола Родзевич та селянин Йосиф Коваль з

Дяківець. Обов'язки виборщиків виконували літинчани: купець Дувід Штрайбург, священник Дмитро Желіховський, колезький регістратор Микола Секерко та міський голова Олександр Мостицький.

Результатом копіткої роботи виборщиків було обрання депутатів Державної думи. За час існування цього законодавчого органу серед депутатського складу всіх Державних дум були присутні представники Літинського повіту. Зокрема, Кучер Макар Аверкійович, депутат I Державної думи, с. Сміла (нині – село в Хмельницькому районі Вінницької області), Наумчак Андрій Никифорович, депутат II Державної думи, с. Філіопіль (нині – село в Хмельницькому районі Вінницької області), Галушак Семен Осипович, депутат III Державної думи, с. Гречана (нині – село в Хмельницькому районі Хмельницької області) та Коваль Йосиф Ілліч, депутат IV Державної думи, с. Дяківці (нині – село у Вінницькому районі Вінницької області). Як бачимо, з населених пунктів теперішньої Літинської територіальної громади маємо одного вихідця з села Дяківці.

Нижче наводимо біографічні дані зазначених осіб за Анатолієм Глушковецьким.

Кучер (Кучерук) Макар Аверкійович (1874 – ?), депутат I Державної думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Сміла Уланівської волості Літинського повіту Подільської губернії. Навчався в церковнопарафіяльній школі, отримав початкову освіту. Певний час служив у Петербурзькій поліцейській кінній та пішій стражі. Разом з трьома братами володів 6 дес. надільної землі. 27 березня 1906 р. обраний депутатом I Державної думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до складу Трудової групи, за іншими даними – безпартійний. Подальша доля невідома. [4, с. 338]

Наумчак Андрій Никифорович (1855 – ?), депутат II Державної думи від Подільської губернії. Українець (в думських довідниках названий росіянином), православного віросповідання, селянин с. Філіопіль Літинського повіту Подільської губернії. Грамотний. Був волосним старшиною. Займався хліборобством. Володів 4 дес. (за іншими даними 4,5 дес.) землі та садибою. До виборів не належав до жодної політичної партії і агітації не проводив. 7 лютого 1907 р. обраний депутатом II Державної думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. У Державній думі входив до складу Трудової групи і фракції ВСС (Всеросійського селянського союзу – прим. З. Р.), а також УДГ. 25 травня 1907 р. вийшов з фракції і зосередився на діяльності в УДГ (Українській думській громаді – прим. З. Р.). Входив до складу спеціальної комісії з вироблення принципів, на яких українські представники мали об'єднатися в УДГ. Після розпуску II Державної думи продовжував співпрацювати з Трудовою групою і ВСС, зокрема, вже під час роботи IV Державної думи отримував літературу трудовиків. [4, с. 351]

Галушак Семен Осипович (Йосифович) (17.4.1877 - ?), депутат III Державної думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Гречана, Старосинявської волості Літинського повіту Подільської губернії. Закінчив церковнопарафіяльну школу. Учасник російсько-японської війни 1904-1905 рр., зауряд-прапорщик. Нагороджений Георгіївським хрестом. Займався землеробством, володів 7 дес. землі (за іншими даними 2,5 дес.). Одружений. 19 жовтня 1907 р. обраний депутатом III Державної думи від з'їзду уповноважених від волостей. Входив до складу фракції помірковано-правих, а з другої сесії – прогресистів. Член комісії: про заходи боротьби з п'янством, для розгляду законопроекту про скасування пасовищних і лісових сервітутів в губерніях західних і білоруських. Підписав законопроекти: «Про заборону продажу приватновласницьких земель не інакше як через земельні банки», «Про сприяння вдосконаленню селянського господарства і сільського господарства в Росії взагалі», «Про наділення безземельних і малоземельних селян землею», «Правила прийому у вищі учбові заклади», «Про введення в Архангельській губернії земського самоуправління». Подальша доля невідома. [4, с. 323]

Коваль Йосиф Ілліч (3.11.1865 – після 1917), депутат IV Державної думи від Подільської губернії. Українець, православного віросповідання, селянин с. Дяківці Кожухівської волості Літинського повіту Подільської губернії. Закінчив Дяківецьке однокласне народне училище. Був сільським старостою. З 1906 р. волосний старшина. Член Літинської повітової землевпорядкувальної комісії. Літинський повітовий і подільський губернський земський гласний. Займався сільським господарством, володів 10 дес. надільної і 1 дес. придбаної землі. Одружений, чотири доньки. 18 жовтня 1912 р. обраний депутатом IV Державної думи від загального складу виборщиків Подільського губернського виборчого зібрання. Входив до складу фракції російських націоналістів і помірковано-правих. У серпні 1915 р. приєднався до прихильників П.М. Балашова. Член комісії: у справах православної церкви, з судових реформ, з виконання державного розпису надходжень і видатків, із заміни сервітутів. Подальша доля невідома. [4, с. 335]

Як бачимо, більшість депутатів-подолян були селянами. Очевидно, що їм не під силу була законотворча правова діяльність через брак освіти, окремі були навіть неписьменними. Проте селянство сподівалось на своїх представників щодо захисту власних інтересів, передусім земельних. А тому депутати-селяни задля захисту прав своїх виборців проявляли активність в запитах до урядовців та інших посадових осіб та порушували актуальні питання селянського життя.

Проте такий демократичний експеримент як парламентаризм проявив себе як стороннє тіло в організмі російської деспотії. Крах

царизму змінив форми російської імперії на більшовицьку диктатуру, де українству також не було місця для повноцінного розвитку.

Участь наших земляків в парламентській діяльності в складі Державних дум на початку ХХ століття є важливою віхою у вивченні українського парламентаризму. Значним науковим здобутком в дослідженні цього періоду є праця Анатолія Глушковецького «Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Машкін О. М. Державна Дума Російської імперії // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г – Д. С. 349.
2. Швенцонь А. Описаніє Литинскаго уѣзда Подольской губерні. Видання друге, доповнене. Упор. Зелінський Р. М. Вінниця : ТВОРИ, 2024. С. 193–198.
3. Зелінський Р. М., Завальнюк К. В. Літинщина в системі державного адміністративного устрою від давнини до сучасності. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 232 с.
4. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії : монографія / Анатолій Глушковецький. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. 400 с.

Андрій Машталір, Людмила Романець

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА ПОДІЛЛЯ ДО ПОСТАТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. *Стаття присвячена ставленню селянства Поділля до постаті Тараса Шевченка. Вшанування його постаті у різних куточках Подільського краю. Наводиться інформація про заходи, які докладала центральна та місцева влада, щодо недопущення вшанування українського Кобзаря. Подаються дані про нівелювання владою спроб відзначити роковини Кобзаря. Зазначається, що у всіх куточках Подільського краю, незважаючи на царські заборони, громадськість проводила заходи та започаткувала традиції щодо популяризації імені та творчості Т.Г. Шевченка.*

Ключові слова: *Тарас Шевченко, заборона вшанування, Поділля, «Просвіта», Кобзар, панахида.*

ATTITUDE OF THE PODILLA PEASANTRY TOWARDS THE FIGURE OF TARAS SHEVCHENKO AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Abstract. *The article is devoted to the attitude of the Podillia peasantry towards the figure of Taras Shevchenko. Honoring his figure in different parts of the Podillia region. Information is provided on the measures taken by the central and local authorities to prevent the honoring of the Ukrainian Kobzar. Data is provided on the leveling of attempts by the authorities to celebrate the anniversary of the Kobzar. It is noted that in all corners of the Podillia region, despite the tsarist prohibitions, the public held events and initiated traditions to popularize the name and work of T.H. Shevchenko.*

Key words: *Taras Shevchenko, prohibition of honoring, Podillia, «Prosvita», Kobzar, memorial service.*

На початку ХХ століття українське селянство, зокрема на Поділлі, переживало складні соціально-економічні та духовні процеси. З одного боку, зберігалися залишки кріпосницької свідомості, з іншого – пробуджувалася національна свідомість, яка ставала основою визвольних прагнень. У цей період особливої сили набуває постать Тараса Григоровича Шевченка, котрий для простих людей стає не лише поетом, а й моральним авторитетом, символом правди і народного захисника.

Метою нашої статті є висвітлення ставлення подільського селянства до постаті Тараса Шевченка та репресивних заходів центральної та місцевої влади, спрямованих на заборону вшанування імені та творчості українського Кобзаря.

Зазначена тема знайшла відображення у публікаціях багатьох науковців, зокрема: В. Лозового [1], О. Завальнюка [2], О. Комарницького [3], О. Малюти [4], В. Мацька [5], В. Нестеренка [6], Г. Кучерова [7], А. Гавришука [8], А. Машталіра [9-11], Л. Романець [11] та інші.

Селяни Поділля сприймали Шевченка як «свого» поета, людину, що вийшла з простого народу і змогла правдиво висловити його біль, надії й прагнення. Його образ у народній уяві ототожнювався із пророком, мучеником за правду, апостолом українського слова. Для більшості простих людей Тарас Григорович був не стільки літературною постаттю, скільки живим символом совісті народу. Навіть ті, хто не вмів читати, знали його поезії з переказів або співанок.

Книга «Кобзар» посідала почесне місце у селянських хатах Поділля. Її часто зберігали поруч із Біблією, загортали у вишитий рушник, і читання з неї вважалося духовним актом. У багатьох сім'ях «Кобзар» передавався від батьків до дітей, і навіть неписьменні селяни просили грамотних сусідів чи дітей читати їм уголос

Шевченкові вірші. Найпопулярнішими серед подолян були поезії «Заповіт», «І мертвим, і живим...», «Сон», «Катерина», а також твори, що порушували теми кріпацтва, долі матері, сирітства, волі. Ці вірші виконували просвітницьку і виховну функцію – вони формували у людей почуття гідності, співчуття та любові до рідної землі.

Поява у суспільно-духовному житті країни видатного поета, національного пророка Т. Шевченка, творчість якого проінята національною ідеєю, сповнила народ гордості за свою історію, внутрішньо переродило українське суспільство, вдихнувши в нього дух боротьби за духовно-культурне, національно-державне та соціально-економічне визволення [12].

З моменту смерті Кобзаря кожна чергова річниця народження та вшанування його пам'яті супроводжувалася проведенням культурно-просвітніх заходів, що склали основу шевченківського міфу (культу). Це стало однією із традиційних форм національної активності української інтелігенції та частини селянства [13, с. 131–132]. Яскраво це проявилось після революції 1905 року, коли царська цензура послабилася, на Поділлі почали таємно або напівлегально відзначати роковини Шевченка 9 або 10 березня. Селяни збиралися у хатах, школах, читальнях, де читали його твори, співали «Заповіт» і «Реве та стогне Дніпр широкий». Часто такі заходи мали національно-визвольний характер: люди говорили про необхідність єднання українців, про землю, свободу, справедливість. Досить влучно з цього приводу висловився Подільський просвітник Є. Кондрацький: «Вони в переважній більшості (селяни) серцем відчували, але свідомого розуміння постаті Кобзаря не мали» [14, с. 3]. Ім'я і творчість поета здебільшого ширилися між селянством у вигляді різних переказів, легенд, чуток як про істинного борця за волю народу, його долю сприймали як долю України. Постать поета була близькою українському народові, «його поезія, її внутрішня ідея, завдяки небаченій емоційності, прямоті й щирості була зрозуміла йому» [15, с. 10]. У селянському середовищі Шевченко стає моральним взірцем, символом чесності, непохитності й любові до рідного краю. Його поезії надихали на участь у просвітницьких гуртках, організаціях типу «Просвіта», які виникали на Поділлі після революційних подій 1905 р., названі на честь Т. Шевченка. Вони докладали чимало зусиль для збору коштів на спорудження пам'ятника Т. Шевченкові в Києві та популяризації його імені.

Водночас царська влада докладала чимало зусиль, аби знівелювати національні особливості українського народу. В цьому відношенні видавалося чимало державних документів (Валуєвський циркуляр, Емський указ.). Ці та багато інших указів у певній мірі стосувалися і творчості Т. Шевченка, яка в цей період визнавалася офіційною владою як антицарська і піддавалася гонінню. Проте, незважаючи на таку складну ситуацію в країні, все ж таки були зроблені окремі спроби відзначення шевченківських днів [10, с. 320].

Так, зокрема, відзначення роковин у м. Кам'янці-Подільському, де 26 лютого 1906 р. в Пушкінському домі зусиллями місцевої інтелігенції відбулося перше прилюдне вшанування великого поета [16, с. 38–39]. Інтерес до свята був надвеликий [17, с. 11]. На таких святах розповсюджували періодичну пресу, спеціально випущену до дня ювілею.

Поступово Шевченкові свята перетворилися на народну традицію, що поєднувала культурний, релігійний і політичний зміст. До прикладу, використання зображень Т. Шевченка, виконання «Заповіту» на зібраннях, маніфестаціях, відвідування могили українського Кобзаря тощо, стало традицією, тому що Т. Шевченко уособлював для українців архетип батька-народу [18, с. 49-62]. Для багатьох подолян участь у вшануванні пам'яті поета була проявом національної гідності і громадянської мужності. Показовим у цьому контексті є містечко Печери Брацлавського повіту де 26 лютого 1909 р. було проведене шевченківське свято, за участі національно свідомих жителів. Помешкання «Просвіти» святково прикрасили, портрет Кобзаря – квітами та рушниками [19, с. 4]. Літературно-вокальна частина дійства складалася із творів Т. Шевченка та пісень. Члени театрального гуртка декламували «Думи мої, думи», «До мертвих і живих ...», «Розрита могила», «Єретик». У святі взяв участь місцевий священик, який розповів біографію поета [7, с. 55]. Хор виконував твори Т. Шевченка, покладені на музику. Це була перша спроба громадян містечка відзначити шевченківські дні. Глядачів було так багато, що не всі могли відвідати захід, тому програму свята повторили, а згодом поставили ще дві вистави, залучивши до святкування жителів із сусідніх сіл. Такі заходи, безумовно, викликали інтерес і «всезагальне захоплення» населення містечка [20, с. 4].

Однак у містечку були й такі, які вкрай негативно ставилися до українського національного відродження. У письмовому повідомленні, яке надійшло до подільського губернатора О. Ейлера йшлося про те, що на заходах з нагоди святкування Шевченківських днів виконувалися революційні пісні. Розпочалося слідство. У Печери приїхав пристав і провів дізнання. Як виявилось, на відзначенні роковин були присутні представники поліції і, звичайно, нічого недозволеного на них бути не могло [21, с. 4]. У цьому ж контексті, зокрема 20 квітня 1909 р. директор народних шкіл Подільської губернії дає термінове розпорядження інспектору народних шкіл 3-го району Подільської губернії про вилучення в школах книги «Життя Тараса Шевченка». Ці випадки були непоодинокі, вони яскраво засвідчили, у яких умовах доводилось вшановувати дні пам'яті українського Кобзаря.

За рік функціонування осередку у містечку Печери провели п'ять літературних вечорів, два з них присвячені Т. Шевченку [22, с. 4]. Допоміг організувати їх голова Подільської губернської «Просвіти» К. Солуха.

Початок ХХ століття на Поділлі був позначений соціальною напругою – малоземеллям, бідністю, безправ'ям. На цьому тлі творчість Шевченка сприймалася як заклик до боротьби за правду і справедливість. До цієї і так складної соціально-економічної ситуації, додалася національно-духовна, розпочалися масові гоніння влади під час спроб селянства відзначити 50-ті роковини смерті українського поета. Владні структури конфіскували «Кобзар», проводилися адміністративні репресії, публікувалися негативні статті в пресі, заборонялися літературні вечірки, зазнавали переслідування збирачі пожег на пам'ятник Кобзарю. Проте, українці продовжували відзначати роковини українського поета, так зокрема, Подільська «Просвіта» всупереч царським заборонам 26 лютого 1911 р. відзначила роковини Кобзаря, видрукувавши збірник «Шевченкове свято»: з описом відзначення в Кам'янці-Подільському 50-х роковин з дня смерті Т. Шевченка, промовами місцевих просвітян М. Філінського, О. Пашенко, голови «Просвіти», лікаря К. Солухи. У збірнику також зазначалося про значення української мови та вплив творчості Т. Шевченка на її розвиток, про головні ознаки національного руху, основні риси поезії Кобзаря. Була вміщена також розповідь про останні дні та поховання поета й інша, не менш цікава інформація [5, с. 263–264].

11 січня 1914 р. до міської думи звернулося 169 кам'янчан, (частина з яких була членами товариства «Просвіта») з вимогою відзначити ювілей Т. Шевченка: [8, с. 39-41] «Наше місто Кам'янець, яке по справедливості є розумовим та культурним центром Поділля, на мові населення якого писав Тарас Шевченко, у даному разі не може бути винятком... Ми маємо надію, що міська дума, визнаючи та цінуючи творчість Шевченка, який одного разу відвідав наше місто, гідним чином відгукнеться на цей ювілей» [6, с. 1–2]. Уже 15 січня під тиском громадськості міська Дума, розглянувши це питання, створила спеціальну комісію з відзначення Шевченківського ювілею, яку очолив відомий діяч українського культурно-освітнього руху голова Подільської губернської «Просвіти» К. Солуха. За прикладом губернського центру почали утворюватися відповідні комісії у Проскуріві, Вінниці, Летичеві й у інших містах, містечках і селах Поділля [8, с. 39–41].

Місцева влада продовжувала здійснювати заходи щодо заборони постаті Тараса Шевченка, так представник фракції російських націоналістів і помірковано-правих, отець Калинник Рудич на основі нормативно-правових актів, доводив право міністра внутрішніх справ розсилати розпорядження про заборону святкування 100-ліття з дня народження Т. Шевченка та заборону православному духовенству служити панахиди на їх основі [9, с. 59]. Під репресії потрапило й товариство «Просвіта», яке енергійно взялося за підготовку до ювілею Кобзаря. Так, поліція провела обшук у приміщенні Кам'янець-подільського товариства та на квартирах 11 її членів. У «Просвіті» були конфісковані бібліотечні каталоги, книга

протоколів, абонементна книжка і вся переписка. Однак, незважаючи на ці заборони, а також масові обшуки та арешти напередодні ювілею мітинги і демонстрації все ж таки відбулися у різних куточках подільського краю [23, с. 159].

У ці роки, постать поета закріпилася і в народному фольклорі. У піснях, чутках і легендах Шевченка часто змальовували як мандрівного кобзаря, який ходить селами, говорить правду, вчить людей любові до рідної землі. Такі народні перекази підкреслювали, що для подільських селян він був живим і близьким, а не далеким літературним героєм.

Таким чином, на початку ХХ століття ставлення селянства Поділля до постаті Тараса Шевченка було глибоко шанобливим і щирим, не дивлячись на царські репресії та спроби влади заборонити вшановувати постать Тараса Шевченка та ідентифікувати себе українцем. Для подолян він був не лише поетом, а символом народної правди, совісті й духовного визволення. Його творчість формувала моральні орієнтири, підтримувала віру у краще майбутнє, об'єднувала українців навколо ідеї свободи та національної єдності. Отже, Шевченко став для подільського селянства початку ХХ століття тим, ким для націй стають їхні пророки – голосом історії, символом віри, правди і надії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лозовий В. С. Освіта, вірування та національна свідомість українського селянства на початку ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009 Т. 14. С. 360–366.
2. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) : Монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 640 с.
3. Завальнюк О.М., Комарніцький О.Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2005. 320 с.
4. Малюта О. «Просвіта» і українська державність (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.). Київ : Видавничий центр «Просвіта», 2008. 840 с.
5. Мацько В. Т. Г. Шевченко і Подільська «Просвіта» // Тарас Шевченко українська культура ХХІ століття : зб. наук. пр. за матеріалами всеукраїнського симпозиуму (19-20 травня 2000 року). Кам'янець-Подільський, 2000. С. 263–264.
6. Нестеренко В. Кам'янець і Шевченко: 1914–1920 роки / Валерій Нестеренко // Подолянин. 2003. 7 березня. С.1–2.
7. Кучеров Г. Г. Бібліотека-читальня у містечку Печарі Подільської губернії (1908-1913 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2010. Т. 14. С. 52–64.

8. Гавришук А. П., Григоренко О. П. Шевченківські дні 1914 року на Поділлі // Т. Г. Шевченко і Поділля : Тези науково-практичної конференції, присвяченої 175-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. Кам'янець-Подільський, 1989. Ч. 1. С. 39–41.
9. Машталір А. І. Лозовий В. С. Політична інструменталізація постаті та творчості Тараса Шевченка як чинник національного відродження у Наддніпрянській Україні (1917–1920 рр.): Монографія. Тернопіль: ФОП Паляниця В.А., 2016. 296 с.
10. Машталір А.І. Відзначення Шевченківських роковин в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. / А. І. Машталір // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2011. Т. 17 : Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. С. 320.
11. Машталір А. І. Сопіга М. О, Романець Л. М. Вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка на Поділлі в дореволюційний період // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2018. Т.2. С. 221–228.
12. Наконечний А. Р. Національна ідея як інтегративний чинник суспільно-духовному житті України (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії». Львів, 2001. 19 с.
13. Венгерська В. О. Парадоксальні вияви міфологізації та формування національного культу Тараса Шевченка у ХІХ ст. // Гуржівські історичні читання : зб. наук. пр. / [ред. кол. В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін.]. Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2011. Вип. 4. С. 131–132.
14. Кондрацький Євген. Шевченко – поет відродження України і студіювання його творів в школі // Освіта. Кам'янець-Подільський, 1919. № 6. С. 3.
15. Грабович Г. Шевченко як міфотворець. Семантика символів у творчості Тараса Шевченка Київ : Радянський письменник, 1991. С 10.
16. Федоренко С. М. Шевченко і Кам'янець-Подільський // Т. Г. Шевченко і Поділля : Тези доповідей науково-практичної конференції, присвяченої 175-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. Кам'янець-Подільський, 1989. Ч. 1. С. 38–39.
17. П-ко. В. Кам'янець-Подільський // Рідний край. Полтава, 1906. 31 березня. № 13. С. 11.
18. Масненко В. В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. 2002. №5. С. 49–62.
19. Дописи // Рада. Київ, 1909. 7 березня (20 березня). № 54. С. 4.
20. З життя «Просвіт» // Рада. Київ, 1909. 10 квітня (23 квітня). № 80. С. 4.

21. Дописи // Рада. Київ, 1909. 7 червня (10 липня). № 145. С. 4.
22. Дописи // Рада. Київ, 1909. 18 листопада (1 грудня). № 261. С. 4.
23. Лисенко О. В. Популяризація творчої спадщини Тараса Шевченка українськими «Просвітами» // Т. Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ : матеріали круглого столу, м. Київ, 11 березня 2014 р. / редкол.: О. П. Реєнт та ін. Київ : Інститут історії України, 2014. С.159.

Інна Коваль

ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ ГРАФА ГЕЙДЕНА

Анотація. *Стаття присвячена графу Дмитру Гейдену — предводителю дворянства Вінниччини, активному діячеві доби Гетьманату Павла Скоропадського. Розкривається його внесок у модернізацію Поділля, підтримку освіти, культури та розвиток місцевого самоврядування. Аналіз постаті Гейдена дозволяє по-новому осмислити роль аристократії у творенні української державності 1918 року.*

Ключові слова: *Дмитро Гейден, аристократія, модернізація, Україна, ХІХ–ХХ століття, громадська діяльність, управління.*

Inna Koval

LIFE AND ACTIVITIES OF COUNT HEIDEN

Abstract. *The article is dedicated to Count Dmytro Heyden, the leader of the nobility of Vinnytsia, an active figure of the era of the Hetmanate of Pavlo Skoropadsky. His contribution to the modernization of Podillia, support of education, culture, and the development of local self-government is revealed. The analysis of Heyden's figure allows us to rethink the role of the aristocracy in the creation of Ukrainian statehood in 1918.*

Keywords: *Dmytro Heyden, aristocracy, modernization, Ukraine, 19th–20th centuries, public activity, administration.*

Друга половина ХІХ – початок ХХ століття стала для українських земель у складі Російської імперії добою глибоких суперечностей та водночас потужних трансформацій, які сформували унікальне історичне тло для становлення цілого покоління діячів нової формації. Це був час, коли стрімка, хоч і нерівномірна, індустріалізація кардинально змінювала економічний ландшафт, а скасування кріпацтва запустило незворотні соціальні процеси, змушуючи традиційні еліти шукати нові ролі у суспільстві, що невпинно модернізувалося. В період реформ вирізняються особистості здатні до прийняття нестандартних рішень, активної громадської позиції та

творчої діяльності, які є ідеологами інновацій та лідерами у впровадженні змін. Для Подільського краю такою непересічною постаттю є особистість Дмитра Гейдена. Життєвий шлях та діяльність графа Дмитра Гейдена неможливо розглядати у відриві від цього складного історичного контексту. Він був не просто представником, а логічним продуктом своєї епохи – епохи, що поєднала в собі спадкові традиції імперського дворянства, з його культом честі та державної служби, з нагальними викликами модерної держави, яка потребувала ефективних господарників, адміністраторів та громадських лідерів на місцях. Саме тому його постать є настільки показовою: у ній віддзеркалилися всі ключові процеси того часу, підготувавши ґрунт для появи особистості, здатної мислити і діяти на межі двох світів – старого аристократичного та нового, капіталістичного. Розгляд ранніх етапів життя Дмитра Гейдена дозволяє зробити висновок, що його особистість формувалася на міцному фундаменті, закладеному аристократичним походженням, елітною освітою та суворим військовим вишкілом. Славне ім'я роду та високе соціальне становище відкрили перед ним усі двері, проте саме поєднання класичної університетської освіти з дисципліною та системним мисленням, вихованими в стінах військової академії, визначило його подальшу долю. Ці роки не лише озброїли його необхідними знаннями, а й остаточно сформували його моральне обличчя, в основі якого лежали поняття честі, обов'язку та беззастережної відданості державній службі. Водночас його унікальна освітня траєкторія, що поєднала класичну університетську юридичну освіту та елітну підготовку в Миколаївській академії Генерального штабу, сформувала в ньому рідкісний синтез гуманітарних знань та стратегічного мислення. Шлюб графа Дмитра Федоровича Гейдена з Катериною Михайлівною Драгомировою, укладений у 1898 році, став союзом двох впливових дворянських родів Російської імперії.

Одразу після відставки та одруження він глибоко занурився у справи Вінницького повіту, і в 1897 році місцеве дворянство обрало його своїм предводителем. Ця посада, а також неодноразове обрання почесним мировим суддею, стали для нього офіційним майданчиком для реалізації масштабних ініціатив. Якщо формально до його компетенції входили переважно станові питання, такі як опіка над дворянськими сиротами чи ведення родових книг, що підтверджується архівними документами [1, с. 45], то на практиці його діяльність охоплювала практично всі сфери життя повіту, що, зрештою, мало позитивний вплив і на всю Подільську губернію. Його системний підхід, вихований в академії Генерального штабу, проявлявся в усьому: від упорядкування поточних земельних справ до лобювання масштабних інфраструктурних проєктів, найвідомішим з яких стало спорудження за його ініціативи та під його наглядом нового будинку для Вінницької повітової управи. Гейден став рушійною силою цілої низки гуманітарних та просвітницьких проєктів, що на десятиліття випередили свій час. Як зазначає у своїй монографії К. Завальнюк,

саме він був головним меценатом та ідейним натхненником будівництва сучасної хірургічної лікарні ім. Пирогова, відкриття понад 60 безкоштовних народних бібліотек та спорудження у Вінниці Народного дому, який став центром культурного життя міста [2, с. 112]. Розуміючи, що розвиток краю неможливий без економічного підґрунтя, граф активно впроваджував соціально-економічні ініціативи, багато в чому спираючись на власний успішний досвід. Він не просто підтримував підприємництво, а й сам був його взірцем, а заснований ним «Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства» став справжнім рупором агротехнічних інновацій та прогресивних методів господарювання для всіх землевласників регіону [3, с. 615]. Його діяльність не обмежувалася кабінетною роботою; він брав безпосередню участь у розв'язанні гострих соціальних проблем, яскравим свідченням чого є його ключова роль як головного мецената та організатора будівництва Пироговської хірургічної лікарні – закладу, що на десятиліття вперед визначив рівень медичного обслуговування у Вінниці. Його передовий п'ятиповерховий млин у Сутисках виробляв продукцію такої високої якості, що частина борошна успішно експортувалася за кордон, що вимагало знання міжнародних ринків та стандартів. Вершиною такого підходу стало міжнародне визнання пивоварного заводу, збудованого графом у Тиврові: у 1908 році його продукція здобула найвищу нагороду – золоту медаль на престижній Всесвітній виставці в Парижі [2, с. 98]. Цей факт є не просто відзнакою якості, а яскравим свідченням успішної інтеграції його бізнесу у європейський економічний контекст.

Робота на посаді предводителя дворянства вимагала від нього постійних навичок медіатора, вміння знаходити компроміси та узгоджувати інтереси різних соціальних груп. Апогеєм прояву цих талантів стала його ключова роль в організації Всеукраїнського з'їзду хліборобів у квітні 1918 року. Зібрати тисячі делегатів, згуртувати консервативні сили та спрямувати їхню енергію в єдине річище було надскладним завданням, що вимагало неабиякого такту та переговорного хисту. Саме Гейден, разом із В'ячеславом Липинським, став автором історичного звернення до Павла Скоропадського, що стало політичним підґрунтям для проголошення Гетьманату [4, с. 153]. У цій ситуації він виступив як справжній дипломат, що зумів знайти формулу, яка примирила амбіції та інтереси різних сторін.

З його ініціативи було створено мережу з понад 60 безкоштовних бібліотек, орієнтованих на «соціальні низи» [5]. Це був сміливий крок, що свідчив про його бажання зробити знання доступними для кожного. Кульмінацією його просвітницьких зусиль стало будівництво у Вінниці коштом графа Народного дому – унікального для того часу культурного центру, який об'єднав під одним дахом першу в місті загальнодоступну бібліотеку з читальним залом, народний театр та громадський лекторій [2, с. 121]. Цей заклад став справжнім осередком культурного життя, де організовувалися

виставки, концерти та публічні лекції, що сприяло формуванню нового міського інтелектуального середовища. Його діяльність не обмежувалася лише фінансуванням. Граф Гейден активно формував громадську думку, виступаючи ініціатором та першим редактором першого на Вінниччині регулярного друкованого видання, що пропагувало передовий агротехнічний досвід [3, с. 616]. Через цей часопис він не лише поширював корисні знання, а й налагоджував зв'язки з місцевою інтелігенцією – агрономами, лікарями, вчителями, залучаючи їх до спільних ініціатив. Його величезна особиста бібліотека, що налічувала тисячі томів, була добре відома в колі освічених людей, а сам граф був бажаним гостем у наукових та історичних товариствах. У селі Сутиски, де колись був його розкішний маєток, до наших днів збереглися стилізована вежа-сторожка при в'їзді та кілька флігелів, виконаних у неоготичному стилі. Ці будівлі, хоч і змінили своє призначення та частково втратили первісний вигляд, залишаються мовчазними свідками його епохи. З огляду на це, можна зробити висновок, що хоча матеріальні сліди його праці частково збереглися у вигляді архітектурних пам'яток, а його ім'я повертається на сторінки наукових досліджень, процес завершеним вважати не можна. Повне осмислення та гідне вшанування постаті графа Гейдена як видатного прикладу відповідального лідера, ефективного модернізатора та справжнього патріота.

Слід зазначити, що державна, адміністративна та культурна діяльність графа Дмитра Гейдена постає як цілісний та системний прояв його глибокого громадянського покликання. Це була не сукупність окремих ініціатив, а послідовна реалізація стратегічного бачення, спрямованого на всебічну модернізацію довіреного йому регіону. Його вагомий внесок полягав у розбудові ефективного місцевого управління, створенні нової культурно-освітньої інфраструктури та налагодженні міжнародних економічних зв'язків, що виводили Поділля на європейський рівень. Його праця була спрямована на зміцнення соціальної та економічної основи держави, доводячи, що відповідальна та освічена еліта є найціннішим ресурсом для стабільного розвитку. Водночас шлях до визнання цієї спадщини виявився надзвичайно складним: його історична репутація пройшла драматичний шлях від повного забуття та ідеологічного таврування в радянський період до поступового й об'єктивного визнання в сучасній українській історіографії.

Спадщина Д. Гейдена є багатогранною: від матеріальної, у вигляді збережених архітектурних об'єктів, до нематеріальної, що живе в народній пам'яті про «доброго пана» та поступово повертається в науковий обіг. Його історична репутація пройшла складний шлях від повного забуття в радянську добу до об'єктивного визнання в часи незалежності, що свідчить про глибокі зміни в українській історіографії. Постать Дмитра Гейдена є важливим прикладом відповідальної та освіченої еліти, діяльність якої була спрямована на еволюційний, модернізаційний розвиток свого краю.

Його життя та праця, що поєднали в собі вірність традиціям та відкритість до інновацій, залишаються яскравим прикладом любові до своєї Вітчизни та творчої праці на її успішний розвиток.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Вінницької обл. Ф. Д – 65, оп. 2, спр. 14.
2. Завальнюк К., Журавлівський І. Граф Дмитро Гейден – почесний громадянин м. Жмеринка. Вінниця : Редкол., 2015. 350 с.
3. Завальнюк К. В. Дмитро Гейден – перший редактор першого часопису Вінниччини. Українська періодика: Історія і сучасність: Доп. і повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17 – 18 трав. 2002 р. / ред. М. М. Романюк. Львів, 2002. С. 614–618.
4. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): Збірник документів та матеріалів / Упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. Вінниця: О. Власюк, 2008. 208 с.
5. Чуткевич О. Неоціненний внесок графа Гейдена. Газета «День». URL: <https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/neotsinenny-vnesok-hrafa-heydena>
6. Кравчук О. Вінниця в гетьманській Україні 1918 р. URL: <https://dspace.vspu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ca3778d2-2866-41f6-8c37-6535d2e12dcf/content>
7. Завальнюк К. В. Гейден Дмитро Федорович. Енциклопедія Сучасної України, Том 5. URL: <https://esu.com.ua/article-28959>

ПОДІЛЬСЬКА ЗЕМЛЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Дмитро Зозуля

НІМЕЦЬКА ПІВДЕННА АРМІЯ В БОЯХ НА Р. СЕРЕТ (6–17 ВЕРЕСНЯ 1915 Р.)

***Анотація.** У даній статті описується оборонна операція німецької Південної армії під час російського контрнаступу під Тернополем у вересні 1915 р. Проаналізовано бойові дії Південної армії на оперативно-тактичному рівні.*

***Ключові слова:** Південна армія, корпус Маршалля, корпус Гофмана, р. Серет, стабілізація фронту, контрнаступ.*

Dmytro Zozulya

THE GERMAN SOUTHERN ARMY IN THE BATTLE OF THE SERETH RIVER, (6–17 SEPTEMBER 1915)

***Abstract.** This article describes the defensive of the German Southern Army during the Russian counteroffensive at Ternopil in September 1915. It analyzes fighting of the Southern Army on operative and tactical levels.*

***Key words:** Southern Army, Corps Marschall, Corps Hofmann, stabilization of the front, counteroffensive.*

Великий відступ російської армії на Східному фронті влітку–восени 1915 р., спричинений Горлицьким проривом, був сильним ударом по Російській імперії. Протягом літа царські війська відступали, безперервно завдаючи контрударів по німецько-австрійських військах. Ситуація почала стабілізуватися восени 1915 р., коли виснажені боями війська Центральних держав уже не мали змоги просуватися далі. Однією зі спроб стабілізації фронту був російський контрнаступ на р. Серет, проведений 6–17 вересня, спрямований головним чином проти німецької Південної армії.

Проблема стабілізації Східного фронту восени 1915 року привертала увагу дослідників, однак досі бракує досліджень, присвячених окремим аспектам цієї теми. Серед історичних робіт, які в тій чи іншій мірі висвітлювали події російського контрнаступу на Сереті, можна виділити восьмий том німецького видання *Der Weltkrieg 1914 bis 1915 – Die Operationen des Jahres 1915. Die Ereignisse im Westen im Frühjahr und Sommer, im Osten vom Frühjahr bis zum Jahresschluß* [1] та третій том австрійської офіційної історії *Österreich-*

Ungarns letzter Krieg – Von der Einnahme von Brest-Litowsk bis zur Jahreswende 3 : Das Kriegsjahr 1915 [2]. Вони характеризуються аналізом подій у Східній Галичині, зосереджують увагу читача на описі подій на оперативно-стратегічному рівні, взаємодію військових з'єднань та об'єднань. Оборонні дії німецької Південної армії на Сереті у вересні 1915 р. отримували лише незначне висвітлення у військово-історичній літературі. Окремі аспекти бойових дій на тактичному рівні досі потребують окремого висвітлення.

Протягом дня 6 вересня російські війська проводили артилерійську підготовку проти німецької Південної армії в смузі відповідальності корпусу Маршалля, водночас концентруючи свої зусилля на Тернопільському плацдармі [3, арк. 118]. По полудні приблизно однією піхотною та однією кавалерійською дивізіями росіяни пішли в атаку проти правого крила корпусу Гофмана на лінії Вибранівка (частина Хоросткова), Гумницька [3, арк. 118; 4, арк. 5]. Надвечір цісарська-і-королівська 55-а піхотна військова дивізія корпусу Гофмана змушена була під натиском противника, який наступав із лінії Варваринці, Микулинці відступити на лінію Заздрість, Людвиківка. Задля стабілізації ситуації на своєму південному фланзі генерал Гофман перекинув туди свій резерв – один полк – на висоти поблизу Ладичина [4, арк. 5]. Попри несприятливу ситуацію, генерал граф фон Ботмер все ще сподівався, що наступ противника не вплине на заплановану операцію проти Тернопільського плацдарму наступного дня [3, арк. 118].

Штурми російських військ не припинялися протягом ночі 6-7 вересня. Вони були спрямовані проти правого крила корпусу Гофмана – 131-ї піхотної бригади та 55-ї піхотної дивізії. Під натиском противника остання відійшла дещо на північний схід від попередньої займаної лінії Заздрість, Людвиківка [4, арк. 6].

У смузі відповідальності корпусу Маршалля росіяни провели атаки на 3-ю гвардійську, 48-у резервну та 19-у військову піхотну дивізії, однак успіху не мали. Навпроти лівофлангової 38-ї гонведної дивізії росіяни, згідно з загальним планом відступу перед австро-угорською 2-ю армією, залишили свої позиції, які відразу були зайняті угорцями [4, арк. 6].

Генерал барон фон Маршалль наказав частинам 3-ї гвардійської та 48-ї резервної дивізії просуватися на північний схід від Ходачкова Великого. Протягом дня німецькі з'єднання відкинули противника до Настасова. Натомість корпусу Гофмана, сильно ослабленому бойовими діями, довелося відійти до р. Стрипа та Доброполя [4, арк. 10–11]. Унаслідок цього змушене було відступити також ліве крило австро-угорської 7-ї армії [1, с. 572].

8-го вересня праве крило генерала барона фон Маршалля зуміло просунутись у напрямку на Настасів, а корпус Гофмана зумів зупинити просування російських військ [3, арк. 122–123]. Проте наступного дня 9-го вересня північний фланг 7-ї армії був відкинтий росіянами до лінії Стрипа, Товсте, Язловець [1, с. 573].

Головний удар росіян був зосереджений проти Південної армії, яка на той час не мала жодних резервів [4, арк. 10]. 10-го вересня армії довелося брати участь у запеклих оборонних боях. Враховуючи стан своїх військ, особливо виснаженої боями 19-ї піхотної дивізії, командувач Південною армією 10-го вересня просив генерала Бем-Ермоллі повернути 75-у бригаду 38-ї гонведної дивізії, яка до цього підпорядковувалася XIX корпусу 2-ї армії, на західний берег р. Серет, аби мати принаймні якийсь резерв. Не маючи змоги відразу вивести бригаду з позицій, генерал Бем-Ермоллі передав генералу графу фон Ботмеру 302-й піхотний полк. 11-го вересня 75-а бригада перейшла в підпорядкування Південної армії [3, арк. 126–127].

Прибуття резерву допомогло Південній армії провести контрудар. 11-го вересня частини 3-ї гвардійської та 48-ї резервної дивізії атакували росіян під Довжанкою. Розраховуючи покінчити з наступом противника та загрозою прориву, генерал граф фон Ботмер запросив у вищого командування достатню кількість резервів. 12-го вересня з 2-ї армії Бема-Ермоллі Південній армії був переданий корпус Чибульки (цісарська-і-королівська 32-а піхотна військова дивізія та зведена дивізія Кроупи), який зайняв позицію по лінії Осташівці, Нестерівці [3, арк. 126–128].

Загрозливе становище в смузі корпусу Маршалля змусило генерала графа фон Ботмера відвести корпус у ніч на 13 вересня дещо західніше раніше займаних позицій в район р. Восушка та виділити посилену бригаду зі складу 48-ї резервної дивізії в якості армійського резерву [3, 131–132]. Задля підтримки корпусу Гофмана було виділено 39-у гонведну дивізію [3, арк. 134].

12-го вересня генерал Фалькенгайн повідомив генералу Конраду, що подальший несприятливий розвиток подій матиме катастрофічні наслідки для фронту в Східній Галичині і що polegшення становища можна досягти лише шляхом відмови від продовження наступу та рішучого переходу до оборони [1, с. 574].

14-го вересня, після тривалої артилерійської підготовки противник розпочав наступ проти всього фронту Південної армії. Хоча корпус Маршалля з великими втратами зупинив росіян, які змогли лише на короткий час проникнути крізь позиції корпусу Чибульки біля Воробіївки, їм вдалося прорвати фронт корпусу Гофмана поблизу Бурканова того ж дня та закріпитися на західному березі Стрипи [4, арк. 26]. Це призвело до евакуації плацдармів на півночі та півдні. Оскільки Південна армія знову не мала достатніх резервів для підтримки корпусу Гофмана та для відбиття плацдармів, а наступ на його лівому крилі наразі був неможливим, командувач 7-ю армією генерал барон фон Пфланцер-Балтін за вказівкою Верховного командування 15 вересня розгорнув частини VI корпусу під Бучачем по обидва боки Стрипи для наступу на північ [1, с. 575].

Наступ австро-угорського VI корпусу був невдалим, внаслідок чого командувач Південною армією побоювався нового прориву росіян в смузі відповідальності корпусу Гофмана. Однак вранці 17-го вересня

з'ясувалося, що противник вночі відступив до р. Серет перед фронтом 7-ї та Південної армій. Таким чином, було подолано серйозну загрозу німецькій Південній армії. Відтепер 39-а дивізія передавалася в склад 7-ї армії, корпус Чибульки повертався в склад 2-ї армії, а 3-я гвардійська дивізія виводилася в армійський резерв [4, арк. 35–38].

Висновки. Таким чином, російський контрнаступ на Сереті у вересні 1915 р. ознаменував собою початок нової фази операцій – стабілізацію лінії фронту після Великого відступу. Південній армії бракувало резервів, війська в її смузі відповідальності займали ряд невеликих виступів, що призводило до розтягування й до того недостатніх частин та з'єднань. На прикладі Південної армії видно, що війська Центральних держав були виснажені літньою кампанією проти Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Die Operationen des Jahres 1915. Die Ereignisse im Westen im Frühjahr und Sommer, im Osten vom Frühjahr bis zum Jahresschluß. Berlin : E.S. Mittler & Sohn, 1932. 666 S.
2. Von der Einnahme von Brest-Litowsk bis zur Jahreswende : das Kriegsjahr 1915. Wien : Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1932. 624 S.
3. ВArch PH 5-II/333.
4. ВArch PH 5-II/323.

Віталій Гандзюк

ПОДІЛЬСЬКІ ЧАСОПИСИ ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ТИПОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

***Анотація.** У статті здійснено типологічну класифікацію подільської преси доби Центральної Ради, визначено основні критерії типифікування періодичних видань за цільовим, читацьким і змістовим призначенням. З'ясовано, що преса Поділля 1917 року характеризувалася багатовекторністю ідейно-політичних напрямів та активним процесом національного самоусвідомлення. Проаналізовано функціонування офіційних, суспільно-політичних, фахових і клерикальних видань регіону, зокрема україномовних часописів, які сприяли формуванню патріотичної свідомості та державотворчих ідей. Наголошено, що подільська преса стала важливим чинником розвитку національної журналістики в період становлення української державності.*

***Ключові слова:** Поділля, Центральна Рада, типологічна класифікація, преса, часопис, періодика, українська журналістика.*

**PODIL MAGAZINES OF THE CENTRAL RADA AGE:
TYPOLOGICAL ASPECT**

Abstract. *The article presents a typological classification of the Podillia press during the period of the Central Rada, identifying the main criteria for typological formation of periodicals according to their purpose, readership, and content. It is established that the 1917 Podillia press reflected a diversity of ideological and political orientations and played an active role in shaping national self-awareness. The study analyzes the functioning of official, socio-political, professional, and clerical publications, particularly Ukrainian-language newspapers that promoted patriotic consciousness and state-building ideas. The Podillia press is highlighted as an important factor in the development of national journalism during the formation of Ukrainian statehood.*

Keywords: *Podillia, Central Rada, typological classification, press, periodicals, Ukrainian journalism.*

У 1917 р. в Україні існувала широка друкована база [1, с. 4]. Тільки у березні-серпні видавалося більше 600 газет і журналів, із них 106 видань – у Києві [2, с. 17]. Досить розгалуженою була і регіональна преса – губерньська, повітова, міська. І хоча ця продукція друкованого слова та «сума споживань його», на думку українських істориків, свідчили про «зростаючу грамотність народу та культурну освіченість його розвитку, а до певної міри і про наміри його діяльності», однак українській пресі доводилося виборювати своє місце в інформаційно-політичному полі, де домінували російські видання [3, с. 26].

Розкриваючи тему суспільно-політичного становища на Поділлі, варто зауважити, 1917 року в регіоні діяли організації загальноросійських партій, які спрямовували свою діяльність проти українського руху. Після Лютневої революції, що усунула з політичної арени царський абсолютизм, посилювався національний рух, на чолі якого стояли українські соціал-демократи, есери та соціал-федералісти. Поряд із цим помітну роль у боротьбі за впливи на маси стали відігравати більшовики, які становили найрадикальнішу опозицію політичним силам, визначали демократичне спрямування революційного процесу. Аби вдало вести змагання за лідерство в управлінні губернією, свою роботу партійні формування розпочали з налагодження системи власних друкованих органів. Переважна більшість періодичних видань були російськомовними.

Мета цієї статті – скласти класифікацію подільських газет доби Центральної Ради за типоформувальними ознаками.

Ґрунтом класифікації можуть слугувати запропоновані типології І. Мілясевича, О. Пархитька і Н. Сидоренко. Вчені відзначають, що основними типоформувальними критеріями є цільове, читачке призначення та зміст часопису. Враховуючи цю ознаку, всю подільську газетну періодику доби

Центральної Ради можна поділити на такі типи: *офіційна, суспільно-політична, фахова та клерикальна*.

У 1917 р. в Подільській губернії продовжували видаватися «*Подольския губернска вѣдомости*» (Кам'янець-Подільський). Цей часопис було створено ще в часи Російської імперії для інформування чиновників державних та земських установ про нові керівні та регламентуючі документи, що функціонували у сфері світського життя губернії. З'явилися й нові періодичні видання: «*Вестник Каменец-Подольского Исполнительного Комитета*» (ред. – М. Альтер; Кам'янець-Подільський); «*Вестник Литинского Уездного Исполнительного Комитета*» (ред. російського відділу – А. Дмитрієв; ред. українського відділу – Д. Лебединець; Літин), «*Вісти Кам'янецького повітового ісполнительного комітета*» (ред. – В. Злотчанський; Кам'янець-Подільський); «*Известия Подольского губернского исполкома*» (ред. – С. Наталюк; Вінниця); «*Известия Подольской окружной комиссии по делам о выборах в Учредительное собрание*», з №29 газета виходила під назвою «*Вісти Подільської Окружної Комісії по справах виборів до Установчих Зборів УНР*» (ред. – П. Самулевич, М. Романов, В. Дудич, Ю. Богацький; Вінниця); «*Известия Винницкой городской Думы*» (ред. – М. Литвицький, Е. Радбиль, Б. Черняк; Вінниця); «*Липовецькі вісти*» – видання Липовецького повітового земства (до 21 серпня 1917 р. виходило російською мовою під назвою «*Липовецкия известия*») розповсюджувалося безкоштовно урядовим, громадським інституціям, народним учителям, земським і міським гласним (ред. – А. Рахманова; Липовець). Зазначені часописи можна віднести до типу офіційних періодичних видань. Із відродженням українського національного руху на Поділлі з'являється 7 україномовних видань: два – у Вінниці, по одному в Кам'янці-Подільському та Липовці, три – в Ольгополі [4, с. 139].

Таким чином, у масовій пресі Поділля почав формуватися власний тип суспільно-політичних часописів – партійних та позапартійних. Незважаючи на багатовекторність, далеко не завжди витриману чіткість політичних поглядів видавців, спробуємо зробити класифікацію газет за ідейно-політичними напрямками. Ідейно-політичний напрям відбиває ідейні розбіжності політичних сил у питанні статусу країни, державного устрою, внутрішньої та зовнішньої політики, зокрема економічної та соціальної, військового будівництва та інших проблем життєдіяльності українського суспільства [5, с. 25].

Газети різних ідейно-політичних напрямів висвітлювали різні події в певному, вигідному для себе світлі. Якщо, наприклад, більшовицькі та кадетські газети звинувачували в безладі, погромах серед мирного населення українське військо, то газети націонал-демократичного напрямку, наводили факти погромів загонами червоноармійців, які були спрямовані проти інтелігенції, робітників, соціалістів, євреїв [6].

Тож за ідейно-політичною спрямованістю можемо виділити такі основні групи: видання національно-демократичного напрямку;

позапартійні газети; видання правих і поміркованих напрямків; проросійські газети.

Серед національно-демократичних видань, що виходили на Поділлі в добу Центральної Ради й протягом певного часу відбивали на своїх сторінках ідею автономії України, актуальністю порушуваних проблем, а також впливом на маси виділялися губернські, міські та повітові газети. Одним із перших демократичних часописів Поділля доби національно-визвольних змагань була вінницька газета «*Свободный голос*», що почала виходити з 15 березня 1917 р. До складу редакційного комітету входили: А. Баранов, М. Литвицький, М. Ренненкампф, В. Сведерський, міський комісар І. Лозінський; з № 6 – член виконкому РРСД М. Шухад; пізніше газету редагували Д. Маркович, Є. Радбиль, О. Кричинський, міський голова І. Олтаржевський.

Головним завданням своєї діяльності, як визначило керівництво редакції, було «втілення в життя і роз'яснення громадськості революційних ідей, облаштування всіх сфер народного буття, широке висвітлення подій та об'єктивна інформація про перші кроки Тимчасового уряду» [7].

Навіть у складних суспільно-політичних умовах редакційному комітету вдавалося закладати певний фундамент для розвитку в провінції патріотичної журналістики, об'єктивно висвітлювати всі події внутрішнього та зовнішнього життя, виборювати своє місце в інформаційному полі, відкриваючи можливість реалізації ідеї створення самостійної Української держави.

До газет національно-демократичного напрямку можна також віднести видання «*Вільне слово*» (ред. – В. Петровський; Ольгопіль).

Серед масової україномовної періодики важливе місце займав соціально-політичний та кооперативно-економічний часопис «*Подільська воля*», перший номер якого вийшов 5 травня 1917 р. [8]. Усі матеріали видання були перейняті ідеями національного самовизначення України. Журналісти розуміли, що в боротьбі за становлення української національної ідеї першочерговими є проблеми формування національної свідомості, української культури та школи.

Серед позапартійних губернських, повітових та місцевих газет, що висвітлювали ідею федеративної демократичної республіки були такі видання: «*Винницький листок*» (ред. – В. Райхер; Вінниця); «*Народні бажання*» – орган Ольгопільського відділу Союзу подільських українців (ред. – Д. Зосіматю, з №3 – «Гурток українців»; Ольгопіль); «*Однодневный Гайсинский листок Свободы*» (ред. – Н. Ванштейн; Гайсин). Усі виручені від реалізації газети кошти спрямовувались на користь родин жертв революції; «*Свободная мысль*» («*Земские Известия*») – щоденна політична і літературна газета Проскурівського Земства (ред. – В. Лірник-Анастасевич; Проскурів).

Варто зауважити, що починаючи з 1917 р. з поля публіцистики майже повністю зникли видання правих і поміркованих напрямків. Щоправда продовжують виходити «Подільнин» – щоденна, політична, громадська і сільськогосподарська газета ради Подільського союзу російських націоналістів. Додаток – «Подольнин. Телеграммы» (ред. – Л. Наталюк; Кам'янець-Подільський). Орган Вінницької міської думи «Юго-Западный край» з 15 березня 1917 р. з'явився під назвою «Свободный голос» (ред.: М. Оводов, М. Стамеров, І. Лозінський; Вінниця). Із російськомовних газет виходив «Еврейский социалист» – передвиборний листок Вінницького комітету Об'єднаної Соціалістичної Робітничої партії (Вінниця).

У період Центральної Ради розпочалася й диференціація преси за призначенням, з'явилися фахові видання для робітників, часописи для селян, літературно-наукові та мистецькі журнали, гумористичні й професійні часописи [9, с. 122]. До газет фахового типу належали: «Голос земли» – орган Комітету ради селянських депутатів – солдатів Південно-Західного фронту (редагував за дорученням Комітету підпоручик Синодський; Вінниця); «Перший крок» – місячний орган семінаристів Київської шкільної округи (*тоді Поділля належало до Київської навчальної округи.* – В. Г., ред. – Я. Нечитайлюк; Ольгопіль); «Село» – додаток до журналу «Экономическая жизнь Подолии» (відпов. ред. – П. Александров; Вінниця). Тип військових часописів представляв орган Просвітницької комісії Армійського комітету 8-ої армії «Известия Армейского комитета 8-й армии» (Могилів-Подільський).

Не залишалася поза тенденцією загальної політизації преси й тодішня клерикальна періодика. Зі зміною пріоритетів у свідомості тогочасного суспільства, коли на перший план виступила політична боротьба, почали з'являтися не тільки нові релігійні видання, але й продовжували функціонування, зазнавши певної трансформації, дореволюційні часописи. Цей напрямок презентований газетою «Православная Подолия» – щотижневим виданням Кам'янець-Подільського Свято-Троїцького Братства (ред.: В. Соколовський, протоієрей Є. Сіцинський; Кам'янець-Подільський).

Отже, багатий на події 1917 р. виявився щедрим на появу нових періодичних видань, але процес народження нової преси тільки починався. Нестабільність політичної ситуації в регіоні затримувала розвиток подільської періодики, яка наполегливо торувала шлях до читачів. Читач знаходив у матеріалах преси не вказівки, а нові думки, які допомагали йому самостійно визначити позицію, знайти правильне рішення. Вагомість публікацій української журналістики полягала в компетентному формуванні громадської думки. Систематичне й цілеспрямоване збільшення публіцистичних матеріалів, що містили соціально-політичну інформацію, було однією з характерних тенденцій розвитку преси, визначало певною мірою її діяльність.

Аналіз усього різноманітного масиву періодичних видань Поділля доби Центральної Ради дав змогу провести класифікацію газет за

типоформувальними ознаками. Основними критеріями в цій сфері слугували цільова й читацька зорієнтованість, а також зміст видань. Зокрема, за цільовим і читацьким призначенням усю періодику поділено на: *офіційні, суспільно-політичні, фахові та клерикальні видання*. Своєю діяльністю місцева преса утверджувала серед населення краю необхідність перетворення України в автономію, залучала всіх національно свідомих громадян до визвольних змагань за здобуття державної самостійності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грибоєдов С. Преса доби Центральної ради як джерело історичних досліджень її воєнної політики: (за матеріалами період. видань): автореф. дис. канд. іст. наук / Київ. держ. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 1997. С. 4.
2. Солдатенко В. Большевистская пресса Украины в 1917–1918 гг.: ист.-библиогр. обзор. Київ, 1979. С.17.
3. Сірий Ю. З історії видавничої справи на Україні. Прага, 1940. С. 26
4. Білінський М. Часописи Поділля: Історико-бібліографічний збірник з нагоди 150-ліття першої газети на Україні та 10-ліття існування УРСР. Вінниця, 1927–1928. С. 139.
5. Губа П. Українське відродження: спроба джерелознав. оцінки вітчизн. преси 1917–1920 рр. / Черкас. держ. технолог. ун-т. Черкаси, 2002. С. 25
6. Селянська думка. 1917. 22 груд.
7. Свободный голос. 1917. 15 март.
8. Народна воля. 1917. 29 трав.
9. Гутковський В. Українська журналістика Наддніпрянщини (II пол. XIX ст. – 1920 рр.): генезис, проблематика виступів, державотворча функція / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів: ЛА «Піраміда», 2001. С. 122.

Надія Петрова

ПРАВООХОРОННА СИСТЕМА ГЕТЬМАНАТУ: ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ ВАРТИ НА ПОДІЛЛІ

Анотація. У статті розглянуто організацію та діяльність Державної варти на території Вінниччини в період існування Української Держави гетьмана Павла Скоропадського.

Ключові слова: Українська Держава, Павло Скоропадський, Гетьманат, Державна варта, Вінниччина, Поділля, охоронні структури, правоохоронні органи, політична опозиція, кримінал.

**THE LAW ENFORCEMENT SYSTEM OF THE HETMANATE:
ACTIVITIES OF THE STATE GUARD IN PODILLA**

Abstract. *The article reports on the organization and activities of the State Guard in the territory of Vinnytsia during the existence of the Ukrainian State of Hetman Pavlo Skoropadsky.*

Keywords: *Ukrainian State, Pavlo Skoropadsky, Hetmanate, State Guard, Vinnytsia Region, Podillia, security structures, law enforcement agencies, political opposition, crime.*

Функціонування охоронних та каральних органів в Українській Державі Павла Скоропадського залишається однією з важливих проблем у дослідженні державотворчих процесів 1918 р. Запровадження Державної варти стало спробою гетьманського уряду створити централізовану та дієздатну структуру охорони громадського порядку, яка б виконувала як класичні поліцейські функції, так і завдання із забезпечення політичної стабільності. Незважаючи на наявність ґрунтовних праць, присвячених загальній характеристиці Варти, діяльність цієї інституції у конкретних регіонах України досі висвітлена фрагментарно.

Особливий інтерес становить Вінниччина, що у 1918 р. перебувала в епіцентрі селянського руху, політичного протистояння та соціальної напруги. Вивчення діяльності Варти у цьому регіоні дозволяє простежити, наскільки ефективно охоронний апарат відповідав на виклики часу та які чинники зумовили його занепад.

Мета статті полягає у висвітленні діяльності Державної варти у Вінницькій губернії, аналізі її організаційних засад, функцій, специфіки взаємодії з місцевим населенням та причин краху.

Державна варта була створена у квітні 1918 р. і юридично оформлена «Статутом Української Державної Варти» від 9 серпня 1918 р. Відповідно до нього, Варта підпорядковувалася Міністерству внутрішніх справ і мала трирівневу структуру: губернські, повітові та міські управління. На Поділлі головним центром управління була Вінниця, де діяло губернське управління Варти, а в повітових містах створювалися її локальні відділення.

Кадровий склад формувався здебільшого з колишніх поліцейських та жандармів Російської імперії. Це дозволило забезпечити певну професійну підготовку та організованість, однак водночас спричиняло негативне ставлення суспільства, яке сприймало Варту як спадкоємицю імперської охоронки.

Одним із головних завдань Державної варти на Вінниччині була боротьба з селянським рухом. Регіон відзначався високим рівнем соціальної напруги, оскільки гетьманська політика повернення поміщицьких земель їхнім колишнім власникам викликала різке невдоволення селян. У багатьох повітах Поділля спалахували збройні

виступи, які місцеві органи Варти придушували спільно з німецькими військовими частинами.

Поряд із цим, Варта виконувала функції боротьби зі злочинністю. У Вінниці та інших містах губернії вона здійснювала патрулювання, регулювала дотримання комендантської години, охороняла стратегічні об'єкти. Значну увагу приділяли також виявленню та ліквідації кримінальних угруповань, які активно діяли на тлі загальної нестабільності [1, с. 246].

Особливим напрямом роботи залишалася боротьба з політичними опонентами. Під нагляд Варти потрапляли соціалісти-революціонери, соціал-демократи, більшовицькі активісти, а також місцеві діячі, що підозрювалися в антивладній діяльності. На практиці це часто виливалося у репресії та арешти, що ще більше загострювало відносини з населенням.

Населення Вінниччини сприймало Державну варту неоднозначно. Для частини міських жителів вона була необхідною структурою, що підтримувала порядок і забезпечувала відносну безпеку. Натомість у селянському середовищі Варту розглядали як репресивний орган, покликаний обслуговувати інтереси поміщиків та гетьманської адміністрації.

Серйозною проблемою була слабка легітимність Варти. У багатьох селах її підрозділи ставали мішенню для нападів повстанців, які роззброювали співробітників та нищили адміністративні документи. До цього додавалася кадрова нестабільність, брак фінансування та залежність від німецьких військових підрозділів [2, с. 117].

Занепад Державної варти на Вінниччині був зумовлений сукупністю факторів. По-перше, вона так і не здобула підтримки більшості населення, особливо селянства. По-друге, кадрова політика, що спиралася на колишніх імперських службовців, призводила до відчуження від українських державницьких ідей. По-третє, падіння гетьманського режиму в листопаді–грудні 1918 р. остаточно зруйнувало адміністративну вертикаль Варти. Значна частина співробітників залишила службу, деякі приєдналися до повстанців або військ Директорії [3, с.69].

Державна варта на Вінниччині у 1918 р. була покликана стати дієвим інструментом забезпечення порядку та політичної стабільності, однак реальність виявилася набагато складнішою. Виконуючи одночасно функції поліції та карального апарату, Варта зіткнулася з активним спротивом населення та браком соціальної підтримки. Її діяльність у регіоні була спрямована передусім на придушення селянських повстань і боротьбу з політичними опонентами, тоді як класичні правоохоронні функції залишалися другорядними.

Таким чином, історія Державної варти на Поділлі віддзеркалює загальні риси гетьманського режиму: спробу створити сильний державний апарат у надзвичайно несприятливих умовах та неможливість утвердити його без широкої суспільної підтримки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. Київ : Філадельфія, 1995. 492 с.
2. Сідак В. С. Контррозвідка останнього гетьмана. Київ, 1995. 212 с.
3. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2003–2013.
4. Статут Української Державної Варти = Про устав Украинской Государственной Стражи : закон від 9 серп. 1918 р. / Рада Міністрів. – Харківщина : Ведомости Харьковщины, 1918. № 17, 19, 24, 26, 28 сент., 1 окт. С. 1–68.
5. Енциклопедія сучасної України : у 30 т. / редкол.: І. Дзюба та ін. Київ : Наукова думка, 2003–2019.
6. Хара С. Організація Державної Варти Української Держави (1918 р.) // Матеріали наук. конф. Харків, 2018. С. 66–74.
7. Тимошук О. В. Державна варта Української Держави (історико-юридичний аналіз). Харків : Ун-т внутр. справ, 1998. 72 с.
8. Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918). Харків : Ун-т внутр. справ, 2000. 462 с.
9. Мироненко О. М., Бенько О. П. Каральний млин гетьманату (квітень–грудень 1918). Київ; Дніпродзержинськ, 1993. 198 с.
10. Галушко К. Ю. Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський. Погляд через 100 років. Київ : КСД, 2018. 336 с.
11. Гай-Нижник П. П. Власний Штаб гетьмана П. Скоропадського: структура, штати, завдання (1918 р.) // Гілея. 2011. Вип. 53(10). С. 73–80; Вип. 54(11). С. 91–101; Вип. 55(12). С. 65–71.

Олександр Кравчук

ОСИП НАЗРУК НА ПОДІЛЛІ У 1918 Р.

Анотація. *Стаття присвячена подільським сторінкам українського громадсько-політичного, державного і військового діяча доби українських визвольних змагань О. Назарука. Розглядається його діяльність на Поділлі у період гетьманату та під час повстання Директорії УНР у 1918 р.*

Ключові слова: *О. Назарук, гетьманат, Директорія УНР, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Поділля.*

Oleksandr Kravchuk

OSYP NAZARUK IN PODILLIA IN 1918

Abstract. *The article is devoted to the Podillia pages of the Ukrainian public-political, state and military figure of the era of the Ukrainian liberation struggle O. Nazaruk. His activities in Podillia during the*

Hetmanate and during the uprising of the UNR Directory in 1918 are considered.

Keywords: *O. Nazaruk, Hetmanate, Directory of the Ukrainian People's Republic, Kamianets-Podilskyi, Vinnytsia, Podillia.*

Український громадсько-політичний, державний та військовий діяч доби українських визвольних змагань Осип Тадейович Назарук (1883–1940) народився в м. Бучач, нині Тернопільської області, у селянсько-міщанській родині. Вищу освіту здобув у Львівському і Віденському університетах. У 1912 р. став доктором права, працював у судових установах Галичини. У 1890 р. вступив до Української радикальної партії. У 1914 р. вступив до Легіону Українських Січових Стрільців, був членом Центральної Бойової Управи, з 1915 р. – секретарем у Загальній українській раді (Відень), співробітником пресових органів Союзу визволення України. У 1918 р. здійснював культурно-освітню діяльність у Волинській і Подільській губерніях. Із жовтня 1918 р. – член Української Національної Ради ЗУНР. У листопаді 1918 – листопаді 1919 рр. – перебував на Наддніпрянщині. Був делегатом від Української Національної Ради на переговорах з гетьманом П. Скоропадським щодо допомоги у війні проти Польщі. Як член Стрілецької Ради Січових стрільців брав участь у протигетьманському повстанні. У структурах «Другої» УНР обіймав різні посади. У грудні 1918 р. – керував службою преси та інформації УНР в урядах В. Чехівського та С. Остапенка. Згодом, у 1919 р. очолив пресову квартиру УГА. Наприкінці 1919 – у серпні 1922 рр. – на еміграції у Відні з урядом ЗУНР. Із серпня 1922 р. – надзвичайний представник ЗУНР в Канаді. Із 1923 р. перебував у США, де брав активну участь в діяльності української еміграції. У 1927 р. повернувся до Львова, продовжив громадську діяльність, займався адвокатською практикою. Був автором низки праць мемуарного і суспільно-політичного характеру [1; 2, с. 564; 3].

Маловідомою на сьогодні залишається діяльність О. Назарука на Поділлі у 1918 р. за гетьманату та в період відновлення УНР, чому присвячений даний доробок.

Перше перебування О. Назарука на Поділлі пов'язане зі створенням 11 липня 1918 р. при губернському старості С. Кисельові у Кам'янці-Подільському Комісаріату Українських Січових Стрільців, на який покладалась «допомога при організації шкільництва та при заснуванні і веденню інших культурно-освітніх установ, як рівно ж захист інтересів населення» [4, с. 198]. Згідно статті Богданко «Др. Осип Назарук» у газеті «Свобода» (1920 р.), «Ціль комісаріату – посередничати між Австрійським та Українським правительством» [5].

О. Назарук керував роботою цього комісаріату, у якому було 18 осіб, зокрема, А. Баб'юк, С. Глушко, Б. Заклинський, С. Ріпецький, М. Саєвич [6, с. 509]. О. Назарук підготував методичні інструкції для членів комісаріату, які працювали по повітах Поділля. 10 працівників комісаріату приділили до повітових старост, інші – працювали в

Кам'янці-Подільському лекторами українознавства на курсах для урядовців, залізничників, поштових працівників, учителів, студентів [4, с. 198–199]. Згадана стаття Богданко повідомляє: « ... приїздить Назарук за дозволом обох команд на просьбу Губеніяльної Шкільної Управи в Камінці, яко лектор на курсах українізації для народних вчителів до Камінця. Там почав др. Назарук викладати історію України. Ще передше написав він обширну однотомову історію України на замовлення «Союза визволення України» у Відні, де поклав натиск на політичну сторону історії та освітив поодинокі епохи. Та мимо того докладно приготувався на кожду лекцію. На виклади до великої залі Народного Дому крім вчителів сходилося ще багато студентів, гімназистів, професорів, священників та цивільних людей. Багато з них перший раз взагалі чули виклад про українську історію. Та захоплювалися викладами і Січові Стрільці, що були приділені до команди міста. Наслідок був такий, що вчителі по скінченому курсі вислали депутацію, щоби др. Назарук викладав історію на філософічному факультеті новоутвореного українського університету в Камінці» [5].

За відомостями С. Ріпецького, «культурно-освітні комісари УСС, що перебували по повітах, робили свою корисну роботу. На власну відповідальність, без формально організованих товариств, самі проводили сходами, закладали бібліотеки і позичали книжки, організували хори, виголошували виклади, та влаштовували курси. Учасників і слухачів було багато. В першій мірі молодь радо горнулася до культурної праці, цікавилась національним життям в Галичині, вчилася співати нових пісень, читала книжки, вивчала історію України. ... Та національно-освітня праця УССтрільців не подобалась місцевим повітовим старостам і їхнім урядовцям, москалям або полякам. Вони почали обвинувачувати УССтрільців перед австрійською військовою владою, що вони бунтують народ проти існуючої влади та симпатизують з большевиками. А коли комісари УСС почали з успіхом інтервенювати перед австрійською окупаційною владою і польовими судами в справі арештованих українських патріотів, та багато невинних людей внаслідок цієї інтервенції випущено на волю, тоді УССтрільцтво закінчило свою кар'єру в подільській губернії. Після двомісячного заледве існування Комісаріят УСС розв'язано на домагання гетьманського міністра внутрішніх справ Кістяковського в половині вересня 1918 р., і всіх його працівників у повітах відкликано до УСС, або на іншу працю» [4, с. 199–200].

Ще однією причиною відкликання січових стрільців з Поділля став відкритий лист до міністра внутрішніх справ Української Держави, опублікований у львівській газеті «Діло» 28 серпня за підписом 75 подолян. Автором листа, у якому містилась гостра критика дій гетьманської адміністрації, був О. Назарук. Зазначений лист підготовлено на основі звітів повітових працівників комісаріату. Вони повідомляли про свою культурно-освітню працю, стан національної

справи у регіонах, настрої інтелігенції, селян, про антиукраїнські заходи деяких місцевих службовців [6, с. 509].

Наступне перебування О. Назарука на Поділлі в 1918 р. мало місце під час протигетьманського повстання, про що він залишив свідчення у спогадах «Рік на великій Україні», виданих у 1920 р. у Відні. На початку листопада 1918 р. Назарук з інженером Шухевичем приїхали до Києва як представники Української Національної Ради ЗУНР просити у гетьмана П. Скоропадського у боротьбі проти Польщі військової допомоги, якою мали бути підрозділи Січових Стрільців армії Української Держави. П. Скоропадський згоду надав. Але зустріч з В. Винниченком, що відбулася згодом, втягнула О. Назарука у перипетії внутрішньополітичної боротьби в Наддніпрянській Україні. Стрелецька Рада (неофіційне політичне керівництво цього формування) під впливом В. Винниченка відкинула пропозицію Української Національної Ради ЗУНР і 15 листопада 1918 р. у Білій Церкві взяла участь у повстанні проти гетьмана [7, с. 52; 8, с. 473]. Розмірковуючи над проблемами регіональних пріоритетів змагань за Українську державу, він відзначав: «Бо я піддався вже був загальній думці, що як матимемо Київ, тоді матимемо й Львів. Була це загальна думка і Наддніпрянців і Галичан, що працювали на Великій Україні, в першій мірі Січових Стрільців. Корінь цієї думки у Галичан була все ж таки мрія про освободження Галичини при допомозі Великої України» [9, с. 80].

О. Назарук як член Стрелецької Ради перебував разом з Січовими Стрільцями, коли розпочалося протигетьманське повстання [1]. На його думку, причини повстання полягали у тому, що: «він (гетьман – авт.) 1) оперся на російським елементі, 2) був надто реакційний в революційнім часі... В народі гетьман був сильно зненавиджений із-за контрибуцій, які під його фірмою поміщики немилосердно здирали з селян, нераз і в десятеро більших сумах, чим виносили або взагалі могли виносити їх «шкоди». Притім би́ли народ і знущалися над ним усякі «карательні отряди» – також під фірмою гетьмана. Супроти того з усіх боків підносилися домагання, крайно ворожі для нього. Свідома українська інтелігенція боліла не тільки болем народа, але ще й своїм: вона була на гетьмана обурена за акт з 14 листопада 1918 р., яким він Україну віддавав Москві» [9, с. 77, 81]. Прикметним є діалог на аудієнції у гетьмана, що його передає мемуарист. «Коли я представив гетьманові ціль нашого приїзду, він запитав: – Скажіть отверто: хочете вирізати панів?» – Хочемо будувати українську державу», відповів я здивований» [7, с. 52].

У цей час начальник розвідки Кульчицький, виходець з Галичини, повідомив про загрозу нападу німецьких військ на Фастів, які мали намір захопити Директорію й Головний Штаб. У зв'язку з цим, члени Директорії, а з ними О. Назарук прибули до Вінниці [10, с. 16; 9, с. 54–55]. «Найприємніші дні на Великій Україні пережив я в старій столиці Богданового полковника Богуна – у Вінниці ... », зауважував автор [9, с. 65]. О. Назарук не повідомляє точної дати переїзду

Директорії УНР до Вінниці. Відомо, що перше перебування Директорії у Вінниці тривало з 4 до 18 грудня 1918 р. [11, с. 569].

О. Назарук подає опис Вінниці, що справила на нього гарне враження: «Винниця це велике місто з електричними трамваями, добрими готелями й ресторанами, кількоповерховими кам'яницями, плянтами, бульварами, фабриками, з чудовими дільницями віль, книгарнями й значним торговельним рухом. Це фактична столиця Поділля (Камінець адміністративна і надається на спокійне університетське місто типу Гайдельберг). Великий залізний міст на Бозі надає Винниці ще красший вигляд» [9, с. 65].

Автор відзначав покращення побутових умов у Вінниці, де для потреб Директорії військова влада рекувізувала два найкращі великі готелі – «Савой» і «Франсуа» [9, с. 65].

Спогади про перебування у Вінниці переважно розповідають про відносини Директорії з німцями, що належали «до найбільш пекучих справ» [9, с. 68]. Адже, попри заворушення, що почалися в листопаді, німецька армія в Україні була великою силою, дії якої могли загрожувати успіху справи Директорії.

На початку, начебто, встановилися задовільні взаємини. Командувач одного з угруповань німецьких військ, генерал, який знаходився у м. Корсунь, надіслав Директорії офіцера зв'язку для залагодження інцидентів, пов'язаних із сутичками між німецькими підрозділами та військами УНР. О. Назарук припустив відсутність добрих відносин між цим генералом та вищим німецьким командуванням у Києві [9, с. 68]. Проте, незабаром, ситуація змінилася. Офіцер виїхав з Вінниці після відмови йому спілкуватися з своїм командуванням шифрованими телеграмами, зміст яких був невідомий для українських урядовців. Перед цим він часто зустрічався з представниками німецького гарнізону у Вінниці.

О. Назарук описує конфлікт, що стався потому. До нього, як представника Директорії, зверталися делегації німецьких офіцерів та солдатської ради з вимогою надати вагони для виїзду з України «в повнім озброєнні і з усім своїм майном» [9, с. 69]. Офіцери поводитися досить агресивно, особливо кавалеристи, серед яких переважали вихідці з аристократичних родин. Делегати солдатської ради вимоги змінили на прохання, «кажучи, що вони «бідні люде» які не мають іншого бажання як дістатися домів» [9, с. 70]. Побоюючись збройних виступів німців проти влади УНР, Директорія запропонувала їм сприяння у евакуації з території України та надання охорони при умові, що вони віддадуть зброю. Німецька делегація з цим не погодилася, погрожуючи знищити будинок Директорії мінометним обстрілом при спробі їх роззброїти. О. Назарук зателеграфував до командира 2 Подільського корпусу генерала П. Єрошевича, який його запевнив про відсутність мінометів у німців. Після цього він ще раз повторив німецькій делегації умови Директорії. Наступного дня, вранці сталася збройна сутичка на залізничному вокзалі, в якій загинуло 7 німецьких та 4 українських вояків. Початок поклав постріл німецького

кавалерійського офіцера в українського військового, який відмовив йому у якійсь вимозі. Внаслідок сутички німці склали зброю. При з'ясуванні всіх обставин інциденту, О. Назарук дізнався, що німецькі міномети знаходилися у приміщенні міської управи, недалеко від будинку Директорії. Німецькі солдати не стріляли, тому що боялися за своє життя. О. Назарук зробив висновок щодо точності інформації «на сході «з компетентних джерел». Західний офіцер відповів би в такій важній справі: «не знаю, якби не був певний чогось. Провірював би і т. п.» і пов'язав з цим відставку П. Єрошевича [9, с. 70–73]. Сам П. Єрошевич у своїх мемуарах про цей епізод нічого не згадує, своє усунення та кількадедне ув'язнення пов'язав із підозрою його у спробі почати повстання проти Директорії. Його було звільнено із вибаченнями від імені Головного Отамана С. Петлюри та призначено командувачем 1-го Волинського корпусу [12, с. 82–83].

Після інциденту на вокзалі відбулися похорони всіх військових, які загинули, німецькі підрозділи відправили на батьківщину, їх зброя знаходилася в окремих вагонах потягів.

Хоча справжні наміри німців залишилися для Директорії не з'ясованими, їм не довіряли і про це повідомили повсюди, де знаходилися німецькі війська [9, с. 74].

О. Назарук не вказує дати обеззброєння німецьких підрозділів у Вінниці, що відбулось у ніч з 7 на 8 грудня 1918 р. [10, с. 106].

Торкаючись переговорів з представниками німецького командування у Києві про залишення міста німецькими військами, які за дорученням Директорії О. Назарук разом з генералом О. Грековим проводили 12 грудня 1918 р. у Козятині, він не приховував своїх емоцій: «В душі мав я повну сатисфакцію за це, що Німці розігнали свого часу найвисший парламент українського народу – Центральну Раду, кажучи їй «Руки в верх!». Тепер ми їм казали: «Руки в верх!» – тільки інакше, на більші розміри. Тоді я не знав, що коротко триватиме наша радість: мені перед очима стояв золотoverхий Київ, який правдива українська влада мала зайняти силами українського народу. З довгого неспання і переденервування слези самі так котилися мені з очей, що я не міг уже контролювати, як відмитувано цей акт» [9, с. 86].

Мемуарист описує епізод зустрічі з німецькою делегацією після укладення угоди, який стосувався долі П. Скоропадського: «По підписанню договору, яким Німці здавали нам столицю, приступив до мене майор фон Фельзен і попросив о розмову в чотири очі. Ми вийшли на перон і він почав :

– «Тепер, коли ви осягнули своє, може схочете випустити з життям бувшого гетьмана України, Скоропадського. Чи можете мені дати якесь ґарантії, що це наступить?»

Я довгу хвилину не відповідав. Бо не знав, що відповісти. Річ малася так, що про цю тему була вже нераз бесіда в Директорії.

... Передумавши різні можливості відповів я:

– «Гадаю, що Директорія, як уряд великої держави не схоче робити їй опінії балканської держави, де перевороту кінчатся

убийствами бувших володарів. Розуміється, гетьман мусівби наперед виразно зречися всяких претензій до України й оповістити це. На всякий випадок запитаю про це Директорію».

Я зараз таки пішов до апарату Юса, получився з Винниченком і представив йому просьбу Німців. Одержав відповідь:

– «Не приймайте в тій справі ніяких зобов'язань».

Це й подав я до відома майорови фон Фельзенови... Зречення якого я домагався від майора фон Фельзена, гетьман дійсно розтелеграфував на всі сторони в короткім прощальнім письмі, в яким каже, що «Бог не дав йому сили» dokonати для України того, що хотів» [9, с. 76–78].

О. Назарук цікавився українським громадським життям у Вінниці, діяльністю місцевого Українського Національного Союзу, спілкувався з галичанами – учителями гімназії Тапчаківським і Козаком, О. Вахнянином, правником М. Козорісом. Він дуже позитивно оцінював знання з історії, географії України та німецької мови учнів українських гімназій. Також схвалював спільне навчання українських та єврейських дітей. Водночас, зауважив бойкот української школи поляками, намагання доводити у польських шкільних закладах належність Поділля до споконвічних польських земель [9, с. 74–75].

Дійсно, в Подільському регіоні за доби Центральної ради виникло 546 польських початкових шкіл, граф З. Грохольський ініціював відкриття у Вінниці польської гімназії [13, с. 248–249, 253–254]. Голова подільського земства В. Приходько згадував, що до сільських польських початкових шкіл, які діяли в поміщицьких маєтках, намагалися залучити українських дітей, заманюючи їх безкоштовними сніданками [14, с. 213].

О. Назарук залишив характеристику В. Винниченка, свідомо уникаючи докладних оцінок його політичної діяльності, а наголошуючи на баченні майбутнього життя у незалежній Українській державі. «Найбільша індивідуальність між ними (членами Директорії – авт.) безперечно – Винниченко. Це повний чоловік, який додержує приречень, уміє мати повне довіря до других людей, орієнтується в обставинах і людях, має відповідну енергію, ідею і що я вважаю дуже важним – почуття комізму (підчеркую це нарочно, бо у інших визначних діячів не все видно було це, що колись опишу). Як державний муж він видержував вповні свої важкі обов'язки і мав смілі плани. Не перевів їх не з власної вини...»

Мабуть не час говорити вже тепер докладніше про нього як державного мужа. Але спокійно можна згадувати про його величні мрії в справі творення оригінальних осередків української культури, про що ми не раз говорили. Якже мало коштувало б це українську державу, колиб вона побудувала нпр. в чотирьох місцях: в Карпатах, у Криворівні, під Каневом (біля могили Тараса, де є чудовий вид на Дніпро), на Криму, де досконалий клімат для хворих і на Кавказі – чотири комплекси будинків для письменників, поетів, малярів, різьбярів і всяких інших творців з відповідно уладженими

помешканнями, бібліотеками і т. д. Так повсталиб огнища культури, які просперувалиб особливо гарно в літі і які виплатилися би українській державі сторицею». О. Назарук дорікав В. Винниченку за його ставлення до Січових Стрільців як не цілком революційної сили [7, с. 54].

Загалом, перебування у Подільській губернії за гетьманату О. Назарука засвідчує його громадсько-політичну активність, прагнення відстоювати інтереси українців, зокрема, у національно-культурній царині. Перебування на Поділлі під час протигетьманського повстання супроводжувалось початком діяльності О. Назарука в урядових структурах УНР.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Васковський Р., Мельничук Б. Назарук Осип Тадейович // Тернопільський енциклопедичний словник. Тернопіль, 2005. Т. 2. С. 594.
2. Малюта О. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.). К., 2008. 840 с.
3. Рубльов О. С. Назарук Осип Тадейович // Енциклопедія історії України. К., 2010. Т. 7. С. 161–162.
4. Ріпецький С. Українське січове стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк, 1956. 360 с.
5. Богданко. Др. Осип Назарук. // Свобода. 1920. Ч. 151. 16 грудня. С. 3.
6. Лазарович М. В., Лазарович Н. А. Гуманітарно-просвітницька діяльність українських січових стрільців на Правобережжі України у 1918 році // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2023. С. 504–515.
7. Кравчук О. М., Калитко С. Діяльність Директорії УНР у Вінниці в грудні 1918 р. у спогадах О. Назарука // Матеріали XV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції присвяченої 100-річчю Української революції 1917–1921 рр., 100-річчю заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 51–55.
8. Історія Українського війська від княжих часів до 20-х років XX ст. Львів, 1992. 702 с.
9. Назарук О. Рік на великій Україні: Спомини. Відень, 1920. 344 с.
10. Директорія УНР у Вінниці у грудні 1918 р.: документи і матеріали / Автори вступної статті та упорядники: О.М. Кравчук, С.Л. Калитко, І. І. Ратушняк. Вінниця, 2020. 268 с.
11. Кравчук О. Вінниця в гетьманській Україні 1918 р. // Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наукової конференції 24-25 вересня 2015 р. Вінниця, 2016. С. 560–571.

12. Єрошевич П. Спогади з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів // «Табір». Воєнно-літературний журнал. Каліш, 1929. № 10. Січень-березень. С. 75–83.
13. Потапенко М. В. Польська Національна освіта у Наддніпрянській Україні в добу Центральної ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). // Література та культура Полісся : Збірник наукових праць. Ніжин, 2009. Вип. 56. С. 243–258.
14. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч. 2. / упорядники і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. Вінниця, 2011. 416 с.

Анатолій Трембіцький

З ІСТОРІЇ ПОВСТАННЯ НА БРАЦЛАВЩИНІ У 1919–1920 РР.

Анотація. У статті, за споминами уродженця Брацлава Степана Пекарчука, безпосереднього учасника повстання містян Брацлава, та бувшого сотника УГА Василя Бачинського, про діяльність повстанчого відділу Брацлавського повіту у квітні 1919–1920 рр., розкрито перебіг важкої боротьби українських селян-повстанців Брацлавщини з московською ордою, яка за допомогою запроданців захопила подільські землі.

Ключові слова: Брацлав, повстанці, московська орда, Степан Пекарчук.

Anatoly Trembitsky

FROM THE HISTORY OF THE UPRISING IN THE BRATSLAV REGION IN 1919–1920.

Abstract. The article, based on the memoirs of Stepan Pekarchuk, a native of Bratslav, a direct participant in the uprising of the townspeople of Bratslav, and former captain of the Ukrainian General Staff Vasyl Bachynsky, about the activities of the insurgent department of the Bratslav district in April 1919–1920, reveals the course of the difficult struggle of the Ukrainian peasant rebels of the Bratslav region against the Moscow horde, which, with the help of the Zaprodanets, seized the Podolia lands.

Keywords: Bratslav, rebels, Moscow horde, Stepan Pekarchuk.

У березні-квітні 1919 р. московська орда прийшла на зелені луки багатії України із думкою – «використати усі скарби золотого краю. Не тільки самим тут наїстися, відгодувати свою червону армію, але ще й вивезти з неї можливо більш поживи туди, де вічний брак хліба переробив вже людей на звірів, на звірів – в федеративну Московщину, яку Україна через щось зобов'язана годувати. Вони йшли як сарана, усе руйнуючи на своєму шляху, заливаючи українські землі

кров'ю. Не поминула цієї долі й Брацлавщина зі своїм повітовим центром.

В українській історіографії ХХ – 20-х рр. ХХІ ст. діяльність повстанчого відділу Брацлавського повіту у квітні 1919–1920 рр. висвітлена не достатньо, тому спогади Василя Бачинського «Повстанчий відділ Брацлавського повіту» (1930) [1; 2, с. 329–333], Степана Пекарчука «Повстання на Брацлавщині» (1930) [2, с. 229–232; 3], статті автора з псевдонімом «Охріменко» «Повстанські отамани. Отаман Лихо» (1921) [2, с. 321–323; 4], а також праця «Україна проти червоних наїзників /20-ті рр. ХХ ст./: у матеріалах періодичних видань» (2025) [2], дають можливість висвітлити перебіг повстання. Важливим додатковим джерелом для висвітлення цієї проблеми стала інформація про повстанські загони на теренах Брацлавщини в першій половині 1920-х рр. зосереджена в «Слідчій справі № 320 по звинуваченню Зембицького Р. П.» [5].

Більшовики вступили до Брацлава у великодній вівторок 22 квітня 1919 р., коли «сонце ярко палало, різкі плини снігу на почорнівшій землі робились все меншими». Вступили «як повні власники і зразу же почали господарювати, забираючи в господарів різне майно та їжу. Того ж таки дня розстріляли: начальника тюрми Сулиму, та полковника Мовчанського з дружиною та дочкою, котрих попереду знасилювали. Місто притаїлось, мешканці лякливо проходючи по місті минали площі та широкі вулиці і при зустрічі зі знайомими, рахували чомусь потрібним балакати потайки», а селяни, що зранку з'їхались на ярмарок, «захопились настроєм міста і тікали по домам». Після поновлення більшовицького наступу на Україну розгорнулася широка хвиля антибільшовицьких повстань спричинених грабїжницькою політикою голодних московських орд. Не став виключенням і Брацлав, де стихійний у своїй основі повстанський рух проти чужинської влади охопив значні прошарки населення, оскільки більшовики дуже зворушили рівновагу українського населення міста, «лише жиди, одягнуті по-празниковому, ходили валками по місті, наповняючи повітря своїм криком» [2, с. 229; 3, с. 9].

Ввечері 22 квітня, коли «ще добре не смеркло», «кілька найповажніших людей міста», «кілька душ незнайомих і кілька селян», молодь з «гімназії, технічної та вище початкової школи», зібралися, «під виглядом родинної вечірки», в одному з будинків для обговорення питання щодо повстання проти московських наїзників. Керував зібранням «один український діяч», який в «коротких рисах з'ясував мету цих зборів: «...Ви гарно бачите самі, що робиться в цей час по нашій Україні, не встигли ми на ноги стать, як нові валки чужинців прийшли з новим ярмом... Народ від грабунків зубожів, нищиться, окрашуючи рідні землі своєю кров'ю... Ми мусимо повстати і загальними силами боротись проти ненависних нам чужинців...». Оратор завершив промову, а зібрання ще довго «сиділо мовчки, мов зачароване тою промовою і лише блискучі очі присутніх говорили за те, що робилося в їх душах» [2, с. 229–230; 3, с. 9].

На засіданні було прийнято рішення розпочати повстання 27 квітня, а до того часу «всі молоді сили присутні мусіли завтра [23 квітня. – авт.] розійтись по селах всього повіту, закликаючи до боротьби зі зброєю в руках, проти непрошеного уряду». Агітатори впродовж 23–25 квітня побували у селах: Грабівці, Клебані, Мачуха (фільварок), Михайлівка, Сорокодуби, Шура, де їх «дуже сердечно і з радістю» зустрічали селяни та «згоджувались прийняти участь, обіцяючи на досвіток 27 квітня, надіслати до міста свої озброєні загони». У ніч з 26 на 27 квітня зі «всіх боків до міста стали підходити валки селян озброєних: рушницями, багнетами, косами...» і з кожною годиною їх число все збільшувалося. Вони «нетерпляче дочікували гасла, по якому можна було вступити до міста... Темрява мовчки ковтала чорні силуети юрб, від яких, неначе хвилі моря, плили плюскання тихої розмови. Місто спало і його непрошені мешканці не відчували того, що лягали спати в останній раз. Лише глибоке небо мовчки дивилося тремтливими мільйонами срібних зірок і знало, кого завтра має прийняти до себе» [2, с. 230; 3, с. 9–10].

«Нетерплячка все збільшувалась і нерви натягнутими струнами шарпали тіло», на сході вже почало біліти і в передранішній тиші, прорізуючи повітря вдарив дзвін, а за ним, «квапливо вискакуючи один наперед другого заграли ще три». Повстанці пішли на штурм, «залунали постріли і вулиці міста вкрились юрбами: свит, кожухів, піджаків, де-не-де, поміж шапками та кашкетами маячили блакитні шлики, а на косах відклепаних наново та багнетах вигравала рання зоря», «лунали відгуки пострілів, та вигуків натовпу...». Коли ж зійшло сонце, то по «всіх дорогах, площах, переулках валялися трупи більшовиків», а стомлені «дорогою та безсонною ніччю» селяни розійшлись по домівках, «влада всього повіту перейшла до рух повстанців» [2, с. 230; 3, с. 10].

Негайно, 27 квітня був утворений Революційний повстанський комітет – «повітова влада незалежної України», а «місто з околицями проголошене на військовим положенню і поділене на райони, в котрих охорона провадилась самими мешканцями». Степан Пекарчук, був призначений начальником охорони 8-го району «крепостного валу». Спокій у місті тривав недовго, вже 29 квітня о 10 годині ранку, гонець привіз від повстанців м. Немирова прохання надіслати їм допомогу, бо з «Винниці 5-й більшовицький полк та кіннота ведуть наступ і що разу посуваються ближче». У той же час, із Тульчина «одна з більшовицьких частин повела наступ на Брацлав». За наказом Ревповстанкому, «села розташовані поблизу фронтів, виступили на допомогу збройними затоками, стримуючи наступ ворога. І знову дзвони загули, скликаючи населення на нараду». Негайно було утворено «місцевий загін в кількості 300 людей», який вранці 2 травня відправився на допомогу повстанцям у Немирів. По дорозі до нього приєднався загін села Шури з 5 кулеметами і 2 гарматами. Того ж дня вечором, другим відділ в 200 людей вирушив у напрямку Тульчина. Крім того, було розіслано гонців по всіх селах, аби селяни

«підіймалися і збройними силами з харчами на тиждень, негайно вирушали до Брацлава». 3 травня до повстанців Брацлава приєднався загін села Щурівці. «Попереду, важно взявшись в бік, їхав старий дядько на білій кобилі» – отаман Левченко, а за ним, на невеликій відстані, їхали два його сини. Далі «рядами по три, тримаючись порядку, пройшла кіннота, досить гарно озброєна піхота, а за нею прогуркотіли по шляху три кулемети на возах і гірська гармата. Обоз складався з трьох десятків возів завантажених бабами, котрі везли в горшках повитих мішками: горячий борщ, вареники та іншу страву». Вслід за цим загоном у Брацлав вступили загоони ще з декількох інших сіл, зокрема з села Монастирське, яке «вислало свій відділ з музикою, яка проводила вояків аж на самий фронт» [2, с. 231; 3, с. 10].

Та не все добре йшло у повстанців. 1 травня до Ревповстанкому надійшли тривожні вісті: більшовики чисельністю до 800 людей розбили немирівських повстанців, зайняли місто і розстрілювали населення. Ревповстанком прийняв рішення, щоби всі повстанці, яким вдалося вийти з Немирова, перейшли «по цей бік Немирова і окопатися в лісі», оскільки «кращої позиції і не знайти; від ліса до самого міста тягнулося чисте поле і не давало ворогові можливості підійти до ліса». На позиції у лісі скупчилось понад 4 тисячі повстанців, із них 1.500 гарно озброєних, вони мали 18 кулеметів та 3 гармати, але недостатньо набоїв [2, с. 231; 3, с. 10]. У цей час, коли відбувався бій під Немирівим, з-під Тульчина надійшла звістка, що большевики розбиті і відступили в Тульчин. Повстанські дуже втішилися цій звістці і, «розїхались по домах, залишивши під Тульчином, на Нестерварській горі залогу в 300 людей молоді, що і пошкодило щасливому ходові повстання, яке закінчилось так катастрофічно». Розбиті частини більшовиків відступили та вже 4 травня отримали зі станції Вапнярки допомогу і «розпочали новий наступ і здолавши опір нашої залогі, яка значно поріділа, стали наближатися до Брацлава». У рядах повстанців виникли непорозуміння, вони почали відступати, покинули ліс і вийшли в «чисте поле і несучи великі страти в своїх рядах, спішно стали відходити до Брацлава, де і зупинилися для нового бою над Бугом. Більшовицька кіннота напосідала і вже в 4 годині дня 6 травня увійшла в Брацлав та «захопила владу в свої руки. Піхота, розташувавшись по той бік річки, кулеметним та рушничним вогнем, почала обстрілювати тил повстанців». Розгублені повстанці кинулись вздовж Бугу, «вкриваючи шлях свого відступу десятками трупів», а ті селяни-повстанці, що лишилися в живих, закопали зброю та повернулися до своїх плугів. Багато із них вступило до інших повстанських загонів і зникли в лісах [2, с. 232; 3, с. 10].

Більше двох місяців московські виродки «господарювали» в Брацлаві: хапали людей на вулицях міста, у навколишніх селах, по дорогах, здіймали з них чоботи, верхнє убрання та роздягали до сорочки; вривалися в хати та гвалтували, грабували й мордували, забирали з горищ, кімнат, льохів, усе, що їх приваблювало;

поводилися з мешканцями з неймовірним нахабством» [2, с. 7] і лише в серпні 1919 р. місто було звільнене від більшовицьких наїзників частинами Армії УНР під командуванням Юрія Тютюнника [6].

Зимом 1919–1920 рр. містечко Немирів «уявляло собою один табір тифу та смерти, змінило з весною свій вигляд». На лицах більше як двісті вояків УГА, «яких оминула люта смерть, малювались нові надії, нові сподівання». В околицях Брацлава–Немирова–Умані організувались повстанчі відділи отаманів: Лихо (*псевдонім отамана Вікула*), Волинця, Голуба, Лисогора та інших. Повстанці були у сталому зв'язку з вояками УГА, часто відбувалися «спільні наради в Немирові, або в котромусь поблизькому селі». Обопільне відношення було щире, бо повстанці й вояки УГА знали аж надто добре, що злука УГА з більшовиками, це був тільки наслідок безвихідного положення УГА. У самому Немирові «стояв залогою невеличкий большевицький відділ, який, доповнений місцевою міліцією, мав берегти ладу та порядку в містечку та околиці та бути охороною большевицької влади». Відношення більшовиків до галичан було дуже прихильне, оскільки вояків УГА було набагато більше за москалів, крім того їх підтримувало населення містечка. Не раз у галичан, – згадував В. Бачинський, – виривали думки вирізати більшовиків, але на такий крок вони так і не змогли піти, хоча й кілька разів нападали на Немирів. Вони забирали комісарів, різних «спеців» та зброю, а «другого дня ранком гойдались уже комісарі та «специ» на придорожніх деревах» [1, с. 5; 2, с. 329].

Після одного такого нападу на Немирів та після того, як повстанці розстріляли чи повісили більшовицьких комісарів Фадеева та Петрова, прислали більшовики з Винниці добре озброєний курінь, який мав охороняти містечко та більшовицьку владу від повстанчих нападів, а самих повстанців зліквідувати. Та не так сталося, як задумали більшовики. Стрільці більшовицького куріння, в своїй більшості були українці, лише його командний склад московсько-жидівський. Стрільці куріння з самого початку заприятелювали з галичанами, які вели між ними «освідомлюючу національну роботу». Найбільш діяльним був поручик Олекса Яворський і невдовзі весь большевицький курінь перейшов під його команду [1, с. 5; 2, с. 330]. Команданта більшовицького куріння Качковського та «славну на немирівському ґрунті большевичку Настю» було ув'язнено, «однак обоє вони вспіли втекти, перекупивши грубими грішми варту, яка їх берегла». Невдовзі галичани у Винниці збройно виступили проти більшовиків [1, с. 5; 2, с. 331] і їх залога однієї ночі крадькома втекла з Немирова. Винницю зайняли війська УНР та поляки. Галичани, не чекаючи вступу польських військ до Немирова, спільно з повстанчим отаманом Іваном Голубом, «утворили з старшин та стрільців УГА повстанчий відділ Брацлавського повіту». За два дні новоутворений відділ вже мав майже «двісті людей, вповні озброєних, з невеличким обозом та польовою кухнею», а над його штабом майорів великий жовто-блакитний прапор. Невдовзі у містечко увійшли перші польські

частини зі складу 5-ої польської дивізії [1, с. 6; 2, с. 331]. Командир дивізії генерал Кароль Гольцман запросив команданта повстанчого відділу прийти у штаб дивізії. Василь Бачинський, який на той час заступав отамана Голуба, що виїхав із кількома старшинами до Вінниці, разом з одним із старшин пішли у штаб дивізії, де генерал прийняв їх дуже чемно та ввічливо, розпитував про чисельність повстанчого відділу. Польський генерал дізнавшись, що у повстанців майже «дві тисячі людей», які «заквартировані в поблизьких селах та хуторах», ввічливо попрощався і «побажав якнайкращих успіхів у боротьбі з більшовиками». Того ж дня отаман Голуб повернувся з Вінниці і повідомив, що повстанчий відділ Брацлавського повіту має відійти до групи генерала Удовиченка. Та повстанчий відділ цього наказу Армії УНР не виконав, і залишився в Немирові, де організовував концерти та театральні вистави, а Армія УНР у важких боях з більшовиками стікала кров'ю. Невдовзі прийшла розплата за непослух. Однієї неділі майже весь повстанчий відділ був в парку кн. Щербатової, де відбувався влаштований ним же фестиваль. Через декілька годин польські військові відділи оточили парк та заарештували усіх вояків, а другого дня доставили підводами до Вінниці та помістили в «кримських казармах», де їх чатували чотири польських стрільці з «наїженими багнетами» [1, с. 6; 2, с. 332].

Так сумно скінчилося славне, але стихійне у своїй основі, повстання у Брацлаві, ще сумніше завершив свою діяльність повстанчий відділ Брацлавського повіту, якої фактично й не було. Проминуло понад 100 років з часів Визвольних змагань 1918–1920 рр. та у народній пам'яті й досі зберігаються й передаються нащадкам перекази про тих, хто під жовто-блакитним прапором боровся з московськими загарбникам за свою незалежність. Висока могила повстанців Брацлава над Бугом поросла гнучкими лозами. А що там ніні? Де могили вояків повстанчого відділу Брацлавського повіту?

Московсько-більшовицькі зайди спільно з «хахлами»-запроданцями приклали багато зусиль, щоб випалити в Україні пам'ять про звитяжну славу її народу та з піною у рота проклинали й досі проклинають Україну і тих, хто боровся за її волю і незалежність під жовто-блакитним прапором... Та більшовицьким виродкам і їхнім прислужникам не вдалося стерти з пам'яті українців славні імена повстанців та їх отаманів.

Нагальним завданням вітчизняної історичної науки й досі залишається дослідження повстанського руху доби Української революції 1917–1921 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинський Василь. Повстанчий відділ Брацлавського повіту. Літопис Червоної Калини: ілюстрований журнал історії та побуту (Львів). 1930. Ч. 3. Березень. С. 5–6.
2. Україна проти червоних наїзників /20-ті рр. XX ст./: у матеріалах періодичних видань /упоряд., передм. і післям.

- А.М. Трембіцький. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2025. 476 с.; іл.
3. Пекарчук Степан. Повстання на Брацлавщині. Літопис Червоної Калини: ілюстрований журнал історії та побуту (Львів). 1930. Ч. 4. Квітень. С. 9–10.
  4. Охріменко. Повстанські отамани. Свобода (Джерсі-Сіті). 1921. Ч. 172. 26 липня. С. 3.
  5. Інформація про повстанські загони на теренах Брацлавщини в першій половині 1920-х рр. ДАВіО, ф.Р-6023, оп. 4, спр. 28373 Слідча справа № 320 по звинуваченню Зембицького Р.П., 24.03.1922 – 3.05.1922, арк. 14.
  6. Брацлав. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Брацлав> (дата звернення: 26.05.2025). Назва з екрану.

Валерій Рекрут

БОЛЬШЕВИЦЬКІ АМНІСТІЇ 1920-21 РОКІВ ЯК ЗАСІБ БОРТЬБИ ПРОТИ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ТЕРИТОРІЇ ГАЙСИНЩИНИ

***Анотація.** У статті висвітлюється запровадження амністій 1920–1921 рр. як засіб большевицького керівництва УСРР щодо ліквідації повстанського руху на території Гайсинського повіту. Також розглядається специфіка амністування та її вплив на добровільне припинення збройної боротьби з боку учасників повстанських загонів та їх отаманів.*

***Ключові слова:** Гайсинщина, повстанський рух, амністії, амністовані особи, зобов'язання.*

Valery Recruit

BOLSEVIC AMNESTY OF 1920-21 AS A MEANS OF FIGHTING AGAINST THE INSURRECTIONAL MOVEMENT IN THE TERRITORY OF HAYSYN REGION

***Abstract.** The article highlights the introduction of amnesties in 1920–1921 as a means of the Bolshevik leadership of the Ukrainian SSR to eliminate the insurgent movement in the territory of the Haysyn district. The specifics of the amnesty and its impact on the voluntary cessation of armed struggle by participants in the insurgent units and their atamans are also considered.*

***Keywords:** Haysyn region, insurgent movement, amnesties, amnestied persons, obligations.*

У 1920–1921 рр. вище керівництво РКП(б) започаткувало політику амністій щодо учасників збройних формувань, які виступали

проти большевицької влади. Амністії пропонували можливість громадянам повернутися до нормального життя за умови припинення антисоветської діяльності. Насправді, ця чергова авантюра партійної диктатури жодним чином не гарантувала захисту від подальших репресій.

Отже, в ухваленій 7 листопада 1920 р. ВУЦВК постанові «Про амністію до третьої річниці Жовтневої революції» вказувалося, що вперше «... пролетаріат і селянство Советської України отримали, врешті-решт, можливість спільно з пролетаріатом братньої нам Советської Росії зустріти 3-ю річницю Жовтневої революції. Бажаючи відзначити таку святкову історичну подію, в підсумку якої советські республіки – Росія і Україна стали переможцями над численними ворогами, об'єднаними навколо чорно-жовтого прапора всесвітньої реакції імперіалізму з метою роздушити російсько-українську революцію...», Президія ВУЦВК вирішила звільнити від відповідальності і покарання «...всіх тих, чії злочини перед робітничим класом Радянської України не носять особливо тяжкого характеру» [1, с. 137–138].

Із пафосною, на наш погляд, «большевицкою турботою» про громадян директива допускала можливість застосувати часткову амністію щодо «злісних» дезертирів. Крім того, дослідник В. Василенко зазначав, що у практиці большевиків вперше було згадано про можливість виняткового персонального застосування амністії до винних у «бандитизмі». У цю категорію потрапляли вихідці із пролетаріату або незаможного селянства, котрих залучено до злочинної діяльності через їхню недостатню свідомість та легковажність [2, с. 97]. Широкі рамки щодо застосування амністії дозволяли чекістам на суб'єктивній основі ухвалювати висновки щодо вирішення долі того чи іншого бранця. Такою можливістю скористалося керівництво Гайсинської надзвичайної комісії (далі: ГНК). Враховуючи реальну загрозу організованої атаки повстанських загонів на цитаделі гайсинських чекістів, начальник ГНК В. Ніковський в наказі вказував: «Застосувати самі рішучі заходи щодо негайної розгрукки слідчої в'язниці зі всіх справ ГНК» [3, арк. 123].

На жаль, нам не вдалося знайти дані про кількість заарештованих учасників повстанського руху, але можна сміливо допустити, що кількість амністованих громадян не перевищувала 50 осіб. Також відсутні дані про звільнених від відповідальності злочинців, які скористалися амністією й виїшли на волю із гайсинської в'язниці та камери тимчасового утримування повітової міліції.

Отже, большевицька амністія 1920 р. стала першою спробою політичного керівництва країни задекларувати так звану «добру волю» щодо ворогів нової пролетарської влади. Разом з тим, на території Гайсинського повіту для місцевих органів влади, де значилася значна кількість учасників повстанського руху і дезертирів червоної армії, оголошена амністія стала несподіванкою. Місцеві ревкомівці не

організували відповідних комісій, не провели масштабної агітації серед населення й тому ця акція пройшла майже непомітною.

Як виявилось, протягом перших місяців 1921 р. заходи гайсинських повітових силових органів влади не принесли переконливих здобутків у справах ліквідації повстанського руху. Тому очільники місцевого репресивного апарату, ймовірно, *«пронюхавши»* десь, що на найвищому рівні готуються серйозні заходи щодо боротьби із так званим *«бандитизмом»*, вирішили виявити власну ініціативу. Мова йде про розповсюджене 4 березня 1921 р. на території повіту «Оголошення № 111», яке видали Гайсинський повітовий виконком і нарада по боротьбі з бандитизмом. Опираючись на ухвалене 25 лютого й оприлюднену 1 березня в місцевій газеті «Известия» постанову згаданої вище наради, керівництво повіту оголошувало, що *«пробачить (амнітує) всіх дезертирів, включаючи і тих, які знаходяться в повстанських бандах, а також осіб, не визнаних дезертирами, але котрі перебувають у бандах, якщо такі добровільно з'являться до советської влади»* [4, арк. 237 зв.]. Найголовнішою тезою оголошення було те, що *«проти дезертирів, добровільно прибулих до військкоматів до 20 березня і щодо всіх інших, амністованих осіб, зареєстрованих в сільських советах і після цього повернулися до мирного трудового життя, не буде порушуватися судових переслідувань. Ні військові частини, ні чека, ні міліція і ніхто інший не мають права їх арештовувати, судити і конфіскувати їхнє майно за вищевказані проступки, вчинені до 1-го березня цього року, що зазначеними нижче представниками советської влади гарантується»* [4]. Оголошення підписали голова виконкому Г. Шевцов, начальник повітової дільниці комбриг 34-ї бригади Тищенко та ін.

Аналіз матеріалів щодо реакції населення повіту на дане оголошення показав, що оприлюднені *«гарантії»* влади не викликали особливої довіри. Масового явлення дезертирів і тим більше учасників повстанських загонів не відбулося.

Певне сум'яття в діяльність місцевих силових органів внесла опублікована у «Вістях ВУЦВК» ухвалена 5 березня 1921 р. постанова V-го Всеукраїнського з'їзду рад «Про амністію» [5, с. 83–84]. Вже 10 березня 1921 р. була передана на місця по телеграфу детальна інструкція про застосування цієї постанови [5, с. 84–88]. Згідно даних документу, загальний нагляд за застосуванням амністії покладалася на Народний комісаріат юстиції. Зокрема, намагаючись створити для советської влади реноме гуманної і демократичної інституції, в інструкції зазначалося, що у випадку якихось суперечностей у застосуванні амністії *«...залишати останнє вирішальне слово за комнезамами, комуністичними осередками та іншими пролетарськими організаціями»*. У цій же директиві більшовики не забули виокремити неабияку роль комнезамів, надавши їм право звільняти від покарання куркулів, яких вони раніше відправили до концтаборів [5, с. 84].

Як виявилось, значна частина амністованих на Гайсинщині підпадала під дію ст. 7, в якій від відповідальності звільнялися всі, хто вчинив до дня публікації інші, ніж зазначені у ст. 6 злочини. Тобто, на волі мала опинитися маса покараних за самогоноваріння, крадіжки, пияцтво, бійки, розпусту та домашнє насилля тощо. Вимоги цієї статті торкалися всіх, хто перебував під слідством або вже був покараний терміном до 5-ти років [5, с. 86].

Загалом, на наше переконання, оголошена чергова амністія не стала виявом справжньої демократії і верховенства права у так званій советській державі. Для окупаційної влади вона стала черговою спробою й, водночас, ефективним інструментом щодо боротьби з повстанцями, адже торкалася долі чималої кількості поневолених громадян. Вочевидь, що амністія була спрямована на внесення у свідомість частини повстанців почуття впевненості, що вони могли повернутися до своїх родин і продовжувати займатися власними господарськими справами. Без сумніву, новоявлена верхівка партноменклатури ставила за мету – посіяти в душах учасників повстанських загонів довіру до нової пролетарської влади і таким шляхом звести нанівець збройний спротив українського селянства.

Розглядаючи матеріали щодо реалізації постанови V-го з'їзду советов УСРР «Про амністію», зазначимо, що нам вдалося виявити певні архівні документи, які частково висвітлюють її проведення в м. Гайсині. На вимогу вищих органів юстиції, вже 9 березня тут була утворена спеціальна комісія для «розвантаження місць ув'язнення» в складі представників: повітового виконкому (Семенов), парткому (Усенко), комітету по боротьбі з дезертирством (Єршов), юридичної консультації (Литваківський, Шварц), юридичного відділу виконкому (Неклеєвич), профбюро (Сипківінський) [4, арк. 176]. Згодом, за наказом начальника Г. Земцова, до складу комісії був делегований Ф. Дем'янюк – керівник відділу інформації повітової НК [4, там само, арк. 191].

Вже 11 березня відбулося засідання комісії щодо розгляду справ громадян, котрі утримувалися у слідчій в'язниці повітової НК, які знаходилися в так званій «розробці» оперативників місцевих чекістів. У протоколі комісії першою справою розгляду стала доля учасників «антидержавного заколоту», вчиненою групою старообрядців на чолі Кузьми Каламакіна та Якова Загіки. Названі вище заколотники перебували під арештом, а їх співучасники (Яків Гусляков, Ганна Загіка, Арсеній Капкан, Микола Голованов, Дем'ян Сорокаумов, та Арсеній Біловол) були звільнені під поруку. На жаль, ми не маємо конкретних даних, у якій спосіб ця купка православних ортодоксів-християн збиралася здійснити «заколот». Загалом, згадані вище миряни «істинної православної віри» не вирізнялися лояльністю до советської влади, що, на наше переконання, стало приводом для їх арешту й повідомлення про успішне проведення операції щодо ліквідації «антидержавного заколоту» на Гайсинщині. Тому, члени комісії, ознайомившись із обвинувальним висновком слідства,

вирішили залишити під вартою К. Каламакіна та Я. Загіку й до учасників всієї групи заколотників амністію не застосовувати [4, арк. 176].

У цьому ж протоколі засідання комісії учасники, розглянувши справу про черговий заколот проти советської влади, який начебто збиралися вчинити Мокрина Сікорська і Параска Гладка, ухвалили постанову про відмову в звільненні з-під арешту згаданих вище громадян. Мотивом відмови стало «...*наявність компрометуючих матеріалів та незакінчене слідство*» [4, арк. 191].

Розглядаючи справу К. Курченка, звинуваченого в зберіганні зброї й підозрюваного в здійсненні декількох вбивств, вирішили залишити під вартою. Подібну постанову члени комісії ухвалили щодо селянина Семирічки Є. Харука, який був учасником загонів А. Волинця та Гиви-Плохотнюка. У матеріалах слідства значилося, що під час служби в загоні А. Волинця він отримав від Китайгородського млина контрибуцію, з якої 5000 руб. дісталися йому. Тому, враховуючи, що чекісти ще не до кінця вияснили всю ступінь його вини, члени комісії ухвалили постанову про звільнення Є. Харука [4, арк. 175].

Наступного дня члени президії повітового виконкому в складі голови – І. Грановського, члена – Д. Борисова і секретаря П. Полторака розглянули представлені протоколи комісії щодо розвантаження місць ув'язнення. Президія ухвалила постанову про негайне звільнення наступних осіб: К. Гламадзіна, засудженого ревтрибуналом 12-ї дивізії за пияцтво; С. Грунковського, засудженого повітовою НК за втечу з-під варти. Ухвалили постанову звільнити П. Кравчука, покараного за дезертирство, але відправити його в розпорядження комісії по боротьбі з дезертирством [4, арк. 172].

Цікавим, на наш погляд, стало наступне рішення президії, яка, вивчаючи матеріали щодо справи старообрядців К. Каламакіна і Я. Загіки, пропонувала повітовому парткому терміново розглянути цю справу і подати її на повторний розгляд. Ясна річ, переслідування місцевих старообрядців ініціювали діячі партійного комітету. Хтось з них вбачав загрозу диктатурі партапарату цієї незначної релігійної громади.

Наступними амністованими особами стали любителі «*зеленого змія*», що перебували в ув'язненні за виготовлення цього напою, а інші – за пияцтво. Зокрема, волю отримали виробники самогону Т. Яковенко і М. Крестьянівський, а П. Токарський також отримав змогу вільно перехилити чарчину-другу десь у славній компанії з «*друзьями-синяками*».

Советська влада помилувала засуджених за крадіжки злодіїв Т. Гіредея-Короновського, П. Пересунька, Ф. Волошина, М. Демченка та І. Руцького, а також подарувала волю М. Ятковському і М. Самгородському за службові злочини (без корисної мети) [4, арк.172].

Подібної участі зазнали ще три злочинці О. Сич, Т. Погорник і К. Баранюк, які були заарештовані й очікували ухвали народного суду. Президія постановила звільнити їх з-під варту на поруки [4, арк.172]

Із буцегарні в червону армію довелося відправлятися злісним дезертирам П. Ковальчуку і К. Кравчуку, а їхнього колегу І. Любонського звільнили від покарання, скасувавши службу в штрафній роті [4, арк.172].

Однак, як виявилось оголошена амністія не створила особливого враження на учасників повстанських загонів. Лише декілька осіб погодилися на помилювання, про яке повідомляли органи окупаційної влади у згаданому вище «Оголошенні № 111». Тому у наступному «Оголошенні № 168» ті ж самі силові органи 24 березня (знову, *«забігаючи поперед батьків»*) оголосили про продовження умов амністії до 15 квітня 1921 р. В тексті прокламації підписанти оголосили про певні *«успіхи»* в справах амністування добровільно прибулих повстанців. За їхніми даними, в органи окупаційної влади здався учасник банди Гиви і Лиха гайсинчанин Яків Гладун, який добровільно *«видав багатьох учасників та укривачів цих обох банд, внаслідок чого банда Гиви була розбита»* [6, арк. 116].

Звісно, рапортуючи про знищення повстанського загону Гиви, представники окупаційної влади в черговий раз поширили брехню, намагаючись увести в оману населення та окремих повстанців. Насправді, отаман Гива-Плохотнюк напередодні Великодня дозволив бійцям розійтися по домівках і провести святкові дні у своїх родинах. Також отаман не наказував бійцям повернутися до повстанської боротьби в числі загону, а, за бажанням, дозволив пройти процедуру амністування [7, с. 147]

До речі, в оприлюдненому «Оголошенні № 168» змінилася група підписантів. Зокрема, поставили підпис новий голова повітового виконкому Іван Грановський, начальник 72-ї бригади Домантович, відомий нам Силицький і Хитрук, повітовий продовольчий комісар Луценко, завідувач РСІ Борисов, секретар гайсинського комітету КП(б)У Вітенко і Цмокалюк. На наш погляд, родзинкою цієї прокламації стало те, що її текст затвердив член Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету А. Семенів (він же, колишній депутат II-ї російської державної Думи 1907 р. скликання) [6, арк. 116].

Слід зазначити, що відчувши високу ефективність нової амністії як альтернативного засобу боротьби з повстанським рухом, 13 квітня 1921 р. ВУЦВК ухвалив постанову про подовження терміну *«явки бандитів»* у розпорядження місцевої влади до 15 травня включно [6, арк. 116].

Додатковим кроком, спрямованим на популяризацію демократичних засад діяльності советської влади й, заодно, на послаблення повстанських настроїв серед широких мас стала чергова так звана *«Першотравнева амністія»*, ухвалена 27 квітня ЦВК УСРР. У постанові значилося, що всі, хто перебував під слідством, а також вже відбував покарання за статтями адміністративного і кримінального

кодексів, що передбачали утримання під вартою до 1 року, були амністовані. До них приєднувалися ще категорія засуджених громадян, яким залишилося відбувати покарання терміном менше одного року [5, с. 223].

Оглядаючи декілька актів зазначеної вище комісії, ми зустріли низку документів про утримання громадян у концентраційних таборах, що яскраво спростовують всенародно поширену брехливу більшовицьку ідеологему про концтабори як витвір нацистської Німеччини. Так, на підставі «першотравневої амністії» звільнили від утримання та примусової праці у Вінницькому концтаборі подружжя Фані і Мейсера Бейзерів [4, арк. 183]. Подібний акт був ухвалений щодо бранців згаданого вище закладу П. Німої та І. Бармана [4, арк. 234]. Пощастило Гнатові Терлецькому, якого також звільнили від примусової праці, яку йому, за рішенням Гайсинського особливого народного суду, належало виконувати протягом 3-х місяців [4, арк. 234].

Загалом, обіцяне припинення переслідувань учасників повстанських загонів стало черговою оманю з боку органів окупаційної влади. Насправді, ідеологія цих амністій була спрямована на ліквідацію повстанських загонів та дезорганізацію заходів уряду УНР щодо проведення всеукраїнського повстання. На наше переконання, зазначені вище амністії 1921 р. виконали свої функції в переважній більшості щодо так званого розвантаження місць утримання кримінальних злочинців та бранців буприв і концентраційних таборів. Очікуваної ліквідації повстанського руху не відбулося, що не задовольнило вище партійне керівництво ні в Москві, ні в Харкові.

Торкаючись ситуації на теренах Гайсинщини, зазначаємо, що після закінчення продовженого терміну дії амністії (до 15 травня включно) окупаційна влада підбила перші підсумки цієї галасливої політичної кампанії. Як виявилось, на території Гайсинського повіту очікуваного масового явлення учасників повстанського руху у військові частини та місцеві відділи чекістів і міліції не відбулося. Зокрема станом на 16 травня 1921 р. добровільно здалися лише 60 громадян з різних волостей повіту. Жоден боєць чи отаман повстанських загонів не повівся на умови амністії і з повинною не явився. Найбільша кількість повстанців (43 особи) добровільно здалися в період 1–15 травня [8, арк. 1]. Про конкретні дані щодо явлення обвинувачених у бандитизмі в розрізі окремих волостей можна ознайомитися в нижчеподаних матеріалах:

Таблиця № 1.

№ з/п	Назва волості	Загони				Звину погроми	Разом
		Лихо Хмара	Гива-Плохотнюк	Голуб Підкова	Волинець		
1.	Кіблицька				1	17	18
2.	Гранівська	1	5		1		7
3.	Кисляцька	6	12			1	19
4.	Кунянська	3	3	1		1	8

5.	Н.-Кропивнян.	1	1	1			3
6.	Краснопільська				2		2
7.	Теплицька			1			1
8.	Хашцеватська			1			1
9.	Липов. повіт	1					1
	Разом	12	21	4	4	19	60

Аналіз даних наведеної вище таблиці свідчить, що большевицька агітація найбільше вплинула на учасників повстанського загону Гиви-Плохотнюка, які вирішили здатися в повітову НК. Як зазначалося вище, отаман на передодні Великодня (1 травня) дозволив бійцям розійтися по домівках і в колі родин провести це величне свято. Крім того, він дозволив повстанцям на їхній розсуд, амністуватися або повертатися назад для продовження боротьби проти окупантів. За даними дослідника К. Завальнюка, отаман Гива-Плохотнюк у цей час «... переховувався у вчителя з с. Гунча. При ньому залишилось ядро загону в 20 шабель» [8, арк. 1].

Повернувшись додому, повстанці вочевидь побачили й почули про жорстоке переслідування їхніх родин (обшуки, конфіскація майна, обмеження виборчих прав тощо). Тому багато хто з них змушений був дослухатися до прохання батьків і родичів і припинити збройну боротьбу та добровільно здався в органи окупаційної влади.

Аналіз персонального складу амністованих повстанців, зокрема дані про їхнє землеволодіння, переконливо спростовують міф большевицької пропаганди про те, що так звані «політбанди» складалися переважно з куркулів та їх пасинків. Так, із 60 громадян, що погодилися пройти процедуру амністування, лише 2 учасники володіли землею в межах так званої «трудової норми», 4 чоловіка взагалі не мали наділів [9, арк. 57–57 зв.]. Тому большевицька галаслива пропаганда про виникнення повстанського руху на Поділлі як ініціативи «сільської буржуазії», тобто заможних селян (куркулів), не витримує жодної критики.

Разом з тим, певна частина повстанців, опираючись виключно на господарську доцільність і прохання родин припиняти боротьбу проти окупантів.

Принагідно зазначимо, що найбільше громадян явилось на амністію із містечка Гранів – 10 чол., с. Карбівки – 7 чол., Харпачки – 6 чол., Кисляка – 3 чол., Нараївки – 3 чол. До Гайсинської НК прибуло ще по 1–2 повстанці із Мітлинець, Тишківки, Носівець, Кузьминець, Шури-Мітлинецької та ін. сіл повіту [9, арк. 2–2 зв.]

За вимогою амністії, всі, без виключення, хто погоджувався на умови амністії, мали надавати підписку про припинення будь-якої боротьби проти чинної влади. Характерним прикладом такого рішення може стати вчинок мешканця с. Карбівка Г. Корнійчука, який мав родину з 3-х осіб і володів 8,5 десятинами землі. На наше переконання, саме економічні чинники змусили його підписати таке:

«Урочисте обіцництво.

Я, нижчепідписавший, бувший бандит з банди Лихо, почувши про амністію 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад, добровільно з'явився до Радянської влади і склавши зброю (рушницю) цим урочисто обіцяю більше ніколи не виступати проти Радянської влади, обіцяю боротися з бандитизмом і бути чесним громадянином Української Соціалістичної Радянської Республіки» [10, арк. 91].

Підбиваючи підсумки проведення амністії у період 05.03 – 15.05. 1921 року на території Гайсинського повіту, ми пересвідчилися, що на умови так званого *«більшевицького помилування»* не погодився жоден отаман. Провідники повстанців були переконані, що вожді большевиків, регулярно звертаючись до широких верств населення з вимогою припинити спротив та скласти зброю й скористатися умовами амністії, прагнули лише показово підкреслити *«гуманність і великодушність»* окупаційної влади. Насправді, на амністованих селян чекала низка обмежень у правах і свободах, перебування під постійним наглядом спеціальних органів, обов'язкова співпраця з чекістами НК щодо надання інформації про відомих їм учасників *«політбанд»* тощо

Разом з тим, практика застосування політики амністій протягом 1920–1921 рр. призвела до спаду повстанської діяльності значної кількості учасників руху опору, що сприяло утвердженню протягом наступних 1922–1924 рр. большевицького режиму окупаційної влади на території Гайсинського повіту.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ромашкин П. С. Амнистия и помилование в СССР. Москва, 1959 г.
2. Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД КГБ. № 1 (36), 2011 р.
3. ДАВіО, ф.Р-2625, оп. 2, спр. 38.
4. ДАВіО, ф.Р-886, оп. 1, спр. 27.
5. Збірник узакон. і розпоряд. роб.-селян. уряду України за 1921 р., ч. 1.
6. ДАВіО, ф.Р-886, оп. 1, спр. 1а.
7. Завальнюк К. В. Провісники волі. Науково-довідкове видання. «Літинська райдрукарня», 2005, 352 с. 8. ДАВіО, ф.П-421, оп. 1, спр. 9.
9. ДАВіО, ф.Р-925, оп. 8, спр. 81.
10. ДАВіО, ф.Р-886, оп. 1, спр. 4.

*Костянтин Завальнюк, Володимир Прибила,
Валерій Рекрут*

МІЖ ТРИЗУБОМ І ЧЕРВОНОЮ ЗІРКОЮ: ТРАГІЧНА ДОЛЯ ОТАМАНА ЛЕВЧЕНКА

Анотація. У статті аналізується повстанська діяльність отамана Левченка на території Гайсинського повіту та висвітлюються обставини його трагічної смерті. Водночас розглядаються маловідомі матеріали про зрадника, який брав активну участь у знищенні загону отамана.

Ключові слова: Гайсинський повіт, повстанський рух, отаман Левченко, Четвертинівка, амністії, зрадництво, Голенко.

Kostiantyn Zavalniuk, Volodymyr Prybyla, Valery Recruit

BETWEEN THE TRIDENT AND THE RED STAR: THE TRAGIC FATE OF OTAMAN LEVCHENKO

Abstract. The article analyzes the insurgent activities of Ataman Levchenko in the territory of Haisyn district and highlights the circumstances of his tragic death. At the same time, it examines little-known materials about the traitor who took an active part in the destruction of the Ataman's detachment.

Keywords: Haisyn district, insurgent movement, chieftain Levchenko, Chetvertynivka, amnesties, treason, Golenko.

В умовах сучасної повномасштабної російсько-української війни дослідження героїчної боротьби українського народу проти окупаційної московської влади не втрачають своєї актуальності. На наше глибоке переконання, висвітлення правдивих подій антиросійського спротиву в 1918 – 1923 рр. та виявлення історичних документів про життєдіяльність його визначних діячів мають посісти провідне місце в дослідницькій праці краєзнавців та науковців, які вивчають питання регіональної історії. Не викликає сумніву, що опубліковані матеріали відіграватимуть важливу роль у формуванні світогляду нинішнього покоління українців.

У даній статті аналізується діяльність повстанського отамана Левченка та висвітлюються обставини його трагічної смерті. Також розглядається зрадництво як властивий московській владі аспект у заходах щодо ліквідації руху опору.

Слід зазначити, що пальма першості в дослідженні повстанського руху на території Гайсинського повіту належить відомому вченому-архівісту К. Завальнюку. Саме він на сторінках унікальної праці «Провісники волі» відкрив маловідомі дані про життєдіяльність цілої плеяди повстанських отаманів та висвітлив

трагічну долю більшості учасників повстанського руху, в т. ч. отамана Левченка [1].

Відомий краєзнавець В. Прибила в ґрунтовній праці «Красносілка – відлуння століть» [2] повідомив нові дані про діяльність отамана Левченка на теренах Гайсинщини, зокрема на території Красносілської волості. Автор, використовуючи матеріали з архіву СБУ, деталізував окремі аспекти боротьби отамана та оприлюднив дані про ліквідацію загону Левченка, зазначаючи, що цю військово-чекістську операцію вдалося здійснити з допомогою зрадника В. Голенка.

Певний внесок у висвітлення зрадницької діяльності колишніх борців за волю України зробив В. Рекрут, який у монографії «Нариси життя Гайсинщини» та інших публікаціях звернув увагу на метаморфози світогляду окремих активних повстанських діячів, які під впливом оголошених більшовиками амністій перейшли з-під омофору «Тризуба» в лоно ганебного сйва советської червоної зірки [3]. Зокрема, дослідник змалював постать зрадника Голенка як одного з організаторів єврейських погромів та низки кримінальних злочинів.

Приступаючи до висвітлення участі отамана Левченка в боротьбі проти окупаційного більшевицького режиму, варто зазначити, що, за оцінкою керівництва Подільської губернії, Гайсинський повіт входив до числа територій найбільш вражених так званим «політичним бандитизмом». Один із діячів Подільського ревкому, М. Ракітов, у доповідній записці керівнику УСРР Х. Раковському вказував, що «...з 12 повітів губернії найбільші прояви бандитизму у трьох: Гайсинському, Брацлавському та Ольгопільському». На його переконання, «...зосередження в повітах трьох дивізій дало можливість ще більше посилити боротьбу з бандитизмом». Високопосадовець запевняв керівника уряду, що з прибуттям дивізій червоного козацтва під командуванням В. Примакова вдасться посилити цю боротьбу [4, арк. 295].

Утім, пафосне запевнення високопосадовця не відповідало дійсності реальної ситуації на Гайсинщині. Насправді, на початку 1921 р. у регіоні повстанський рух набув потужного розмаху. Ось що повідомляв голова повітового виконкому вищим військовим та партійним органам: «Бандитизм в Гайсинському повіті посилюється. Зірвані роботи по продподатку, а також по засівній кампанії. Бандити закликають селян не сіяти хліб, щоб комуністи не мали що брати на продрозкладку. Розграбовані бандитами всім волвиконкомів, продзагони і міліція евакуйовані з місць їхньої роботи. В більшості волостей советської влади, практично, немає...» [5, акр. 9].

Дійсно, за даними дослідника К. Завальнюка, у 1918 – 1922 рр. територія Гайсинщини перебувала в епіцентрі повстанського руху й вирізнялася ефективними діями загонів під проводом отаманів Волинця, Гиви-Плахотнюка, Лиха, Левченка, Підкови, Хмари, Чорної

Хмари та ін. Серед них особливо активним був невеликий, але мобільний загін отамана Левченка [6].

Торкаючись постаті вказаного вище провідника, зазначимо, що його короткий життєвий шлях найбільше дослідив К. Завальнюк. В інформації про біографічні дані отамана читаємо таке: *«Левченко Прокіп Іванович – повстанський отаман, учитель [псевд. Єфрем Іванунь; 189?, нар. в с. Четвертинівка, Гайсин. пов. Поділ. губ. (нині: село Тростянецької тер. громади, Гайсинського р-ну, Вінницької обл.), загинув 09.08.1922 с. Оляниця, Гайсин. пов. Поділ. губ. Походив із селянської родини. Мав брата Якова та сестру Кулину (1888 – 1954). Одружений. Учасник Першої світової війни, закінчив школу прапорщиків. Служив вахмістром лейб-гвардійського кірасирського полку. У кінці 1920 р. організував із селян Ладизинської волості та червоноармійців-дезертирів повстанський загін (до 100 осіб), члени якого називали себе гайдамаками Зеленого Гаю. Окрім Ладизинської вол., повстанці контролювали територію Гайсинського, Ольгопільського та Брацлавського пов. У травні 1922 в загоні знаходився із спеціальною місією представник С. Петлюри полковник Складаний-Сікорський. Внаслідок чекістсько-військової операції 09.08.1922 р. отаман та 12 його побратимів загинули в бою. Остаточо загін знищений 08.09.»* [7, с. 122].

Характеризуючи повстанську діяльність Левченка, слід зазначити, що під керівництвом отамана бойові дії загону вирізнялися професійною підготовкою рейдів, високим рівнем конспірації та несподіваністю нападів на установи окупаційної влади. Першою чергою, повстанці Левченка нещадно нищили червоноармійців, «особистів» та активних діячів органів окупаційної влади. Мобільність повстанців викликала заздрість з боку розвідки червоноармійських підрозділів. Зокрема, вони зазначали, що тактика загону Левченка полягала у *«...швидкості пересування, в більшості випадків без доріг і вночі, з одного району в інший, нападаючи на сільради, кооперативи і комнезами. При співчутливому ставленні населення в районі дії банди до останньої, розвідка банди зводиться до суспільно-політичної, агітаційної»* [1, с. 73, 74].

Аналіз архівних документів та опублікованих матеріалів свідчить, що активна діяльність загону Левченка припадала на 1921 та 8 місяців 1922 років. Саме протягом цього часу на території повітів повстанці дестабілізували діяльність органів окупаційної влади. Ми не маємо технічної можливості опублікувати всю хроніку антирадянських виступів повстанців під проводом отамана Левченка. Ось лише декілька довідок про операції повстанців:

«28.05.1921 р. В районі Гребіно-Кротовської дачі, що поблизу села Оляниця_(Ладизинська волость), вчинено напад на обоз 43 полку Красної армії. При цьому було вбито червоноармійця і поранено двох, захоплено і знищено 600 пудів фуражу.

30.08.1921. На полі поблизу Ладжинської слободи знайдено труп комісара Гайсинського політбюро Дмитра Шмигановського, організатора та керівника більшовицького карального загону.

18.09.1921. Близько третьої години дня на дорозі Ладжин – Тульчин, неподалік від лісу Клевець, вбито помічника начальника особливого відділу 72-ї бригади Жамова та смертельно поранено начальника особливого відділу тієї ж бригади Полякова, який наступного дня помер.

24.10.1921. На узліссі, на північ від села Летківки, зарубано уповноваженого особливого відділу 1-ї червоної дивізії та 3-х червоноармійців цієї ж дивізії» [1, с. 74].

Аналізуючи оприлюднені матеріали про повстанську діяльність отамана Левченка, зазначимо, що у травні – грудні 1921 р. його загін здійснив 16 виступів проти червоних каральних військ, особливих відділів і советських активістів. За даними К. Завальнюка, протягом цього часу повстанці знищили понад 10 червоноармійців, 8 працівників особливих відділів, покарали низку продагентів та комнезамівців [1, с. 73, 74].

Варто звернути увагу, що оголошення більшовиками навесні 1921 р. амністії і посилення червоного терору відчутно вплинуло на повстанський рух на території Гайсинщини. Зокрема, окупантам вдалося вбити отаманів Гиву-Плахотнюка, Лиха, Хмару, Чорну Хмару, а Підкова потрапив до рук чекістів [1, с. 110, 148, 188]. Загалом, на території повіту окупанти шляхом проведення потужних військово-чекістських операцій значно послабили активні дії провідних отаманів та їх формувань.

На наше глибоке переконання, суттєву дестабілізацію серед повстанців викликала оголошена 5 березня 1921 р. у «Вістях ВУЦВК» ухвала V-го Всеукраїнського з'їзду Рад «Про амністію» [8, с. 97]. Постанова, насамперед, торкалася учасників антибільшовицького повстанського руху і була широко розповсюджена засобами офіційної советської пропаганди, що спричинило значний розбрат у лавах повстанців. Крім того, радикальне зменшення повстанських загонів відбулося внаслідок загибелі зазначених вище отаманів, що, значною мірою, деморалізувало більшість учасників руху.

Принагідно зазначимо, що після оприлюднення умов амністії на Гайсинщині частина повстанців склала зброю й погодилася на співпрацю з повітовою надзвичайною комісією (далі: НК). Так учинив ад'ютант отамана Лиха Я. Нестеренко, який добровільно з'явився в штаб особливого відділу 24-ї дивізії, котра дислокувалася в Гайсині. Це був 22-літній уродженець села Комрат із Бессарабії. Підступний служака виклав «особістам» важливі дані про дислокацію загонів на території повіту й тим забезпечив собі можливість втекти з території Гайсинщини [9, арк. 12–12 зв.].

Подібну інформацію гайсинські чекісти отримали від В. Голенка – місцевого активного повстанця, колишнього помічника А. Волинця. Повернувшись у кінці 1920 р. на територію повіту, Голенко створив

власний повстанський загін. Однак, у бойовому зіткненні з кіннотою «*котівце*» зазнав повної поразки й у лютому 1921 р. добровільно з'явився у відділ Гайсинської НК. Примітно, що криміналізованого повстанського діяча від зради не зупинило те, що в 1919 р. каральний загін 8-го Советського полку учинив розгром його домашнього господарства в Рахнівці. «*Розвалили хату, порубали одержу, а залишки попалені і, взагалі, на господарстві все зруйновано*», – значилося у його рапорті на ім'я А. Волинця [10, арк. 464]. Ще в кінці 1920 р. Голенко погодився співпрацювати з агентами чекістів і зумів втертися в довіру до провідників повстанців. Уповноваженому по боротьбі з бандитизмом В. Куровському він виклав величезний масив «*фактажу*» про підготовку військового перевороту за участі «*політичних банд*» під проводом отаманів Лиха, Гиви, Левченка, Хмари та ін. [11, арк. 72]. «*Інформація*» зрадників лягла в основу розробки Подільської губернської надзвичайної комісії проти так званої «*Позапартійної групи вільних соціалістів*» (червень-серпень 1921 р.), яку особисто очолив голова комісії Л. Заковський. Ігноруючи відсутність доказової бази й опираючись виключно на усні наговори та отриману інформацію від так званих «*осведомителів*», слідчі особливого відділу 24-ї дивізії, повітової і губернської надзвичайних комісій заарештували 93 громадянина. Згодом частина з них була звільнена, а 51 особа отримала покарання. При тому, лише 14 заарештованих «*зізналися*» у скоєнні «*контрреволюційних злочинів*» і були розстріляні [12, с. 93].

Отже, отримавши за «*заслуги*» певну довіру, В. Голенко вступив на службу в якості співробітника Гайсинського політбюро. Одним із важливих завдань зрадника стала підготовка операції чекістів проти отамана Лиха. Довідавшись, що він з невеличким загonom перебував на лікуванні в с. Рахни-Собові, спеціальне формування оперативників НК намагалось його захопити. Але в нерівному бою 4 жовтня 1921 р., поранений Голенком у ногу, Лихо застрелився [13, арк. 35].

Слід зазначити, що після загибелі отамана Лиха у 1921 – 1922 р. найбільшу загрозу для органів окупаційної влади складав мобільний загін Левченка. Певний час гайсинським чекістам не вдавалося виявити місце дислокації повстанців і тим паче їм були невідомі плани отамана щодо його бойових походів на території Поділля. Тому на початку 1922 р. для ліквідації загону Левченка керівництво Подільського ДПУ вирішило створити псевдо-повстанське формування, яке під прикриттям «Другого Надбужанського загону отамана Лютого» діяло в березні–травні 1922 р. на території Гайсинського та Ольгопільського повітів [14, с. 11]. Цьому спецпідрозділу, сформованому переважно із таємних співробітників Гайсинського політбюро, належало виявити і знищити загін та ліквідувати його невловимого отамана. Виконання запланованої чекістсько-військової операції довірили співробітнику ДПУ УСРР В. Голенку. Досвідчений авантюрист сформував добре озброєний загін (13 вершників із кулеметом «Льюїс») та швидко створив мережу

інформаторів із селян різних населених пунктів. З цього приводу Лютий зазначав: «...нами було знайдено «своїх людей» на місцях: в Тростянчику, Михайлівці, Тишківці, Скибинцях, які добровільно запропонували нам свої послуги й проводили формування повстанського загону» [15, арк. 1]. Для «людського ока» отаман Лютий провів «мобілізацію» декількох довірених селян. Для виявлення серед мешканців сіл осіб, які були вороже налаштовані до большевиків і підтримували дії повстанців, його агенти створювали в селах повстанські комітети для боротьби з окупаційною владою. Завзятий авантюрист навіть здійснив на території повіту декілька показових «операцій» проти владних структур. Зокрема, імітував виступ свого загону проти сотні 5-го полку в Тростянчику, внаслідок чого «відбив у червоних 4 коней із сідлами». Провів «бойову операцію» проти Бершадського НК та надіслав листа єврейській громаді із вимогою до 1 квітня дати повстанцям матеріальну допомогу для боротьби із большевиками [15, арк. 137]. В іншому випадку у зверненні до начальника міліції містечка Бершадь отаман Лютий погрожував помститися за переслідування повстанців. Ось що було написано у цьому посланні: «Слухай, чортове пугало, якщо може хоть раз почуємо, що ти гонися за повстанцями, то заїду в Бершадь і тебе зловлю. Хоча в тебе ноги й прудкі, але від нас не втечеш, повісимо на першій березі...» [15, арк. 134].

Однак, незважаючи на спроби Голенка поширити гучний розголос про так звану антибольшевицьку діяльність нового повстанського загону під проводом отамана Лютого, ці заходи не принесли очікуваного швидкого контакту з отаманом Левченком.

Зазначимо, що, незважаючи на масовий терор червоноармійських військ і спеціальних підрозділів чекістів, отаман Левченко не припинив активну антисоветську діяльність. У 1922 р. його мобільний загін проводив стрімкі рейди на території повітів, нещадно знищуючи «особістів», червоноармійців та працівників большевицьких установ. Ось декілька фрагментів хроніки виступів загону Левченка в квітні 1922 р.:

«05.04.1922. У Ладжині захоплено в полон командира полку та двох старшин й ординарця (комполку вдалося втекти, двох його помічників зарубано).

06.04.1922. На хуторі Кожури (2,6 версти на пд. сх. від Гайсина) зарубано семеро червоноармійців 24-ї стрілецької дивізії червоних, згодом, у Чечелівці, ще двох» [1, с. 74].

Водночас, протягом березня – квітня псевдо-отаман Лютий намагався виявити дислокацію загону Левченка та навіть пропонував йому об'єднати зусилля в боротьбі проти советської влади. Так, 03.03.1922 р. Голенко в першому листі до Левченка повідомляв, що, незважаючи на отриману амністію, повернувся до антибольшевицької боротьби і вже як «отаман Другого Надбужанського загону Лютий» пропонує об'єднати їхні повстанські сили. У наступних листах зрадник, намагаючись встановити особистий контакт з Левченком, вдавався на

хитрощі й пропонував негайно зустрітися для обговорення важливої інформації від посланця з-за кордону. Загалом зрадник надіслав Левченку 8 листів, але обережний отаман не йшов на контакти з Лютим. Він добре знав Голенка й називав його «*большевиком-провокатором*» [15, арк. 2]. Левченко, поповнюючи чисельність загону, суттєво підсилив його бойову здатність за рахунок бійців формування отамана Ворошила (С. А. Коваленка), який загинув у бою з червоними 20.03.1922 р. поблизу с. Бондурівки [1, с. 84]. Частині його загону вдалося розпорозитися в лісі й згодом приєднатися до побратимів. Цікаво, що вкрай обережний отаман Левченко не приймав нових бійців походженням із місцевих сіл, а намагався формувати бойовий склад за рахунок мандрюючих територією краю голодних громадян з інших губерній. Отаман був упевнений, що, поневіряючись у пошуках шматка хліба, вони люто ненавидять большевицьку владу й будуть вірно служити повстанській справі. Тому всі спроби Лютого впровадити в загін Левченка своїх агентів із місцевих сіл завершилися провалом. Лише шляхом проникнення у загін повстанців Левченка підготовлених Голенком добровольців-чекістів С. Шевчука і Дрьомова вдалося виявити дислокацію загону. 27 квітня начальник Першої кінної дивізії видав оперативний наказ про оточення у с. Кошаринці Гайсинського повіту повстанців отамана Левченка. Цей наказ Лютий передав для виконання командирі 1-ї сотні 6-го полку та разом з ним провів операцію щодо їх знищення. Того ж дня Голенко з Петрашівки подав начальнику Першої кінної дивізії оперативне донесення про вдало проведену поблизу с. Кошаринці військову операцію. Він підтверджував вбивство агентами політбюро отамана й про укриття частини повстанців від переслідування в лісі неподалік с. Сумівка. Невдовзі, 2 травня 1922 р., Голенко доповів начальнику Гайсинського політбюро про оперативну діяльність його співробітників та здійснювану чекістсько-військову операцію з ліквідації повстанського загону отамана Левченка під прикриттям «Другого Надбужанського загону отамана Лютого». Разом з тим, він визнав, що операція пройшла не дуже вдало й загін Левченка повністю знищити не вдалося. Причиною провалу операції стало те, що спостерігач повстанців на церковній дзвіниці помітив рух червоноармійців з боку Четвертинівки й загін зайняв вигідну позицію за мурованою огорожею фільварку Собанського. Щільний кулеметний вогонь повстанців забезпечив їм відхід до лісу разом з тілом вбитого отамана і 2-х бійців [15, арк. 2]. Водночас, Голенко гордовито рапортував, що за його вказівкою 28 квітня 2-га сотня 5-го полку ліквідувала отамана Стояна та 12 вершників, які рухались на допомогу загону Левченка. У рапорті зрадник запевнив начальство, що операцію проти отамана Левченка завершено. Агенти С. Шевчук і Дрьомов вбили отамана, а переслідування залишків загону доручено здійснювати сотням 3-ї червоноармійської бригади. [15, арк. 2]. На завершення звіту Голенко повідомив чергову брехню про те, що північна частина Ольгопільщини і південний регіон Гайсинського повіту від бандитизму очищена.

«Селяни названого району, – вихвалявся агент, – не будуть підтримувати бандитизм після нашого уроку» [15, арк. 1].

Насправді, звіт Голенка виявився черговою бравадною бульбашкою і не відповідав дійсності. Про реальний хід зазначеного бою у дослідженні К. Завальнюка вказано таке: *«27.04.1922 в селі Кошаринці (12 верст на південний схід від Соболівки) відбувся бій загону Левченка, який у цей час налічував 30 вершників і 30 піших при двох кулеметах «Люйс» й одному «Максим» на тачанці, із сотнею 6-го полку червоних. Під час цього бою Левченко дістав важке поранення в груди і втратив багато крові. Ледь живого, козаки перенесли його в хату, де зробили перев'язку, а потім на тачанці відвезли у «тил» на лікування» [6, с. 214].*

Впевнений у здійсненні вбивства Левченка, Голенко, вже як співробітник політбюро, 28 квітня отримав у розпорядження 20 червоних козаків 6-го полку. Він мав провести арешти відомих йому помічників та інформаторів отамана. Водночас, сексот примусив сина заарештованого лісника із Сумівки Й. Тимохіна написати зобов'язання, що той протягом 10 днів виявить місце знаходження зброї та майна повстанців. Якщо він цього не зробить, то чекісти розстріляють його батька [15, арк. 148].

Зазначимо, що Голенко зібрав дані про 11 громадян, які матеріально підтримували повстанців і вороже ставилися до чинної советської влади. Ось декілька прикладів оперативних повідомлень зрадника: *«Довожу до Вашого відома, що гр. с. Крушинівка Максимчук Ксенофонт допомагав усіма засобами бандитові Левченку, забезпечуючи його спиртом, хлібом, фуражем та іншим»; «Довожу до Вашого відома, що гр. с. Крушинівка Війтівської волості Дзюбенки Іван і Микита живуть недалеко від Крушинівського лісу й у них часто зупинявся штаб банди Левченка. Вони забезпечували бандитів фуражем і всім необхідним, а також утримували бандитів, які бажали з'єднатися з Левченком. Вороже відносяться до радянської влади і всіляко сприяють розвитку бандитизму в своєму районі» [2, с. 205].*

Отримавши 6 травня в Гайсинському політбюро відповідні ордери, В. Голенко провів арешти підозрюваних громадян. За ґратами опинилися: Д. Галій (с. Бондурівка), Ф. Герасименко (с. Петрашівка), Микола та Іван Дзюбенко (с. Крушинівка), Євген та Єрофій Осечинський (с. Тростянички), А. Поташник (с. Петрашівка), Й. Тимохін (с. Сумівка), Д. Токаренко (с. Кошаринці), В. Чернецький (с. Сумівка), В. Члек (с. Михайлівка). Також, як учасники повстанського загону Стояна, були заарештовані А. Синиця (с. Губник) та М. Стойко (с. Баланівка) [16, арк. 1, 2].

Однак, спроба Голенка довести участь арештованих у підтримці повстанського руху закінчилася провалом. Так, 18 травня помічник уповноваженого по боротьбі з бандитизмом Гайсинського політбюро Орлов виніс постанову про звільнення 11-х громадян, заарештованих за оперативними даними сексота Голенка. Мотивацією для ухвали

такого розпорядження стала недоведеність їхньої провини [16, арк. 112]. Лише у справах проти А. Синиці і М. Стойка слідчим вдалося довести їх участь у «політичному бандитизмі». Матеріали проти них були передані в ревтрибунал [15, арк. 7 зв.].

На цьому закінчилася бурхлива антиповстанська діяльність зрадника Голенка, який не виконав поставлені завдання – не ліквідував отамана Левченка, не зміг знайти його майно й не викрив усіх селян-інформаторів, які підтримували боротьбу повстанців проти окупаційної влади.

Підозри з боку керівництва Гайсинського політбюро до таємного співробітника В. Голенка підсилили активні дії загону отамана Левченка. Виявилось, що на початку травня 1922 р. отаман, ледь одужавши, знову очолив загін. Повстанці всіляко перешкоджали роботі більшовицьких органів і структур, знищуючи їх співробітників та червоноармійців військових частин, які дислокувалися у населених пунктах. Ось лише декілька прикладів бойової звитяги повстанців під проводом Левченка:

«Красносільський волосний виконком доповідає, що... бандю Левченка силою в 25 шабель 24.06.1922 о 20 годині здійснено напад на ст. Генрихівка. Вбито трьох червоноармійців і шістьох цивільних». «16.06.1922. У селі Нижча Кропивна повстанці вбили голову волвиконкому.

20.06.1922. На дорозі Тульчин – Журавлівка вбито одного червоноармійця.

У ніч на 23 червня 1922 року на своїй квартирі зарубано помічника голови комнезаму Ладизинської волості. До щоби вбитого прикріплено записку: «Я шукав Левченка і знайшов на свою шию. Так що нікому не раджу шукати Левченка».

26.06.1922. На станції Хащевате вбито командира та военкома «бронеплощадки».

30.06.1922. У містечку Кіблич вбито продагента. У селі Мачуха повстанцями поширено друковану відозву із закликом до повстання проти комуністів. Відозва була підписана отаманом Зеленого Гаю Левченком та завірена печаткою із тризубом» [1, с. 73–75].

Перебуваючи у постійних рейдах, повстанці закликали селян брати зброю і нищити ворога. Ось одне із таких звернень: *«Селяни. Всі ж самі бачите як занедбане життя під жидівсько-кацапською владою. Доволі вже всякі зайди наїлися чистого хліба, доволі набрали нашого скота, доволі вже напилися нашої крові, пора їм уже йти. Вже комуністи втікають з України, бо отримали гнів українського народу. І так селяни, як один встаньте до зброї, розбивайте більшовицькі банди, відбирайте дороге та нагробоване наше майно, бо поки ми будемо сидіти вдома, а жиди і кацапи найкращих наших людей порозстрілюють, тоді не бачити вам селянам ні землі, ні волі, ні прав своїх, а тільки довічно ярмо носити на шії» [17, арк. 14].*

Загалом, протягом 8 місяців 1922 р. повстанці загону Левченка знищили 21 червоноармієць, 4 командири та 25 активістів і діячів органів окупаційної влади [1, с. 74, 75].

Зухвалість бойових походів загону Левченка та його нещадність щодо червоноармієців, чекістів та активістів совєтської влади викликала неабияку стурбованість з боку військово-політичного керівництва повіту. Не викликає сумніву, що командування одного із *«озброєних до зубів»* летючих ескадронів 24-ї Самарської дивізії отримало категоричний наказ вистежити й знищити повстанців. Дійсно, карателям вдалося знайти місце дислокації невеликого загону Левченка й близько сотні головорізів на баских конях оточили повстанців і влаштували криваву розправу. За даними К. Завальнюка, *«...9 серпня 1922 р. за дві версти на північний схід від села Оляниця загін було оточено переважаючими силами ворога. В ході бою отаман та дванадцять його побратимів загинули. На полі бою Левченка карателі обезголовили і голову отамана забрали для медичних дослідів у Гайсинський відділ ДПУ»* [6, с. 215].

Так трагічно завершився героїчний шлях справжнього патріота України – повстанського отамана Левченка, для якого світле сяйво Тризуба назавжди залишилося в нескореному серці.

Тут варто нагадати про закономірний кінець діяльності головного зрадника-провокатора, за *«свідченнями»* якого відбулися вбивства декількох отаманів та здійснювалися нищівні операції подільських чекістів. Ганебне сяйво червоної зірки не осяяло долю В. Голенка. Ймовірно, за провал операції проти отамана Левченка та безпідставні арешти низки громадян таємний співробітник політбюро сам опинився в буцегарні чекістів. На нашу думку, перебуваючи у в'язниці політбюро, зрадник відчув, що йому дуже скоро нагадають про розстріл у 1919 р. 26-х євреїв з містечка Кіблич. Тому Голенко спробував втекти з-під варти. Однак, вартувий-чекіст точним пострілом закінчив життя зрадника українського повстанського руху [11, арк. 71 зв.]. У підсумку його тіло не прикрили пурпуровим стягом з червоною зіркою, а тихенько, вночі, закопали на городі за кінською стайнею, де гайсинські чекісти у спільних могилах ховали страчені жертви червоного терору.

Отже, підбиваючи підсумки викладених вище матеріалів щодо трагічної долі отамана Левченка, ми дійшли висновку, що дослідження історії боротьби учасників повстанського руху та його отаманів проти окупаційної большевицької влади не втрачають своєї актуальності. Вивчення історії руху опору та його героїв на регіональному рівні потребують активних зусиль з боку науковців і краєзнавців. В умовах сучасної повномасштабної російсько-української війни визначення й героїзація справжніх борців за збереження державності України буде сприяти надзвичайно важливій справі виховання патріотизму молодого покоління й наповнить історичну пам'ять українського народу гідними постатями, вартими всенародної любові і пошани.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Завальнюк К. В. Провісники волі. Науково-довідкове видання. Літин: Літинська райдрукарня, 2005.
2. Володимир Прибила. Красносілка: відлуння століть. Книга I: Історико-адміністративний аспект: від першої згадки до сьогодення. Серія «Моя Вінниччина» ВОКУ «Видавничий Дім „Моя Вінниччина“». Випуск 83. Вінниця: ТВОРИ, 2024. 340 с.
3. Валерій Рекрут. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917 – 1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга II: Боротьба за державність України в роки гетьманату та становлення Директорії УНР. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. 844 с.
4. ДАВіО, ф. Р-925, оп. 8, спр. 59.
5. ДАВіО, ф. Р-886, оп. 5, спр. 1.
6. К. В. Завальнюк. Нащадки Батозької слави // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXVII Всеукраїнської Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2016. С. 208–216.
7. Завальнюк К. В. ЛЕВЧЕНКО Прокіп Іванович // Українська революція (1917–1921) в іменах: вінницькі сторінки: біогр. довід. / упоряд. Т. Р. Кароєва, відп. за вип. Ю. А. Зінько; Вінниц. ОДА, Вінниц. обл. рада, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019.
8. Василенко В. Більшовицькі амністії початку 1920-х рр. як засіб боротьби проти повстанського руху // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. №1 (36), 2011 р.
9. ДАВіО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 16131, т. 1.
10. ЦДАВО України, ф. 1419, оп. 1, спр. 25.
11. ДАВіО, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 16131, т. 2.
12. «Позапартійная група вольных социалистов» // Год работы. Сборник статей и материалов о деятельности Подгубчека за 1921 год. Вінниця: Издание Подгубчека, 1922.
13. ГДА СБУ, ф. 7, оп. 1, спр. 12.
14. Національно-визвольний повстанський рух в Україні наприкінці 1920–1921 рр. Анотований покажчик. Справа «Петлюрівські отамани» // Упоряд.: В. М. Василенко, В. М. Даниленко. К., 2011.
15. ГДА СБУ, ф. 5, спр. 66646, т. 29.
16. ГДА СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 66646, т. 21.
17. ГДА СБУ, ф. 5, спр. 66646, т. 11.

**ПОСТАТЬ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ
РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1921 РОКІВ, ЙОГО ВНЕСОК У
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ
ЖУРНАЛІСТИКИ**

Анотація. У статті йдеться про діяльність видатного українського історика, громадсько-політичного діяча М. С. Грушевського в добу Української революції 1917 – 1921 рр., його науковий інтерес до Подільського краю. Фрагментарно розкрито малодосліджені сторінки його внеску в становлення та розвиток української журналістики.

Ключові слова: М. С. Грушевський, історик, політичний діяч, Українська революція 1917 – 1921 рр., Поділля, засновник, редактор українських часописів.

Serhiy Galchak

**THE FIGURE OF M. S. HRUSHEVSKYI IN THE UKRAINIAN
REVOLUTION OF 1917 – 1921, HIS CONTRIBUTION TO THE
FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE UKRAINIAN
JOURNALIST**

Abstract. The article is about the activity of Ukrainian historian, public and political figure M. Hrushevskiy in the days of Ukrainian revolution of 1917-1921, his scientific interest to Podillia region. Little-studied pages of his contribution to the formation and development of Ukrainian journalism.

Keywords: M. S. Hrushevskiy, historian, political figure, Ukrainian revolution 1917 – 1921, Podillia, founder, editor of Ukrainian magazines

Михайло Сергійович Грушевський відомий, насамперед, як видатний український мислитель, історик, громадсько-політичний діяч.

Як історик, він залишив велику творчу спадщину. Вперше в історіографії створив цілісну працю з історії України з найдавніших часів до середини XVII ст. Для нас, подолян, досить важливо, що в його фундаментальній праці «Історія України-Руси» розглядається також минуле нашого краю. Так, у 3-у томі йдеться про Галицько-Волинське князівство, куди входило Пониззя (Поділля), у 7 – 9-у – про козацькі часи, події 1648 – 1654 рр. під Пилявою, Кам'янцем, Батогом, Жванцем. Окремі роботи присвячені дослідженню Барського староства, зокрема його магістерська дисертація (1894 р.), яка лягла в основу монографії. В п'яти її розділах розкрито процес заселення південно-східного Поділля в XI – на початку XVI ст., стан місцевого управління, землеволодіння, охарактеризовано територію і населення

в Барському старостві. Певний інтерес для дослідників Поділля складає зроблений М. С. Грушевським опис подільських замків та інших аспектів життя краю доби середньовіччя.

Найбільше ж М. С. Грушевський відомий як громадсько-політичний діяч, вірний син українського народу. Насамперед, доби Української національно-визвольної революції 1917 – 1921 років, започаткованої падінням Російської монархії.

Лютнева революція в Росії спричинила корінні політичні зміни в Україні. 4 березня 1917 р. на тлі завершального етапу Першої світової війни постала Українська Центральна Рада як виразниця народних сподівань і віковічних мрій відновлення втраченої внаслідок кривавих посягань численних ворогів державності та самостійності України. На своєму першому засіданні, що відбулося 22 (9 – за юліанським календарем) березня 1917 р., вона прийняла звернення до українського народу, яке починалося з таких промовистих слів: «Уперше, Український тридцятимільйонний народе, ти будеш мати змогу сам за себе сказати, хто ти і як хочеш жити як окрема нація. З цього часу в дружній сім'ї вільних народів могутньою рукою зачнеш сам собі кувати кращу долю» [1, с. 218].

Очолити Центральну Раду Михайло Сергійович Грушевський, життєвий шлях якого започаткований також й на Вінниччині. Як відомо, у трирічному віці він разом із батьками жив на батьківщині матері Глафири Захарівни в с. Сестринівці тодішнього Бердичівського повіту (нині – Хмельницького району). У 1873, 1876, 1882, 1885 рр. сім'я Грушевських певний час знову мешкала в цьому селі. У 1888 р. він відвідав с. Сестринівку самостійно. 6 травня сповідувався у сільській Покровській церкві свого діда по матері протоірея Захарія Опокова (Опоцкевича) [2, с. 529–530].

12 листопада 1917 р. на сьомих загальних зборах УЦР М. С. Грушевський зробив доповідь про проект Конституції України, в якій озвучив ідею проголошення Української держави. Це мала бути демократична республіка, в якій не передбачалося жодного місця авторитарному режимові, а виконавча влада була поставлена в чітко окреслені рамки. Україна мала бути унітарною державою з широким місцевим самоврядуванням і конституційним забезпеченням прав національних меншин. Верховне право в Українській демократичній республіці забезпечувалося не федеративним центром, а українським народом в особі Всенародних зборів.

Кількома днями пізніше питання про проголошення України демократичною республікою було переведене в практичну площину. 19 листопада Генеральний секретаріат обговорив проект III Універсалу Центральної Ради. Головна ідея III Універсалу була передана через цілком конкретне політичне рішення: «Віднині Україна стає Українською Народною Республікою» [3, с. 425].

Не забарилася й відповідна реакція вороже налаштованих до Центральної Ради сил. За розпорядженням В. І. Леніна в Україну вдерлася 30-тисячна армія В. Антонова-Овсієнка. 7 січня 1918 р. він

вiддав наказ про початок наступу на Київ. Командувачем угруповуваннями, що рвалися до української столиці з рiзних сторiн, А. Антонов-Овсiенко призначив пiдполковника царської армiї М. Муравйова. Про його криваві злочини нині вiдомо широкому загалу не лише науковцiв.

Промовиста реакція на діяльність Української Центральної Ради, її славетного очiльника й російських політичних сил, зокрема, шовiністичної організації монархічного спрямування «Красной точки». Вона закликала створити селянську армію для боротьби з усіма «поневолювачами»: «буржуазною Центральною Радою, німцями, євреями, поляками». Саму ж Українську Центральну Раду називала «сбродом предателей и изменников русского народа, которая занималась только тем, что привозила из Германии и Австрии разных жуликов и мошенников, вроде пана Грушевского и проч. и распродала южную Россию немцам, ляхам, жидам в розницу и в розпивочную», а українцiв – «так называемыми украинцами», «отщепенцами, продавших веру и родину» [4].

Так, той вiкопомний перiод був досить неспокiйним, буремним. Якщо говорити про Подiлля, влада на його теренах, як i в iнших рiгiонах України, була досить нестійкою, перiодично переходила iз рук в руки. Край (чи окремі його частини) контролювали то Тимчасовий уряд, то Центральна Рада, то Гетьманат, то Директорія, то австро-угорські вiйська, то бiлополяки, то денiкiнцi, то бiльшовики. Досить згадати, що, скажiмо, у Вiнниці Директорія УНР перебувала тричі: перший раз у грудні 1918 р., вдруге – з 2 лютого по 6 березня 1919 р., втретє – з 7 травня до початку червня 1920 р.

На жаль, революційна боротьба зазнала фатальної поразки, а український народ знову набув у своїх поневолювачiв статусу «меншого брата». Споконвiчна мрія народу бути господарем своєї долi так i не стала реальністю. Образно кажучи, сонце омряної української незалежності то обнадiйливо яскравiло, пiдiймаючись над горизонтом, то розчинялось у мороці хаосу чергових суспiльних катаклiзмiв, численних посталих проблем, трагiчних й болiсних кровопролить.

Однак, хоч українська революція, за словами видатного українського мислителя I. Лисяка-Рудницького, й «не досягла своєї остаточної мети, але вона внутрiшньо переродила суспiльство України, створила Україну як модерну політичну націю. На цьому фундаменті з того часу розвивається все дальше українське життя» [5].

Можливо у меншій мiрi, але М. С. Грушевський вiдомий i як журналіст, який глибоко усвiдомлював значення та вагу художньо-публіцистичного, правдивого слова.

Друковане слово було тим джерелом, що живило українську націю в боротьбі за самостійність. Саме преса вiдiграла важливу роль у формуванні національного свiтогляду українцiв, хоч шлях становлення української перiодики був надзвичайно важким.

Головне джерело тодішніх труднощів і перешкод, здавалося б нездоланих, – великодержавна, шовіністична політика Російської імперії, в тенетах якої опинилася поневолена нею Україна. Досить згадати валуєвський циркуляр від 18 липня 1863 р., яким суворо заборонялося друкування українських книг «навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу». Навчання українською мовою визначалося ним як політична пропаганда, а ті, хто за це брався, звинувачувалися в «сепаратистських задумах, ворожих Росії і загибельних для Малоросії». Це стосувалося не лише книг, а й україномовних часописів, які десь випадково нелегально могли з'явитися.

Слова валуєвського циркуляра про те, що й самої української мови як такої «не було, не має і бути не може», свідчили про відверто антиукраїнське спрямування всієї внутрішньої політики царського уряду [6, с. 45–46].

Таким же був і так званий емський указ російського імператора Олександра II, який повністю заборонив друкувати будь-які книги українською мовою (навіть тексти до музичних творів) або ввозити з-за кордону, говорити українською мовою на театральній сцені. Саму назву «Україна» царська цензура заміняла на «Малоросія».

Отож про українські часописи годі було й мріяти...

Мешкаючи у Львові, М. С. Грушевський (псевдонім: Заволок) в 1898 – 1907 рр. був членом редколегії «Літературно-наукового вісника». У 1897 р. там же, у Львові, заснував і до 1913 р. очолював Наукове Товариство імені Т. Г. Шевченка (НТШ). У 1908 – 1914 рр. був редактором «Записок НТШ». У 1914, 1917 – 1918 рр. редагував журнал «Україна».

За проявлену громадсько-політичну та журналістську активність у листопаді 1914 р. російською владою його було заарештовано. Кілька місяців він провів під слідством у Лук'янівській в'язниці, а в лютому 1915 р. був засланий до Симбірська.

Вирвавшись на волю, доклав багато зусиль до появи майбутньої Української Центральної Ради, її офіційного друкованого органу – газети «Вісті з Української Ради», що стала першим загальноукраїнським часописом національно-демократичного напрямку, з яким ознайомилося населення Поділля (Вінниччини) в добу існування УЦР.

Серед головних завдань, які визначило керівництво редакції у своїй діяльності, було втілення в життя і роз'яснення громадськості революційних ідей, облаштування всіх сфер народного буття, а також розв'язання «українського питання.., зокрема проблем національної автономії і федерації» [7, с. 59].

Наприкінці березня 1917 р. до рук подолян потрапила давно очікувана «Нова Рада». Редакція роз'яснювала політику Центральної Ради, інформувала про її діяльність. Це був один із кращих загальнополітичних щоденників України [8, с. 49]. Загалом ідейно-тематичний напрям часопису можна визначити роздрукованими на

його шпальтах словами послання єпископа Никона до українців, у якому він закликав пам'ятати про те, що «ми понад усім і понад усе є українці, пройняті духом патріотизму і самостійності» [9].

Завдяки друкованому слову наступного року подоляни мали можливість довідатись про політичну позицію М.Г. Грушевського стосовно актуальної у той час ідеї федералізації України.

Після приходу в Росії до влади більшовиків стало очевидним, що ідеї федерації та «московської орієнтації» настав кінець. Тому похід більшовиків в Україну змусив українського лідера далі розвивати ідею федеративного устрою, наповнивши її новим змістом. Про це свідчать статті, надруковані в подільській періодиці. Так, у публікації «Смеркання ідей федералізму» наведено міркування голови Центральної Ради, де він обгрунтовує власне бачення шляхів радикальної ревізії право-політичних концепцій у відносинах між Україною, Московщиною і російським федералізмом [10, с. 154]. У зв'язку з цим Грушевський писав: «Не знаю, як витримає і переживе федералістична ідея той важкий удар, який завдають їй лєнінці й троцькісти, називаючись федералістами. Насправді ж, під їхньою більшовицькою маскою ховається терористичний, бандитський централізм. Саме він стояв поблизу всього, що гальмувало мир, підтримувало анархію, спиняло транспорт і товарообмін – вивіз збіжжя до центральних держав, а з іншого боку – підтинало самовизначення народів і охороняло ідею «єдиної-неділимої». Досі, хоч різними тривогами й небезпеками, наша Українська справа пливла під попутним вітром загальної революції. Тільки тепер всі сили – революційні й контрреволюційні, зацікавлені в цілісності російської фірми і просто ворожі українству елементи змобілізувались і повстали, щоб дати генеральну битву нашому національному життю. Зрештою, українство виграє цю війну...» [11].

У лютому – березні 1919 р. М. С. Грушевський разом із урядом С. Петлюри прибув до Кам'янця-Подільського. Тут виступав із лекціями в Українському університеті, гімназії, редагував газету «Голос Поділля». В 1924 – 1930 рр. знову редагував журнал «Україна». Його внесок у вітчизняну журналістику не менш вагомий, аніж науковий.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький Станіслав. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1. К.: Темпора. 2013. 504 с.
2. Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст.: Монографія. Вид. 2-е, доп. Вінниця: Меркьюрі-Поділля. 2013. 876 с.
3. Литвин Володимир. Історія України: Підручник. К.: Наукова думка. 2006. 728 с.
4. Державний архів Вінницької області, ф. Р – 2734, оп. 1, спр. 13, арк. 11 – 12.

5. Лисяк-Рудницький І. Українська революція з перспективи сорокліття // Історичні есе. К., 1994. Т. 2. С. 50.
6. Гальчак Сергій. Вінницькі сторінки вітчизняної журналістики доби Української революції (1917–1920 рр.), Розстріляного Відродження. Вінниця: ПП Балюк І. Б. 2020. 216 с.
7. Там само.
8. Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українців (1917 – 1920 рр.): Монографія. Вінниця: ФОП Данилюк В. Г. 2009. 368 с.
9. Нова Рада. 1917. 28 квітня.
10. Гандзюк В. О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українців (1917 – 1920 рр.): Монографія. Вінниця: ФОП Данилюк В. Г. 2009. 368 с.
11. Поділля. 1918. 23 березня.

Анастасія Колесникова

СЕРГІЙ ПАЩЕНКО: УКРАЇНСЬКИЙ ДИПЛОМАТ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ЕМІГРАЦІЇ

Анотація. У статті висвітлено біографію та дипломатичну діяльність Сергія Пащенко. На основі аналізу комплексу архівних документів, що охоплюють період 1918–1946 рр., досліджено міграційний шлях Сергія Євгеновича Пащенко (1894 р. н.) та його дружини Розалії (уродженої Вассер). Документи засвідчують перехід від громадянства Української Держави до статусу біженця Нансена у Франції.

Ключові слова: Надзвичайна дипломатична місія УНР, Італія, Франція, дипломатія, міжнародні відносини, Червоний Хрест України.

Anastasiia Kolesnykova

SERHII PASHCHENKO: A UKRAINIAN DIPLOMAT IN EUROPEAN EMIGRATION

Abstract. The article highlights the biography and diplomatic activity of Serhii Pashchenko. Based on an analysis of a set of archival documents covering the period from 1918 to 1946, the study examines the migration path of Serhii Yevhenovych Pashchenko (born in 1894) and his wife Rozaliia (née Vasser). The documents attest to the transition from the citizenship of the Ukrainian State to the status of a Nansen refugee in France.

Keywords: Extraordinary Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic, Italy, France, diplomacy, international relations, Red Cross of Ukraine.

Історія української дипломатії є однією з маловивчених сторінок. До таких, зокрема, належить діяльність дипломатичних представництв УНР доби Центральної Ради, Української Держави, УНР часів Директорії та ЗУНР у зарубіжних країнах, коли українська дипломатія робила свої перші кроки на зарубіжній арені. Серед них і Надзвичайна дипломатична місія УНР в Італії, з якою важливо було встановити дипломатичні відносини, адже новостворена українська держава шукала серед європейських країн союзників, які допоможуть їй у боротьбі за самостійність та незалежність.

Нова геополітична ситуація, що склалася в Європі після завершення Першої Світової війни, зумовлювала, з одного боку, необхідність організації дипломатичних представництв у новоутворених країнах, де інтереси УНР були очевидні, з другого боку – потребу підтримки зовнішньополітичного курсу нової держави країнами Антанти. Упродовж першого місяця діяльності УНР було визначено мету – здобути міжнародне визнання й заручитися підтримкою міжнародної спільноти в боротьбі проти більшовиків. Відтак вже в січні 1919 р. розпочалося формування нових дипломатичних місій поспіль із дипломатичними представництвами, створеними за доби Гетьманату. Голови дипломатичних представництв призначалися Головою Директорії за поданням Ради Народних Міністрів і мали права директорів департаментів Міністерства закордонних справ УНР.

Одним з дипломатів молодого української республіки був Пащенко Сергій Євгенович. Комплекс документів родини Пащенко був придбаний Музеєм Вінниці у 2023 р. завдяки спільнокошту — ініціативі, що об'єднала небайдужих до збереження української спадщини. Завдяки цьому можемо прослідкувати його життєвий шлях.

Мета статті – висвітлити головні аспекти життя та діяльності Сергія Євгеновича Пащенко у ХХ ст.

Пащенко Сергій Євгенович народився у 1894 році в місті Лохвиця Полтавської області (нині Миргородський район, Полтавська область), про, що свідчить «книга повідомлень» (нім. Meldungsbuch) видана в Університеті природних ресурсів і наук про життя від 29.04.1921 року. [1] Хоча метрику про його народження було видано лише 12 січня 1902 року Полтавською Духовною Канцелярією, про що свідчать такі документи як Книжка паспортна, безстрокова, видана Українською Державою 08.11.1918 р. [2] Батьками згідно Паспорту Нансена виданого у Франції в 1931 р. та Витягу з реєстраційного реєстру від 1924 р. [3] були Пащенко Євген та Пащенко Олександра (в дівоцтві Пузирьова). Освіту Сергій Пащенко отримав спочатку у Першому Київському Комерційному Училищі, а потім був студентом Московського Сільськогосподарського Інституту згідно копії Послужного списку виданого в 1918 р. [3]

За часів I світової війни у 1915 – 1918 рр. Пащенко Сергій Євгенович проходив службу в Управлінні гідротехнічних робіт армії Південно-західного фронту, де обіймав різні технічні посади: техніка 2-

го розряду, техніка 1-го розряду, старшого техника та старшого виконавця робіт в 6-му районі армій Південно-Західного фронту. У березні 1918 року він був призваний до війська, але вже у квітні демобілізований як чиновник воєнного часу. 11 серпня 1918 року, перебуваючи у Києві, Сергій Євгенович отримав паспорт зі званням почесного громадянина. Документ написаний на бланку паспорта Російської імперії (бланк паспорта з надрукованим двоголовим орлом), але зі штампом, на якому зображено герб України.

У 1919 році Сергій Пащенко розпочав дипломатичну кар'єру, увійшовши до складу Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Римі, головою якої був Дмитро Володимирович Антонович [4, с. 1]. Саму надзвичайну дипломатичну місію УНР в Королівстві Італія було створено 18 січня 1919 р. До штату дипустанови крім самого Пащенко С. увійшли радник Василь Мазуренко, колишній заступник міністра фінансів УНР; секретар Михайло Єремів, колишній секретар Центральної Ради; аташе Юрій Вовк-Вовченко (племінник Д. Антоновича) та Андрій Чехівський (брат В. Чехівського). Завдання місії полягало у встановленні офіційних контактів між урядами УНР і Королівства Італія, інформувати італійське суспільство про Україну і українців, досягти визнання незалежності УНР Італією. Вже 21 січня новопризначені дипломати вирушили через Відень до Риму. Ймовірно саме тоді Пащенко С. і отримав візитівку із запрошенням на вечерю від Дмитра Антоновича [5]. Також місія займалася налагодженням зв'язків між Італією та Україною, популяризацією України та питанням українських військовополонених.

Після розпуску місії Сергій Євгенович виїхав до Відня, де 29 квітня 1921 року вступив до Університету природних ресурсів і наук про життя у Відні, де навчався до 1924 року. Про це інформує «Книга повідомлень» (нім. Meldungsbuch) Університету природних ресурсів і наук про життя від 29.04.1921 р. [1] У 1922–1924 роках Пащенко С.Є. був членом української студентської організації «Січ», про що свідчить Картка члена Українського академічного товариства «Січ» у Відні від 01.01.1922 р. [6] Засноване в 1868 р., це товариство було першою українською народною організацією, створеною студентами з Галичини, які навчалися у Відні. Його діяльність була спрямована на організацію студентського життя, популяризацію української ідеї, поширення об'єктивної інформації серед слов'янських студентів про етнічну відмінність українців від росіян, формування національної свідомості та протистояння московському впливу.

У 1924 році Сергій Євгенович переїхав до Франції й оселився у місті Тулуза. Згідно довідці з місця роботи, виданої 03.05.1945 р. книгарню Атрістіда Квілле, він працював у видавництві Librairie Quillet і відповідав за регіональні продажі на півдні країни. [7] Згідно документів між 1924 та 1925 роками Пащенко С. Є. одружився з Розалією Вассер, яка до 1920 року була медсестрою в Армії УНР, а пізніше постійною членкинею Червоного Хреста України за кордоном. [8] Згідно посвідченню особи для повернення в Австрію від

31.01.1925 Розалія Вассер народилася 27 грудня 1900 року у Коломиї на Галичині. [9] Батьками були Бенжамін Вассер та Генрієтта Вассер (Кальмус). Цікавим видається факт про час і місце її хрещення. Це відбулося в Успенській церкві у місті Віші (Франція) 20 серпня 1926 р. Хрещеними батьками Розалії стали Андре Симонович Мельниченко та Уранія Ходорова, дружина скарбника. Провів обряд хрещення місцевий священик ієрей Теодор Поставський. [10] Крім діяльності у видавництві Сергій Пащенко у 1927–1928 роках продовжив навчання на факультеті природничих наук Університету Тулузи. Про що свідчить Студентський квиток виданий навчальним закладом у 1927 р. [11] У 1931 році Пащенко С. вже перебував у Бельгії (місто Намюр), де разом із дружиною отримав дозвіл на проживання та активно працював у складі Українського Червоного Хреста за кордоном [12; 13]. В тому ж році у Франції Сергію Пащенко був виданий Паспорт Нансена. [14]. Цей міжнародний документ посвідчує особу власника і вперше почав видаватися Лігою Націй для осіб без громадянства. Його було розроблено у 1922 році норвежцем Фрітьофом Нансеном — комісаром Ліги Націй у справах біженців. Загалом було видано близько 450 000 таких паспортів.

Згідно сертифікату національності від 14.03.1941 р. Сергій Пащенко разом з дружиною перебували у Франції в місті Марсель. Текст цього документу засвідчує, що Сергій Пащенко був біженцем російського походження, не набувши іншого громадянства [15]. Натомість його дружина Розалія Пащенко (Вассер) у 1941 році звернулася до православної церкви Святого Миколая в Тулузі з проханням видати свідоцтво про народження та хрещення, яке отримала 23 серпня 1941 р. [16] На жаль, наявні у особовій фондовій колекції документи не дають багато інформації про перебування та діяльність родини Пащенко за часів II Світової війни та їх подальшу долю. Остання задокументована Французькою візою в паспорті Нансена подія – це ділова поїздка Пащенко, датована 5 грудня 1946 р.

Пащенко Сергій Євгенович був одним з дипломатів молодшої держави, які працювали на ниві дипломатичних відносин з європейськими країнами, зокрема, Італії. Найвищими пріоритетами його діяльності були українська ідея, захист національних інтересів, увага до українського громадянина за кордоном.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Музей Вінниці (далі – МВ). – п-714.
2. МВ. – п-713.
3. МВ. – п-716
4. Онацький Є. Українська дипломатична місія в Італії. Прага. 1941. 24 с.
5. МВ. – п-695
6. МВ. – п-707
7. МВ. – п-717

8. МВ. – п-719
9. МВ. – п-725
10. МВ. – п-723
11. МВ. – п-708
12. МВ. – п-704
13. МВ. – п-705
14. МВ. – п-715
15. МВ. – п-721
16. МВ. – п-724

Анастасія Голуб

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПОДІЛЛЯ У ПІДТРИМЦІ МІСЦЕВИХ ГРОМАД ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

***Анотація.** Дана стаття присвячена вивченню різнобічної діяльності громадських організацій Поділля в підтримці місцевих громад під час Української революції 1917–1921 рр.*

***Ключові слова:** Поділля, Українська революція, громадські організації, «Просвіта».*

Anastasiia Holub

THE ROLE OF PODILLIA PUBLIC ORGANISATIONS IN SUPPORTING LOCAL COMMUNITIES DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

***Abstract.** This article is devoted to studying the multifaceted activities of public organisations in Podillia in supporting local communities during the Ukrainian Revolution of 1917–1921.*

***Keywords:** Podillia, Ukrainian Revolution, public organisations, 'Prosvita'.*

У цей період, з 1917–1921 рік, Поділля було важливим регіоном, де відбувалися бурхливі процеси національного відродження, і водночас залишалося центром військових операцій та політичних конфліктів. Саме дії місцевих організацій дозволяють нам побачити, як українське суспільство не тільки витримало існуючі загрози, а й намагалося закласти основи національної державності з низового рівня.

Метою цієї статті є аналіз різноманітної діяльності організацій громадянського суспільства на Поділлі (на прикладі «Просвіти», кооперативних спілок та національних рад) у підтримці та зміцненні місцевих громад у 1917–1921 роках.

Завдання статті полягають в наступному: описати складний соціально-політичний контекст на Поділлі, який сформував умови для функціонування цих організацій; дослідити основні напрямки діяльності організації, а саме освітній, культурний, економічний, адміністративний, управлінський та соціальний; оцінити ефективність цієї діяльності та її значний вплив на консолідацію місцевих громад в один із найскладніших періодів в історії України.

Соціально-політична ситуація на Поділлі під час Української революції формувалася під впливом ключових факторів, які зробили цей регіон одним із найскладніших у боротьбі за українську державність. Геополітичне положення Поділля як прикордонної зони зумовило його функцію «тимчасового коридору» для різних армій і військових підрозділів. Як зазначають О. Завальнюк та О. Комарницький, «міста Поділля опинилися в епіцентрі збройних конфліктів, через них неодноразово проходила лінія фронту, що призводило до постійних змін влади та правового хаосу» [1, с. 34].

Хронологія змін у правлінні на Поділлі була досить інтенсивною. Після падіння царського режиму в 1917 році Центральна Рада повільно утверджувала свою владу в цьому регіоні, але напочатку 1918 року він опинився під контролем австро-угорських військ. У період гетьманства Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 року) були зроблені спроби створити ієрархічну державну структуру, але, як зазначає О. Кравчук, «на Поділлі влада гетьманства була значно слабшою, ніж в інших регіонах, через сильні позиції місцевого самоврядування та громадських організацій» [2, с. 15]. Найважчим періодом для регіону були 1919–1920 роки, коли влада змінювалася з запаморочливою швидкістю. Вчені зазначають, що « мешканці Поділля за два роки пережили кілька змін влади: Директорію Української Народної Республіки, більшовиків, війська Денікіна, знову більшовиків і польську армію» [1, с. 56]. Кожен новий режим запроваджував свої правила і проводив ревізії, що спричиняло повну дестабілізацію економічного життя.

Соціальна структура Поділля була дуже складною. Дослідження показують, що «в подільських містах існувало значне етнічне розмаїття: українські селяни, польські землевласники, єврейські міщани, російські чиновники» [1, с. 78]. Це породжувало додаткову напругу, оскільки різні соціальні групи мали протилежні політичні орієнтації. Польська аристократія в основному підтримувала відновлення Польсько-Литовської Республіки, єврейське населення часто залишалося нейтральним, а українське селянство прагнуло земельної реформи та національного визволення. Саме в цих умовах серйозної політичної нестабільності, економічної кризи та соціальної напруги виник вакуум влади, який державні інститути не могли заповнити. Державний апарат або був відсутній, або був дуже слабким, а постійна зміна влади унеможливлювала реалізацію будь-яких довгострокових програм. Цю прогалину почали заповнювати організації громадянського суспільства, які взяли на себе функції

соціального захисту, економічного регулювання і навіть місцевого самоврядування. Обставини, що склалися, вимагали самоорганізації місцевого населення та мобілізації ініціатив громадянського суспільства, що стало основним механізмом виживання місцевих громад в один із найскладніших періодів в історії України.

Громадські інституції, що діяли на Поділлі під час Української революції, утворили різноманітну, але взаємопов'язану мережу, яка охоплювала майже всі сфери суспільного життя. Їхня структура та пріоритети формувалися під впливом викликів того часу, а діяльність часто перетиналася, утворюючи комплексну систему підтримки місцевих громад. Безсумнівно, найпоширенішими та найвпливовішими були відділення організації «Просвіта». Дослідження Л. В. Баженова свідчать, що мережа «Просвіти» на Поділлі стала найконцентрованішою в Україні: «до 1918 року існувало понад 100 центрів «Просвіти», що охоплювали всі обласні центри та більшість волостей» [3, с. 84]. Соціальний склад «Просвіти» був неоднорідним, що відображало її широку соціальну базу. Як зазначає О. М. Кравчук, «ядро центрів «Просвіти» складали місцева інтелігенція — вчителі, лікарі, священники, а також найбільш свідомі селяни та ремісники» [4, с. 17]. Керівництво здійснювали визнані регіональні діячі, які часто мали педагогічний або духовний досвід, що надавало організаціям необхідний авторитет серед місцевих жителів. Саме «Просвіта» стала ключовим інструментом національної мобілізації та культурного відродження.

Кооперативні спілки також відігравали суттєву роль в економічному житті регіону. Вони існували ще до революції, проте саме під час економічної кризи 1917–1921 років їхнє значення різко зросло. Кооперативи брали участь в організації постачання необхідних товарів, реалізації сільськогосподарської продукції фермерів та створенні кредитних спілок. Багато активістів «Просвіти» були як членами, так і організаторами кооперативів. Ці взаємовідносини були взаємовигідними: кооперативи отримували ідеологічну підтримку та довіру населення, а національний рух — економічну основу та можливість фінансувати освітню діяльність. Економічна діяльність кооперативів безпосередньо сприяла зміцненню самодостатності громад.

У періоди суттєвого краху державних інститутів регіональні народні ради та комітети взяли на себе важливу функцію. Ці органи засновувалися самостійно, часто спираючись на ті ж товариства «Просвіта» чи кооперативи, і виконували обов'язки тимчасової місцевої влади. Вони займалися забезпеченням правопорядку, організацією розподілу продовольства, вирішенням земельних спорів, а іноді навіть формували підрозділи самооборони.

Структура громадських організацій на Поділлі була багатоступеневою та функціонально різноплановою. Від культурних і освітніх товариств «Просвіта» і економічних кооперативів до

управлінських рад та професійних спілок — усі вони формували єдину соціальну систему, яка надихала місцеві спільноти не лише витримувати, а й зберігати свою національну ідентичність в умовах політичних потрясінь та інституційного розпаду. Освітня, просвітницька та культурно-національна діяльність завжди були ключовими для товариств «Просвіта» та інших національно свідомих об'єднань. Їхня діяльність розгорталася в декількох важливих напрямках. По-перше, це була організація українських шкіл і курсів для вчителів. Як зазначає О. М. Завальнюк, «саме навчальні центри стали основним драйвером українізації шкільної освіти на Поділлі, підготовки вчителів та створення навчальних програм» [1, с. 215]. О. М. Кравчук підкреслює, що «культурно-освітня діяльність «Просвіти» отримала певну підтримку від влади Української держави в 1918 році, що дозволило їй розширити масштаби своєї роботи» [4, с. 30]. Вершиною освітніх зусиль став активний внесок у створення Кам'янець-Подільського національного університету, що засвідчило прагнення розвивати вищу освіту рідною мовою.

В умовах економічного краху кооперативи взяли на себе роль стабілізаторів економіки. Дослідження О. М. Завальнюка та О. Б. Комарницького демонструють, що «кооперативні товариства організували постачання міст необхідними товарами — хлібом, сіллю, цукром, газом — і розподіляли їх за справедливими вартостями» [1, с. 145]. Вони також реалізували селянські продукти, що давало селянам можливість заробляти на життя. Ключовою функцією стало організування кредитування через створення кредитних та ощадних банків, що забезпечувало базову фінансову стабільність. Таким чином кооперативи успішно протидіяли спекуляціям і економічній блокаді, ставши важливою ланкою в системі виживання громади.

У періоди повного краху державних інститутів громадські організації ефективно перехоплювали на себе функції місцевого самоврядування. Як зазначають О. М. Завальнюк та О. Б. Комарницький, «у 1919 році, під час наступної зміни уряду, саме місцеві національні ради, створені з ініціативи «Просвіти», взяли на себе забезпечення правопорядку, організацію комунальних послуг та навіть виплату заробітної плати державним службовцям» [1, с. 189]. Вони також налагоджували контакти з центральною владою, коли вона функціонувала, та організували вибори до місцевих органів влади. Л. В. Баженов зазначає, що «активісти громадських організацій ініціювали створення загонів самооборони для захисту громадян від мародерства та анархії» [5, с. 59]. Ця діяльність показує здатність громадянського суспільства до самоврядування навіть в екстремальних умовах.

Соціальна спрямованість була безпосередньо пов'язана з наслідками військових дій та економічною кризою. Громадські організації також підтримували біженців, кількість яких різко збільшилася. Дослідники вказують, що «Просвіта» та кооперативи

організували колектив для надання підтримки жертвам війни, які створювали центри розподілу продуктів харчування, медичну підтримку та догляд, а також тимчасове житло [1, с. 167]. Ця допомога була критично важливою для вразливих верств населення. Підтримка зусиль щодо зміцнення держави на низовому рівні також залишалася важливим аспектом. Громадські організації виступали носіями концепції української державності на місцевому рівні, закладаючи суспільну основу для дій державних органів. Вони були тим інструментом, за допомогою якого держава могла залучити масові верстви населення. О. М. Кравчук зазначає, що «саме завдяки мережі «Просвіта» та кооперативам на Поділлі поширювалися державні укази і суверенні концепції, а також впроваджувалися культурно-освітні ініціативи, орієнтовані на згуртування населення» [2, с. 20]. Однак із загостренням збройного конфлікту та внутрішньополітичних криз співпраця зрештою перекинулася у конфронтацію.

Взаємодія між організаціями громадянського суспільства на Поділлі та державними структурами пройшла складний шлях розвитку: від обмеженої співпраці в період Гетьманщини, через незначний союз з Директорією, до повільного віддалення в міру повного розпаду державних інститутів. Як зазначає О. М. Кравчук, «у 1919–1920 рр. місцеві громадські організації дедалі частіше діяли автономно, беручи на себе функції влади за відсутності справжньої влади, що свідчило про кризу довіри до центральних інститутів» [4, с. 32]. Ця динаміка свідчить про те, що громадянські ініціативи функціонували як важливий стабілізуючий фактор і союзник держави у справі державотворення, але їхній потенціал не був повністю реалізований через загальну слабкість української державності на той час.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що організації громадянського суспільства на Поділлі стали важливим механізмом виживання місцевих громад під час Української революції 1917–1921 рр. Їхня загальна діяльність у сферах освіти, економіки, адміністрації та соціального захисту компенсувала розпад державних інститутів. «Просвіта», кооперативи та національні ради не тільки забезпечили стабільність, але й стали ключовим фактором національної консолідації та формування української ідентичності в регіоні. Досвід цих організацій залишається актуальним прикладом ефективної громадянської самоорганізації в часи державної кризи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Завальнюк О. М., Комарницький О. Б. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. 320 с.
2. Кравчук О. М. Діяльність владних структур Української держави на Поділлі у національно-культурній сфері. 1918 р. / О.М. Кравчук, Н. М. Марценюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський, 2008. Вип. 11.

3. Баженов Л. В., Кучеров Г. Г. Основні етапи діяльності подільських «Просвіт» у 1906–1923 рр. Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2009. Т. 13. С. 83–91.
4. Кравчук О. М. Подільська «Просвіта» 1908–1914 рр. у спогадах В. Приходька / О. М. Кравчук, Н. М. Марценюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 17: Пам'яті акад. П. Т. Тронька. С. 40–64.
5. Баженов Л.В. Події та діячі Української національно-демократичної революції 1917–1920 років на Поділлі-Хмельниччині в сучасних дослідженнях учених і краєзнавців. Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2007. Т. 1. С. 56–62.

ПОДІЛЛЯ В РАДЯНСЬКИЙ ЧАС

Сергій Герасимчук, Віталій Григоришин

ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА НА ПОДІЛЛІ В УМОВАХ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Анотація. У статті розглядаються особливості продовольчої політики радянської влади на Поділлі в період запровадження нової економічної політики. Простежено механізми переходу від продрозкладки до продподатку та роль організованої бідноти в його зборі. Звертається увага на репресивні методи, що фактично зберігалися попри проголошення економічних реформ. Особливу увагу приділено впливу голоду 1921–1923 рр. та диференційованому підходу до оподаткування селянських господарств. Проаналізовано соціально-економічні наслідки цієї політики для села.

Ключові слова: Поділля, нова економічна політика, продрозкладка, продподаток, організована біднота, голод 1921–1923 рр., продовольча політика.

Serhiy Gerasymchuk, Vitaliy Grygoryshyn

FOOD SECURITY IN PODILLA IN THE CONDITIONS OF THE NEW ECONOMIC POLICY

Abstract. The article examines the features of the food policy of the Soviet authorities in Podillia during the period of the introduction of the new economic policy. The mechanisms of the transition from food distribution to food tax and the role of the organized poor in its collection are traced. Attention is drawn to the repressive methods that actually persisted despite the proclamation of economic reforms. Special attention is paid to the impact of the famine of 1921–1923 and the differentiated approach to taxation of peasant farms. The socio-economic consequences of this policy for the village are analyzed.

Keywords: Podillia, new economic policy, food distribution, food tax, organized poor, famine of 1921–1923, food policy.

Попри офіційне проголошення більшовиками нової економічної політики на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р., продрозкладка в Україні зберігалася й надалі. Для восьми губерній, серед яких була і Подільська, її розміри скоротили лише приблизно на 20 %. На Поділлі вилучення продовольства за старою схемою тривало до 5 серпня 1921 р., після чого почався перехід до авансованого продподатку — у середньому по 3–4 пуди зерна з десятини [1, с. 17]. Повноцінна організація його збору в усіх повітах розпочалася лише у вересні. Для

активізації кампанії влада провела «Десятиденник зі збору продподатку» (9–19 жовтня). До губернії відрядили голову ВУЦВК Григорія Петровського, щоб координувати процес [2, с. 15].

Оскільки планові показники хлібозаготівлі не відповідали реальним можливостям селян, радянська влада фактично зберегла старі, розкладкові методи. Хоча податок подавався як економічний, на практиці вилучення продовольства здійснювалося силовими способами. У грудні 1921 р. Подільський опродкомгуб визнав у таємній телеграмі Наркомзему: «Продподаток збирається відкритою силою: війська оточують село і перевіряють кожен двір» [3, арк. 16]. Для боротьби з неплатниками залучали виїзні сесії Ревтрибуналу [1, с. 18].

Поширеною формою опору селян стало приховування оброблюваних земель, що дозволяло зменшити розмір податку. За офіційними підрахунками, у 1921 р. на Поділлі приховали близько 25 % орних угідь [2, с. 19]. Виявлення таких площ доручили комітетам незаможників. Згідно з наказом від 4 листопада 1921 р., вони мали сприяти податковим органам, а їхніх представників включали до спеціальних комісій з перевірки землекористування. Як винагороду комнезамівцям передавали у користування виявлені приховані ділянки [4, с. 151].

Крім того, на організації КНС покладалася відповідальність за своєчасну сплату продподатку в селах. Відповідно до наказу Подільського опродкомгубу, голови сільських комнезамів відповідали нарівні з головами сільрад. За порушення вимог передбачалися арешти та розгляд справ у ревтрибуналі [5, арк. 19]. Якщо комнезами не підтримували збір податку, їх позбавляли продовольчої та насінневої допомоги [6, с. 52]. А тих членів організацій, які самі не сплачували податок або робили це із запізненням, виключали при перереєстрації [7, арк. 56].

У результаті активної роботи комнезамів у 1921 р. більшовицька влада вилучила з Поділля значні обсяги продовольства: понад 3400 вагонів зерна, 242 вагони фуражу, 23 вагони картоплі та 26 вагонів худоби. Однак це становило лише приблизно 60 % від запланованого обсягу [4, с. 164].

Значно вплинув на податкову кампанію голод 1921–1923 рр., спричинений посухою, післявоєнною розрухою та політикою вилучення зерна. Найбільше він охопив Поволжя, Північний Кавказ і південні губернії України. Якщо тяжке становище українських селян влада ігнорувала, то голод у Росії став підставою для ще інтенсивнішого вивезення продовольства з України. Хліб за розпорядженням центру продовжували вивозити навіть із посушливих районів Поділля.

Щоб забезпечити виконання планів з більш урожайних правобережних регіонів, у листопаді 1921 р. ЦК КП(б)У направив групу з 60 осіб на чолі з Дмитром Мануїльським для організаційної та політичної роботи [8, с. 35]. За період з 27 листопада 1921 р. до 3 травня 1922 р. з Поділля було відправлено до Росії близько 6 млн

пудів зерна, понад 4 млн пудів фуражу, майже 2 млн пудів круп, понад 900 тис. пудів картоплі, а також овочі, м'ясо, сало, птицю, худобу й інші продукти [9, с. 14].

Подальші продподаткові кампанії відрізнялися вдосконаленим механізмом збору. 11 квітня 1922 р. уряд УСРР ухвалив декрет про єдиний натурподаток на сільськогосподарську продукцію, а вже у травні 1923 р. було запроваджено єдиний грошовий податок. Він поширювався на всю приватну землю, придатну для обробітку, що спрощувало облік і контроль.

Одночасно влада застосовувала диференційований підхід. Згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР від 24 серпня 1923 р., господарства без худоби з наділом менше 0,75 десятини на чоловіка звільнялися від податку [10, с. 90]. У Вінницькій окрузі це означало повне звільнення 16,5 тис. господарств і пільги для ще 50 тис. [11, с. 51]. Таким чином, радянська влада зміцнювала підтримку серед бідноти, готуючи ґрунт для майбутніх змін на селі.

Втім, надмірна адміністративність методів не залишилася непоміченою. У травні 1923 р. комісії ЦК КП(б)У та Раднаркому, очолювані Григорієм Петровським і Миколою Скрипником, визнали дії місцевих органів неправомірними. Вони засудили незаконні збори та податки, а діяльність комнезамів охарактеризували як продовження військово-комуністичних практик [12, арк. 484].

У червні 1923 р. ЦК КП(б)У ухвалив рішення про припинення використання КНС як інституту для збору податків [13, арк. 18]. Надалі цю функцію передали сільським радам, хоча комнезамівці й надалі брали участь у визначенні прибутковості господарств.

Поступове звільнення незаможних селян від податків супроводжувалося зростанням податкового тиску на заможні господарства, які втрачали можливість нарощувати виробництво. Зникнення великих підприємницьких господарств призвело до скорочення надлишків зерна, що обмежувало експортні можливості та внутрішнє постачання продовольства. Це особливо проявилось в період розгортання промислового будівництва, коли зріс попит на продукцію села.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Отчёт губисполкома Подолии (1920–1921 гг.). Винница: 1 Гостипография, 1922.
2. Стенографический отчёт 2-го губернского съезда Советов Подолии. 3–5 декабря 1921 г. Винница: Информстат отдела управления Подольск. губисполкома.
3. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 3, спр. 57.
4. Хозяйственное строительство Подолии. Отчёт губэкономсовещания украинскому экономическому совету (август–декабрь 1921 г.). Винница: Губернское изд-во, 1922.
5. ДАВіО., ф. Р-2041, оп. 1, спр. 287.

6. Голод 1921–1923 рр. в Україні: Збірник документів і матеріалів. Київ: Наукова думка, 1993.
7. ЦДАВО України. Ф. 257, оп. 1, спр. 62.
8. Хорошун Б. І. Від голоду до голоду: комуно-радянська продовольча політика в Україні в 20–30 роках ХХ ст.. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998.
9. Шульга І. Г. Голод на Поділлі. Вінниця: Подільський край, 2000.
10. Денисовець П. М., Єрмак О. П. Податкова політика Радянської держави щодо селянства України в 1921–1929 рр. // Український історичний журнал. 1982. № 6. С. 88–96.
11. Іванова О. Роль комітетів незаможних селян Поділля в господарському будівництві (1921–1925 рр.) // В кн. З історії радянської Вінниччини. Вінниця: обл. книжк. вид-во, 1960. С. 49–61.
12. ДАВіО., ф. Р-925, оп. 8, спр. 27.
13. ДАВіО., ф. П-1, оп. 1, спр. 380.

Анастасія Рога

ОРГАНІЗАЦІЯ ЮРИДИЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ ЗАТРИМАНИХ У БУПРАХ ВІННИЦІ (1925–1929)

Анотація. Досліджено організацію роботи юридичних консультацій при вінницьких БУПРАХ № 2 та № 5 упродовж 1925–1929 рр., від початку індивідуальної адвокатської допомоги до переходу до колективного обслуговування. Проаналізовано, хто мав право на звернення та види найбільш поширених запитів; особливу увагу приділено недолікам роботи консультації.

Ключові слова: юридична консультація, радянська юстиція, адвокат, адвокатура, колегія захисників, БУПР.

Anastasia Roga

THE ORGANIZATION OF LEGAL SERVICES FOR DETAINEES IN THE VINNYTSIA BUPR (1925–1929)

Abstract. The article describes how legal aid was provided in the Soviet Ukraine between 1925 and 1929, using the example of consultations that took place in Vinnytsia at places of deprivation of liberty. It analyses who had the right to apply and the types of most common requests; particular attention is paid to the shortcomings of the consultation process.

Key words: legal consultations, Soviet justice, human rights activity, collegium of defenders, advocacy, BUPR.

Прихід більшовиків до влади на українських теренах приніс із собою докорінну зміну суспільно-політичного життя суспільства,

зачепивши, зокрема, судову систему і підпорядковану їй адвокатуру. Від 2 жовтня 1922 р. було прийнято положення «Про адвокатуру УСРР», що створювало, при губернських відділах юстиції, колегії захисників по кримінальним та цивільним справам [1, ст. 630].

Членами колегії захисників могли бути особи, що задовольняли одну з вимог: а) хто мав практичний стаж не менше двох років в органах радянської юстиції (судді, слідчі, члени колегії відділів юстиції, консультанти та правозахисники); б) особи, що пройшли випробування в спеціальній комісії, створеній під головуванням голови губернського народного суду. Майбутніх кандидатів перевіряли щодо соціального походження та приналежності. Особи, позбавлені виборчих прав, не допускались [2].

Для організації діяльності колегії, яка підпорядковувалась президії ВУЦВК, створювалось бюро, що утримувалось за рахунок коштів колегії захисників. Їх називали юридичними консультаціями. Всі працівники повинні консультувати населення, для чого створювались графіки чергувань та книга відвідувачів [4, арк. 51]. В неї записували основну інформацію про справу: соціальний статус відвідувача, у чому полягало прохання та яка допомога була надана. Часто були скарги на ведення цих книг, записи робились неохайно [4, арк. 70 зв.].

Самі консультації рекомендувалось організувати при народних судах, будинках позбавлення волі та при управліннях міліції [3]. Колегії працювали і при будинках примусових робіт, скорочено їх називали – БУПР. Ідея полягала в «перевихованні» фізичною працею [5]. По суті, це були будинки попереднього ув'язнення. У них утримували як реальних кримінальних елементів, так і можливих політичних опонентів. У Вінниці діяло два таких осередки, за радянським законодавством ув'язнені мали право на юридичну допомогу.

БУПР № 5, що розташовувався по вулиці Пролетарська, 2 (нині вулиця Брацлавська), мав зручне розміщення в межах міста. Транспортном забезпечував виправний заклад. Завдяки вигідному розташуванню юрконсультація при ньому діяла довше та активніше, починаючи з січня 1925 р. [4, арк. 3]. За два роки існування адвокати надали допомогу у 882 випадках [4, арк. 15]. Консультації проводились двічі на тиждень: у вівторок та п'ятницю, від четвертої до шостої години дня [4, арк. 51]. Окремої бібліотеки з книгами та кодексами не було, юристи повинні були самостійно забезпечити себе відповідною правовою літературою [4, арк. 89]. З початку існування консультації відвідувань було доволі багато, але це пояснюють безпідставністю ранішніх звернень, на які неможливо було надати допомогу. Пізніше ж «консультація, сказати б, увійшла до норми» [4, арк. 15] і середня відвідуваність складала 30–40 людей на місяць [4, арк. 3]. Переважно це були селяни, але попри них робітники та червоноармійці теж звертались по допомогу [4, арк. 118]. Найтиповішими зверненнями були: прохання про помилування, касаційні скарги, питання дострокового звільнення. Звертались і по питаннях цивільного,

земельного та трудового права, хоча подібні звернення не були типовими для цих консультацій [4, арк. 3].

Проводилась і культурно-просвітницька робота. Консультанти почергово, раз в тиждень, читали лекції для в'язнів на різні правові теми, переважно з кримінального, цивільного та земельного права [4, арк. 70]. Серед тем, які розглядалися, були: кримінальна політика СРСР і політика в буржуазних державах, земельні правовідносини селян до реформи 1861 р., сімейне право, шлюб і правове становище жінки, родинний кодекс, опіка та піклування [4, арк. 71, 87, 102].

Що ж до консультації при БУПРі №2, то з її роботою тривалий час виникали проблеми. Сам БУПР розташовувався поза межами міста, на Літинському шосе (сьогодні Хмельницьке шосе, територія школи №26), що викликало проблеми з логістикою [4, арк. 12]. За словами консультантів, вони не мали можливості обслуговувати в'язнів через відсутність засобів перевезення – коней [4, арк. 24]. Виділяти кошти на цю справу теж не спішили [4, арк. 23]. Це питання перетворилось на довготривалу бюрократичну тяганину, яка тривала ледь не довше, ніж працювала сама консультація. Позаяк, коні були потрібні і селянам, тому було необхідно чекати закінчення сівозмін в навколишніх поселеннях, тоді БУПР міг найняти когось для підвозу захисників [4, арк. 45]. Нарешті 30 січня 1928 р. ухвалили постанову: організувати при БУПРі № 2 консультацію з чергуваннями двічі на місяць, без обмеження часу на прийом; так як в цьому БУПРі утримувались небезпечні в'язні, вже засуджені, то потреби в більшій кількості чергувань не вбачали [4, арк. 87]. Для покриття дорожніх витрат, з консультаційного фонду щомісяця виділялось по 8 карб [4, арк. 63]. І з 14 лютого 1928 р. при БУПРі № 2 офіційно запрацювали юристи [5, арк. 87]. Щоправда для них навіть не виділили окреме приміщення, тому працювали або в школі, або в помешканні клубу; подібна ситуація склалась і при БУПРі № 5, де консультації проходили в приміщенні канцелярії [4, арк. 27].

Консультація, переважно, не мала ні прибутків, ні видатків, вся допомога надавалась безкоштовно. Ба більше, канцелярією колеги захисників оплачувалась пересилка заяв та скарг [4, арк. 89].

Хто ж міг звертатись до цих консультацій? В першу чергу ув'язнені БУПРів. Засуджені та підслідні, які отримали обвинувальний висновок і мали право особистої присутності на юридичних консультаціях, повідомляли про своє бажання звернутися за допомогою завідувача відділенням, або чергового по БУПРу. Потім складались списки таких заяв, їх передавали до культурно-просвітницької частини, і, коли прибував черговий консультант, викликали ув'язнених. Ті ж, хто був позбавлений права особистої явки, подавали заяву, з викладом суті питання та отримували консультацію в письмовій формі [4, арк. 51]. Якщо консультант розпочинав роботу з клієнтом, але не встигав завершити справу до кінця свого чергування, її подальший розгляд передавався іншому консультанту.

Найгірше приходилось підслідним, яким ще не було надано обвинувальний висновок, їм правова допомога надавалась виключно в питаннях міри злочину та виклику додаткових свідків. Але також вони могли отримати консультацію у питаннях, що не стосувались поточної слідчої справи [4, арк. 13в.]. Найбільше звертались саме за написанням прохань про помилування. Труднощі виникали тоді, коли доводилось складати скарги, за декілька годин до закінчення терміну на оскарження, без можливості належно ознайомитися зі справою. (Черговий захисник з'являвся лише двічі на тиждень на 2 години.) Це правило і обмежило доступ до консультації головної маси в'язнів – підслідних – що «утворило сприятливий ґрунт для роботи підпільних адвокатів, які маютья в стінах БУПРу» [4, арк. 62]. Хоча навіть платна юридична допомога, де юрист вів справу, не гарантувала системний супровід через обмеження допусків фахівців до своїх клієнтів.

Черговий консультант міг відмовитися від написання прохання про помилування. На доповідях про роботу консультації, такі моменти засуджувались. Але, як пояснювали самі адвокати, відмовлялись вони переважно тоді, коли не було шансів на пом'якшення вироку, адже «завантажувати відділ приватної амністії при ВУЦВК безпідставними клопотаннями було б навіть не в інтересах тих осіб, прохання яких є справедливими» [4, арк. 16].

Недоліків в діяльності подібних консультацій було чимало. Бюрократична тяганина значно уповільнювала роботу. Нерідко траплялись і грубі порушення в наданні юридичної допомоги, на що часто заплющували очі. Але також був випадок, який сколихнув звичний порядок справ. Він пов'язаний зі скаргами одного з в'язнів БУПРу – Татариневича Фелікса Йосиповича на дії захисників. У своїх заявах він приводить приклади того, як халатність юридичної установи призвела до смерті декількох людей [4, арк. 27-28]. Першою була справа Волкова, засудженого 5 лютого 1927 р. до розстрілу. Уже наступного дня були зібрані кошти та надіслана телеграма про помилування до ВУЦВК. 7 лютого член колегії захисників підготував касаційну скаргу, а 8 лютого Волков звернувся до культпросвіту із проханням скласти заяву про помилування, в чому йому відмовили, з тієї причини, що для написання подібної заяви спочатку потрібно отримати дозвіл адміністрації БУПРу. Заява все таки була написана, за особливим дозволом, лише 9 лютого іншим в'язнем Татариневичем. 12-го числа Волкову повідомили, що касаційна скарга, від 10 лютого недопущена прокурором, того ж вечора його розстріляли [4, арк. 27]. Проблема полягала в тому, що прохання про помилування, яке адресувалось Всеукраїнському старості в Харків, навіть не дійшла до адресату, який в той період уже декілька тижнів знаходився в іншому місті, на засіданні ЦВК СРСР. Таким чином Волкова, який двічі закликав до милосердя, відправили на смерть, як сформулював Татариневич, «з обманутим почуттям, що Президіум і Староста в помилуванні відмовили, а насправді: телеграма написана неуміло, прохання запізніле, вчасно написати захисник полінувався, і

милостива влада взагалі й не знала про смертника Волкова» [4, арк. 43].

Інша справа стосувалась засуджених Околодька та Дорогокупца. Спочатку телеграми у ВУЦВК не посилали, адже вони розраховували на допомогу свого адвокату та родичів, які поїхали у Харків. Але 10 січня таки попросили Татариневича написати прохання про помилування і викликати до них чергового захисника. Культпросвіт обіцяв це зробити, але захисника так і не викликали, і документи не підготували. 19 січня їх обох розстріляли [4, арк. 27зв.].

«Що страчено, то вже пропало», і як написав у своєму зверненні Татариневич: «Ніяких висновків із викладеного я не смію робити» [4, арк. 28]. Подібних справ, коли захисник ухилився від своїх обов'язків або діяв безпечно, було чимало, і кожна з них коштувала життя. І справа не завше була саме в консультантах. У своїй скарзі Татариневич зазначав, що при культпросвіті нема нічого схожого на Юрбюро, а про юридичні потреби ув'язнених немає ні найменшої турботи, а можлива допомога в'язнів один одному утиснена в можливостях [4, арк. 43]. Були ситуації, коли захисник викликався не адміністрацією БУПРа, а напряму культпросвітом. Нерідко захисникам не повідомлялися причини та характер виклику, навіть не уточнювали, хто саме подав прохання [4, арк. 29]. З чого складалась оманлива думка, що виклик не терміновий, хоча насправді стояло питання життя та смерті. А захисник у цей час міг бути у суді або працював з іншим клієнтом. На протест і прохання Татариневича взяти ситуацію до уваги, колегія захисників після опитування колег відповіла, що скаржник «був введений в оману» [4, арк. 43]. Фелікса Йосиповича також розстріляли, аде вже пізніше 13 жовтня 1937 р. у Воронезькій області.

А юрконсультації при БУПРах у 1929 р. змінили організацію роботи, адже чергова реорганізація роботи колегії оборонців і перехід до колективного обслуговування позначилися й тут. По-перше, БУПР № 2 заклався у травні 1929 р., тому консультація тут теж закрилась. По-друге, юрконсультація при БУПРі № 5 продовжувала діяти, стосунки між БУПРом та колегією формалізувалися, вже налагоджувався документообіг за допомогою листів, а не телефонограм, з'явилася можливість писати заяви на певних адвокатів з прізвищами, але політичних в'язнів з цих процесів виключили.

Висновки. Отже, як і більшість речей, які намагалася змінити радянська влада, новоутворена судова система була неоднозначна. Усі мали право на безкоштовну юридичну допомогу, але її організація не була системною, особливо у місцях позбавлення волі. При вінницькому БУПРі № 5 правозахисники чергували 8 разів на місяць по 2 години. В середньому вони консультували 40 осіб, тобто 24 хвилини на людину. За цей час потрібно було розібратись з цілком незнайомою справою, маючи на руках лише обвинувальний акт та дослухаючись до слів в'язня. При тому адвокат не закріплювався за

справою, відповідно після закінчення чергування вона переходила до нового захисника, який повинен був починати все з початку. І, якщо порівняти з БУПРом №2, то виявляється, що це ще не найгірші умови. Бо при відвідуваності в 30 осіб на місяць, консультант у БУПРі №2 повинен за день обслуговувати 15 людей. А ще в цій системі траплялися збої, коли захисники не приходили на чергування, або запізнювались, тоді вікно можливостей ставало ще меншим. Тому часто в'язні шукали допомоги в підпільних адвокатів – таких самих ув'язнених. Сам БУПР як каральний орган, не був зацікавлений в роботі адвокатів, що засвідчують проблеми й з транспортом, й з організацією інформування адвокатів. Таким чином, робота консультації залишалась формальною і мало чим могла вплинути на долю в'язня.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України / Рада Народних Комісарів УРСР, Народний Комісаріат юстиції УРСР. Харків, 1922. 1147 с.
2. Циркуляри Наркомюста. Циркуляр № 55. Положение о коллегии защитников // Еженедельник советской юстиции. 1922. № 24/25.
3. Ростовский. По поводу подпольной адвокатуры // Еженедельник советской юстиции. 1923. № 20. 24 мая.
4. Державний архів Вінницької області. Ф. Р-74, оп. 1, спр. 1, 250 арк.
5. Від концтабору до школи: де і як у Вінниці "перевиховували антирадянські елементи"// Вежа. Новини Вінниці. <https://vezha.ua/perevyhovannya-antyraryanskyh-elementiv-fizychnoyu-pratseyu-istoriya-vinnyskogo-kontstaboru/>

Тетяна Каросва

ПРИВАТНЕ ЖИТЛОВЕ БУДІВНИЦТВО У ВІННИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1920-Х РР.

***Анотація.** Висвітлено приватну ініціативу вінничан з розв'язання житлового питання у Вінниці за доби непу. Оскільки місто не потрапило у першу хвилю радянської індустріалізації, тому не мало державних інвестицій для житлового будівництва, і населення мало розраховувати лише на власні зусилля. Житлова криза у Вінниці була чи не найгостріша в Україні, тому приватна ініціатива могла допомогти розв'язати цю проблему.*

***Ключові слова:** житлове питання, приватне житлове будівництво, Вінниця, нова економічна політика (неп).*

**PRIVATE HOUSING CONSTRUCTION IN VINNYTSIA
IN THE SECOND HALF OF THE 1920S**

Abstract. *This article explores the role of private initiatives in addressing the acute housing crisis in Vinnytsia during the period of the New Economic Policy (NEP). Excluded from the first wave of Soviet industrialization, the city did not receive state investment in housing construction, which compelled residents to rely primarily on their own resources. The housing crisis in Vinnytsia was among the most acute in Ukraine, which made private initiative a crucial factor in mitigating this challenge.*

Keywords: *urban housing crisis, private residential construction, Vinnytsia, New Economic Policy (NEP).*

У 1920 р. Вінниця офіційно стала адміністративним центром регіону, що значно вплинуло на житлову кризу у місті. І до Першої світової війни з динамічним розвитком населеного пункту не вистачало житла, навіть будівельний бум початку 1910-х рр. не встиг ліквідувати цей дефіцит. А тепер зі зростанням населення та появою значної кількості адміністративних структур брак приміщень вийшов на новий рівень. Треба визнати, що споруди Вінниці слабо постраждали під час воєнних дій, але наявний житловий фонд не міг задовольнити всі потреби людей.

У місті після денационалізації житла у 1923 р. середній показник забезпечення житловою площею на 1 особу дорівнював 4,6 кв. м. Шість округових міст України мали менші показники, ще три такі самі, тобто порівняно з іншими ситуація не виглядала настільки безнадійною, але вже за три роки, за переписом 1926 р., вінницький показник просів до 4,0 кв. м [1, с. 28], що було найнижчим рівнем у республіці, і він надалі погіршувався. У 1929 р. дорівнював 3,9 кв. м житлової площі [2, с. 21], а у періодиці взагалі згадувалася про 3,67 кв. м [3]. Для забезпечення санітарних норм житла Вінниці не вистачало майже 297 тис. кв. м [4, арк.111], фактично треба було збільшити житловий фонд удвічі.

Від браку житла страждав весь СРСР. У складних повоєнних умовах економічної розрухи держава надала кілька суттєвих податкових пільг забудовникам, що діяли 3 роки після введення в експлуатацію споруди. Житлові пільги для кооперативних і приватних забудовників передбачали можливість здавати житло в оренду з оплатою за «згодою», а не квартирними ставками, а також надавали можливість володіти житловою площею без обмеження розміру. Держава навіть спробувала створити спеціальні капітали та фонди сприяння новому будівництву.

Оскільки до 1928 р. українські міста не мали власних виконкомів, тому й опікуватися міським житловим фондом самостійно

не могли, залежали від фінансування окрвиконкомів, для яких міське будівництво було лише одним із численних завдань, відповідно фінансування з цього боку годі було очікувати. Утім ще 1924 р. вінницька міська влада зробила кілька організаційних кроків щодо подальшого житлового будівництва. Президія міської ради ухвалила рішення просити ВУЦВК про довготермінову позику та грошову допомогу для нього [5, арк. 108зв]. Передбачалося, що воно буде реалізовуватися як державними, кооперативними, так й індивідуальними забудовниками. У 1925 р. було ухвалено рішення про підтримку кооперативного та індивідуального житлового будівництва в місті [6, арк. 29].

До 1925 р. у Вінниці не з'явилось жодного нового будинку. А єдиний завершений того року будинок мав 19 кв. м житлової площі, був дерев'яним і належав приватній особі.

За тодішнім українським законодавством, житлове будівництво можна було вести державним, кооперативним та приватним коштом. Оскільки Вінниця не потрапила в плани першочергової індустріалізації, тому держава не планувала вкладати значні фінанси у розбудову міста. За 1920-ті рр. завдяки цьому фінансовому джерелу у місті побудували лише шість 2-поверхових будинків на 4 квартири кожний. Отож потрібно було викручуватись за рахунок місцевих ресурсів: кооперування населення та його власних коштів. Кооперування людей дало кращий результат наприкінці 1920-х рр. – 15 будинків на 149 квартир. Попри пільги, запропоновані державою, люди не довіряли новій системі. Ті, хто мав хоч якісь кошти, схилилися до власного будинку з присадибною ділянкою, нехай невеличкою. Отже, індивідуальне будівництво розглядалося як основний спосіб розв'язання житлової проблеми.

Уже в Земельному кодексі УСРР 1922 р. йшлося про порядок забудови міських земельних ділянок. Утім у Вінниці вона стартувала у 1924 р. Вінничани були обережними в оцінці своїх матеріальних можливостей та у взаємодії з владними структурами, хоча й остання могла бути прискіпливою до претендентів. Чимало індивідуальних запитів на ділянку землі для забудови не задовольнялися. Є відомості про запити на будівництво: у 1923 р. – 122, 1924 р. – 123, 1925 р. – 114, 1926 – 169 [7, с. 44-47]. Причин відмов було кілька: неблагонадійність потенційного забудовника, невідповідність запиту планованій висотній забудові мікрорайону або розміру будівлі. Люди переробляли запити, зверталися знову, але могли отримати негативні відповіді знову.

Людина писала заяву на дозвіл будуватися, як правило, вказуючи конкретний квартал. На кінець 1920-х рр. це була вже відпрацьована процедура. Наприклад, у квітні 1928 р. коваль-механік заводу «Яструб» Василь Олександрович Ковальський написав заяву на оренду ділянки землі для будівництва 2-поверхового (!) будинку поряд з колишнім ксьондзівським хутором біля католицького кладовища, оскільки звідси йому було зручно діставатися до роботи. Йому не погодили, тому в травневій заяві він розраховував на ділянку

по вул. Кирило-Мефодіївській (ділянка № 9, квартал 295), але знову отримав відмову. У новій липневій заяві пошук ділянки зсунувся на захід до вул. Холмської (квартал 297) та Болгарської (ділянка № 8, квартал 285), останній варіант погодили. Утім у вересні Ковальський відмовився від ділянки № 8 через завеликий її розмір, натомість просив поміняти на ділянку № 10 у цьому ж кварталі [8, арк. 5-8]. Подібна ситуація того року була із залізничником Василем Михайловичем Ковальчуком, якому виділили ділянку на Слов'янці, але він просив на Замості, ближче до роботи [8, арк. 9].

Усього за 1924–1928 рр. у Вінниці було видано документи на зведення 673 будинків всіх форм власності: 1924/25 г. р. – 9 будинків, 1925/26 г. р. – 74, 1926/27 г. р. – 517, 1927/28 г. р. – 76 [9]. Але ж далеко не всі заявки були результативними. З 1 жовтня 1925 р. до 25 серпня 1927 р. нотаріально оформили лише 411 земельних ділянок. На них мали побудувати 412 будинків, з них кам'яних – 72, змішаних – 310, дерев'яних – 30. Серед них мали бути 1-поверхових 403 будинка, 1,5-поверхових – 2 та 2-поверхових – 7 (це державні та кооперативні), тобто приватний забудовник уособлював одноповерхове змішане та дерев'яне будівництво [10, арк. 279].

Подібна ситуація спостерігалася по всій Україні. Індивідуальні забудовники орієнтувалися на одноповерхові споруди маленької площі. Це були невеличкі будинки, здебільшого вартістю 300–350 руб., з солом'яним дахом, земляною долівкою, фактично селянські хати. Лише дехто міг собі дозволити будинок понад 1000 руб. із залізним дахом і дерев'яною підлогою. У 1927 р. у Вінниці було введено в експлуатацію 95 будинків приватної форми власності з житловою площею 2302 кв. м, у 1928 р. – 46 з площею 1839 кв. м [11, с. 123]. Тобто приватні будинки в середньому мали житлову площу у 26,6 та 40,0 кв. м., по роках відповідно. Такий малий розмір пояснювався не лише браком коштів і будівельних матеріалів, а й реакцією на більшовицьку практику вирішення житлової кризи шляхом «ущільнення». Люди прагнули мати свій приватний простір, тому робили кімнати настільки малими, щоб уникнути примусу до «самоущільнення» і не мати постояльців.

Індивідуальні забудовники намагалися економити на всьому, адже могли розраховувати лише на власні фінанси. Хоч існував міський комунальний банк, але взяти кредит в ньому було складно. У 1928 р. таким забудовникам надавали позику лише на 150–200 руб. [10, арк. 279], що становило половину вартості найпростішого будинку.

Щодо робочої сили, то приватний забудовник покладався насамперед на себе та знайомих. Найпростіший будинок – «мазанку» – можна було поставити толокою упродовж кількох місяців спільними зусиллями, а лише для спеціальних робіт найняти майстрів або будівельну артіль. Таке житло було з місцевих матеріалів, вимагало мінімальних витрат, мало найчастіше одну житлову кімнату, що слугувала одночасно спальнею, кухнею й вітальнею. Стіни могли бути

дерев'яними – з тесаного бруса – або мати змішану конструкцію: дерев'яний каркас, заповнений вальками (глиною з соломою). Дах покривали соломою, яку в той час вважали найдоступнішим і найдешевшим покрівельним матеріалом. Це була традиційна технологія, поширена як у селах, так і в передмістях. У будинку була земляна долівка, яку іноді притрушували соломою або вистилили дошками, якщо дозволяли кошти. Утеплення майже не проводилося, а піч для опалення виконувала одночасно роль плити для приготування їжі. Через нестачу коштів, матеріалів і техніки, будівництво таких житлових споруд часто тривало поступово: спочатку споруджували стіни й дах, а згодом добудовували вікна, двері, обмазку чи господарські прибудови. Попри простоту, такі будинки забезпечували елементарні житлові умови.

Більш заможний забудовник після затвердження проекту в архітектора, як правило, наймав будівельну артіль, до складу якої входили різні будівельні фахівці (муляри, теслярі, штукатурі, каменярі), найчастіше до 20 осіб. Зазвичай працювали без оформлення юридичного статусу, на основі усної чи письмової угоди. Часто мали старшого майстра або «артільника», який вів переговори з замовником. Угодою визначалась приблизна кількість днів або етапів роботи, вартість кожного етапу, а також терміни, оплата та відповідальність за матеріали. Найчастіше оплата була грошовою, хоча могли бути варіанти. Артіль дуже залежала від будівельного сезону та кліматичних умов. Працювали з власним інструментом, без централізованої техніки чи нормативів. Оскільки будівельні матеріали були в дефіциті, тому приватним забудовникам приходилося або переплачувати, або діяти за знайомствами.

Хоча індивідуальне будівництво допомагало вирішувати нагальні проблеми мешканців, але водночас закладало проблеми у майбутню розбудову Вінниці. Дослідник архітектури Вінниці О. Бируля вже у 1930 р. відзначав, що «мазанки» заповнили центр міста. Одноповерхова забудова велася в районах Слов'янка, Єрусалимка, Садки, Замостя, Старе місто. Як описував ці будинки той самий О. Бируля: *«Вулиця Раковського та прилеглі до неї – майбутній другий центр міста – вкрилася карликовими цегляними будиночками на одно помешкання, саманними та глинобитними хатами. Садки та Слав'янка втратили багато гарних ділянок під такі саме невеличкі будинки». «Нерідко виникали хати на одну кімнату з кухнею. Значна кількість цих будинків набирає рис чисто селянського будівництва в конструкціях стін та інших частинах будинку. Саманна та глинобитна стіна розповсюджується як вогнетривала конструкція». «Дрібненькі будиночки з невеличкими помешканнями не зменшили житлової кризи, яка вимагала рішучіших заходів» [12, с. 64-65].*

Лише у 1926/27 г. р. міська рада перейнялася впорядкуванням індивідуальної забудови і ухвалила постанову, якою в центральних частинах міста дозволила будувати як мінімум двоповерхові будинки,

вальковане будівництво відсунула на околиці. У 1929 р. взагалі зосередила індивідуальне будівництво лише на Слов'янці. Для допомоги таким забудовникам вирішила виділити 7000 руб., які мали видаватися як позика. На кінець 1929 р. 3000 руб. розподілили між 20 індивідуальними забудовниками-робітниками, решту видали 38 особам наступного року [4, арк. 111, 121]. Розміри позики свідчать про побудову саме найпростіших будинків, що підтверджують описи О. Бирулі.

Така масова житлова забудова вертала місто в доіндустріальні часи. Нові індивідуальні будинки практично ніколи не приєднувалися до водогону, оскільки розташовувалися в стороні від нього, та й у власників не було коштів для цього, відповідно вбиралень, ванних кімнат чи душових вони не мали. Вбиральні ретирадного типу розташовувались в глибині двору. За комунальними послугами така забудова вела до архаїзації міського простору.

Таке дрібне будівництво оцінював той самий О. Бируля негативно, зауважуючи, попри відчутну його радянську риторику, що у дореволюційний період у місті існувала чітка тенденція збільшувати будинки, а тепер житлове будівництво, на його погляд дрібнилося, розпорозувалося. Він навіть охарактеризував його як «чуже вороже соціалістичній добі» [12, с. 65], хоча про причини цього явища не обмовився жодним словом.

За задумом урядове рішення 1928 р. про примусове виселення з націоналізованих будинків всіх нетрудових елементів мало заохотити індивідуальне будівництво, але на цей ринок колишні непмани так й не прийшли. В УСРР розглядалася можливість створення кооперативів індивідуальних забудовників, але у Вінниці жодного такого випадку не зафіксовано.

1929-й був останнім роком зростання індивідуальної забудови. Її розвиток гальмував дефіцит будівельних матеріалів, особливо цементу та скла, а згодом й заліза. Щорічне зростання вартості матеріалів за низьких зарплат робило будівництво недоступним. На початку 1930-х рр. високі податки, наступ на приватний ринок, запровадження окремого податку на індивідуальних забудовників (5% від вартості будівництва), подорожчання матеріалів та запровадження продуктових карток фактично знищили практику індивідуального будівництва. І з великою помпою владою воно було поновлено наприкінці десятиріччя.

Утім саме індивідуальний забудовник дав головний приріст житлової площі у Вінниці 1920-х рр. Усього за 1924–1928 рр. у Вінниці було видано документи на зведення 597 будинків загальною площею 44,3 тис. кв. м [13, с. 324]. Поки не вдалося виявити статистичні дані про сукупність реалізованих проектів, але, за підрахунками, державне та кооперативне будівництво дало близько 9 тис. кв. м, тобто до 4/5 новозбудованої житлової площі звели приватні особи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Местецкий Я., Сигал Б., Георгиевский Г. Жилищное хозяйство Украины. Харьков, 1929. 166 с.
2. Матеріали до відчиту про діяльність Вінницької міської ради VIII-го скликання з жовтня 1928 року до жовтня 1930 р. Вінниця, 1930. С. 21.
3. Робітнича газета «Пролетар». 1929. №10.
4. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). Ф. Р-151, оп. 1, спр. 4, 141 арк.
5. Там само, спр. 13, 112 арк.
6. Там само, спр. 20, 142 арк.
7. Жилое строительство в городских поселениях / ЦСУ СССР. Москва, 1927. 48 с.
8. ДАВіО, ф. Р-151, оп. 1, спр. 244, 186 арк.
9. Стрільбицький. Про житлову кризу та житлове будівництво // Робітничий край. 1929. 18 січ.
10. Україна. 1929 : стат. щорічник / ЦСУ УСРР. Харків, 1929. С. 123.
11. ДАВіО, ф. Р-151, оп. 1, спр. 54, 318 арк.
12. Бируля О. Архітектурна історія Вінниці. Вінниця, 1930. 68 с.
13. Вінниця : іст. нарис / відп. ред. В. О. Птущенко. Вінниця, 1964. 354с.

Сергій Калитко

ВНЕСОК А.Т. ДАВИДЮКА У ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ 30-40-Х РР. ХХ СТ.

Анотація. *Стаття присвячена висвітленню життєвого шляху та наукової діяльності доктора історичних наук, професора Анатолія Трохимовича Давидюка. Предметом уваги є дослідження А. Т. Давидюком причин та механізмів здійснення політичних репресій на Вінниччині, зокрема в роки «Великого терору», процесу реабілітації жертв свавілля.*

Ключові слова: *політичні репресії, Вінниччина, «Великий терор», фальсифікація звинувачень, реабілітація.*

Sergiy Kalytko

A. T. DAVYDYUK'S CONTRIBUTION TO THE STUDY OF POLITICAL REPRESSIONS IN THE 30S-40S OF THE 20TH CENTURY

Abstract. *The article is devoted to highlighting the life path and scientific activities of Doctor of Historical Sciences, Professor Anatoly Trokhymovych Davydyuk. The subject of attention is A. T. Davydyuk's study of the causes and mechanisms of political repressions in Vinnitsia, in particular during the years of the "Great Terror", the process of rehabilitation of victims of arbitrariness.*

Keywords: *political repressions, Vinnytsia, "Great Terror", falsification of accusations, rehabilitation.*

В літературі з історії Східного Поділля значне місце займає доробок доктора історичних наук, професора Анатолія Трохимовича Давидюка. Його праці не знайшли достатнього відображення в спеціальній літературі. Мета повідомлення – дещо заповнити цю прогалину.

А. Давидюк народився 15 червня 1938 року у селі Дашківці Літинського району Вінницької області в селянській родині. Батько – тракторист, мати – колгоспниця. Після закінчення середньої школи у 1956–1960 рр. отримав вищу освіту у Кзил-Ординському державному педагогічному інституті (Казахстан). У подальшому працював учителем історії і географії Брусленівської восьмирічної школи на Вінниччині, відбув військову службу. Після цього повернувся до рідного краю, був вихователем у Гайсинській школі-інтернаті.

В 1966-1969 рр. працював у комсомольських та партійних органах Вінницької області.

З 1969 по 1972 рр. навчався в аспірантурі Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. У 1973 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата, а в 1988 р. – доктора історичних наук. У 1989 р. А. Давидюку було присвоєно звання професора.

Після навчання в аспірантурі працював на посаді старшого викладача Вінницького політехнічного інституту, з 1973 р. – доцента Вінницького державного педагогічного інституту. В 1981–2002 рр. – завідував кафедрою суспільних наук Вінницького державного медичного інституту імені М. Пирогова (нині національний медичний університет). З вересня 2002 р. працював професором цієї ж кафедри.

А. Т. Давидюк брав активну участь у громадському житті: був заступником голови редакційної колегії книги «Звіт пам'яток історії та культури. Вінницька область», членом редакційної колегії книги «Реабілітовані історією. Вінницька область», а також членом редакційної колегії газети «Подолія».

Трагічно загинув в дорожно-транспортній пригоді під колесами автомобіля 11 жовтня 2002 р.

А. Давидюк – автор понад 60 наукових праць, зокрема монографії з проблем суспільно-політичної активності робітників України в 20–30-х рр. ХХ ст., співавтор кількох колективних монографій. Слід зазначити, що праці, опубліковані до 1991 р., відповідали домінуючим у радянському суспільстві компартійним ідеологемам.

По-іншому особистість науковця розкрилася після 24 серпня 1991 р. Він не тільки відразу прийняв незалежність, але й розпочав енергійну активну діяльність по утвердженню державності у своїй професійній сфері, висвітлюючи історичні події, приховувані в радянські часи.

Події Української революції 1917–1921 рр. в регіоні відображено в документальному нарисі про голову Подільського губернського революційного комітету у 1920 р. Миколу Козицького.

Науковець спростував радянську версію про його героїчну смерть у бою з українськими повстанцями. Спираючись на спогади, А. Давидюк стверджує факт самогубства М. Козицького при втечі з Вінниці разом з головою губернської ЧК В. Вільгруде–Соколовим. Дорогою, коли він зрозумів, що зустрівся не з червоноармійцями, то застрілився. Докладно показано статки радянських можновладців, набуті завдяки реквізиції [1, с. 33–34, 38].

Наукове обдарування А. Давидюка особливо проявилось при дослідженні складної важливої проблеми політичних репресій в Україні й на Поділлі в 20–50-х рр. ХХ ст. Його перу належать декілька десятків наукових статей та нарисів, публікацій в періодичній пресі, в яких автор прагнув розкрити систему масового знищення невинних людей, вслякю сприяв відновленню їх чесного імені. Найбільш повно його творчий доробок увійшов до двох збірок, виданих у Вінниці – прижиттєвої «Жертви червоного терору» та посмертної «Лікарська гекатомба» [2, 1].

Варто зазначити, що на початку 90-х рр. минулого століття ця тема мала драгливий характер. В СРСР фактичне табу на її висвітлення було порушено лише в роки горбачовської перебудови. З'явилися публікації московських авторів, більшість з яких причини репресій пов'язували з особою Й. Сталіна і торкалися лише окремих елементів механізму репресивної машини.

В незалежній Україні стали доступними для вивчення більшість раніше засекречених документів з цієї проблеми. Проте окремі історики не поспішали їх досліджувати, дехто вичікував, як повернеться вектор політичного розвитку. А. Давидюк відразу розпочав активно і цілеспрямовано вивчати проблему політичних репресій на регіональному рівні, насамперед, на матеріалах архівно-слідчих справ каральних органів. Також він використовував нечисленні, в той період, збірники документів, спогадів в'язнів ГУЛАГу, які вижили, публікації науковців.

Абсолютна більшість осіб, про яких він веде мову, були виправдані, реабілітовані ще за часів радянської влади. Ця обставина свідчить про неупередженість автора.

Дослідник висвітлює здійснення політичних репресій на Вінниччині на тлі діяльності вищого радянського керівництва, яке відразу після свого приходу до влади розглядало їх як засіб управління суспільством.

Вчений на матеріалах Вінниччини прагнув відтворити технологію репресій у часи «Великого терору».

Грунтовно досліджено поширену практику творення енкаведистами неіснуючих організацій, які вони визначали як контрреволюційні, терористичні, шпигунські тощо.

Насамперед виконувалися накази вищого керівництва з Москви та республіканського з Києва про ліквідацію місцевих структур так званих антирадянських організацій. Також запопадливі співробітники органів НКВД вигадували та потому «вिकривали» подібні об'єднання, що начебто існували лише у регіоні. А вже вище керівництво заохочувало ініціативу обласних управлінь НКВД про збільшення чисельності заарештованих для перевиконання заздалегідь визначених для кожної області лімітів, тобто кількості людей, яких передбачалось розстріляти (1 категорія) та ув'язнити в таборах ГУЛАГу (2 категорія). Зокрема, начальник Вінницького управління НКВД у лютому 1938 р. клопотався перед керівництвом відомства у Києві про збільшення ліміту для розгляду Трійкою на 2300 осіб, а саме: 1700 за 1 категорією, 600 – за 2 – ою. [3, с. 18; 4, с. 230–231]. Прикметно, що розстріляти збиралися майже втричі більше, ніж ув'язнити в таборах.

Науковцем висвітлено фабрикацію існування і діяльності на Вінниччині «Української націоналістичної військово-повстанської організації», «контрреволюційної націоналістичної шпигунсько-диверсійної латиської групи», «Польської організації військової», осередків єврейських партій «правий Бунд» і «правий Гехалуц», також «російської визвольної військової спілки», «контрреволюційної групи» колишніх червоних партизанів і втікачів з Бессарабії, що перебувала тоді в складі Румунії та ін. [1, с. 88–91, 125, 129, 144, 160, 174, 226–227, 232, 234, 238; 5, с. 26, 28–29, 34–35, 45, 58–59, 99–100, 114, 125].

Шпигунсько-диверсійною групою оголосили навіть джазовий ансамбль медичного інституту, але змушені були визнати абсурдність звинувачення і звільнити арештованих [1, с. 125, 127–129].

Також у працях А. Давидюка названо ознаки, за якими енкаведисти обирали «учасників» витворених їхньою уявою неіснуючих організацій.

Передусім було використано списки осіб, які в той чи інший спосіб виступали опонентами радянської влади в 1917–1921 рр., зокрема співробітників установ державних утворень незалежної України, військовослужбовців всіх антирадянських формувань – українських, російських білогвардійських тощо.

Наступною категорією громадян, які підлягали арешту, були члени більшовицьких партій. Це були колишні есери (соціалісти-революціонери), насамперед українські, навіть ті, які згодом вступили до більшовицької партії. Було сфабриковано справу про контрреволюційну антирадянську діяльність у Вінниці сіоністських організацій. Також потенційними «ворогами народу» вважалися члени колишніх російських партій – меншовики (соціал-демократи, які не поділяли поглядів В. Леніна), кадети (конституційно-демократична партія) та інші.

Не залишилися поза увагою особи, які належали до угруповань у більшовицькій партії, що їх сталінське керівництво проголосило ворожими (троцькісти, бухаринці, члени інших опозицій).

Приреченими були ті, хто народився, мав родичів, отримав освіту, особливо вищу, за кордоном, мав там наукові публікації. У більшості випадків у закордон перетворилися ті території колишньої російської імперії, на яких утворилися незалежні держави чи відійшли до складу інших країн.

Найважливіша ознака, за якою здійснювали арешти, полягала у соціальному походженні із заможних верств населення, службовців установ царату, УНР, ЗУНР, Української держави, священнослужителів різних конфесій. Водночас автор наводить відомості про репресії вихідців з селян-бідняків.

Обов'язково арештовувалися ті, хто перебував у службових стосунках з раніше репресованими та кого обмовили на допитах.

Така ж доля чекала багатьох членів родин та родичів арештованих, особливо високопосадовців. Їх ув'язнювали в табори «жінок чи членів родин зрадників батьківщини».

Поширеними були звинувачення у антирадянській агітації та пропаганді, у шкідництві на підприємствах народного господарства, в установах, медичних закладах тощо [1, с. 70, 81, 117–118, 125, 129, 134–135, 137, 139, 155, 185, 226, 230-231; 5, с. 18, 36, 45–47, 100–101, 104–105, 112–114, 127].

Жертвами репресій були люди різних національностей і з різних соціальних прошарків.

Особливу увагу А. Давидюк приділив переслідуванням викладачів і студентів Вінницького медичного інституту, медичних працівників – лікарів, фельдшерів міста та області.

Проаналізовано справи перших ректорів (за тогочасним найменуванням директор) інституту, зокрема ув'язнених – О. Смолянської (росіянка), Г. Бріліанта (єврей), розстріляного М. Васильця (українець), а також розстріляних професора Я. Лейбовича (єврей) та викладача О. Пивовинського, асистента А. Лопату.

Серед жертв репресій були студенти: євреї А. Райзман, Б. Клецперман, українці – Васильчук, Т. Романенко, Ф. Садовський; латиш Ф. Транін; поляк А. Календар, яких також позбавили життя та чимало ув'язнених у таборах ГУЛАГу – євреї Й. Альтерман, М. Гробе, Д. Васерштром, Ф. Флакман; українці М. Боровик, П. Драгомерецький, Г. Белінський. С. Гладкий, М. Владімірив, Г. Волковинський, М. Козак; росіянин Б. Чернецький; поляк Щавинський та інші [1, с.182, 226, 238; 5, с. 7–9, 13–20, 22–24, 26–30, 36, 47].

За неповними відомостями, як вказує А.Т. Давидюк, у 1937–1939 рр. репресували 65 співробітників інституту – директорів, завідувачів кафедр, професорів, доцентів, асистентів, лаборантів, студентів [1, с. 248].

Докладно висвітлено трагічні долі розстріляних лікарів міста та області Л. Федорова, угорця В. Кеменя, українців А. Кушніренка, О. Личаченка, євреїв Л. Шойхета, Г. Бортника, Р. Рапопорта (фармацевт), німців Р. Гергарда та Т. Пекур.

Кривавий погром було влаштовано в тогочасному Томашпільському районі. Там розстріляли фельдшерів – литовця В. Анджієвського, українців П. Шевченка, М. Юркова, Н. Мельничука, М. Вознюка, К. Іванця, А. Заболотного, завідувачів сільських амбулаторій – В. Десятника, П. Глухова, Л. Сорокочука. У табори запроторили акушерку Д. Попель-Бурдейну та дезинфектора санітарної станції А. Заболотного [5, с. 100–107, 112–114, 116–117].

Окрім медичних працівників науковець висвітлював репресії серед інших верств населення. Так показано обставини розправи і з Романом – сином класика української літератури М. Коцюбинського. У листопаді 1934 р. його позбавили праці на посаді директора музею свого батька у Вінниці. Причиною стало звинувачення брата Юрія, відомого діяча більшовицької партії, у приналежності до «контрреволюційної троцькістської організації». Відречення від брата, виїзд з Вінниці, праця на заводі не врятували Романа від арешту 9 грудня 1936 р. та розстрілу 27 вересня 1937 р. як керівника підпільної терористичної організації [1, с. 47, 55].

Науковець зробив вдалу спробу дослідити проблему поєднання економічних та політичних репресій у боротьбі влади з українським селянством. На прикладі селянина Г. Крука показано переслідування і, зрештою, нищення людей, які відстоювали свої погляди і спосіб життя, що відрізнялися від силоміць нав'язуваних владою. Колишній наймит власною працею утримував господарство, сплачував усі податки та висловлював свою думку щодо дій влади. Незважаючи на позбавлення волі на два роки у 1929 р., конфіскацію всього майна при розкуркулені у 1930 р., трьохрічне ув'язнення у табори ГУЛАГу в 1931 р., він після повернення в рідне село Дашківці відмовився вступати до колгоспу. Праця у власному господарстві приносила більший прибуток, ніж у колгоспі. Саме тому після арешту 21 серпня 1938 р. за постановою трійкою управління НКВД його розстріляли 25 жовтня 1938 р. [2, с. 205, 2010, 2013, 220].

Науковець був одним із небагатьох, хто привернув увагу до долі дітей репресованих, яких теж не оминула доля батьків. Про це йдеться у праці про Немирівський дитячий будинок.

Загалом у публікаціях А. Давидюка висвітлено трагічну долю більше 150 людей.

А. Давидюк називає імена енкаведистів – безпосередніх виконавців репресивної політики влади, показує методи їх діяльності.

Більшість з них, аж до начальника обласного управління НКВД, мали початкову – «нижчу», як вони писали в анкетах, освіту [1, с. 224]. Архівні та опубліковані документи підтверджують оцінку дослідником особистих якостей та інтелектуального рівня цих осіб [3, с. 122–123, 125–127].

Дослідник детально висвітлює місце і роль тортур у ході слідства, що почасти набирали садистського характеру. Енкаведисти вправлялись у вигадуванні способів мордування допитуваних, щоб ті зізналися у здійсненні неіснуючих злочинів. Окрім звичайного побиття

кулаками і ногами, застосовувалося раптове зіштовхування зі стільця, що призводило до травм хребта та внутрішніх органів («аэроплан», «петушок»). Також практикувалося побиття дубовою ніжкою стільця, загорнутого в газету («чтение газеты»), ребром важкої лінійки, виламування зубів тощо. При втраті свідомості арештованого відливали водою і продовжували допит. Інсценізувалися розстріли біля ями на кладовищі. Нічні допити позбавляли сну, оскільки вдень в камері заборонялося лежати. Залякували зарозую арешту дружини, дітей. Все це відбивалося на фізичному стані та психіці людей.

Нещадні катування змушували безвинних людей визнавати свою участь у міфічних підпільних організаціях, мету діяльності яких формулювали співробітники НКВС, залежно від свого рівня освіти та вимог свого керівництва. За їх відомостями у Вінниці та області діяло досить багато шпигунів Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Англії та навіть Японії. Начебто, окрім вивідування військових, економічних таємниць, вони прикладали чимало зусиль для повалення радянської влади, вбивства більшовицьких керівників, відновлення незалежної української держави. У випадку війни вони мали здійснювати диверсії на військових та економічних об'єктах, розповсюджувати інфекційні захворювання такі як тиф [1, с. 89–91, 94–95, 97, 99–102, 116, 119–121, 135, 139–144, 168, 231; 5, с. 19, 37–39, 42, 114].

Наведені факти «фізичного впливу» на арештованих під час слідства строго документовані. Окрім свідчень жертв, автор спірався на покази самих енкаведистів, коли вони опинилися в статусі арештованих.

Найвище керівництво в Москві, як завжди це робилося, прибирали виконавців та свідків злочинів, скоєних за їх розпорядженням. У вересні 1936 р. відбулася заміна наркома внутрішніх справ СРСР Г. Ягоди на Н. Єжова. Його наступником на цій посаді у листопаді 1938 р. став Л. Берія. Ці зміни супроводжувалися арештами та розстрілами співробітників органів НКВД. В 1938 р. це здійснювалося як політична кампанія по «боротьбі з порушеннями соціалістичної законності». Щодо вінницьких енкаведистів то ті, які належали до середньої та нижчої ланки, відбулися мінімальними покараннями. А. Давидюк відзначає, що окремі з них, найбільш затяті, здійснили самогубство очікуючи застосування до себе засобів, що використовували самі.

Науковець не лише висвітлював події, а й відтворив психологічну атмосферу в тогочасному суспільстві. Його зацікавлення викликала мотивація поведінки осіб, яких він називав «активістами червоного терору». На його думку, цю категорію складали громадяни СРСР, які добровільно використовували каральні органи для отримання власної вигоди, зокрема кар'єрного просування, розправи над опонентами, особистої помсти, задовольняючи при цьому свої амбітні, індивідуально-психологічні потреби. Головним знаряддям активістів були доноси до органів безпеки, які там залюбки використовувалися для фабрикації справ.

Широкого поширення доноси набрали з середини 30-х рр. ХХ ст., в період розгортання масових політичних репресій. Цьому сприяла шалена політична кампанія по боротьбі з «дворушниками, шпигунами, шкідниками», розгорнута вищим керівництвом країни. Газети, радіо заповнили матеріали про так звані судові процеси над колишніми членами більшовицької верхівки та заклики викривати ворогів народу в кожному місті, селі, в установах, колгоспах, на заводах і фабриках.

На «ворогів народу» вище керівництво перекладало вину за власні прорахунки, спрямовувало на них невдоволення населення рівнем життя тощо.

У працях А. Давидюка відображено перебіг цієї кампанії, що набрала в країні істеричного характеру. Ним проаналізовано матеріали московської та місцевої преси, протоколи зборів колективів, зокрема медичного інституту [3, с. 164; 2, с. 62–63, 66–67, 244–245, 250–272; 5, с. 108–112, 119, 125, 128].

«Активісти» надсилали зливу доносів на підозрілих, на їхню думку, осіб, оббріхували чесних людей з метою звернути на себе увагу можновладців та звільнити керівні посади, щоб самим обійняти їх. Так, доцент медичного інституту М. Василець на зборах зятято звинувачував директора (за тогочасним найменуванням директора) Г. Бриліанта. Сам М. Василець згодом перебував на цій посаді менше року, його теж арештували та розстріляли [1, с. 223–224, 227–230, 238–239; 5, с. 127].

А. Давидюк наводить приклади, віднайдені в документах, які можна було б назвати комічними, коли б не їхнє трагічне завершення. Так, побоюючись, що вступ чоловіка – завідувача сільської амбулаторії до медичного інституту може призвести до розпаду сім'ї, його дружина – фельдшерка подала 2 заяви до органів НКВД про його політичну нелояльність. За 8 днів після арешту чоловіка розстріляли. В аналогічному випадку, завдяки доносу дружини і теці, без батька залишилося двоє дітей [5, с. 25–26, 105–107].

Докладно висвітлюючи репресивну політику, науковець не залишив без уваги апеляції до вищих органів радянської влади. Жертви та їх родичі клопоталися про перегляд покарання, доводили невинуватість ув'язнених. З такими проханнями зверталися люди з певним рівнем освіченості. Родичам розстріляних за рішеннями позасудових органів – так званих судових трибок управління НКВД в області, «двійок» (наркома внутрішніх справ СРСР та генерального прокурора СРСР) тощо, повідомляли про ув'язнення людей на 10 років без права листування.

Майже всі звернення громадян кваліфікувались як безпідставні. Більшість з них надсилалася для перевірки в органи НКВД, які їх репресували. Обов'язково це стосувалося вже розстріляних людей [2, с. 166; 5, с. 21–24, 49–50, 104].

Після вищезазначеної постанови 1938 р. про «порушення соціалістичної законності» на волю вийшли лише одиниці, тисячі й

тисячі залишались в таборах, де більшість з них були приречені на повільну смерть через нестерпні умови рабської праці. Більшості звільненим не повернули доброго імені, на родичах залишалося тавро членів сім'ї ворогів народу.

Автор наводить поодинокі випадки зміни міри покарань.

Студент медичного інституту Ф. Мороз, арештований у жовтні 1937 р., домогся звільнення у березні 1940 р. [5, с. 11–13].

За вироком Вінницького обласного суду від 14 серпня 1938 р. у справі Бунду 7 осіб підлягали розстрілу, 4 – тюремному ув'язненню на 10 років, 4 – ув'язненню у виправно-трудовах таборах на 10 років, 3 – позбавленню волі на 8 років. Скарги засуджених та їх родичів розглядали Верховний суд Української РСР, судова колегія у кримінальних справах Верховного суду СРСР і дещо пом'якшили міру покарання, зокрема розстріл замінили ув'язненням. 13 квітня 1940 р. Пленум Верховного суду СРСР скасував вирок та всі попередні ухвали та справу припинив. На волю вийшли всі, окрім Я. Блаїваса, який помер під час допиту. Його реабілітували у 1956 р. [1, с. 148–151].

Таке ж, рідкісне на той час, рішення про звільнення всіх засуджених Пленум Верховного суду СРСР ухвалив 3 червня 1941 р. у справі так званої антирадянської української націоналістичної військово-повстанської організації. Було скасовано вирок того ж Вінницького обласного суду від 25 серпня 1938 р. про розстріл 4 осіб та ув'язнення на 10 років у виправно-трудовах таборах інших 4 осіб та його підтвердження судовою колегією у кримінальних справах Верховного суду СРСР у жовтні та листопаді 1938 р., із заміною розстрілу ув'язненням у виправно-трудовах таборах [1, с. 104–106].

Після багатьох звернень Г. Бриліанту 20-річний строк ув'язнення скоротили на 1,5 року. Щоправда він помер у таборах раніше [2, с. 165, 167].

О. Смолянську умовно-достроково звільнили на термін трохи менший 2 років [1, с. 82].

Автор привертає увагу до теми масових розстрілів арештованих, що перебували у в'язницях у 1941 р., на початку війни з Німеччиною [5, с. 64–65].

А. Давидюк подав стислий огляд діяльності медичного інституту у роки війни з Німеччиною 1941–1945 рр., зокрема під час окупації. Засуджується співробітництво деяких викладачів з окупантами. Прикметно, що після вигнання німецьких окупантів їх залишили працювати, а скарали на смерть лише професора Г. Махулько-Горбацевича, який був членом ОУН і відкрито виступав за незалежність України [5, с. 192]. Його родину заслали до Казахстану.

Також А. Давидюк торкався перебігу процесу реабілітації жертв політичних репресій у другій половині 60-х–70-х рр. XX ст. Після офіційного засудження культу особи Сталіна, виправдання жертв репресій не завжди здійснювалося без затримок. В цьому контексті у першій книзі видання «Реабілітовані історією. Вінницька область» містяться документи щодо зволікання з реабілітацією громадян,

особливо тими посадовцями обласної прокуратури, які затверджували безпідставні звинувачення у 30-х рр. ХХ ст [2, с. 167; 4, с. 497–499, 516–536].

Хоча, А. Давидюк віддавав належне тогочасним поглядам про зв'язок причин репресій з особою Сталіна, проте він одним з перших на Поділлі показав, що за радянськими евфемізмами про помилки і викривлення «соціалістичної законності» приховувалися злочинні дії тогочасної влади.

Загалом А. Давидюк зробив значний внесок у дослідження політичної історії Вінницького регіону 20-30-х рр. ХХ ст., докладно висвітлив одну з найтрагічніших її сторінок, насамперед «Великого терору».

Життєвий шлях і діяльність А. Давидюка можна охарактеризувати словами видатного історика М. Костомарова: «На дні душі кожного думаючого й недурного українця сплять Виговський, Дорошенко й Мазепа – і прокинуться, коли настане слухний час» [6, с. 318].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Давидюк А. Т. Жертви червоного терору. Вінниця: Континент – ПРИМ, 2001. 274 с.
2. Давидюк А. Т. Слідча справа Бриліанта Г. Д. //Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія: Випуск П. Вінниця, 2000. С. 162–168.
3. Васильєв В., Подкур Р., Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. К.: Видавець В. Захаренко, 2017. 243 с.
4. Реабілітовані історією. Вінницька область. Книга 1. Вінниця.: ДП «ДКФ», 2006. 908 с.
5. Давидюк А. Т. Лікарська гекатомба. Вінниця: ТОВ «Нілан – ЛТД», 2017. 272 с.
6. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2. Від середини XVI століття до 1923 року. К.: Либідь, 1992. 608 с.
7. Шаповал Ю., Богунов С., Золотарьов В. та ін. Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. К.: «Либідь», 2009. 540 с.
8. Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі ХІХ – початку ХХІ століття. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. 876 с.

**ВИКОРИСТАННЯ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНСЬКОГО
СЕЛА НА ВІННИЧЧИНІ РУМУНСЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ
ВЛАДОЮ У 1941–1944 РР.**

***Анотація.** У статті проаналізовано особливості використання румунською окупаційною владою трудових ресурсів українського села на Вінниччині в 1941–1944 рр. Подано нормативно-правові документи, якими регулювалося залучення місцевого населення до сільськогосподарських робіт.*

***Ключові слова:** трудова повинність, румунський окупаційний режим, окупація, «Трансністрія», Вінниччина.*

Lyudmila Babii

**USE OF LABOR RESOURCES OF THE UKRAINIAN VILLAGE IN THE
VINNYCHY REGION BY THE ROMANIAN OCCUPATION AUTHORITY
IN 1941–1944**

***Abstract.** The article analyzes the peculiarities of the use of labor resources of the Ukrainian village in Vinnychina by the Romanian occupation authorities in 1941-1944. It presents the regulatory and legal documents that governed the involvement of the local population in agricultural work.*

***Key words:** labor obligation, Romanian occupation regime, occupation, «Transnistria», Vinnychina.*

У період Другої світової війни значна частина Вінниччини опинилася під окупацією Румунського королівства, увійшовши до складу окупаційної адміністративно-територіальної одиниці губернаторства «Трансністрія». Румунська влада розглядала регіон як джерело для забезпечення власних економічних потреб. Тому, в умовах війни та обмежених власних людських і матеріальних резервів, окупаційна влада прагнула максимально залучити місцеве населення краю до праці, насамперед у сфері сільського господарства, з метою забезпечення продовольством власних армії та цивільних структур. Саме тому трудові ресурси українського села стали ключовим інструментом реалізації окупаційної політики, а їх мобілізація та регулювання – одним із важливих напрямів діяльності румунської адміністрації в краї.

Досліджувана тема була частково висвітленою в науковій літературі. Так, дослідники Ю. Левченко [1] та В. Щетніков [2] дослідили особливості використання окупаційною владою «людського ресурсу» в румунській зоні окупації. Експлуатацію праці школярів у сільському господарстві губернаторства Трансністрія дослідив історик

О. Осипенко [3]. Використання румунською окупаційною адміністрацією трудових ресурсів Поділля стали частиною наукового дослідження С. Гальчака [4].

Метою статті є аналіз особливостей використання трудових ресурсів українського села на Вінниччині румунською окупаційною владою у 1941–1944 рр.

17 липня 1941 р. на зустрічі з представниками окупаційної влади румунський кондуктор І. Антонеску зазначив, за чий рахунок він бачив економічне освоєння межиріччя Дністра та Південного Бугу: «Дороги відновлювати за допомогою населення. Трудову повинність вести і на завойованих територіях. За найменшого опору зі сторони населення – розстрілювати на місці» [5, с. 157]. Відповідно до заяви, економічне освоєння окупованих територій планувалося виключно за рахунок місцевого населення, без урахування його прав чи потреб.

Для організації трудових ресурсів на окупованих територіях було проведено перепис місцевих ремісників із поділом за спеціальностями. Усі ремісники Трансністрії з 1 по 5 вересня 1941 р., або протягом 5 днів з моменту їх прибуття до населеного пункту, мали з'явитися до відповідних міських рад за місцем їх перебування для реєстрації у спеціально складеному реєстрі на основі наявних у них кваліфікаційних карток та документів, що посвідчували особу [6, арк. 8]. Тобто, влада планувала залучити всіх працездатних спеціалістів краю до співпраці, а їхній досвід використати для відновлення постраждалого від війни краю.

Із проведенням перепису місцевих ремісників відбувалася відбудова зруйнованих війною доріг. Такі роботи здійснювалися силами місцевих мешканців. Так, на будівництво дороги від станції Немерче до самого села було залучено більшість населення Копайгородського району. Робочий день розпочинався о 03:00 годині і закінчувався о 22:00 під суворим наглядом. За будь-яке відхилення від роботи населення зазнавало побиття [4, с. 298–299].

Наказ губернатора Трансністрії № 56 від 18 березня 1942 р. встановлював обов'язкову роботу в рамках аграрного порядку. Усі мешканці губернаторства Трансністрія, придатні до праці, були залучені до організації громадської праці та зобов'язувалися працювати на основі встановлених владою норм та планів.

Для тих, хто відмовлявся виконувати настанови наказу, було передбачено низку покарань. Зокрема, наказ передбачав: депортацію до трудового табору терміном на 2 роки тих, хто відмовлявся працювати у визначених владою умовах; позбавлення волі на строк від 1 до 3 років тих, хто робив непридатним для праці робочий інвентар; позбавлення волі на строк від 3 до 10 років тих, хто підбурював працівників до непокори, ухилення від праці; позбавлення волі на строк від 5 до 20 років тих, хто вчинив акти насильства або серйозні погрози по відношенню до влади з метою перешкоджання трудової діяльності [6, арк. 80]. Чітка градація санкцій була

спрямована на повне підкорення населення трудовій дисципліні та придушенню будь-яких проявів опору.

20 березня 1942 р. губернатором Трансністрії Г. Алексяну було введено у дію наказ № 58 про запровадження обов'язкової трудової повинності для жителів губернаторства. Особи віком від 16 до 60 років мали «використовуватись на різних роботах воєнного характеру, на роботах для установ і підприємств – громадських і приватних, а також на термінових сільськогосподарських роботах». Від обов'язку виконувати трудову повинність звільнялися лише: ті, хто працював у державних службах та приватних підприємствах; учні середніх шкіл та студенти під час навчання; зареєстровані торговці та промисловці; хворі та немічні особи; вагітні жінки (починаючи з п'ятого місяця вагітності); жінки з дітьми віком до п'яти років, а також ті, хто мав більше трьох дітей віком до десяти років. Для тих, хто відмовлявся виконувати трудову повинність, була передбачена санкція у вигляді ув'язнення на строк від 1 місяця до року та накладення штрафу у розмірі від 50 до 300 RKKS [6, арк. 83]. Зважаючи на час ухвалення цих наказів та передбачені жорстокі покарання за їх невиконання, можна зробити висновок про те, що окупаційна влада мала на меті вдало провести посівну кампанію силами місцевого населення.

Наказ № 80 губернатора Трансністрії від 24 серпня 1942 р. визначав, що всі особи чоловічої статі, які досягли 20 років (замість служби в армії), в обов'язковому порядку (зараховувались) до «трудового війська» з метою «розвитку моралі» та створення нового «уявлення про працю». Тривалість служби у трудовому війську становила один безперервний рік [6, арк. 125].

Окупаційна адміністрація встановила чіткі норми тривалості праці для різних груп населення. Водночас саме у сільському господарстві робочий день мав найменш регламентований характер, особливо під час важливих сільськогосподарських робіт. У Тульчинському повіті під час посівних робіт та жнив праця на полі починалася з 5:00 ранку і тривала до 21:00. З 12:00 по 13:00 був передбачений обід. Там, де дозволяли умови, селяни мали працювати і вночі, особливо у місячні ночі. Під час посівної заборонялися весілля, недільні базари. Прийом у місцевих претурах й префектурах був дозволений лише по неділях з 12:00 до 13:00. Ходити з села в село було заборонено. Право виїзду з села мали лише підводи з пальним, зерном та іншими матеріалами потрібними для сівби, у всіх інших випадках виїздити підводою було заборонено. Трактори мали працювати цілу добу, а зупинялись лише для технічного огляду та дозаправки. Закривалися школи, а «ресурси» дітей та вчителів використовували відповідно до розпоряджень. На тих, кого застали в селі під час робіт, накладали штраф [7, арк. 431; 8, арк. 65; 9, арк. 222].

У Станіславчицькому районі, що входив до складу Могилівського повіту, робочий день у селян починався о 4 годині ранку. Тим, хто виходив на поле пізніше даного часу, не зараховувався

трудодень, якщо ж такі випадки повторювалися, «порушників» карали за саботаж [10, арк. 81].

У ті села, в яких члени трудових громад не виходили на польові роботи, направлялися румунські солдати. Харчування для солдат виділялося з колгоспів, житлом їх забезпечував староста села. Щотижня староста села був зобов'язаний свідчити про дії солдат, повідомляти префекта повіту в разі вчинення ними порушень [11, арк. 17]. Таким чином, румунська окупаційна влада застосовувала не лише адміністративний, а й військовий тиск на місцеве населення задля забезпечення виконання трудової повинності.

Отже, запровадивши проаналізовані у дослідженні накази, румунська окупаційна влада здійснювала системну експлуатацію всього місцевого населення Вінниччини, а особливо селян, перетворивши їх на безправну робочу силу. Ненормований робочий день, залучення до роботи учасників освітнього процесу, заборона соціальних комунікацій – усе це свідчить про жорсткий примус та повне підпорядкування повсякденного життя селян на користь економічним інтересам окупантів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Левченко Ю. Особливості використання «людського ресурсу» в адміністративно-територіальних одиницях України в роки окупації. Військово-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. Вип. 2. Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років», Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 58–67.
2. Щетніков В. П. Економічна складова румунсько-німецької присутності в «Трансністрії» 1941–1944 рр. Сторінки воєнної історії України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2012. Вип. 15. С. 173–188.
3. Осипенко О. В. Експлуатація праці школярів у сільському господарстві губернаторства «Трансністрія» (1941–1944 рр.). Історіосфера. Матеріали Одинадцятої наукової конференції викладачів, студентів, магістрів, аспірантів та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Одеса : ПНПУ, 3–4 квітня 2016. С. 87–89.
4. Гальчак С. Поділля в роки Другої світової війни (1939-1945) [Текст] : монографія. Укр. академія іст. наук [та ін.]. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2018. 656 с.
5. Левит И. Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР: истоки, планы, реализация. Кишинев : Штиинца, 1981. 480 с.
6. ДАОО, ф. Р-2242, оп. 1, спр. 1.
7. ДАВіО, ф. Р-1417, оп. 5, спр. 2.
8. ДАВіО, ф. Р-1420, оп. 1, спр. 2.
9. ДАВіО, ф. Р-1417, оп. 3, спр. 1.
10. ДАВіО, ф. Р-1533, оп. 1, спр. 1.
11. ДАВіО, ф. Р-1417, оп. 1, спр. 2.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ У ВІННИЦІ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944)

Анотація. У статті досліджено повсякденне життя вінничан під час німецької окупації (1941–1944 рр.), що розглядається як важлива складова історичного краєзнавства. Розглянуто умови проживання, забезпечення харчами, стан освіти, медицини та культурно-релігійного життя. Показано форми адаптації населення до окупаційних умов і збереження духовних та національних традицій.

Ключові слова: Вінниця, німецька окупація, 1941–1944 рр., повсякденність, опір, виживання, адаптація, краєзнавство.

Dariia Vykhovanchuk

DAILY LIFE IN VINNTYSA DURING THE PERIOD OF GERMAN OCCUPATION (1941–1944)

Abstract. The article examines the everyday life of Vinnytsia residents during the German occupation (1941–1944), which is considered an important component of historical local history. The living conditions, food supply, the state of education, medicine, and cultural and religious life are examined. The forms of adaptation of the population to the conditions of occupation and the preservation of spiritual and national traditions are shown.

Key words: Vinnytsia, German occupation, 1941–1944, everyday life, resistance, survival, adaptation, local history.

Історія повсякденного життя населення України в роки Другої світової війни – це не лише історія фронту, репресій і окупаційного насильства. Це також історія людей, які намагалися вижити, зберегти елементи звичного побуту, родинні зв'язки, моральну рівновагу. Звернення до регіонального виміру – зокрема до історії Вінниці – дає змогу побачити, як загальноукраїнські процеси війни й окупації проявлялися в конкретному міському середовищі, серед реальних мешканців, домівок, вулиць і трагедій.

Період німецької окупації Вінниці тривав із липня 1941 р. до березня 1944 р. Саме тут діяли підрозділи рейхскомісаріату «Україна», розміщувався гебітскомісаріат, жандармерія, та навіть поблизу – ставка Гітлера «Вервольф» [1, с. 268].

Мета цієї статті – всебічно проаналізувати особливості повсякденного життя мешканців Вінниці в період німецької окупації, простежити соціальні та культурні зміни, визначити форми адаптації й опору міського населення. Для вивчення буденності вінничан в даній

статті було використано наукову літературу та дані з фондів Державного архіву Вінницької області.

Як зазначає Коляструк О. у своїй статті «Офіційні документи та свідчення очевидців про повсякдення життя вінничан в умовах окупації», велика кількість документів, що дозволяють з'ясувати особливості повсякдення городян в окупованій Вінниці, містяться у фондах Державного архіву Вінницької області [2, с. 265].

Період німецької окупації став для мешканців Вінниці часом тотального занепаду житлових і соціально-побутових умов. Місто, яке до війни мало понад 96 тисяч населення, улітку 1941 р. зазнало масштабних руйнувань унаслідок бойових дій і бомбардувань. За звітом гебітскомісара, близько 30 % житлового фонду міста було знищено або сильно пошкоджено, багато будівель залишалося без дахів і вікон [3].

Після встановлення окупаційного режиму німецька адміністрація здійснила повний перепис житла. У першу чергу були реквізовані кам'яні будинки в центральній частині міста – для розміщення німецьких чиновників, військових, поліції та адміністрації ставки «Вервольф».

Відповідно до наказу гебітскомісара від 15 вересня 1941 р., мешканців таких будинків виселяли протягом 48 годин. Частина сімей переселялася до родичів у передмістя або займала підвали, сараї та покинуті будівлі.

Як свідчать документи міської управи, у 1942 р. міське житлове бюро щотижня реєструвало скарги на відсутність житла, переповнення квартир і холод узимку. Опалювальний сезон скоротили до двох місяців, дрова розподіляли за нормами, і більшість населення користувалася будь-яким палим матеріалом – від уламків до старого одягу [4].

Проблема житла ускладнювалася постійним напливом сільського населення, яке тікало від каральних операцій. У 1943 р. чисельність міського населення Вінниці знову зросла майже на 20 %, але більшість цих людей проживали в тимчасових притулках, де умови були антисанітарні.

Німецька влада ввела систему перепусток і реєстрації мешканців: кожен мав мати посвідку про місце проживання, а переїзди з одного району до іншого дозволялися лише за спеціальним дозволом поліції. Такий контроль мав запобігати втечам робітників, саботажу та переховуванню партизан.

Побут мешканців Вінниці в роки окупації характеризувався крайньою бідністю. Більшість речей і побутових товарів вилучалися німецькими військовими та відправлялися до Німеччини або використовувалися адміністрацією.

«Вінницькі вісті» були важливим засобом інформування населення про діяльність органів управління та адміністрування – як окупаційних, так і українських. Через це видання до відома громади доводилися повноваження та компетенції владних структур,

публікувалися розпорядження, накази, а також повідомлення про проведення фіскальних і мобілізаційних заходів. Матеріали, розміщені на сторінках «Вінницьких вістей», дають змогу відтворити окремі аспекти повсякденного життя населення в умовах окупації [5, с. 141].

Домашнє господарство велося в умовах постійного дефіциту. Жінки шили одяг із мішковини або старих речей, прали в річці, користувалися саморобним милом із попелу. Взимку обігрів здійснювався «буржуйками», а замість електрики використовували гасові лампи. Міська управа періодично організовувала «дні прибирання», зобов'язуючи мешканців очищати двори та вулиці – про це регулярно повідомляли накази у газеті «Вінницькі вісті» (№ 8, 1942 р.).

Соціальна диференціація у побуті була дуже помітною. Представники окупаційної адміністрації, поліції та колабораціоністи мали привілеї: кращі квартири, теплий одяг. Для звичайних вінничан будь-яке придбання базових речей стало проблемою. Найгострішою проблемою періоду окупації було харчування населення. З перших місяців 1942 р. у Вінниці запровадили карткову систему – норми продовольства для різних категорій населення. Згідно з наказом міської управи робітник мав отримувати 300 г хліба на день, службовець – 200 г, діти – 100 г. М'ясо та цукор видавали лише раз на місяць у мізерних кількостях [4].

Після 1942 р. у місті практично не діяли магазини промислових товарів; речі та взуття міняли на харчі на базарах або купували у спекулянтів. Населення «жило на межі фізичного виживання». Як зазначає Петрова А., вкрай незначним і низькокалорійним було харчування також у лікарнях. Допоміжні органи влади, на балансі яких перебували лікарні, не мали фінансової, як і організаційної можливостей (через обмеження німців) налагодити повноцінне харчування хворих. Цікавим є той факт, що у замовленнях, зазвичай, була відсутня олія, сметана, вершкове масло і цибуля [6, с. 223].

Населення рятувалося чорним ринком: обмінювали речі на продукти або купували їх у селян, які нелегально привозили харчі до міста. За свідченнями очевидців, фунт сала коштував на базарі понад 100 карбованців, тоді як середня місячна платня в міській управі становила 250–300 карбованців. Багато вінничан займалися «самозабезпеченням» – вирощували овочі біля будинків, тримали кіз або курей.

Найбільша цінність для німців на окупованій території Поділля – це сільськогосподарська сировина та робоча сила. Сировина (хліб, м'ясо, молоко тощо) повинна бути належної якості та в достатній кількості, робоча сила по мінімуму, але нагодована, щоб цією ж сировиною забезпечувати. Така система дуже нагадувала продрозкладку часів «воєнного комунізму» з тією різницею, що за невиконання норм і непослух при окупаційному режимі встановлювалися тілесні покарання, тюрма, відправка у концтабори і навіть розстріл. 8 жовтня 1941 року був запроваджений м'ясний

податок. Все частіше на дошках об'яв біля сільських управ та контор земельних громад з'являлись накази, оголошення, інструкції з вимогами, заборонами, погрозами: «На підставі розпорядження державного комісара України встановлюється мінімум поставки молока. Торгівля молоком та молочними продуктами забороняється ... На базарах заборонено продавати такі харчові продукти: всі види живої худоби, включаючи поросят, а також м'ясо і м'ясні вироби, зерно та виготовлені вироби із зерна, птицю всіх видів, молоко, сметану, яйця, фрукти, городину та картоплю, заборонено продавати олію та олійні культури». Ці види продукції були потрібні Німеччині. В цілому ж торгівля заборонена не була. Пожвавився ремісник. Але товарів було мало, мала місце нажива на цінах. І мову слід вести, спираючись на джерела, скоріше не про торгівлю, а про товарний обмін [1, с. 269–270].

Життя у перенаселених, холодних приміщеннях без належного харчування призвело до спалаху інфекційних захворювань. За даними архівів, у 1942–1943 рр. у Вінниці реєструвалися епідемії висипного тифу, дизентерії, туберкульозу. У місті працювала лише одна лікарня – колишня окружна, яку окупанти перетворили на шпиталь для німецьких солдатів. Українських пацієнтів приймали лише в крайніх випадках. Часто не вистачало шприців, шлангів, перев'язувальних матеріалів, дезінфекційних засобів, у персоналу – зимового взуття. Бракувало і кваліфікованих ветеринарних лікарів [6, с. 221].

Побутові труднощі доповнювалися постійним страхом арешту або облави. Попри це, у місті зберігалися елементи звичного життя. Люди намагалися відзначати релігійні свята – особливо Різдво й Великдень. Жінки намагалися прикрашати домівки, зберігали вишиті рушники, влаштовували вечірні зібрання з молитвою – як спосіб психологічного виживання в умовах війни.

Після захоплення Вінниці німецькими військами влітку 1941 року українська влада та місцева інтелігенція сподівалися, що окупаційна адміністрація сприятиме розвитку освіти й духовного життя народу.

30 серпня 1941 року на обласній нараді освітян обговорювалося питання організації шкільної роботи в нових умовах. Було проведено облік шкільного майна, реєстрацію дітей шкільного віку. Уже в першій половині вересня у Вінниці відкрили одну початкову школу, дві неповно-середні та десять середніх шкіл. У другій половині 1941–1942 навчального року частину шкіл об'єднали, і загалом у місті діяло дев'ять навчальних закладів.

Відновлювали роботу й вищі навчальні заклади краю. Вже на середину вересня 1941 р. за ініціативою очільника обласного відділу освіти – професора Серафимовича В. О. та професора літератури Белінського Д. М. було поновлено навчальний процес у Вінницькому педагогічному інституті. З 1 жовтня 1941 року розпочалося навчання на трьох факультетах заочної форми: мовно-літературному, історичному та фізико-математичному, а також функціонування при

інституті річних курсів з підготовки викладачів німецької школи для шкіл міста та області [8, с. 91]. Однак навчальний процес часто переривався через використання приміщень для потреб німецьких військових частин і через матеріальні труднощі.

За відсутності організованої медичної допомоги окупаційна влада погодила відкриття Вінницького медичного інституту, який розпочав роботу 15 лютого 1942 року. Того ж року на його базі створили медичний технікум. Продовжував діяльність і фармацевтичний технікум. Навчання в інститутах і технікумах було платним [7, с. 134–135].

Прагнучи забезпечити робочу силу для промислових підприємств, окупаційна влада сприяла відкриттю ремісничих шкіл.

З початку 1943 року навчання у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах поступово припинилося. У звітах начальника міського відділу освіти зазначалося, що через військові обставини школи часто закривалися, навчальні приміщення використовувалися військовими, а молодь мобілізувалася на громадські роботи або відправлялася на примусові роботи до Німеччини [7, с. 135].

Функціонування вузів та середніх спеціальних навчальних закладів активізувало відродження студентського життя. Основною мотивацією студентів як представників української інтелігенції було прагнення «нести нові націоналістичні ідеї і високу культуру своєму українському народові» [8, с. 92].

Попри контроль, українська культура зберігала свої осередки. У школах і громадах проводилися вечори української поезії, релігійні співи, відзначалися традиційні свята. Це ставало формою “тихого опору” – проявом національної самоідентифікації в умовах окупаційного тиску.

Важливим чинником духовної стабільності залишалася релігія. Німецька влада дозволила відновлення діяльності церков. Релігійні громади стали центрами не лише духовного, а й соціального життя. Священники організовували допомогу сиротам, роздачу їжі, переховували людей, які рятувалися від арешту. Німецька адміністрація, водночас, використовувала релігію як інструмент пропаганди, підтримуючи антиросійські настрої. Попри це, церква залишалася одним із небагатьох легальних осередків духовності. Саме завдяки її діяльності вдалося зберегти моральні орієнтири, традиції та почуття єдності громади в умовах морального хаосу окупації. Релігія забезпечувала духовну рівновагу в умовах воєнного терору.

Попри репресії та цензуру, мешканці міста демонстрували здатність пристосовуватись і зберігати культурні та духовні традиції, що стало важливою передумовою відродження громадського життя після визволення Вінниці у 1944 році.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Петрова А. І. Становище на Поділлі в роки німецької окупації (1941–1944 рр.). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. 2005. Вип. 9. С. 266–271.
2. Коляструк О. А. Офіційні документи та свідчення про повсякденне життя вінничан в умовах окупації. Вінниця. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. 2015. Вип. 23. С. 265–268.
3. ДАВіО. Ф. 1395. Гебітскомісаріат м. Вінниці – звіти про репресії, депортації, руйнування, 1942–1944рр.
4. ДАВіО. Ф. 1312. Міська управа м. Вінниці – документи про діяльність управи, арешти, трудову повинність, 1941–1943 рр.
5. Войнаровський А., Ковальов І. Газета «Вінницькі Вісті» як джерело до діяльності української влади в умовах німецької окупації в 1941 р. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2024. Вип. 48. С. 134–143.
6. Петрова А. І. Особливості окупаційного режиму на Поділлі та стан медичної сфери в 1941–1944 рр. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2019. Вип. 24. С. 218.
7. Зінько Ю. А., Григорчук П. С. Навчальні заклади Вінниці в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 2004. Вип. 7. С. 132–136.
8. Мельничук О. Національно-культурне та духовне життя вінничан у початковий період нацистської окупації (за матеріалами газети «Вінницькі вісті»). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 2020. Вип. 31. С. 88–98.

Сергій Гула

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ОРГАНІВ УМДБ З ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКИМИ СТРУКТУРАМИ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ В ПЕРІОД ГОЛОДУ 1946–1947 РОКІВ

***Анотація.** У статті на основі архівних матеріалів досліджено взаємодію між радянськими органами держбезпеки та партійно-радянськими структурами Вінницької області в умовах голоду 1946–1947 рр. Проаналізовано завдання, функції та повноваження, що були покладені на ці органи вищим партійним керівництвом у ході виконання політико-господарських кампаній. У статті показано, що співпраця МДБ і партійних органів була спрямована не лише на виконання планів хлібозаготівель та регулювання поведінки*

населення, але й для контролю та «очищення» місцевої партійно-радянської ланки управління.

Ключові слова: органи УМДБ, партійно-радянські органи, голод 1946–1947 рр., хлібозаготівлі, настрої населення, опір, репресії.

Serhii Hula

INTERACTION BETWEEN THE VINNYTSIA REGIONAL MGB DIRECTORATE AND PARTY-SOVIET AUTHORITIES DURING THE 1946–1947 FAMINE

Abstract. *Based on archival materials, this article examines the interaction between Soviet state security agencies and party-Soviet structures in the Vinnytsia region during the famine of 1946–1947. It analyzes the tasks, functions, and powers assigned to these agencies by the higher party leadership in the course of political and economic campaigns. The article shows that cooperation between the MGB and party bodies was aimed not only at fulfilling grain procurement plans and regulating the behavior of the population, but also at controlling and “cleansing” the local party-Soviet management structure.*

Keywords: *UMGB bodies, party-Soviet bodies, famine of 1946–1947, grain procurement, public sentiment, resistance, repression.*

Голод 1946–1947 рр. став черговою катастрофою для України. Він співпав із часом, коли сталінський режим продовжував активно «очищати» українські терени від «антирадянських елементів». Влада долала наслідки німецької окупації, застосовуючи перевірені репресивні інструменти, боролася з політично нелояльним населенням та прагнула показової легітимізації в очах суспільства. Досягнення цих завдань в умовах голоду було покладено на партійно-радянські структури та органи держбезпеки, взаємовідносини між якими і є предметом нашого дослідження. Мета дослідження – з’ясувати особливості та розкрити ключові аспекти взаємовідносин цих структур в умовах голоду 1946–1947 рр. на прикладі Вінницької області.

Проблему функціонування органів держбезпеки та їх взаємодію з партійними структурами в умовах голоду на Вінниччині висвітлювали Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко [1]. Автори подали цю взаємодію у загальному контексті репресивної політики радянської влади. Окремо дії партійного керівництва Вінницької області в екстремальних умовах голоду висвітлив Р. Подкур [2]. Автор з’ясував, як діяли керівники області та районів у складних обставинах і забезпечували ефективність виконання державних хлібозаготівель. Важливим для з’ясування характеру та причин голоду 1946–1947 рр. є дослідження В. Васильєва [3]. Однак, наразі діяльність УМДБ по Вінницькій області

у період голоду 1946–1947 років загалом, та їхня взаємодія з партійно-радянськими органами зокрема, залишається маловивченою.

Джерельна база дослідження – матеріали Державного архіву Вінницької області (Ф. П-136) та Галузевого державного архіву Служби безпеки України (Ф. 2, 8, 9, 16).

Контекст нашого дослідження вимагає декілька зауваг. По-перше, Й. Сталін сформував презумпцію винуватості населення окупованих упродовж 1941–1944 рр. територій і розглядав його як потенційно нелояльне. Кількарічна відсутність радянського управління і взаємодія населення з німецькою владою загострила кризу взаємної довіри влади і людей. По-друге, свою легітимність радянська влада відновлювала перевіреними репресивними методами. Упродовж 1944–1945 рр. значну частину роботи органів держбезпеки становила боротьба з «антирадянськими елементами» [4], і цей напрям залишався пріоритетним надалі. По-третє, будь-які прояви невдоволення або спротиву населення трактувалися владою як результат діяльності «диверсантів», «націоналістичного підпілля» чи інших «ворожих елементів» [5, арк. 16]. По-четверте, населення Вінниччини було психологічно та соціально виснажене: пережиті довоєнні репресії, Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. і воєнні втрати сформували глибоку травму, яка впливала на його поведінкові реакції в умовах голоду 1946–1947 рр. Частина суспільства, особливо та, що пройшла війну зі зброєю в руках, мала певні очікування: відмова влади від необґрунтованих репресій, практики насильницьких поборів та хлібозаготівель. Але ці надії швидко зазнали фрустрації, що поглибило протистояння з владою [6, арк. 469–470].

Передумови та перебіг голоду. Дослідники проблеми голоду 1946–1947 рр. зазначають, що ключовою його передумовою стали низькі врожаї упродовж 1944–1946 рр. Але поширення і загострення голоду мало політичний характер: влада не вирішувала систематичні проблеми з продовольством і загострила їх збільшенням тягара державних хлібозаготівель [1, с. 63, 2, с. 205].

Наслідки такої політики не забарилися. Труднощі з продовольством та недоїдання населення зафіксовано вже наприкінці 1945 р. – на початку 1946 р. Критична ситуація з продовольством в Україні настала взимку 1946 р. – навесні та влітку 1947 р. [7, арк. 213 зв.; 8, арк. 79 зв.]. Секретар вінницького обкому КП(б)У М. Стахурський 14 грудня 1946 р. надіслав тодішнім голові Ради Міністрів УРСР М. Хрущову та секретарю ЦК КП(б)У Д. Коротченку прохання державної продовольчої допомоги. Він зазначав, що в Ободівському, Тиврівському, Томашпільському, Копайгородському, Турбівському, Липовецькому, Вороновицькому, Ольгопільському, Тульчинському, Чечельницькому, Бершадському наявні «продовольчі труднощі» [9, арк. 82]. Можемо припустити, що цим евфемізмом позначалося значно гірше становище.

У доповідній записці міністра держбезпеки УРСР С. Савченка від 18 березня 1947 р. зазначалося, що станом на 1 березня 1947 р.

захворювання дистрофією, спричиненого голодом, зафіксовано у більшості областей України, серед перерахованих була і Вінницька. Всього по Україні на той час зафіксовано 441 627 таких випадків, в результаті чого померло 2704 особи [10, арк. 104]. Рівень госпіталізації виснажених людей був невеликий і складав 5,5% [10, арк. 108], що посилювало рівень смертності населення. Кількість критично виснажених людей в окремих районах Вінницької області була такою: у Бершадському – 3348 випадків захворювання дистрофією, в Ольгопільському – 2503, у Чечельницькому – 2124, у Плисківському і Піщанському – по 2035 [10, арк. 106].

Секретарі райкомів Вінницької області неодноразово писали обласному керівництву про критичну ситуацію в районах [11, арк. 35, 40]. В лютому 1947 р. в Чечельницькому районі почастишали факти смертності на фоні голоду. Матері приводили дітей до лікарень, дитячих ясел, партійно-радянських установ і залишали їх [11, арк. 21]. Аналогічна ситуація у березні зафіксована по Піщанському районі [11, арк. 32].

Масштаб голоду та підрахунок його жертв дотепер залишаються предметом вивчення дослідників. Тогочасний стан подільського села промовисто ілюструє такі факти. У матеріалах Вінницького обласного УМВС на ім'я першого секретаря обкому КП(б)У зазначалося, що в травні 1947 р. всього в області було зареєстровано 5394 смерті, з яких 1536 спричинені «виснаженням» [12, арк. 73–74], а за червень 1947 р. зафіксовано уже 7110 смертей, з яких 2375 обумовлені виснаженням [12, арк. 71–72].

Взаємодія УМДБ і партійно-радянських органів. Аналіз архівних матеріалів продемонстрував, що взаємодія спецслужб та партійно-радянських структур відбувалася у декількох площинах: інформаційно-аналітичній (інформування про хід кампаній, поведінку та настрої населення тощо), оперативній (превентивні та ситуативні заходи щодо дій населення – опору, крадіжок та забезпечення виконання планів хлібопостачання – звірка норм, перевірка «залишків» тощо), взаємного посилення та контролю (перевірка органами МДБ надійності та лояльності партійно-радянських функціонерів, вербування нових чекістів з середовища активістів та комуністів).

Населення в умовах голоду перебувало у розпачі, настрої були гнітючими. За матеріалами воєнної цензури МДБ УРСР за період з 10 квітня по 15 травня 1946 р. загалом по Україні виявлено 7330 листів, у яких зафіксовані скарги на «продовольчі труднощі». Найбільше таких фактів зафіксовано у Київській області. Вінницька область посідала п'яте місце із кількістю у 125 листів [13, арк. 120]. Населення боялося і водночас очікувало найгіршого сценарію – повторення 1932–1933 рр., що неодноразово фіксували органи УМДБ [14, арк. 170]. 10 червня 1946 р. на території Дашівського району появились анонімні антирадянські листівки з антисемітським забарвленням: «...щоб не повторився (33-й рік) робіть так, як Вам уже відомо. Весь забраний

хліб лежить на складах, а ми пухнемо від голоду. Так потрібно, щоб Україна знову перетворилася у великий вогонь проти жидо-комуністичного ярма, як була перетворена у минулому проти Польщі...» [5, арк. 79].

Місцеві органи УМВС і УМДБ систематично інформували секретаря обкому М. Стахурського про хід політ кампаній та складне становище в регіоні [15, арк. 251]. У свою чергу той регулярно доповідав в ЦК КПБУ про непросту ситуацію на селі: вказував на появу листівок антирадянського і націоналістичного змісту, грабежі та випадки терористичних актів [16, арк. 113–116].

Населення чинило пасивний та активний опір діям влади. Зросла кількість закликів до невиходів на роботу, розбору врожаю, збройної відсічі тощо. На адресу партійних та радянських керівників надходили погрози [17, арк. 77, 102, 196, 205, 217, 230], вчинялися теракти [18, арк. 92–93]. Люди вважали, що загрозливе становище можна полегшити, залишивши збіжжя в колгоспах для потреб села.

Так, у с. Вільшанці Крижопільського району надійшли анонімні погрози голові колгоспу «Реконструкція» Мандриці. Йому пропонували поїхати з села, бо інакше його вб'ють. Як зауважували співробітники МДБ, цей колгосп був один із найбільших в районі та перший у виконанні хлібоздачі [17, арк. 101].

На всі ці та інші випадки опору населення виїздили оперпрацівники УМДБ, проводили розслідування, здійснювали арешти винуватців [17, арк. 72].

На фоні голоду збільшилась кількість крадіжок. Всього, у період збору урожаю – від червня до 1 серпня 1947 р. – було зареєстровано 1064 випадки крадіжок [12, арк. 78]. Розслідуванням крадіжок займалися органи МВС, які також слугували інструментом «оперативного нажиму» в боротьбі держави за хліб. Як зазначали співробітники УМВС, методи крадіжок були як дрібні, так і значні та витончені за задумом та втіленням [12, арк. 79]. Тому до розслідування грабежів, розбоїв та ситуацій, де фігурували радянські чи партійні функціонери, залучали співробітників МДБ.

У 1947 р. протистояння між голодним населенням та партійно-державними структурами загострилося. На жнива припав пік активного опору селян [17, арк. 27–31]. Завдання контролю за збором урожаю та здачі його державі поставлено на перше місце в роботі партійних та чекістських структур.

І. Сталін не довіряв не тільки населенню, але й самим представникам партноменклатури. На нашу думку, вище керівництво використало голод 1946–1947 рр., щоб подолати сумніви в надійності партійно-радянської вертикалі, перевірити її відданість і видалити з неї нелояльні та слабкі елементи. Для цього у Москві покляли відповідальність за належне виконання хлібозаготівельних планів на місцеві партійні органи [2, с. 209].

У цих умовах чекістським структурам доручили особливо ретельно здійснювати систематичну перевірку комуністів і кандидатів

на вступ до партії, а також працівників радянських установ [19, арк. 17–19]. Вимагали зачистити радянські органи від «ворожих» елементів, особливо у системі сільського господарства та хлібопостачання [19, арк. 22].

Для ілюстрації наведемо декілька промовистих прикладів. Так, нарком держбезпеки УРСР С. Савченко 14 січня 1946 р. доручив периферійним органам посилити агентурне обслуговування радянських установ, в яких працювало багато осіб, що залишалися в окупації. Найперше належало опрацювати сфери планування, забезпечення і торгівлі [19, арк. 17–19]. В іншому його листі від 21 травня 1946 р. зазначалося, що задля уникнення терактів над сільським активом, зриву планів хлібоздачі, викриття і прискання ворожої діяльності необхідно правильно розташувати агентурно-інформаторську мережу в колгоспах, радгоспах, МТС, земвідділах, системі «Заготзерно». Наголошено перевірити ступінь засміченості сільськогосподарських апаратів колишніми активними пособниками, зрадниками, націоналістами та іншими елементами, «які не вселяли політичної довіри», та вжити заходів щодо відсторонення їх від керівних посад [20, арк. 168–169]. В черговому листі від 16 серпня 1946 р. Савченко вимагав від органів МДБ викривати банди, через партійно-радянські органи посилювати охорону державних хлібосховищ, перевіряти апарат «Заготзерно» та очистити їх від осіб, які мали будь-яку причетність до «оунівського підпілля» [18, арк. 82–83].

Вище політичне керівництво чинило тиск на репресивний апарат, змушуючи його активніше боротися з організованою «контрреволюцією», «антирадянщиною» та терористичними актами на селі. За неефективну роботу застосовувалися арешти, догани та попередження як до рядових оперативних співробітників, так і їхніх керівників. Зокрема, у серпні 1947 р. за незадовільну роботу зроблено суворе попередження начальнику Вінницького УМДБ К. Касаткіну [15, арк. 211]. Такі дії мали стимулювати ініціативність спецслужб та запобігти прикриванню проколів місцевих функціонерів.

Обласне партійне керівництво в особі першого секретаря КП(б)У М. Стахурського усвідомлювало рівень покладеної відповідальності і взяло до виконання доручення партії. Тиск союзного та республіканського начальства переклали на районні апарати: вони відповідали не лише за виконання хлібозаготівельних планів, а й за охорону зерна від голодних селян і кримінальних груп.

Так, 26 жовтня 1946 р. Стахурський розпорядився усім місцевим органам провести закриті бюро РК КП(б)У за участю начальників РВ МВС, МДБ, прокуратури і судів та створити такі умови, за яких виключалися б будь-яка можливість організації у селах бандгруп і вчинення ним злочинів [16, арк. 149–151]. Через місяць 29 листопада у своєму черговому листі до районних секретарів він поклав на них персональну відповідальність за охорону районів [16, арк. 146–148]. Додатково постановою Вінницького облвиконкому від 28 грудня 1946 р. встановлювалася індивідуальна і персональна відповідальність

керівників підприємств, колгоспів, радгоспів і всіх відповідальних осіб за повну збереженість від розкрадання цінностей і посилення охорони цих об'єктів. Для цього їм та сільському активу окремим розпорядженням бюро обкому КП(б)У надали особисту зброю [12, арк. 16].

Виконання цих завдань на місцях залежало від низки факторів, але найперше – від особистих якостей самих районних керманічів. У складних суспільно-політичних умовах вони поводитися по-різному: одні проявляли розгубленість, інші – неухильно виконували доручення партії.

Так, ще 11 червня 1946 р. секретар Тростянецького РК КП(б)У Столярчук звертався до М. Стахурського зі скаргами на загрозливу криміногенну ситуацію і зухвалі дії бандитів: напади та грабежі серед білого дня, наявність у бандитів автоматичної зброї, масові побиття та замахи на вбивство відповідальних працівників та сільського активу. З огляду на це Столярчук звертався до Стахурського з проханням дати вказівку обласному МВС вислати оперативну групу з автоматичною зброєю, оскільки місцеві райвідділи МВД та МДБ власними силами нічого не могли зробити [16, арк. 64]. Стахурський доручив начальнику обласного УМВС Грубченку перевірити зазначені факти. У відповідь той повідомив, що описаний розмах бандитизму перебільшений, деякі крадіжки організовували самі працівники колгоспів, а окремі факти побиття активістів були симуляцією з метою отримання зброї для самозахисту [16, арк. 68–70].

Окремі районні керівники підійшли до справи серйозніше і де-факто навіть почали розпоряджатися особовим складом МВС та МДБ. За дорученнями секретарів райкомів оперативних співробітників органів міліції та держбезпеки на період виконання господарсько-політичних кампаній закріплювали за окремими селами. Справа дійшла аж до паралізації основної роботи цих органів [12, арк. 49]. Лише після втручання обласного керівництва УМВС-УМДБ, яке в лютому–березні 1947 р. звернулося до М. Стахурського, вдалося вирішити цю ситуацію [12, арк. 56].

8 січня 1947 р. М. Стахурський повідомляв секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка про свої зусилля в боротьбі за хліб. Серед різноманітних вжитих заходів він відзначив, що найефективнішими способами попередження крадіжок були позапланові перевірки та ревізії, під час яких вилучалися «натурні залишки». Таке бравурне вихваляння було якраз напередодні загострення голоду [12, арк. 12].

Однак, навіть такі ініціативи та жорсткі заходи не сильно покращили ситуацію, яка значно погіршилася влітку 1947 р. У листі секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича до М. Стахурського від 1 серпня 1947 р. лунав докір, що зростання різного роду антирадянських проявів населення та терактів «стали проявом відсутності необхідної уваги політичного керівництва області» [1, арк. 63].

Врешті ситуація з голодом стабілізувалася наприкінці 1947 р., але лише до кінця 1940-х вдалося вийти на належний рівень ведення сільського господарства та уникати випадків масового голодування.

Отже, голод 1946-1947 рр. відбувався у складних умовах післявоєнної розрухи та трансформації суспільства. Взаємна недовіра влади і населення поглиблювала хід і наслідки голоду, який мав вагомому політичну передумову. Влада в загрозливих умовах залишала, а то й збільшувала норми хлібоздачі. Виконання цієї політичної кампанії було покладено на місцеві партійно-радянські структури та радянські органи держбезпеки, їх тісну взаємодію. На локальному рівні вони об'єднували свої зусилля, зокрема, шляхом взаємного інформування та сприяння у вирішенні поточних справ – охорони об'єктів, арештів та розслідування злочинів, переважно крадіжок, грабежів, терактів. Поряд з цим, сталінське керівництво з підозрою ставилося до партійно-радянських функціонерів на периферії, тож використало голод 1946–1947 рр. для їх очищення від «неблагонадійних елементів». Однак, цей напрям ще потребує подальшого додаткового вивчення. Таким чином, партійні органи спільно з репресивним апаратом здійснили «оперативний нажим» на населення та виконали поставлені перед ними завдання, дарма, що ціною десятків тисяч життів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині 1918–1980-ті рр. // Реабілітовані історією. Вінницька область. Кн. 1. Вінниця, 2006. С. 9–96.
2. Подкур Р. Ю. Діяльність партійного апарату Вінницької області в умовах голоду 1946–1947 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. К., 2008. Вип. 13. С. 204–215.
3. Васильєв В. Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-і рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. К., 2011. Вип. 37. С. 111–135.
4. Гула С. Боротьба органів НКВС–НКДБ УРСР з антирадянськими елементами у Вінницькій області у 1944–1945 рр.// З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2018. № 1 (49). С. 149–208.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 2, оп. 1, спр. 534, 180 арк.
6. ГДА СБ України, ф. 2, оп. 1, спр. 344, 559 арк.
7. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 561, 314 арк.
8. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 572, 360 арк.
9. Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО), ф. П-136, оп. 13, спр. 87, 89 арк.
10. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 588.
11. ДАВіО, ф. П-136, оп. 13, спр. 129, 262 арк.
12. ДАВіО, ф. П-136, оп. 13, спр. 131, 155 арк.
13. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 573, 300 арк.
14. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 579.

15. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 614.
16. ДАВіО, ф. П-136, оп. 13, спр. 99, 202 арк.
17. ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 606.
18. ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 106.
19. ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 104, 259 арк.
20. ГДА СБ України, ф. 9, оп. 1, спр. 105.

Павло Кравченко

КРАДІЖКИ «СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ВЛАСНОСТІ» В 1947 Р. У КОЛГОСПАХ ВІННИЧЧИНИ

***Анотація.** У статті розглянуто становище в колгоспах Вінниччини в другий рік голоду, коли селяни, рятуючись від голодної смерті, вдавалися до крадіжок «соціалістичної власності», які стали масовими під час збирання врожаю та його подальшого зберігання. Зосереджено увагу на формах і методах крадіжок.*

***Ключові слова:** жнива, голод, крадіжки, хліб, зерно, покарання.*

Pavlo Kravchenko

THEFTS OF «SOCIALIST PROPERTY» IN THE COLLECTIVE FARMS OF VINNYTSIA REGION, 1947

***Abstract.** The article examines conditions in the collective farms of the Vinnytsia region during the second year of the famine, when peasants, attempting to save themselves from starvation, resorted to thefts of "socialist property." These thefts became widespread during the harvest and the subsequent storage of grain. Attention is given to the forms and methods of these thefts.*

***Keywords:** harvest, famine, theft, bread, grain, punishment.*

Голод 1946–1947 рр., симптоми якого були з'явилися ще у 1944–1945 рр. і були викликані комплексом причин, вкрай погіршив матеріальне становище селян, навіть у порівнянні з періодом німецько-румунської окупації. Знову, як у 1932–1933 рр., люди почали вмирати від голоду, з'явилися випадки людоїдства.

Політика сталінського режиму мало чим відрізнялась від тієї, що застосовувалась у 1930-х рр. Якщо тоді село фінансувало індустріалізацію, то у післявоєнному СРСР за рахунок колгоспного села проводилась відбудова зруйнованої в роки Другої світової війни промисловості. Тому з села забирали максимум вирощеного врожаю, часто не залишаючи мінімуму, необхідного для фізичного виживання хліборобів. Селяни ж, рятуючись від голодної смерті, крім інших

заходів, вдавалися до крадіжок «соціалістичної власності», яка охоронялась державою «робітників і селян» від тих, хто її створив.

Жнива 1947 р. особливо не відрізнялись від попередніх. Хіба що влада, зважаючи на напружену ситуацію з продовольством, більш ретельно готувалась до них, передбачаючи масові спроби селян використати збір зернових для порятунку своїх сімей від голодної смерті. Тому і з'явилися Укази Президії ВР СРСР від 4 липня 1947 р. «Про кримінальну відповідальність за крадіжку державного та громадського майна» та «Про посилення охорони особистої власності громадян» [1], в яких у черговий раз колгоспників попереджали про неминучість жорсткого покарання при спробі скористатися вирощеним ними на колгоспних полях хлібом.

На Вінниччині, як і в інших областях України, теж ретельно готувалися до жнив. 17 липня 1947 р. начальник управління МВС Вінницької області доповідав секретареві обкому КП(б)У М. Стахурському про заходи, проведені з метою підготовки до «битви за врожай»: 10 червня проведена спеціальна оперативна нарада керівників районних відділів МВС з питань посилення оперативної і профілактичної роботи в колгоспах, радгоспах, МТС, підсобних господарствах підприємств та організацій та ін. щодо попередження крадіжок хліба на корені, під час збирання, обмолоту і транспортування. 17 червня всім районним відділам МВС були надані вичерпні директивні вказівки з цих питань. 27 червня всім РВ МВС була надана інформація про виявлені методи крадіжок хліба нового врожаю. Крім цих та ще декількох директив і нарад, у районних відділах МВС були складені детальні плани оперативної і профілактичної роботи, які були доведені до виконавців, відряджених у колгоспи, радгоспи та МТС для реалізації цих заходів. Для надання практичної допомоги районним відділам МВС туди було відряджено 118 працівників обласного апарату. На всіх головних дорогах області «з працівників державтоінспекції виставлені заслони і пікети для здійснення контролю за рухом та використанням автогужового транспорту за призначенням – для перевезення хліба». Крім того, органами МВС була проведена значна профілактична робота, спрямована «на попередження крадіжок, розбазарювання хліба, овочів, паливно-мастильних матеріалів, автотракторних запасних частин і забезпечення охорони громадського порядку і безпеки». Що ж було зроблено в цьому напрямку? Була проведена перевірка матеріально-відповідальних осіб: працівників складів, ваговиків, бригадирів і працівників пожежно-сторожової охорони колгоспів, радгоспів, МТС і підсобних господарств і Заготзерно». Із 5160-ти перевірених осіб було звільнено як неблагонадійних і фізично непридатних – 251 особа. Це були, зокрема, особи з судимістю, родичі репресованих та підозрювані у крадіжках у минулому. Заходи стосувалися також перегляду раніше існуючих дислокацій постів охорони колгоспів і радгоспів, надана «практична допомога з укомплектування цієї охорони чесними колгоспниками». Встановлені

спостережні вежі на підвищеннях полів колгоспів. Отримали відповідні інструкції всі сторожі та об'їждчики полів на спеціальних нарадах, проведених дільничними вповноваженими та оперативними працівниками райвідділів МВС у всіх населених пунктах. Нарешті, проведена широка робота з роз'яснення населенню вже згадуваних вище Указів Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. [2, арк. 84–85]. Отже, для режиму жнива в черговий раз були полем протистояння з безправним селянством. Документи тих часів з грифом «Секретно» дають можливість розкрити боротьбу комуністичної держави і колгоспників. З одного боку, режим намагався карально-репресивними методами забрати з колгоспів весь вирощений урожай, з іншого – селяни, рятуючись від голоду, робили спроби приховати від заготівель якусь мінімальну частку вирощеного ними продовольства.

Зауважимо, що документи відображають лише ті випадки, що свідчать про розкриті карально-охоронними органами випадки спроб крадіжок. На наше переконання, їх було значно більше: при переховуванні вкраденого селяни враховували гіркий досвід 1932–1933 рр. і діяли значно ефективніше. Та навіть наведені в документах факти свідчать про справжню війну режиму і колгоспного села.

Як свідчать документи, «крадіжки хліба почалися в момент дозрівання його в полях на кореню і ці крадіжки широко розповсюдились в момент збирання, обмолоту і транспортування хліба в колгоспні комори і заготівельні пункти Заготзерно». За липень 1947 р. в області було зафіксовано 989 крадіжок, кількість яких збільшувалася з кожною новою декадою: якщо у першій декаді місяця їх було виявлено 266, то в третій – 414 [2, арк. 78].

З часом змінювався характер крадіжок. Якщо на початку жнив, у першій декаді липня, переважало зрізання колосків, то друга декада була характерною дрібними крадіжками зерна. У третій декаді почастішали випадки «великих групових кваліфікованих крадіжок зерна від комбайна, на токах при обмолоті і при транспортуванні хліба» [2, арк. 79].

Турбувало каральні органи і те, що у крадіжках зерна від комбайнів і молотарок були задіяні практично всі учасники жнив: комбайнери, трактористи, машиністи, ваговики, інші особи, що обслуговували ці агрегати. Під час роботи вони ховали зерно в соломі, в спеціально викопаних ямах, а вночі після роботи намагалися переховати його в більш надійних місцях. У Шаргородському районі, наприклад, комбайнер Казимиров і 5 осіб, що обслуговували комбайн, «вкрали 398 кг пшениці, сховали в соломі і при спробі перевезти зерно вночі додому були затримані». Були і факти «вишуканих методів крадіжок хліба при транспортуванні» на хлібозаготівельні пункти. У Тиврівському районі, в колгоспі «Серп і Молот» троє осіб вкрали два мішки зерна наступним чином: при зважуванні зерна на автомашині знаходився прихований мішками один із вантажників, при розвантаженні на автомобілі було залишено два мішки зерна, «а при зважуванні тари вантажник покинув автомобіль і таким чином вага

зданого зерна дорівнювала вазі, вказаній у накладній колгоспу». Були зафіксовані випадки крадіжок зерна сторожовою охороною. У с. Пархомівка Дашівського району сторож «користуючись безконтрольністю систематично крав хліб з поля і 22.07.1947 р. у нього вдома вилучено 120 кг жита» [2, арк. 79]. Очевидно, за логікою авторів документу, необхідно було встановити стеження за виконанням функціональних обов'язків сторожа, тобто створити ще одну контролюючу структуру...

Характерними були випадки обважування здатчиків хліба на пунктах Заготзерно. Жмеринським зернозаготівельним пунктом з 7 липня по 22 липня було «обважені 240 хлібоздатчиків на 44.25 центнера зерна. А на Вінницькому пункті «Держстрахфонд» «від здатчиків брали зразки зерна на лабораторний аналіз і замість того, щоб повертати зерно колгоспам, привласнювали його». Як результат – директор названого пункту Сулима, член ВКП(б), вкрав 30 кг зерна [2, арк. 79].

Частими були випадки організації крадіжок зерна Головами сільських рад, головами колгоспів та сільськими активістами. У Крижопільському районі завгосп колгоспу ім. Сталіна Бондар витратив на внутрішньогосподарські потреби 294 кг пшениці і був позбавлений волі на 7 років. Показовим був випадок у Могилів-Подільському районі. Там, у колгоспі «ім. 20-річчя великого Жовтня» с. Садки керівництвом була прихована від обліку посівна площа жита 2.24 га. «Голова сільради Щерба, зав. господарством Парокінний, голова ревізійної комісії Панчук і 6-ть бригадирів колгоспу таємно вкрали з цієї площі 1740 снопів». Виїзною сесією обласного суду вони були засуджені на терміни від 10-ти до 20-ти років виправно-трудових таборів [2, арк. 80, 86–87].

Частина полів під час жнив не охоронялась, і це було причинами «кваліфікованих крадіжок снопів». Так, троє жителів с. Павлівки Погребищенського району «вільно заїхали підводою» на поле і «безперешкодно взяли на підводу 157 снопів жита й відвезли собі додому». У ряді районі були масові крадіжки зерна шляхом «виминання зерна з колосків і переховування його в одязі, у взутті тощо». У с. Джурин Джуринського району група колгоспників з 24-х осіб, повертаючись з поля, несли кожний від 1 до 2-х кг зерна [2, арк. 81].

Як відомо, комуністичний режим категорично забороняв використовувати зерно на потреби колгоспників до повного виконання державних завдань по хлібоздачі. Ніхто не зважав на вкрай важке продовольче становище значної частини сімей колгоспників. Ті керівники, які порушували це правило, суворо карались. Так, Крижопільським РВ МВС був арештований завгосп колгоспу ім. Сталіна с. Крупське Микола Бондар, який «знаючи про те, що колгосп не здав державі жодного кілограма хліба, 2 липня цього року виписав ордер їздовому колгоспу Шуц на помол 294 кг зерна пшениці з нового врожаю» для роздачі колгоспникам. За цей злочин М. Бондар отримав

7 років тюрми. А у Вінницькому районі був арештований голова колгоспу і кладовщик того ж колгоспу у с. Цвіжин, за вказівкою яких на борошно було змелено 960 кг жита, теж для підтримки сімей колгоспників, а колгосп не розрахувався з державою... [2, арк. 88, 129]. Обидва голови колгоспів були комуністами.

Непоодинокими були випадки збройних нападів з метою захоплення хліба. У Чернівецькому районі на тік колгоспу ім. Шевченка «безперешкодно зайшли 6-ть невідомих людей», зв'язали сторожа, відібрали в нього гвинтівку, зв'язали ваговика та Уповноваженого РК КП(б)У з хлібозаготівель, вбили голову колгоспу, який спав у соломі. Це стало можливим тому, що, як сказано в документі, «охорона й названі вище особи всі спали, були захоплені зненацька і не могли чинити опір». У Дашівському районі група з 5-ти осіб напала на транспорт с. Копайгород і забрала одну з трьох підвід із зерном у кількості 45 пудів [2, арк. 81].

Що необхідно було зробити для запобігання подібним явищам у майбутньому? Показовим у цьому відношенні є документ – лист на ім'я секретаря обкому КП(б)У М. Стахурського, підписаний начальником УВМС по Вінницькій області полковником Гребченком та обласним прокурором Тернівським, в якому стверджується, що «Одним із невідкладних заходів, на наше переконання, є популяризація Указа Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 року «Про кримінальну відповідальність за крадіжки державної і суспільної власності» і доведення до свідомості всіх колгоспників про підвищення відповідальності за такого роду злочини» [2, арк. 83]. Про забезпечення селян продовольством мова не йде, лише про покарання...

Не кращою стала ситуація з крадіжками у вересні. Як свідчать документи, за другу декаду місяця кількість крадіжок в області у порівнянні з першою декадою зменшилась на 42%, та кількість вкраденого хліба – лише на 3%. Тобто, крадіжки стали, образно кажучи, якіснішими. Слідчі ограні пояснювали таку ситуацію наступним чином: збирання хліба на полях завершено, «злочинці шляхом зловживань накопичили в коморах резерв-лишки хліба, прихованого від обліку і всілякими способами ухитряються вивезти цей хліб і приховати в тайниках, причому в цьому випадку крадуть не кілограмами, а тонами і більше». У 27-ми районах, де зафіксували крадіжки, за декаду державі повернули 9.787 кг зерна [2, арк. 135]. Скільки випадків крадіжок залишилось нерозкритими і яка кількість хліба все ж таки потрапила до тих, хто його вирощував – невідомо... Як приклад організованої крадіжки можна навести діяльність організованої групи з 6-ти осіб (5 з них – керівна ланка колгоспу) в с. Гулівці Калинівського району, яка викрала з молотильного току 2.232 кг пшениці [2, арк. 136].

Карались також і ті керівники, які, за висновками каральних органів, були винними у саботажі хлібозаготівельної кампанії. Проявлялось це у таких діях: голова колгоспу с. Блажіївка

Самгородського району Білоус був притягнений до кримінальної відповідальності за те, що «свідомо затагував обмолот і здачу хліба державі...». Що розумілось під «затагуванням» – документ не пояснює. У Тиврівському районі, в с. Дзвониha, з вини двох бригадирів «не були накриті дві скирти пшениці в кількості 56 коп., які намокли і згнили». А в с. Скоморошки Плисківського району з вини голови колгоспу та голови сільської ради на площі 20 га не була зібрана пшениця й на 2-х га – овес, які згнили на полі. Крім того, невиконання плану хлібоздачі державі вони пояснювали відсутністю хліба, «в той час як при перевірці в колгоспній коморі було виявлено схованим від обліку 80 цнт товарного зерна» [2, арк 137–138]. Звісно, що всі «злочинці» були притягнуті до кримінальної відповідальності.

Отже, 1947 рік ще раз продемонстрував неефективність колгоспної системи господарювання, кріпосницької за своїм змістом і вкрай ворожой селянам. Безправність останніх, існування на межі фізичного виживання змушували їх вдаватися до крадіжок, що, в свою чергу, викликало посилення репресій з боку комуністичного режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грабовий В. В. Проблеми правової охорони колгоспної власності в УРСР. http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/6_2017/part_2/5.pdf; <http://radnuk.info/pidrychnuku/ictoriua-prava/49-ivanov2/1114-133---.html>
2. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). Ф. П-136, оп. 13, спр. 131, 155 арк.

Анатолій Войнаровський, Наталка Жмуд

ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ НА 1950 РІК

***Анотація.** Завершальний етап сталінізму на теренах Вінниччини потребує належного дослідження. Злочинна сутність комуністичного тоталітаризму має бути усвідомленою через опрацювання масиву архівних документів. Зокрема, належного висвітлення вимагає так звана повоєнна відбудова краю, адже важливим є розкриття сутності цих явищ і процесів, це відбудова чи пролонгація пограбування сталінською командно-адміністративною системою українського народу. Автори здійснюють спробу порівняти становище Вінницької області у завершальний етап Другої світової війни та через чотири роки по її завершенню. Упорядкований паспорт Вінницької області станом на 1950 р. був документом для внутрішнього користування і на основі попередніх досліджень постає можливість для проведення компаративістики.*

***Ключові слова:** Вінницька область, соціально-економічний розвиток, повоєнний період, сталінський тоталітаризм,*

статистика, демографічна характеристика, колгоспи, радгоспи, соціальна структура.

Anatolii Voynarovskiy, Natalka Zhmud

CHARACTERISTICS OF THE SOCIO-ECONOMIC SITUATION OF THE VINNYTSKA REGION AS OF 1950

Abstract. *The final stage of Stalinism in the Vinnytsia region requires proper research. The criminal essence of communist totalitarianism can be realized through the processing of a mass of archival documents. In particular, the so-called post-war reconstruction of the region requires proper coverage, because it is important to reveal the essence of these phenomena and processes, this is the reconstruction or prolongation of the robbery of the Ukrainian people by the Stalinist command-administrative system. The authors make an attempt based on a comparative analysis of the situation in the Vinnytsia region in the final stage of World War II and four years after its end. The standardized passport of the Vinnytsia region as of 1950 was a document for internal use and based on previous research, an opportunity arises for comparative studies.*

Keywords: *Vinnytsia region, socio-economic development, post-war period, Stalinist totalitarianism, statistics, demographic characteristics, collective farms, state farms, social structure.*

Одним з недостатньо досліджених в історії краю є період повоєнної історії Вінниччини, зокрема особливості соціально-економічного розвитку краю. В історіографії даний аспект висвітлений формально та з позиції класичних панегіриків по відношенню до комуністичної влади в «Історії міст та сіл УРСР. Вінницька область» [1]. Одними з перших досліджень аспектів повоєнного життя краю та повсякдення колгоспного селянства є дослідження О. Мельничука та Т. Мельничук на прикладі матеріалів колгоспу «Червоний промінь» села Мельниківці [2]. Окреслений історичний відрізок більшою мірою висвітлений у питаннях історії повсякдення краю у праці О. Коляструк, яка розкриває практики виживання мешканців Вінниччини у суворі повоєнні роки [3]. Специфіку сільського господарства області в умовах 1945 року характеризують у своїй праці П. Кравченко та О. Мельничук [3]. Особливості господарського життя та соціальну структуру у завершальний період Другої світової війни та повоєнний час аналізують А. Войнаровський та Н. Жмуд [5]. Джерельною базою для підготовки дослідження слугували матеріали звіту статистичного бюро Вінницької області для Вінницького обкому КП(б)У. Підготовлений документ був позначений грифом «таємно» та призначався для внутрішнього використання партійними функціонерами.

Мета статті – на основі введення до наукового вперше використаних архівних матеріалів ДАВіО простежити головні тенденції та проаналізувати характерні риси соціально-економічного життя Вінниччини через п'ятиріччя вигнання нацистських окупантів.

В матеріалах для внутрішнього користування обласного партійного керівництва вказувались загальні характеристики, котрі були необхідними для номенклатури. Зокрема, дата створення Вінницької області 27 лютого 1932 р., територія в 27 501 квадратних км., та відстані до столиці СРСР Москви 1 078 км та столиці УРСР Києва 222 км. На теренах області налічувалося 7 міст, 2 з яких обласного підпорядкування, селищ міського типу 16, сільських районів – 44, та сільських рад 1 160. Усього населення області становило 2 012 452 особи, з них міського – 229 988 осіб, щільність населення на 1 кв. км – 73,2 особи [6, Арк.3].

Якщо порівнювати з даними 1944 р., у який населення Вінницької області становило 1 711 564 осіб, то воно зростає за 5 років по окупації більше ніж на 301 тисячу, збільшується і кількість сільських рад на 32 (1 192) [5, с. 8].

Відповідно вкажемо і динаміку показників господарської діяльності, для зручності через навскісну риску цифра буде вказана за 1950 р./друга – за 1944 р. Всього господарств (дворів) – 546 441/485 132 колгоспних дворів, колгоспних – 472 073, радгоспів – 44/43, колгоспів – 1 939/1 936, МТС – 84/84, МТМ – 6 (Гайсин, Козятин, Липовець, Могилів-Подільський, Томашпіль, Хмільник)/6; кількість селекційних станцій з 1944 р. по 1950 р. не змінилась – 4 (Бар, Іллінці, Калинівка, Копайгород). За паспортом 1944 р. кількість техніки не вказувалась, натомість станом на 1950 р. зазначалися наступні показники: тракторів – 5 785, (тракторів у МТС – 5 296), комбайнів – 510, (комбайнів у МТС – 424), вантажних автомобілів – 9 137 (в МТС – 629, в колгоспах – 2 447) [6, Арк. 5; 5, с. 8–9].

В офіційних звітах вказувалось, що завдяки партійному керівництву наприкінці 1944 р. відновили роботу 30 цукрових заводів, 2 м'ясокомбінати, 7 консервних заводів, 16 електростанцій, 15 спиртових заводів. Згідно статистики по Вінницькій області на завершення 1944 р. діяло 407 підприємств, на яких працювало 12 076 робітників (за улюбленим підрахунком радянських марксистів – в середньому 30 осіб на підприємство), 40 електростанцій – 319 працюючих, 8 торф'яних родовищ – 188 робітників, 14 підприємств лісової галузі – 968 працівників [5, с. 9].

Число підприємств Вінницької області станом на 1.01.1950 р. становило 7 963, кількість робітників становила 58 958 осіб, валовий продукт обраховувався у 2 516 592 руб. В області працював 41 цукровий завод, 17 спиртзаводів, 5 пивзаводів, 32 маслозаводи та 7 плодоовочевих комбінатів. Фактично не змінилася кількість підприємств та працюючих в енергетичній та лісових галузях [6, Арк. 5].

Таким чином, можна відстежити динаміку значного збільшення кількості населення, зростання кількості підприємств у першу чергу харчової промисловості – цукрові заводи, спиртзаводи, підприємства м'ясо-молочної галузі, плодоовочеві комбінати. Певною мірою зростає кількість технічного парку: трактори, автомобілі, комбайни, вантажні автомобілі. У порівнянні із періодом завершення війни, коли фактично всю техніку було застосовано для військових потреб, зріст здається досить суттєвим, адже у 1944 р. у колгоспах техніка була відсутня.

Якщо порахувати, то на один колгосп мало припадати менше 3 тракторів, один комбайн – на 4 колгоспи, та менше 5 вантажівок. Крім того, варто врахувати, що більшість техніки знаходилася у МТС, а це ускладнювало її безпосереднє використання. Якщо до цього додати ступінь зношеності, то приходимо до висновку, що у сільському господарстві панувала ручна праця.

Вінницька область залишалася аграрно-сировинним додатком в економіці ССРСР, кошти на модернізацію сільського господарства не виділялися. Окрім того зауважимо, що і звіт містив в окремих випадках не достатньо точну інформацію (так, в одному випадку кількість сільських рад вказана 1 192, в іншому – 1 188).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР Вінницька область / ред. кол. тома: Олійник А. Ф. (голова) [та ін.]. 1972. 777 с. : іл.
2. Мельничук, О. & Мельничук Т. Повсякденне життя колгоспного селянства Поділля у повоєнний період (1944–1953) (на матеріалах колгоспу «Червоний промінь» с. Мельниківці). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 32. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця: ВДПУ, 2020. С. 52–63. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-52-63>
3. Коляструк, О. А. Повсякденне життя українського суспільства у перші повоєнні роки (1944-1947). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 20. 2012. 131–136.
4. Павло Кравченко, Олег Мельничук. Сільське господарство Вінниччини у 1945 р.: характерні риси, тенденції розвитку. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 45. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. Вінниця: ВДПУ, 2023. С. 112–119. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-45-112-119>
5. Войнаровський Анатолій, Жмуд Наталка. Вінниччина завершального періоду другої світової війни 1944–1945 рр.: соціально-господарське становище. Історія & Археологія.

- Спецвипуск. 1944 рік: європейський та український вимір подій. 2024. 80 с. С.7–15. <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2024-spec-1>
6. Державний архів Вінницької області. Ф. П136. Оп. 30. спр.186 а. 22 арк.

ВІННИЧЧИНА В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Олександр Вітюк

ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОРГАНІВ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ ВІННИЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ. ЯК ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ ЗА КОРДОНОМ: КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ АСПЕКТ

Анотація. Стаття присвячена аналізу діяльності територіальних органів міграційної служби Вінницької області на початку ХХІ ст. у сфері збереження етнічної ідентичності українців за кордоном. Дослідження фокусується на культурно-освітньому аспекті роботи регіональних міграційних структур, розглядаючи їхню роль як важливого чинника реалізації державної політики щодо української діаспори. Аналізуються конкретні форми та методи, що застосовувалися територіальними органами Вінниччини для налагодження зв'язків з етнічними українцями-мігрантами, сприяння культурному обміну та підтримки їхньої національної свідомості.

Ключові слова: Вінниччина, етнічна ідентичність, культурно-освітня діяльність, міграційна служба, регіональна політика, українська діаспора.

Oleksandr Vitiuk

ACTIVITIES OF THE TERRITORIAL BODIES OF THE MIGRATION SERVICE OF VINNYTSIA REGION AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY. AS A FACTOR IN PRESERVING THE ETHNIC IDENTITY OF UKRAINIANS ABROAD: CULTURAL AND EDUCATIONAL ASPECTS

Abstract. The article is devoted to the analysis of the activities of the territorial bodies of the migration service of the Vinnitsa region at the beginning of the 21st century in the field of preserving the ethnic identity of Ukrainians abroad. The study focuses on the cultural and educational aspects of the work of regional migration structures, considering their role as an important factor in the implementation of state policy regarding the Ukrainian diaspora. It analyzes the specific forms and methods used by the territorial bodies of Vinnitsa region to establish ties with ethnic Ukrainian migrants, promote cultural exchange, and support their national consciousness.

Key words: Vinnitsa region, ethnic identity, cultural and educational activities, migration service, regional policy, Ukrainian diaspora.

Здобуття Україною незалежності актуалізувало необхідність формування якісно нової стратегії роботи з етнічними українцями, які проживають за кордоном, з метою збереження їхньої національної ідентичності та зміцнення зв'язків з Батьківщиною. У цьому контексті особливого значення набуває дослідження регіонального виміру цієї політики.

Період початку XXI ст. є ключовим для аналізу, оскільки саме тоді відбувалося інституційне становлення механізмів співпраці з діаспорою, а міграційні процеси набули масового характеру. Діяльність органів міграційної служби в регіонах, зокрема на Вінниччині, яка традиційно має значні міграційні потоки та тісні зв'язки з українськими спільнотами за кордоном, є показовою для розуміння практичної реалізації державного курсу.

Незважаючи на наявність загальних наукових праць В. Пекарчука [1], О. Малиновської [2], А. Максименка [3] та Д. Голобородька [4], культурно-освітня діяльність територіальних органів міграційної служби у напрямку збереження етнічної ідентичності українців за кордоном досі не стала предметом самостійного комплексного історичного дослідження. Вивчення цього аспекту дозволить виявити конкретні форми, методи та механізми, що застосовувалися на регіональному рівні, а також оцінити їхню ефективність у протидії асиміляційним процесам.

Мета статті полягає в аналізі та узагальненні історичного досвіду діяльності територіальних органів міграційної служби Вінницької області на початку XXI ст. з акцентом на їхній культурно-освітній ролі як чинника збереження етнічної ідентичності українців за кордоном. Результати дослідження мають не лише історичну цінність, але й практичне значення для вдосконалення сучасної державної політики щодо української діаспори.

З метою створення належних умов для задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами України, подальшої підтримки та розвитку зв'язків між ними та Україною, Указом Президента України від 24 вересня 2001 р. № 892/2001 [5] було затверджено Національну програму «Закордонне українство» на період до 2005 року (далі – Програма).

Метою Програми було забезпечення комплексного підходу до розвитку зв'язків з українцями, які проживають за межами України, конкретизація напрямів, у яких здійснюються ці зв'язки, відповідно до пріоритетів і завдань, що постали на сучасному етапі; вироблення дієвих механізмів підтримки українців, які проживають за межами України, насамперед у державах, що утворилися на території колишнього СРСР, де тривав процес самоорганізації українських громад і створювалась інфраструктура для задоволення культурних, інформаційних, мовних та освітніх потреб українців; збереження і залучення інтелектуального потенціалу українців, які проживають за межами України, для налагодження та зміцнення взаємовигідного

економічного, політичного та культурного співробітництва України з іноземними державами; піднесення престижу України у світі.

На виконання Програми, розпорядженням голови Вінницької обласної державної адміністрації від 30 листопада 2001 р. № 485 «Про затвердження регіональних заходів з виконання Національної програми «Закордонне українство» на період до 2005 року» [6, арк. 124], органами міграційної служби області проводилась чимала робота стосовно підтримки та розвитку зв'язків з українцями, що проживають за межами України, сприяння збереження їхньої етнічної ідентичності, залученню до участі у процесах, які відбуваються в Україні та області.

Важливим фактором діяльності територіального органу міграційної служби області було зміна його підпорядкування та окреслення чітких повноважень. Наказом Державного комітету України у справах національностей та міграції від 27 липня 2004 р. № 36 «Про заходи щодо створення органів міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі» [7, арк. 104], було затверджено Положення про управління (відділи) міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, які було вирішено утворити з 01 січня 2005 р. Цим рішенням, територіальні органи міграційної служби вийшли зі структури обласних державних адміністрацій та стали самостійними державними органами з прямим підпорядкуванням Державному комітету України у справах національностей та міграції.

Відповідно, наказом Державного комітету України у справах національностей та міграції від 10 серпня 2004 р. № 40 «Про затвердження штатної чисельності органів міграційної служби» [8, арк. 119], було затверджено граничну чисельність та штатні розписи органів міграційної служби в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі. У Вінницькій області було утворено Відділ міграційної служби чисельністю 4 осіб [9, арк. 120]. До основних завдань Відділу варто віднести аналіз міграційної ситуації в області, її тенденції, узагальнення практики застосування нормативно-правових актів у сферах міграції та біженців, а також, внесення в установленому порядку пропозицій щодо удосконалення законодавства, укладання міжнародних договорів у сферах міграції та біженців, формування державних і регіональних програм, спрямованих на вирішення питань у цих сферах.

7–8 жовтня 2004 р. у м. Вінниця було проведено Регіональний економічний форум Сьвентокшиського воєводства Республіки Польща, в рамках кого підписано План заходів щодо реалізації Угоди про співробітництво між Сьвентокшиським воєводством та Вінницькою областю на 2005 р. [6, арк. 124]. Також було забезпечено підготовку і підписання 7 угод про співробітництво в галузях самоврядування, економіки, екології, культури, освіти, спорту та молодіжних обмінів між територіальними одиницями Вінниччини та Республіки Польща.

В рамках Міжнародного конкурсу знавців української мови ім. П. Яцика, у школах Немирівського району було проведено олімпіаду серед кращих учнів знавців рідної мови. А влітку 2004 р. відбувся обмін делегаціями між м. Немирів та польським містом Солець-Здруй [10, арк. 125]. Під час перебування у Польщі представники української делегації спілкувались з українцями, які проживають на її території, ознайомились із системою роботи органів місцевого самоврядування, закладів культури, освіти та медицини.

За підтримки територіальних органів міграційної служби області, доброю традицією стала участь творчих аматорських колективів Могилів-Подільського районного Будинку культури «Дружба» і сіл району у святах Республіки Молдова «Лімба ноастрэ» («Рідна мова») [11, арк. 125–126]. Зокрема, наші фахівці ведуть плідну роботу з підтримки творчого потенціалу наших земляків, щодо доповнення репертуару, написання сценарію, консультаціями працівників методичного кабінету керівникам народних аматорських колективів щодо користування сценічними костюмами, реквізитом, декораціями та сценічним оформленням.

Народний аматорський фольклорно-етнографічний ансамбль «Брикса» Бохонницького сільського будинку культури тісно підтримував зв'язки з представницею української громади Білорусі Т. В. Бей, яка працювала у Міністерстві культури Білорусі [12, арк. 25]. Вона постійно вивчала звичаї, що є у репертуарі ансамблю, звертаючи особливу увагу на весільну тематику. Варто відзначити, що колектив ансамблю після участі у Міжнародному телефестивалі «Горицвіт» у м. Львові у 2002 р., який проходив за підтримки української діаспори та територіальних органів міграційної служби області, підтримує зв'язок з представником Вільямом Тіфтом, що написав книгу «Україна очима американця», у якій цілий розділ присвячено колективу «Брикса» [13, арк. 26].

Протягом I півріччя 2005 р. для підтримки і розвитку зв'язків з українцями, що проживають за кордоном, було реалізовано такі заходи:

- участь мистецьких колективів з Польщі у міжнародних фестивалях, що проводились на Вінниччині: естрадної пісні та танцю «Музична парасолька», театрів ляльок «Подільська лялька»;
- обмінні концерти між аматорськими колективами прикордонних районів: Могилів-Подільського і Охницького, Дондюшанського (Молдова), Піщанського – сіл Хрустова, Ротарі (Придністров'я), Ямпільського – м. Сорока (Молдова), Ілпінського – м. Тираспіль (Придністров'я).

За сприяння територіальних органів міграційної служби області, група студентів ВПУ – 42 (м. Погребище), відвідала аграрний коледж у м. Монтаржі (Франція) [14, арк. 39], внаслідок чого було започатковано роботу по налагодженню зв'язків з українськими молодіжними організаціями, що діють у Франції.

Початок ХХІ ст. став періодом інституційного становлення регіональних міграційних органів на Вінниччині, які поступово переходили від реагування на міграційні виклики до системної реалізації політики підтримки української діаспори. Діяльність цих органів вийшла за межі суто адміністративних функцій і набула важливого культурно-освітнього виміру. Вони стали ключовою ланкою між центральною владою та українськими громадами за кордоном, забезпечуючи територіальне представництво державної політики.

Функціонування територіальних органів міграційної служби Вінницької області була зосереджена на низці ефективних механізмів, спрямованих на збереження етнічної ідентичності. Вони сприяли проведенню спільних культурних акцій, мистецьких обмінів та освітніх програм, спрямованих на популяризацію української мови, історії та традицій серед діаспори; провадили активну роботу з надання допомоги представникам діаспори та їхнім родичам у питаннях репатріації, освіти та культурного співробітництва та виступали посередниками у налагодженні прямих контактів між українськими громадами за кордоном та місцевими освітніми, культурними та громадськими установами Вінниччини.

Незважаючи на позитивні результати, діяльність територіальних органів міграційної служби області зіткнулася з об'єктивними викликами, характерними для перехідного періоду. Через обмеженість бюджетних ресурсів, суттєво стримувався розвиток культурно-освітніх програм та ефективність інформаційної роботи; постійні зміни у законодавстві та недостатня чіткість у визначенні повноважень ускладнювали системне планування та довгострокову співпрацю; взаємодія з іншими органами влади (освіти, культури, закордонних справ) не завжди була достатньо скоординованою, що знижувало кумулятивний ефект від спільних зусиль.

Досвід Вінниччини є цінним історичним уроком, що підтверджує ключову роль регіонів у реалізації державної політики щодо діаспори, необхідність інтеграції культурно-освітнього компоненту в загальну міграційну політику для забезпечення стійкого зв'язку з етнічною ідентичністю, а також, важливість системного підходу та ресурсного забезпечення для досягнення цілей підтримки діаспори.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пекарчук В. Розподіл повноважень органів державної влади України у сфері культури етноменшин: основні тенденції 1990–2000-х років. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. 2016. № 1(80). С. 36–45.
2. Малиновська О. Міграційна політика України: стан і перспективи розвитку. Київ : НІСД, 2010. 32 с.
3. Максименко А. Адміністративно-правовий статус Державної міграційної служби України. Правова держава. 2015. № 19. С. 63–68.

4. Голобородько Д. До питання компетенції Державної міграційної служби України. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ: Збірник наукових праць. 2013. № 3(67). С. 157–163.
5. Указ Президента України «Про національну програму «Закордонне Українство» на період до 2005 року» від 24 вересня 2001 р. № 892-2001. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/892/2001#Text>.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 5252. Оп. 5. Спр.21. Арк. 124.
7. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 19. Арк. 104.
8. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 19. Арк. 119.
9. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 19. Арк. 120.
10. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 125.
11. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 125–126.
12. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 25.
13. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 26.
14. ЦДАВО України. Ф. 5252. Оп. 5. Спр. 21. Арк. 39.

Ольга Коляструк

ВІЙНА І МЕМОРІАЛЬНА КУЛЬТУРА: СУЧАСНІСТЬ І РАДЯНСЬКЕ ВІДЛУННЯ (НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦІ)

***Анотація.** Авторка здійснила спробу проаналізувати і узагальнити досвід декомунізації і дерадянізації в меморіальній культурі Вінниці, а також охарактеризувати комеморативні практики в умовах російсько-української війни.*

***Ключові слова:** пам'ять, війна, герої, монументи, радянські пам'ятники, декомунізація, дерадянізація.*

Olha Koliastruk

WAR MEMORIAL CULTURE: CONTEMPORARY AND SOVIET ECHOES (USING VINNITSA AS AN EXAMPLE)

***Abstract.** The author attempted to analyze and summarize the experience of decommunization and de-Sovietization in the memorial culture of Vinnitsia, as well as to characterize commemorative practices in the conditions of the Russian-Ukrainian war.*

***Keywords:** memory, war, heroes, monuments, Soviet monuments, decommunization, de-Sovietization.*

Трагізм і драматичність сучасної російсько-української війни вже зараз відчутно вплинули не тільки на усвідомлення необхідності суспільного пам'ятання, а на осмислення його безпосереднього

прояву, коли війна ще не завершилася і емоції пережитого не остигли. Активність пам'яті затребувана як ніколи, бо від неї, від її повноти і насиченості буде залежати написання історії цієї війни і політика пам'яті незалежної і суверенної України і майбутнього.

Академічна дискусія про невідкладність історіописання про сучасну боротьбу українців за свободу вже втратила високий градус полеміки, хоча деінде її прояви ще присутні, мовляв, «ми ще всередині подій», «немає необхідної дистанції» для відстороненого бачення і розуміння «гарячого сьогодні», що стає минулим. Справді, повноформатна документально підтверджена, науково вивірена аналітика та наратив на її ґрунті – справа майбутнього.

Втім невідкладним є формування і підтримування адекватної колективної пам'яті української спільноти в умовах війни. Ця пам'ять – не тільки про героїв і мужність, про втрати і жертви сучасної війни. Це пам'ять про націю як «уявлену спільноту» (Е. Смітт), котра саме в полум'ї війни очищується від колоніального і радянського спадку, долає своє меморіальне полонення, якого раніше й не відчувала, не розуміла, не надавала значення набутій століттями і роками «вивченій безпорадності» (англ.: *learned helplessness*). Сучасна російська мілітарна агресія посилила процес виправлення українцям їхньої візії минулого, оскільки «ще за радянських часів як була поставлена оптика на примітив, так вона і залишилась», та ще й при цьому «частина комплексуючих нашої оптики взята за інерцією звідти, з колишньої метрополії» [9, с. 7, 3]. Саме так про дефект самоусвідомлення і самопрезентації українців у світі попереджала ще наприкінці першого десятиліття незалежності Ліна Костенко у своїй інавгураційній лекції Почесного професора НаУКМА, промовисто назвавши її «Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала»: «Маємо не ефект, а дефект головного дзеркала, місцями воно розбите, уламки розкидані скрізь по світу. Та й взагалі цей телескоп встановлений нам не нами» [9, с. 4].

Революція гідності 2013–2014 рр. знову підняла питання про самоусвідомлення нації, про самовизначення, коли слідом за активними пасіонарями за європейський вибір висловилися не лише молода генерація, а й більшість суспільства.

2022 р. російська повномасштабна війна поставила на кін існування української державності і нації з категоричною невідворотністю. Притомні громадяни, освітяни, науковці відтоді усвідомлюють нерозривність історичної пам'яті про радянське минуле і вироблення культури пам'ятання суспільства безпосередньо в умовах війни. Відкладати на «потім» неприпустимо з різних причин. По-перше, війна забирає з лав живих саме свідомих громадян, а з ними – і пам'ять про події на фронті, в суспільстві, у владі не лише як про фактичну подієвість, а й про досвід переживання, розуміння, осмислення. По-друге, в умовах гібридної війни, яку з посиленою інтенсивністю ворог веде на ураження національної ідентифікації українців, зростає обсяг «інформаційного шуму», в якому множинність

фейкових новин зростає в геометричній прогресії, а медійні симулякри послідовно спотворюють реальність, нав'язливо деформують технології і способи мнемоніки. По-третє, в цій інформаційній війні ворог продовжує просувати в свідомість українців свою версію радянської історії, при цьому знищуючи українські «місця пам'яті» (від бібліотек, музеїв, архівів, галерей до пам'яттєвих практик).

Сьогоднішні обставини вимагають одночасного виконання двох меморіальних цілей: подолання постколоніальної / пострадянської моделі пам'ятання і вироблення свідомо-українського канону пам'яті. Відтак сучасні культурологи (І. Петрова) [11] пропонують спиратися на теоретичну модель американського дослідника постколоніалізму та політики пам'яті Дж. Баха (J. Bach), який запропонував концепцію «інфраструктура пам'яті» (англ.: memory infrastructure). За ним, до неї входять такі складники: 1) матеріальний (пам'ятники культури, меморіальні місця, назви вулиць та будинків, культурні інституції); 2) нормативний (адміністративні та юридичні механізми); 3) символічний (медіаобрази, терміни, наративи, місця та культурні практики). Таку структуру вчений розуміє як чинний «життєвий фон», вбудований в наше повсякдення, в наше життєве середовище. З цих позицій спробуємо охарактеризувати вінницький досвід.

Логічно почати з нормативно-правової площини. Базовими для оновлення меморіальної культури були спочатку декомунізаційні закони квітня 2015 р., на яких ґрунтувалася і розгорталася діяльність громадськості та суспільних інституцій. З них найбільш резонансним став Закон «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та заборону використання їх символіки». УІНП розробив спеціальні рекомендації, а на місцях створювались спеціальні консультативні органи, зокрема, при Вінницькій міськраді – Рада з питань історії, культурної спадщини та топоніміки (06.10.2016 р.), яка готувала експертизи і пропозиції по декомунізації для місцевої влади. Після повномасштабного вторгнення ініціативна група вінницьких істориків, не дочекаючись спеціальних рішень на державному рівні, запропонувала містянам програмну ідею «вікна можливостей» в умовах зламу настроїв на користь відновлення національної ідентичності [2]. Цей перелом засвідчив, по-перше, готовність громадян до вилучення старих і сприйняття нових урбанізмів, зокрема, які донедавна сприймалися як контроверсійні. По-друге, зросла громадянська активність та ініціативність містян у пропонуванні варіантів топонімів і меморіалізаційних практик, стало формуватися нове бачення міського простору, його переосмислення. По-третє, набуло суспільної артикуляції проблемне питання щодо усунення радянських монументів, доля яких не була вирішена на декомунізаційному етапі.

Набуття чинності Законів України «Про дерадянізацію законодавства України» від 7 травня 2022 р. та «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії» від 21 березня 2023 р. легітимізувало

громадські ініціативи, правлячи за основу складних рішень у справі деконструкції радянського і вироблення ідей та проектів сучасної меморіалізації.

Деколонізаційні практики 2022 р. значною мірою базувалася на досвіді декомунізації та сформульованих тоді принципах перейменування [5]. Завдяки послідовній діяльності істориків цей період оновлення топоніміки набув виразних особливостей: 1) акцентування на маркерах регіональності і локальності (вінницьзнавства і поділлєзнавства); 2) оприявлення в міському просторі імен знакових для української історії представників нетитульної нації (зокрема, кримських татар, євреїв, чехів тощо); 3) застереження від прямолінійно-огульної відмови від етно-російських прізвищ (з'явилися топоніми на честь Надії Суровцової, Миколи Костомарова, Василя Сильвестрова); 4) простеження за допомогою міської карти європейського минулого вінничан і їх ціннісного вибору; 5) вшанування загиблих Героїв при збереженні збалансованості в пам'яттєвому полі мілітарно-героїчного сегменту з суспільно-політичними, релігійно-конфесійними, етно-культурними маркерами ментальної карти міста. Упродовж 2022 р. було перейменовано 204 міських урбаноніми (86 назв), із них понад половина – 108 урбанонімів (45 назв) – отримали назви, що стосувалися історії та культури подільського краю. Розуміючи, що міська громада прихильніше поставиться до впізнаваних українських імен, історики намагались уникнути радянської практики тиражування лише певних імен, тепер уже українського пантеону. Водночас розуміли, що потрібно зберегти вписаність міста в український культурний та символічний простір [6, с. 35–36].

У монументальній матеріальній складовій міста за 2014-2025 рр. відбулися значні і знакові зміни, що виразилося, з одного боку, у послідовному завершенні дерадянїзації важливих міських просторів (Європейської площі і Центрального міського парку ім. М. Леонтовича) та організації нових місць пам'яті (Майдан Небесної Сотні; площа Шевченка; меморіальні алеї і квартали на Сабарівському цвинтарі, майданчики шани на пришкільних територіях), з іншого.

«Кейс» Європейської площі виявився центральним і промовистим у сенсі вироблення нової меморіальної культури, в ньому віддзеркалився поступ громадянського дорослішання міської громади й віднайдення нею власної локальної ідентичності на противагу пострадянській амбівалентності [4]. Цей поступ можна простежити за такими подіями і комеморативними практиками: 1) перейменування скверу Козицького на знак солідаризації з ідеями Євромайдану (2013) і визначення одного з перших місць шани – залізної прямокутної конструкції з банерною площиною, на якій помістили фото усіх 107 Героїв Небесної Сотні. Центральною була постать вінничанина Максима Шимка (лютий 2014); 2) встановлення поруч з радянським монументом Слави першого стаціонарного меморіального знаку «Сокіл» на честь героїв Небесної Сотні (арх.

О. Рекута та В. Головащенко) (22 січня 2015); 3) доповнення його мультимедійною Стелою пам'яті на честь загиблих в АТО у День Державного прапора (23 серпня 2015); 4) виправлення маркерів Великої Вітчизняної на дати Другої світової війни (2016); 5) використання радянських коммеморативів з переакцентуванням на національній символіці і атрибутиці (до 2022); 6) демонтаж центральної групи (трьох символічних солдатів) Меморіалу Слави (2022) і передислокація пам'ятника до історико-меморіального комплексу пам'яті жертв тоталітаризму, що був утворений 15 липня 2011 р. на території колишньої польової ставки Гітлера «Вервольф» як філія Вінницького обласного краєзнавчого музею; 7) архівно-документальне уточнення фахівцями Музею Вінниці поховань на площі і проведення їх ексгумації спеціалістами львівського меморіально-пошукового центру «Доля» (2023) [10]; 8) перепоховання згодом останків 106 учасників Другої світової війни на оновленому Меморіалі борців із нацизмом на вул. Київській, куди перемістили й металеві таблиці з іменами полеглих (2023); 9) перенесення первинного меморіалу Небесній Сотні та героям АТО/ООС у центр міста, на площу Шевченка (2023); 10) реновація звільненої від тоталітарного спадку Європейської площі як зони Міського парку. Знаково, що Вінниця першою з обласних центрів повністю очистила простір у середмісті від маркерів тоталітарного комуністичного режиму.

Одним з результатів декомунізації у місті було перейменування у 2020 р. ЦПКів ім. Горького на Центральний міський парк ім. М. Леонтовича. Відтоді кілька разів ставилося питання про усунення в його осерді пам'ятника Горькому. Завдяки масовій підтримці нової петиції стосовно демонтажу в середині квітня 2022 р. «буревісник революції» був депортований на Ставку. Спустілий постамент був розібраний, а 1 жовтня 2024 р. на його місці встановлений пам'ятник Миколі Леонтовичу, що був переданий нашому місту з Покровська на тимчасове зберігання через воєнну загрозу.

27 лютого 2014 р., згідно з рішенням Вінницької міської ради, площа Театральна була названа Майданом Небесної Сотні, на честь загиблих Героїв – учасників Революції гідності. 2017 р. була встановлена меморіальна дошка героям Революції гідності, водночас закріплено місце пам'яті вінницького майдану 2013-2014 рр. На початку 2018 р., зусиллями БФ «Пам'яті Небесної Сотні» та БФ «Подільська Громада» на площі була встановлена бронзова скульптурна композиція «Дерево Свободи» – пам'ятний знак Героям Небесної Сотні (автор – Б. Данилюк).

Під впливом вимог громадян на Музейній площі 9 березня 2014 р. був відкритий пам'ятник Тарасу Шевченку (автори – А. Гайдамака, В. Цісарик), відповідно, і площа отримала його ім'я. Поруч, на території кафедрального собору Преображення Господнього ПЦУ 22 лютого 2020 р. було відкрито Дошку Пам'яті загиблих в АТО/ООС воїнів Вінниччини. Акт меморіалізації приурочили п'ятим роковинам пам'яті

загиблих у ході прориву котла з-під Дебальцевого. Дошка скомпонована із п'яти гранітних елементів. На центральній зображено Господа, до якого по «небесних сходах» здіймаються постаті полеглих героїв, а під ними – побратим у скорботному поклоні з прапором України на фоні золотого колосся. На інших парних елементах, обабіч від центрального, викарбувані імена полеглих подолян, на момент відкриття їх було 255 [7, с. 292–293].

Після розгортання повномасштабного вторгнення 2022 р. площу Шевченка стали використовувати для проведення офіційних масових пам'ятних ритуалів у День незалежності, День героїв, День захисників і захисниць України тощо. З 2023 р. вона набула статусу головного меморіального комплексу.

Водночас треба підкреслити, що в багатьох випадках дається взнаки стара радянська меморіальна культура. Пройшовши через етап ранньої декомунізації (своєрідного пострадянського меморіального секонд-хенду: перефарбувати, замінити атрибут/символ; встановити ширму), радянська мнемоніка продовжує оприсутнюватися в пам'яттєвих практиках типовими артефактами: надгробки / стели з чорно-сірого граніту чи мармуру; фотостенди (як дошки пошани), фотоалеї портретів або погрудь. Складно підважується усталений стереотип меморіалу, набутий від радянського, основними вимогами якого були великий розмір, патетична героїка або віктимна скорботність; натомість усі інші варіанти сприймаються як принизливі, недостойні пам'яті, зневажають подвиг героїв [8, с. 147].

Так, традиція встановлення меморіальної дошки (на фасаді навчального закладу, будинку культури) на честь загиблого, стихійно й досить масово актуалізована ще на початках АТО у 2014 р., стала пролонгацією і наслідуванням радянських стандартів як прийнятного варіанта шанування, з її незмінними і дещо модифікованими атрибутами: гравіюваний портрет супроводжений датами й меморіальним текстом, слоганом, позивним, а також емблемою, шевроном, орденом, прапором, квітками гвоздики тощо. Кількість загиблих за роки повномасштабної війни зросла в рази, відтак наслідування цієї меморіальної практики перетворює фасади шкіл у некропольні стіни, з відповідним навантаженням і меседжем учням. Аби не продовжувати цю тенденцію, у травні 2023 р. був введений архітектурний міні-конкурс ідей пам'ятного знаку для вшанування українських героїв. Головна ідея нових меморіалів – утвердження життя, про що ясно й категорично висловилася мати героя-азовця Романа Колмикова (18.09.2001–16.03.2022) Вікторія: «Пам'ятний знак не має містити жодної мілітарики (мечі, автомати, танки, інша зброя) чи знаків смерті, чи травматичності (руїни, могили). Мій син загинув за щасливе життя, що і має стверджувати пам'ятний знак». Перше місце посів проєкт колективу Укрбудпроектреставрація UBPR із Вінниці (авт. – Є. Совінський, М. Барсукова, Л. Невольяк). Використання глянцевої поверхні посутне – вона візуалізує діалог між героями і учнями,

уможливорює ментальний контакт. Лаконічна панель з іменами загиблих та власне віддзеркалення перетинаються, спонукають до роздумів про цінності і вартість життя. Пам'ятні знаки на території школи – це про необхідність плекати національну свідомість, тривкість міжгенераційної пам'яті. Вони створені з граніту (символізує незламність та силу українського народу), дзеркально відполірована металева поверхня нагадує про зв'язок між минулим і теперішнім. Звернення від Григорія Сковороди: «Пізнай самого себе...», – створює відчуття спадковості поколінь і нагадує про важливість власної ролі у збереженні цінностей. Дзеркало символізує те, що їхня пам'ять, як і відображення, є невід'ємною частиною сьогодення і завжди поруч. Меморіальні знаки встановлені на подвір'ях більшості Вінницьких ліцеїв. Вони встановлені в різних місцях, по-різному включають довкілля, у кожному дворі створюють свою атмосферу і уможливають власні образи і мережі пам'яті. Такі естетичні і символічні пам'ятні знаки забезпечують нетравматичний досвід знайомства з історією, що особливо важливо на території школи. Не випадково, Національна спілка архітекторів України визнала Вінницький проєкт пам'ятного знаку в просторі навчального закладу одним з найкращих у конкурсі 2024 р.

Важливим місцем колективної пам'яті триваючої війни стали військові поховання, які є не лише місцем вічного спочинку, а й символом мужності, в ньому відображається як загальнонаціональне, так і локальне в культурі пам'ятання. З 21 жовтня по 20 грудня 2024 р. за ініціативою Департаменту архітектури проведений спеціальний Всеукраїнський відкритий архітектурний бліц-конкурс на кращу ідею архетипу надмогильного знаку в кварталі військових поховань на кладовищі «Сабарів. За наслідками конкурсу, були відзначені три проєкти: 1) «Вічність у формі – пам'ять у серці» М. Ткачика (основне тло надгробків пропонувалося у вигляді стилізованого козацького хреста із тризубом, додаткові символи варіюються відповідно до конфесії, зберігаючи єдину форму кам'яної основи. На кожному розміщуватиметься унікальний QR-код з фото, життєвими моментами та історіями про військового); 2) мінімалістично-аскетичний моноліт С. Адаменка (з бетону з акцентною вставкою граніту, яка підкреслює міцність, стійкість, а смуток передається вертикальними рваними лініями, що скидаються на краплі дощу); 3) «Ідентичність важлива» В. Головащенко (окрім імені, позивного, персональної інформації, зображення на мідній круглій табличці символіки підрозділу, де служив загиблий). Після висновків журі проєкти були доступні публічному обговоренню, заохочуючи до спільної пропозиції не лише родини загиблих, а й громадськість в цілому.

Важливими творцями наративів пам'яті стали музеї, насамперед Музей Вінниці, а також відокремлений підрозділ Вінницького обласного краєзнавчого музею «Музей Мужніх», створений за рішенням Вінницької міськради від 29 жовтня 2020 р.). Музей Мужніх оперативно зреагував на повномасштабне вторгнення,

згорнувши стаціонарну експозицію, і перейшов у формат тимчасових тематичних виставок: «Герої не вмирають», «України щит», «Герої мого краю. Азов», «Кривавий бій під Терновими Подами» тощо [3]. 9 березня 2023 р. в академічній залі ВОКМ відбулось відкриття виставки «Азов. Янголи Маріуполя». Місія виставки – розповісти суспільству про оборону і облогу м. Маріуполя, подвиг його захисників і вшанувати пам'ять полеглих за Україну під час тих подій. На виставці було представлено інформацію про 183 бійців полку «Азов», зібрані їхні портрети і біографії.

Фахівці «Музею Мужніх» продовжують комплектувати фондову збірку артефактами війни, спілкуються із родинами полеглих героїв, фіксують їхні життєписи і формують меморіальні комплекси для майбутніх експозицій, записують відео інтерв'ю зі спогадами і розповідями про них, знімають роботу волонтерських центрів та окремих волонтерів, діяльність яких спрямована на допомогу українському війську. Спільними зусиллями українці не лише усталюють історичні наративи, закріплюють священні символи у власній національній історії, не зважаючи на чийсь владні накази й заборони, не потребуючи шукати якісь обхідні шляхи й компроміси, як це здебільш бувало впродовж минулого століття, коли політики залежали від чужої панівної ідеології, цензури і тиску.

«Російсько-українська війна вже кардинально змінила свідомість українців, їхню тожсамість, і цей досвід треба пильно осмислювати та не дати його закамуюфлювати чи знецінити, – пише Віра Агеева. – Закарбовувати в пам'яті те, що з нами відбувається, як ми змінюємося, відрізняємося від себе вчорашніх, від себе на тому, мирному, березі, надзвичайно важливо, аби не запанувала ота згубна хибна свідомість. Адже формування тожсамости, структурування спогадів у якусь цілісну історію, з якою себе ідентифікуємо, потребує наративности, зв'язної розповіді» [1, с. 294].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева В. Проти культурної амнезії. К.: Віхола, 2025.
2. Вінницькі історики звернулись до містян з приводу деколонізації // Історична правда. 2022. 31 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2022/03/31/161142/>
3. Войнаровський А. В., Войнаровська Т. О., Гордієнко О. Меморіалізація російсько-української війни у діяльності відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею // Російська агресія проти України (2014–2025). Метапростори війни. Монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2025. 190 с. С.174–181.
4. Жмуд Н., Гребеньова В. Радянська ідентичність у соціокультурному просторі Вінниччини крізь призму культурного ландшафту (за результатами польових досліджень) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету

- імені Михайла Коцюбинського. Збірник наукових праць. Вінниця, 2021. Вип. 38. С. 91-97. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-38-90-97>
5. Кароева Т. З досвіду робочої групи щодо "декомунізації" публічного міського простору Вінниці: погляд історика // Місто: історія, культура, суспільство. 2017. Вип. 2. С. 196–206. DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2017.02.196>
  6. Кароева Т. Р., Коляструк О. А. Інфраструктура пам'яті в деколонізаційних процесах: Вінницький досвід //Актуальні питання пам'яткоохоронної діяльності в контексті соціоекономічного відновлення України: Зб. наук. ст. та тез наук. повід. за матеріалами Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 27.05.2025 р. К.: ІК НАМ України, 2025. С.35–40.
  7. Книга пам'яті полеглих за Україну. Вінницька область. Книга 1. 18.02.2014 – 23.02.2022: Вінничани, які загинули у боротьбі за суверенітет України: учасники Революції Гідності та російсько-української війни / заг. ред. і упоряд. Коляструк О. А. , Войнаровський А. В. та ін. Вінниця : Вінницька обласна друкарня, 2023. С. 292–293.
  8. Коляструк О. А. Як радянське впливає на сучасне пам'ятствотворення // Війна, наука та емоції: від інтерв'ю до пам'ятствотворення : Матеріали міжнародної конференції, 21 – 22 лютого 2025 р. Київ-Чернігів, 2025.
  9. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала. К. : КМ Academia, 1999. 29 с. С.7, 3.
  10. Меморіал Слави: простір (не)пам'яті. У Вінниці презентували результати пошуково-ексгумаційного дослідження на площі Європейській. URL: <https://www.vmr.gov.ua/memorial-slavy-prostir-ne-pam-iati-u-vinnytsi-prezentuvaly-rezultaty-poshukovo-ekshumatsiinoho-doslidzhennia-na-ploshchi-ievropeiskii>
  11. Петрова І. Інфраструктура пам'яті в контексті деколонізаційних процесів: погляд J. Vach //Актуальні питання пам'яткоохоронної діяльності в контексті соціоекономічного відновлення України : Зб. наук. ст. та тез наук. повід. за матеріалами Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції 27.05.2025 р.. К.: ІК НАМ України, 2025. С. 72–74.

Діана Жмуцька

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА СУЧАСНОСТІ ТА ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯКУШИНЕЦЬКОЇ ТА ЛУКА-МЕЛЕШКІВСЬКОЇ ГРОМАД

Анотація. *Волонтерський рух на Поділлі демонструє неймовірну згуртованість та патріотизм місцевих громад, які щодня підтримують українських захисників через збори коштів, продуктів, техніки та маскувальних сіток. Приклади Якушинецької громади, села Щітки та діяльності фонду «Авангард» свідчать про те, що волонтерство стало невід'ємною частиною життя регіону та важливою складовою тилу для фронту. Така активність формує культуру взаємопідтримки, зміцнює дух українців і наближає перемогу.*

Ключові слова: *волонтер, допомога, сучасність, кошти, підтримка, війна, військові, єдність.*

Diana Zhmutska

THE CONTEMPORARY RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AND VOLUNTEER ACTIVITIES OF THE YAKUSHYNETSKA AND LUKA- MELESHKIVSKA COMMUNITIES

Abstract. *The volunteer movement in Podillia demonstrates the incredible unity and patriotism of local communities, which support Ukrainian defenders every day through fundraising, products, equipment, and camouflage nets. The examples of the Yakushynets community, the village of Shchytky, and the activities of the Avangard Foundation demonstrate that volunteering has become an integral part of the life of the region and an important component of the rear for the front. Such activity forms a culture of mutual support, strengthens the spirit of Ukrainians, and brings victory closer.*

Keywords: *volunteer, help, modernity, funds, support, war, military, unity.*

Поділля – край із щирими серцями, де люди здавна вміють підтримувати й допомагати одне одному. У часи випробувань подоляни завжди об'єднувалися задля спільної мети – врятувати, подати руку допомоги. Ще з козацьких часів тут шанували взаємодопомогу, підтримували вдів, сиріт, поранених воїнів. [1, с. 4] Ця моральна спадщина передалася наступним поколінням і стала основою сучасного волонтерського руху. Сьогодні волонтерство на Поділлі набуло нового змісту та масштабу. Воно стало символом людяності, згуртованості й невтомної праці задля спільного блага.

У часи випробувань – війни, економічних труднощів та суспільних викликів – подільські волонтери демонструють приклад

справжнього патріотизму. Вони об'єднують зусилля, щоб підтримати українських воїнів, допомогти переселенцям, забезпечити потреби лікарень, шкіл і дитячих закладів. Завдяки активній позиції мешканців Поділля, добротність перетворилася на щоденну справу честі – доказ того, що навіть у найтемніші часи світло людського серця здатне змінювати світ навколо.

Особливо сьогодні вагомий внесок у розвиток волонтерського руху на Поділлі належить територіальним громадам. Саме вони стали тим осередком єдності, де люди щоденно об'єднують свої сили, щоб допомагати армії, переселенцям, лікарням, школам. У кожному селі, у кожній громаді знайдуться ті, хто не залишається осторонь – шиє, варить, плете, збирає, підтримує словом і ділом. Це не просто волонтерство – це щира любов до Батьківщини, що проявляється у конкретних вчинках.

Яскравим прикладом такої згуртованості є Якушинецька територіальна громада. Її жителі не вперше збирають допомогу для українських захисників, розуміючи, наскільки важливо тримати міцний тил. Цього разу знову було передано на фронт чималу партію необхідних речей: «сухі борщі» й каші в реторт-пакетах, маскувальні сітки, смалець, варення, каву, чай, мило, розігрівачі грілки для рук, шкарпетки та солодоці. Частину цих речей зібрали учні та батьки Якушинецького ліцею, які з великою любов'ю долучилися до доброї справи. [2, с. 1]

Такі приклади свідчать, що волонтерство стало невід'ємною частиною життя громади. Люди не чекають наказів чи вказівок – вони діють із власної ініціативи, розуміючи, що кожен внесок, навіть найменший, має велике значення для спільної перемоги. Для когось це приготування домашніх страв, для когось – виготовлення окопних свічок чи плетіння маскувальних сіток. Кожен робить те, що вміє найкраще.

Близько дев'яноста жителів громади від початку повномасштабного вторгнення регулярно долучаються до донатів на підтримку воїнів-земляків. Загалом від початку великої війни колективом громади було зібрано понад 2 мільйони 290 тисяч гривень. [3, с. 2]

Лише у 2024 році вдалося акумулювати понад 2 мільйони гривень, які витрачалися виключно на конкретні запити від військових Якушинецької громади. [3, с. 2]

За ці кошти волонтери придбали й передали нашим захисникам:

- 6 тепловізорів – на суму 394 тисячі гривень;
- ремонт 10 автомобілів – 162,4 тисячі гривень;
- необхідні матеріали та прилади – 512 тисяч гривень;
- 1 дрон – 40 тисяч гривень;
- мобільну лазню – 55,5 тисячі гривень;
- 5 електростанцій EcoFlow – 278,5 тисячі гривень;
- 10 спеціалізованих рацій – 197 тисяч гривень;

зарядний пристрій Bandera Power – 50 тисяч гривень;
генератори – 146 тисяч гривень;
засіб радіоелектронної боротьби (РЕБ) – 45 тисяч
гривень;
комплект Starlink – 41 тисяча гривень;
допомога у закритті зборів на 4 автівки – 120 тисяч
гривень.

Окрім цього, з бюджету Якушинецької територіальної громади було виділено 564 тисячі гривень на придбання станції радіоелектронної боротьби та іншого важливого обладнання для військових. [3, с. 2]

Не менш натхненними є ініціативи мешканців села Щітки, Лука-Мелешківської громади, які поєднують традиції волонтерства з розвитком культури та самодіяльності.

– Це якраз ті заходи, які спрямовані на розвиток та популяризацію культури у громаді, – розповідають аматори сцени. – Адже тепер культура як ніколи на часі. Ми мусимо зберігати і розвивати те, що маємо. Ми, на щастя, маємо можливість вільно працювати і творити. Маємо зберегти нашу культуру, примножувати і розвивати її. Це наш обов'язок. [4, с. 3]

Окрім культурного напрямку, мешканці Щіток активно підтримують і наших воїнів. Вони організовують збір коштів та продуктів для фронту, готують їжу та передають вантажі на передову. Особливу увагу приділяють солодошам, консервації, овочам та засобам гігієни для бійців, що проходять лікування у місцевих шпиталях. Місцеві господині не просто збирають харчі, а й власноруч ліплять вареники й пельмені, випікають пироги та пампушки, готують голубці, налисники та інші страви – аби нагадати воїнам тепло рідної домівки. [4, с. 3]

Ще однією важливою ініціативою тут стало плетіння маскувальних сіток. Маскувальні полотна місцеві волонтерки плетуть уже декілька років, розуміючи, що для армії це витратний і завжди потрібний матеріал. Сітками вкривають окопи, маскують техніку й людей. За кілька годин звичайна сітка та стрічки тканини у жіночих руках стають «павутиною захисту» для сотень українських військових. Нині вдалося сплести понад 40 маскувальних сіток різних розмірів та кольорів. [4, с. 3]

Черга на ці вироби чимала, на тижні вперед, проте для тих воїнів, хто на передовій, дівчата стараються відправляти сітки поза чергою. Головне правило волонтерок зі Щіток – плести з добрими помислами та побажаннями бійцям повернутися живими і неушкодженими. Маскувальні полотна обов'язково плетуть під українські пісні, надаючи роботі особливого духу та енергії.

– Нас об'єднала одна спільна справа — щире бажання допомагати українським військовим, – розповідає очільниця закладу культури Надія Мусяйчук. – Спочатку маскувальні полотна плели з того, що було під руками: одні різали, інші в'язали. Відтоді така

робота почала набирати обертів. Працівники та волонтерки працюють за наявності часу, але в усіх уже давно «сіткозалежність». Кожен плете за певними правилами, проте на свій лад, тому сітки мають унікальні візерунки й ніколи не повторюються. [4, с. 4]

За кількістю волонтерської допомоги не відстає і Хмельниччина. В даному регіоні ініціатива волонтерів просто вражає і показує, що допомога може бути різною: від придбання автомобілів – до забезпечення технікою, обладнанням та навіть дрібними, але важливими речами для повсякденного життя на фронті. Сергій Варанчук, що працює пожежником, в цьому регіоні, каже: *«Кожна автівка, кожен переданий прилад чи комплект речей – це частина великої ланки підтримки, що допомагає захисникам виконувати свої завдання, рятує життя та піднімає бойовий дух».* [5, с. 1]

Варто зазначити, що хмельницькі волонтери працюють у тісній взаємодії з місцевими громадами, підприємцями та небайдужими мешканцями. Разом вони організують збір коштів, закупівлю необхідного обладнання, його транспортування та передачу безпосередньо на фронт. Такі дії охоплюють не лише великі технічні проекти, а й щоденні потреби військових – від продуктів харчування, одягу та медикаментів до тепловізорів, дронів та систем зв'язку.

Прикладом масштабності та організованості роботи фонду «Авангард» є той факт, що з початку повномасштабного вторгнення ними було передано на потреби ЗСУ майже триста автомобілів, серед яких легкові, вантажні, спецтехніка та навіть мобільні лабораторії. Кожен транспортний засіб проходить технічне обслуговування та адаптацію під потреби військових, що гарантує його безпечну й ефективну роботу на передовій. [5, с. 1]

Не менш важливою складовою волонтерської діяльності є навчальна та просвітницька робота. Долучаються студенти, школярі та молодь – вони допомагають у зборі коштів, плетінні маскувальних сіток, виготовленні оковних свічок та інших необхідних речей. Таким чином формується справжнє покоління громадян, які з дитинства розуміють важливість взаємопідтримки та патріотизму.

Волонтерський рух на Поділлі не обмежується окремими громадами чи фондами. Це ціла мережа людей та організацій, що щодня працюють для спільної мети – допомоги тим, хто боронить країну. Завдяки їхній діяльності армія отримує все необхідне, а цивільні відчувають свою причетність до наближення перемоги.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Death on the battlefield (2001Y2011): Implications for the future of combat casualty care
2. https://rada.info/upload/users_files/21728243/03b3b43e4df80962b4849fbe9007365a.pdf
3. https://rada.info/upload/users_files/21728243/e7713402d7551b602a66c1fb6c12af8c.pdf

4. https://rada.info/upload/users_files/21728243/1e610a099284a16807d2bc2a1900cd75.pdf
5. <https://33kanal.com/news/304343.html>

Олександр Неприцький

РОЗВИТОК ІТ-СФЕРИ ВІННИЧЧИНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті проаналізовано динаміку розвитку ІТ-галузі Вінницької області протягом перших трьох років повномасштабної російсько-української війни. Розглянуто тенденції зміни кількості юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців у сфері інформаційних технологій, а також фактори, що вплинули на розвиток регіонального ІТ-ринку, зокрема релокацію підприємств. Зроблено висновок, що ІТ-сектор Вінниччини демонстрував стійке зростання, зберігаючи тенденції, закладені до 2022 року, попри воєнні виклики.

Ключові слова: ІТ-ринок, Вінницька область, регіональний розвиток, релокація бізнесу, цифрова економіка, ІТ-компанії, війна.

Oleksandr Nepritskyi

DEVELOPMENT OF THE IT SPHERE OF VINNYCH REGION DURING THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract. The article analyses the dynamics of the IT sector development in the Vinnytsia region during the first three years of the full-scale Russian–Ukrainian war. It examines changes in the number of legal entities and individual entrepreneurs in the IT industry, as well as factors influencing regional IT market growth, particularly business relocation. The study concludes that the Vinnytsia IT sector maintained steady growth, continuing pre-war trends despite wartime challenges.

Key words: IT market, Vinnytsia region, regional development, business relocation, digital economy, IT companies, war.

ІТ-ринок Вінницької області був і залишається меншим порівняно з Києвом чи Львовом, але він активно розвивався протягом перших двох деkad XXI століття, пропонуючи робочі місця та послуги в галузі розробки програмного забезпечення, кібербезпеки та веб-розробки. Хоча частка вінницького ІТ-бізнесу в період повномасштабного вторгнення становила, за різними даними, лише близько 3% [1, с.139; 2] від загальноукраїнського обсягу, Вінниця увійшла у ТОП-3 найкомфортніших міст для айтшників за рейтингом проекту DOU, який був опублікований у лютому 2021 року [3]. А в 2025 році повідомлялося, що разом із Києвом, Львовом, Дніпром та Одесою

увійшла у ТОП-5 українських міст, де відкрилися найбільші ІТ-компанії країни [4].

Значення ІТ-ринку України в регіональному розвитку вивчали такі українські вчені як І. та А. Шевчуки [1], Ю. Гайда та Н. Верета [5] і багато інших. Регіональні дослідження ІТ-сфери Вінниччини проводилися щороку ІТ-Асоціацією Вінниці, починаючи з 2021 року. Аналіз 2021 року базувався на даних опитування ІТ-компаній Вінницької області та анонімного онлайн-опитування ІТ-фахівців. З метою отримання найбільш повної та достовірної інформації про ІТ-галузь у Вінниці, вона була оброблена та поєднана з раніше зібраною статистичною інформацією з відкритих джерел [1]. Дослідження 2024 року теж передбачало виконання двох дослідницьких модулів: збір загальних статистичних даних з відкритих джерел та анонімні анкетування онлайн ІТ-спеціалістів Вінниці, а також керівників HR департаментів компаній, представлених у м. Вінниця [2].

Мета даного дослідження полягає у вивченні динаміки розвитку ІТ-галузі Вінниччини, напередодні та впродовж перших трьох років повномасштабної російсько-української війни.

Напередодні повномасштабного російського вторгнення Україна характеризувалася зростанням обсягів виробництва та реалізації ІТ-продукції, і бізнес на Вінниччині розвивався відповідно до загальних трендів. У Вінницькій області спостерігався приріст обсягів виробництва та реалізації ІТ-продукції (товарів і послуг). У 2020 році ІТ-підприємства Вінниці виробили та реалізували ІТ-продукції на суму майже 5 млн грн, що на 290% більше, ніж було у 2015 році. Проте, якщо оцінити внесок Вінницької області в загальний обсяг виробництва, то станом на 2020 він дорівнював 2,5% від загальної кількості продукції реалізованої ІТ-підприємствами України, що в абсолютних цифрах становило майже 150 млн грн. За 6 років навіть спостерігалось незначене зниження загальної частки області на 0,3% [6, с. 10].

За інформацією Головного управління статистики у Вінницькій області щодо кількості зареєстрованих станом на 1 жовтня 2021 року у Вінницькій області згідно з КВЕД-2010: 58.21, 58.29, 62.01 62.02, 62.03, 62.09, 63.11, 63.99, 70.22, 74.10 налічується загалом 475 юридичних осіб. Трійку лідерів за популярністю КВЕД очолювали: комп'ютерне програмування; бізнес-консалтинг; надання інших інформаційних послуг [6, с.12].

Вінницька область у 2019-2021 роках за кількістю ІТ-ФОПів посідала 7 місце серед усіх областей України. Кількість ІТ-фахівців у Вінницькій області, зареєстрованих як ФОП у 2020 році, становила 6423 особи проти 3403 осіб у 2015 році (ріст майже на 89%). Цікаво, що загальна кількість ФОПів у Вінницькій області на той час зменшувалася, а кількість ІТ-ФОПів мала довгострокову тенденцію до зростання [6, с. 13–14].

В 2022 році ІТ-галузь Вінниччини налічувала 341 юридичну особу і 9428 ФОПів, у 2023 році – 357 юридичних осіб і 10010 ФОПів, в 2024 – 644 юридичних особи і 9775 ФОПів [7, с. 6].

Напередодні повномасштабного вторгнення ІТ-ринок Вінниччини становив дещо менше 3% від загальноукраїнського обсягу, при тому, що Київ займав майже половину ІТ-ніші, Вінницю також випереджали Харків, Львів, Дніпро Одеса. Частка Вінниччини у виробництві ІТ-продукту чітко корелюється із часткою ІТ-фахівців, що проживали на території регіону: 2021 р. – 2,7%, 2022 р. – 4,6%, 2023 р. – 3,3%, 2024 р. – 3,4% [7, с. 7]. До Вінниці з різних регіонів України протягом 2022–2024 рр. перемістилися 414 підприємств [8]. Відсоток підприємств ІТ-галузі, які релокувалися в масштабах всієї України становив 2,2% у 2024 році і ще менший відсоток у 2023 [9]. Тому, можемо припустити, що релокація підприємств ІТ-сфери до Вінниччини не мала вирішального впливу на розвиток галузі в регіоні.

Отже, протягом як всього періоду російсько-української війни, так і під час перших трьох років повномасштабного вторгнення, ІТ-ринок Вінниччини зростав, що було продовженням загальнонаціональних трендів. Релокація підприємств мала певний вплив на розвитку галузі в регіоні, але цей вплив не можна назвати визначальним.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шевчук І. Б., Шевчук А. В. Структурно-динамічний аналіз ІТ-ринку України: виклики сьогодення. *Бізнес Інформ*. 2024. №3. С. 136–145. <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2024-3-136-145>
2. Одна з найбільших ІТ-спільнот в Україні, де 90% фахівців — технічні. Огляд ринку праці Вінниці 2023. *DOU*. 12 жовтня 2023. Режим доступу: <https://dou.ua/lenta/articles/it-market-vinnysia-2023/>
3. Сергій Моргунов: "Вінницький національний технічний університет співпрацюватиме з міжнародною ІТ-компанією GlobalLogic". *ВІТА ТБ*. 12.10.2021. Режим доступу: <https://vitatv.com.ua/misto/serhiy-morhunov-vinnyskyu-natsionalnyy>
4. Вінниця у ТОП-5 українських міст, де відкрили найбільші ІТ-компанії країни. *ВІТА ТБ*. 11.08.2025. Режим доступу: <https://vitatv.com.ua/novyny-kompaniy/vinnysya-u-top-5-ukrayinskykh-mist>
5. Гайда Ю., Верета Н. Проблеми та перспективи розвитку ІТ-індустрії в Україні під час воєнного стану і повоєнного відновлення економіки. *Економічний аналіз*. 2024. Том 34. № 1. С. 315–325. DOI: <https://doi.org/10.35774/econa2024.01.315>
6. IT VN RESEARCH 2021. The first comprehensive study of the IT industry of Vinnytsia. Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/17kO_A2AxvFV9ltF5cC3HgSK6jICXOM/view
7. IT VN RESEARCH 2024. Нові правила ІТ ринку. Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/1iJidaylGKgux_pbz4IAZgdZ5jTaaRcoe/view

8. У Вінниці створено майже 2 тисячі робочих місць завдяки релокації бізнесу. Суспільне Вінниця. 5 січня 2025. Режим доступу: <https://suspiine.media/vinnitsia/917083-u-vinnici-stvoreno-majze-2-tisaci-robocih-misc-zavdaki-relokacii-biznesu/>
9. Понад 200 IT-компаній змінили адресу реєстрації у 2024 році: куди найчастіше переїжджав бізнес. Dev.ua 10 лютого 2025. Режим доступу: https://dev.ua/news/ponad-200-it-kompanii-zminyly-adresu-reiestratsii-u-2024-rotsi-kudy-naichastishe-pereizhdzhav-biznes-1739171304?utm_source=chatgpt.com

Анна Полякова

ОСВІТНЯ РОЛЬ КЗ «МУЗЕЙ ВІННИЦІ» У ФОРМУВАННІ ЛОКАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

Анотація. Досліджено форми та методи освітньої діяльності КЗ «Музей Вінниця», спрямовані на учнівську молодь. Проаналізовано роль музею як інституції пам'яті у процесах деколонізації та формування стійкої проукраїнської локальної ідентичності вінничан. Доведено, що використання інтерактивних та критично-осмислювальних методів є ключовим у перетворенні споживача історії на її активного носія, що критично важливо в умовах російсько-української війни.

Ключові слова: локальна ідентичність, Музей Вінниця, музейна педагогіка, деколонізація, учнівська молодь, Вінниччина.

Anna Polyakova

THE EDUCATIONAL ROLE OF THE VINNITSA MUSEUM IN FORMING THE LOCAL IDENTITY OF STUDENTS

Abstract. The article explores the forms and methods of educational activities implemented by the Communal Institution «Vinnytsia Museum» aimed at school students. The role of the museum as an institution of memory in the processes of decolonization and the formation of a stable pro-Ukrainian local identity among Vinnytsia residents is analyzed. It is proven that the use of interactive and critically reflective methods is essential in transforming the consumer of history into its active carrier, which is critically important during the Russian-Ukrainian war.

Keywords: local identity, Vinnytsia Museum, museum pedagogy, decolonisation, schoolchildren, Vinnytsia region.

У контексті повномасштабної російської агресії та тривалого процесу деколонізації, що становить один із провідних напрямів сучасного історичного дослідження Вінниччини, особливої актуальності набуває питання збереження й утвердження

національної ідентичності. Важливо підкреслити, що невід'ємною складовою цього процесу є формування стійкої локальної ідентичності, тісно пов'язаної з національним нарративом. У цьому контексті музеї постають як ключові інституції пам'яті та культури, які відіграють визначальну роль у трансляції історичної правди, формуванні ціннісних орієнтирів молодого покоління та зміцненні національної самосвідомості. Комунальний заклад «Музей Вінниці» був створений як сучасний комплексний культурно-освітній та науково-дослідний заклад, який, згідно з його Науковою концепцією, має на меті не лише збереження, а й осмислення, промоцію та актуалізацію локальної історії міста у контексті українського національного нарративу [1, с. 3]. Музейна діяльність сьогодні виходить за межі традиційного експонування артефактів, перетворюючись на активний процес соціальної комунікації та формування громадянської позиції, що корелює з основними напрямками роботи, зазначеними у Статуті [2, с. 2]. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю аналізу ефективних інструментів, що використовує музейна педагогіка для роботи з цільовою аудиторією – зокрема, з учнівською молоддю, яка є носієм майбутньої міської ідентичності. Аналіз цієї роботи є особливо важливим у контексті краєзнавчих досліджень, спрямованих на вивчення освітнього та культурного життя мешканців краю. Саме про усвідомлену локальну ідентичність вінничан свідчать дані «Сьомого муніципального опитування IRI» (2021 р.), за результатами якого Вінниця отримала найвищі показники серед обласних центрів України за рівнем привабливості (98%), доглянутості (93%), сучасності (90%) та сприятливості умов для молоді (71%) [3].

Мета статті – проаналізувати форми та методи освітньої діяльності КЗ «Музей Вінниці», спрямовані на учнівську молодь, та визначити їхній вплив на формування локальної ідентичності вінничан у контексті декомунізації та деколонізації, що є необхідною умовою для формування критичного погляду на історію Поділля.

Локальна ідентичність визначається як усвідомлення людиною своєї належності до певної території (міста, громади) через спільну історію, культурні маркери та цінності. У Вінниці цей процес відбувається під впливом суспільного запиту на переосмислення радянської та імперської спадщини, необхідності посилення нарративів національної гідності та незалежності, що має особливе значення на тлі боротьби за суверенітет. Музей Вінниці позиціонує себе як інституція, яка відходить від традиційного експозиційного підходу, пропонуючи інтерактивність, дискусійність та проєктний підхід як ключові елементи своєї роботи. Згідно зі Статутом, та Науковою концепцією, однією з його основних цілей є культурно-освітня діяльність, спрямована на залучення широких верств населення, особливо молоді [1], [2].

У контексті роботи з учнями, Музей реалізує едукативний напрямок, що передбачає низку взаємопов'язаних завдань: популяризацію локальної історії та культури через доступні та цікаві

форми, формування критичного мислення щодо складних історичних подій, а також стимулювання дослідницької діяльності серед молоді [4, с. 1]. Саме едукативна робота стає майданчиком для застосування сучасних форм і методів, що дозволяють перетворити пасивного слухача на активного учасника процесу пізнання, формуючи емоційний зв'язок з минулим міста. Музейна педагогіка у даному випадку виступає інструментом не лише передачі знань, а й формування громадянських компетенцій, допомагаючи молоді усвідомити себе частиною історичного процесу, що особливо важливо для розуміння Поділля в радянський час та Вінниччини в роки Незалежності. Такий підхід передбачає активне використання не лише музейних експонатів, а й архівних документів, аби заглибити знання молоді у складні історичні періоди, зокрема, надаючи доступ до інформації радянського періоду, що є необхідною складовою декомунізації [5, с. 5].

Музей Вінниці застосовує широкий спектр інтерактивних та науково-просвітницьких форм роботи, що ефективно залучають молодь до осмислення локальної історії. Ключовим принципом, що забезпечує високу ефективність, є вихід за межі музейного приміщення та використання міського простору як експозиційного поля. Цей підхід реалізується, зокрема, через такі форми, як інтерактивний проєкт «Стріткод», який поєднує історичний контент та мобільні технології. Використання QR-кодування та завдань, прив'язаних до конкретних локацій, сприяє безпосередньому фізичному контакту учнів з історією, закодованою в архітектурі та міському просторі. Таким чином, історія міста перестає бути лише абстрактним підручковим знанням і стає частиною навколишнього світу, яку можна досліджувати, що сприяє глибокому присвоєнню локальної ідентичності. Активно використовуються також традиційні, але осучаснені форми: музейні уроки, лекції та тематичні екскурсії з застосуванням діалогічного методу, кейс-стаді та візуалізації, що надають структуровані знання про історію міста [4 с. 3]. Музейна команда при цьому виступає не як суворий лектор, а як модератор дискусії, стимулюючи критичне мислення молоді. Окреме місце займає науково-дослідна та консультативна робота, що включає залучення учнів та студентів до роботи з архівними матеріалами, польових досліджень та підготовки наукових проєктів. Цей проєктний метод є найглибшою формою занурення в локальну історію, оскільки мода людина сама стає суб'єктом пізнання і творцем знань, а не лише їх пасивним споживачем, що безпосередньо корелює з цілями краєзнавчих досліджень [4].

Однією з найбільш вагомих форм роботи, спрямованою саме на формування проукраїнської та критичної локальної ідентичності, є науково-просвітницька діяльність Музею Вінниці в контексті деколонізації та переосмислення історичної пам'яті. Ця діяльність реалізується через метод проблематизації та критичного осмислення спадщини, зокрема через проєкти, присвячені переосмисленню

радянських символів та топоніміки, як це детально описано у матеріалах з деколонізації [5, с. 7]. Через проведення тематичних виставок, таких як «Європейська площа: простір (не)пам'яті» та публічних обговорень складних і конфліктних питань пам'яті (наприклад, щодо Меморіалу Слави), Музей залучає учнів до критичного осмислення змін у міському просторі. Цей підхід допомагає молоді усвідомити, що історія – це не чорно-білий наратив, та сформуванню критичне ставлення до радянської меморіальної культури, підтримуючи загальноукраїнський процес демонтажу пам'яті, як про це пише Усатенко [4, с. 2]. Проекти, пов'язані з історією нових топонімів, як-от «Герої наших вулиць», є прямим методом присвоєння нових міських героїв та формування свідомості про боротьбу Вінниччини під час Революції Гідності та російсько-української війни.

Музей виступає тут не лише як зберігач, а як актуалізатор та транслятор нової героїчної традиції, що безпосередньо впливає на світогляд молодого вінничанина та посилює його зв'язок з історією незалежної України. Таким чином, через активну едукативну діяльність, Музей Вінниці фактично здійснює ревізію радянського спадку і вибудовує нову, ціннісну систему координат для молодого покоління.

Отже, аналіз діяльності КЗ «Музей Вінниці» підтверджує, що його освітня робота є високо ефективною у формуванні локальної ідентичності вінничан, особливо учнівської молоді. Музей успішно інтегрує інтерактивні форми (проект «Стріткод», квести), критично-осмислювальні форми (виставки та дискусії щодо декомунізації) та науково-дослідні методи (консультаційна підтримка архівних досліджень). Використання міського простору як поля для пізнання перетворює територію на Малу Батьківщину, створюючи міцний емоційний зв'язок між молоддю та їхнім містом.

Активна участь Музею в деколонізаційних процесах сприяє формуванню стійкої, критично мислячої та проукраїнської ідентичності, вільної від імперських і радянських наративів. Це має стратегічне значення як у сфері національної безпеки, так і для збереження культурної самобутності. Важливою складовою цієї діяльності є залучення молоді до дослідницької роботи, що дозволяє перетворити її з пасивних споживачів інформації на активних носіїв та популяризаторів локальної історії. Такий підхід відповідає сучасним засадам музейної педагогіки, орієнтованої на формування свідомого громадянина. Діяльність КЗ «Музей Вінниці» демонструє успішний приклад трансформації традиційного музею в динамічний освітньо-дослідний центр, що не лише зберігає та репрезентує локальну історію, а й активно формує нову, рефлексивну та горду ідентичність українського міста. Це цілком узгоджується з актуальними дослідницькими підходами сучасної краєзнавчої науки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Наукова концепція Музею Вінниці. Редакція 2. Т. Р. Кароева, О. Ю. Федоришен, О. О. Коваль, С. А. Гула. Вінниця : Музей Вінниці, 2020.
2. Статут Комунального закладу «Музей Вінниці»: Затвердж. рішенням Вінницької міської ради від 26.11.2021 № 664. Вінниця, 2021.
3. Сьоме муніципальне опитування IRI: Вінниця (Місто ідей): [соціол. звіт]. Міжнар. респ. ін-т ; Соціол. група «Рейтинг». Київ, 2021. 15 с.
4. Усатенко І. Демонтаж пам'яті: Вінниця. Україна Модерна.URL: <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/usatenko-vinnytsia/> (дата звернення: 16.10.2025).
5. Гула С. А. Науково-просвітницька діяльність Музею Вінниці у контексті процесів деколонізації. (Проекти «Меморіал Слави: простір не(пам'яті)», «Герої наших вулиць»): [звітні матеріали]. Вінниця: Музей Вінниці, 2024. 14 с.

ОСВІТА, КУЛЬТУРА ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ

Олена Кравчук

МИКОЛА ЛЕОНТОВИЧ ЯК ФОЛЬКЛОРИСТ І ДОСЛІДНИК НАРОДНОПІСЕННОЇ СПАДЩИНИ ПОДІЛЛЯ

***Анотація.** У статті розглянуто фольклористичну діяльність Миколи Леонтовича як важливий складник його творчої та наукової спадщини. Проаналізовано роль композитора у збиранні, систематизації та художньому осмисленні народних пісень Поділля. Визначено значення його роботи для збереження культурної пам'яті регіону та розвитку української музичної фольклористики.*

***Ключові слова:** Микола Леонтович, фольклористика, Поділля, народна пісня, культурна спадщина, українська музика.*

Olena Kravchuk

MYKOLA LEONTOVYCH AS A FOLKLOREST AND RESEARCHER OF THE FOLKLORE HERITAGE OF PODILLIA

***Abstract.** The article examines the folklore activity of Mykola Leontovych as an important component of his creative and scientific heritage. The role of the composer in the collection, systematization and artistic interpretation of folk songs of Podillia is analyzed. The significance of his work for the preservation of the cultural memory of the region and the development of Ukrainian musical folklore is determined.*

***Keywords:** Mykola Leontovych, folklore, Podillia, folk song, cultural heritage, Ukrainian music.*

Українська народна пісня є безцінним джерелом духовної культури народу, що зберігає його історію, ментальність і художній світогляд. Серед тих, хто присвятив життя вивченню, збереженню та художньому осмисленню народнопісенної творчості, особливе місце посідає Микола Дмитрович Леонтович (1877–1921) – видатний композитор, фольклорист, педагог і громадський діяч. Його діяльність тісно пов'язана з Поділлям, зокрема сучасною Вінницькою областю, де він народився, формувався як особистість і збирав фольклорні скарби рідного краю. Саме на подільському ґрунті зародився його неповторний музичний стиль, який поєднав академічну майстерність із глибинним народним звучанням.

Мета дослідження – висвітлити фольклористичну діяльність Миколи Леонтовича, показати його внесок у вивчення, збереження й популяризацію народної пісні Поділля.

Микола Леонтович народився 13 грудня 1877 року в селі Монастирок Брацлавського повіту Подільської губернії (нині Немирівський район Вінницької області) у родині священника. Початкову музичну освіту здобув удома. Його батько – Дмитро Федорович – чудово співав, грав на контрабасі, скрипці, віолончелі, гітарі, мати – Марія Йосипівна – мала гарний голос і часто співала українські народні пісні, брат і сестри з дитинства навчалися музики й згодом стали співаками та музикантами. Атмосфера народних традицій, церковного співу та родинного музикування вплинула на формування його музичного світогляду [1].

Під час навчання у Шаргородському духовному училищі та Кам'янець-Подільській духовній семінарії, де опанував теорію музики і хоровий спів, Леонтович активно цікавився народною творчістю. Він записував фольклорні зразки від місцевих співаків, намагаючись зберегти їх у первісному звучанні [2].

У своїх листах і спогадах сучасників композитор неодноразово наголошував, що народна пісня є «виявом душі народу», а тому її потрібно вивчати з повагою і точністю, не спотворюючи справжнього мелодичного колориту [3, с. 86].

Після закінчення семінарії Леонтович працював учителем музики та співу у різних школах Поділля – у селах Чуків, Бершадь, Немирів, пізніше у Тульчині. Саме тут він розпочав активну фольклористичну роботу – записував подільські народні пісні: календарно-обрядові, побутові, історичні, коліскові. Його зошити містили десятки унікальних мелодій, які композитор зберігав у власних архівах і використовував у творчості. У 1901 р. уклав збірку обробок народних пісень для хорового співу без інструментального супроводу «Перша збірка пісень з Поділля». Одружившись у 1902 р. переїхав із дружиною до м. Вінниця й зайняв там посаду учителя музики в церковно-учительській школі та видав «Другу збірку пісень з Поділля» [4, с. 5].

На запрошення К. Стеценка, П. Козицького, О. Кошиця у 1916 р. разом з хором виконував свої обробки у Києві зокрема «Щедрик», що з часом стала найвідомішою українською піснею за кордоном. Під час національно-визвольної революції 1918–1919 працював у Києві, брав активну участь у розбудові української народної музичної культури – був одним з організаторів 1-ї Української державної капели, викладав у Музично-драматичному інституті ім. Миколи Лисенка, Київській учительській семінарії, на диригентських курсах, керував хором як диригент. На початку 1919 р. разом із дружиною та двома доньками, переїхав жити до Києва, однак восени цього ж року, після захоплення Києва військами А. Денікіна, повернувся до Тульчина, де заснував музичну школу, керував самодіяльними хорами. Незважаючи

на матеріальну скруту, посилено працював над новими музичними творами, мав намір емігрувати [1].

Зібрані пісні Леонтович обробляв для хору, зберігаючи їх автентичне звучання. Він наголошував, що головне завдання митця – «почути у народі музику і дати їй друге життя». Його метод полягав у поєднанні наукової точності запису з художньою інтерпретацією, що зробило його роботи зразком для подальших поколінь українських фольклористів [3, с. 93].

Фольклор став первинним матеріалом усієї творчості Леонтовича. Він створив понад 150 хорових обробок народних пісень, серед яких: «Дударик», «Козака несуть», «Пряля», «Ой зійшла зоря», «Піють півні», «Щедрик» та інші. У кожній із цих композицій зберігається природна інтонація подільського фольклору, однак композитор надавав їм нової гармонічної глибини, використовуючи прийоми поліфонії, імітації, контрапункту [5].

Твір «Щедрик», створений на основі подільської щедрівки, став символом українського Різдва у світі. Його перше виконання 1916 року у Києві під керівництвом Кирила Стеценка стало подією у культурному житті країни [7, с. 36].

Леонтович здійснив глибоке художнє переосмислення народного мелосу, поєднавши фольклорні інтонаційні джерела з принципами європейської гармонії та поліфонії. Його композиторський стиль вирізняється гнучким голосоведінням, природністю розвитку музичного матеріалу, точністю фактурної організації та увагою до мікродеталей звучання. Значний вплив на формування індивідуального стилю митця справили традиції кобзарського мистецтва, зокрема імпровізаційний принцип варіантного повторення.

Тематика творів композитора охоплює широкий спектр народнопісенних жанрів – обрядові, історичні, побутові, жартівливі, танцювальні та духовні пісні. Особливе місце належить побутовим хорам («Ой у лісі при дорозі», «Ой темная та невидная ніченька», «Мала мати одну дочку», «Ой з-за гори кам'яної»), у яких композитор досягає драматичного розвитку сюжету та психологічної глибини образів. Хор «Пряля» є зразком жанрової трансформації народної пісні у форму трагічної балади.

У творах-реквіемах («Козака несуть», «Із-за гори сніжок летить», «Смерть») Леонтович творчо інтерпретує інтонаційні моделі народного плачу, використовуючи специфічні прийоми хорового звучання – спів із закритим ротом, темброві перегрупування та фактурні контрасти [5].

Найвищого рівня художньої узагальненості композитор досяг у хорах «Щедрик» і «Дударик», де виявив високу ритмічну організацію, поліфонічну складність і структурну цілісність. Зокрема, «Щедрик» став класичним зразком синтезу народнопісенного багатоголосся і європейської поліфонічної техніки, у якому кожен голос виконує самостійну інтонаційно-виражальну функцію, формуючи багатовимірну звукову структуру твору [6, с. 38].

Для Поділля діяльність Леонтовича мала культурне й просвітницьке значення. Завдяки йому багато місцевих пісень були збережені від забуття й увійшли до національного репертуару хорів. Основу його музичної спадщини складають художні обробки близько 200 українських народних пісень, які й донині є неперевершеними й виконуються багатьма українськими хорами в Україні та діаспорі. Композитор умів проникнути в пісенну душу рідного народу.

Працюючи на Вінниччині, композитор створював аматорські хори, навчав співу дітей і дорослих, розвивав музичну освіту в селах. Він вважав, що народна пісня має не лише естетичну, а й виховну функцію, формуючи національну свідомість і любов до рідної землі [2].

Микола Леонтович трагічно загинув у с. Марківка, куди приїхав гостювати до свого батька й сестри і був убитий агентом ВЧК Афанасієм Грищенком, який попросився на ночівлю до хати. Життя 43-річного талановитого композитора обірвала безжалісна ворожа куля чекістського агента. Текст рапорту, що розкриває ім'я вбивці, оприлюднено лише у 1990-х роках [7; 8, с. 12].

Одразу після смерті у 1921 р. у Києві створили комітет вшанування пам'яті Миколи Леонтовича. Цього ж року його ім'ям було названо одну з вулиць у м. Київ, а у 1922 р. створено Музичне товариство імені Леонтовича. 1977 рік ЮНЕСКО оголосило роком Леонтовича. Сьогодні на Вінниччині діє Тульчинський коледж культури і мистецтв імені Миколи Леонтовича, щороку проводиться Міжнародний фестиваль «Співає Поділля Леонтовича», а також функціонує музей-садиба композитора в селі Марківка [1; 5].

Фольклористична діяльність Миколи Леонтовича – це не лише збір і запис народних пісень Поділля, а й глибоке усвідомлення музики як живого духу народу. Він зумів побачити в простій мелодії душу українського селянина, його біль і красу, а через це – духовну велич Поділля. Подільські мотиви, що прозвучали у творах Леонтовича, стали візитівкою української культури у світі. Тому його спадщина має не лише мистецьке, а й національно-патріотичне значення, формуючи любов до рідного краю та гордість за українську пісню.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Янковська О. В. Леонтович Микола Дмитрович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. 790 с.: іл.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Leontovich_M_D (дата звернення: 39.10.2025)
2. Кузик В. Біографія та хорова творчість Миколи Леонтовича [Електронний ресурс] // Ноти укр. композиторів. К. В-во «Музична Україна», 2019: <https://choircommunity.com.ua/wpcontent/uploads/2020/04> (дата звернення: 30.10. 2025).

3. Завальнюк А. Ф. Микола Леонтович : дослідження, документи, листи : до 125-ї річниці від дня народження. Вінниця : Поділля-2000, 2002. 256 с.
4. Завальнюк А. Микола Леонтович – славетний український композитор // Вінниц. альб. : літ.-худож. та історико-краєзнав. альм. 3-й вип. Вінниця, 2005. С. 50–60.
5. Леонтович Микола Дмитрович [Електронний ресурс] // Український музичний світ: <https://musical-world.com.ua/artists/leontovych-mykola-dmytrovych> (дата звернення: 30.10. 2025).
6. Ахевич Н. Співець Поділля. 130 років з дня народження М. Д. Леонтовича // Інформаційний щомісячник Тульчинської централізованої бібліотечної системи. 2007, № 4. С 34–39.
7. Єрем'янц Т. Нота обірваного життя. Життя і доля Миколи Леонтовича [Електронний ресурс] // Де кімната. 2024 р.: <https://www.dekimnata.com/> (дата звернення: 29.10. 2025).
8. Косинська Ю. Постріл у пісню // Україна молода. 2013. 23 січ. С. 12.

***Іван Романюк, Віктор Даниленко,
Олександр Даниленко***

НОВІ ВИПРОБОВУВАННЯ: ПОЧАТОК ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АКАДЕМІКА ДАНИЛА ЗАБОЛТНОГО НА ПОДІЛЛІ У 1894–1895 РР.

Анотація. У статті висвітлено початок трудової діяльності молодого лікаря-епідеміолога Данила Заболотного на Поділлі, зокрема в Кам'янецькому та Ушицькому повітах. Розкрито його внесок у боротьбу з епідемією холери, а також застосування у рідному краї в цей час уперше в світі сироватки для лікування хворих на дифтерію.

Ключові слова: Поділля, медицина, епідемія, допомога, боротьба, життя, населення, діяльність.

Ivan Romaniuk, Viktor Danylenko, Oleksandr Danylenko

NEW CHALLENGES: THE BEGINNING OF ACADEMICIAN DANILO ZABOLOTNY'S PROFESSIONAL CAREER IN PODILLIA IN 1894–1895

Abstract. The article highlights the beginning of the career of young epidemiologist Danilo Zabolotny in Podillia, particularly in the Kamianets and Ushytsia districts. It reveals his contribution to the fight against the cholera epidemic, as well as the use of serum for the treatment of diphtheria patients in his native region, which was a world first at the time.

Key words: *Podillia, medicine, epidemic, assistance, struggle, life, population, activity.*

За роки навчання у Новоросійському та Київському університетах Данило Заболотний здобув ґрунтовну загальнобіологічну та медичну підготовку. Завершивши навчання у 1894 році, випускник університету як користувач казенної стипендії зобов'язаний був півтора року віддати державній службі. Молодий лікар без вагань поїхав працювати лікарем-епідеміологом у Подільську губернію в складі виїзного земського загону для боротьби з епідеміологічними хворобами. До роботи став 13 лютого 1894 року та встиг до призову на військову службу взяти участь у боротьбі з холерою та дифтерією.

Поділля на той час було відсталою окраїною імперії, яке за відсотком написьменних посідала одне з перших місць. Місце призначення Д. Заболотний обрав не лише через те, що його рідне село Чоботарка входило до складу Подільської губернії, а передусім у зв'язку зі значним поширенням на цій території вогнищ холери і дифтерії.

У 1894–1895 рр. холера на Поділлі набула характеру епідемії. Із 35 тис. захворілих – 13 тис. померли. Смертність у 1895 р. досягла майже 50% [1, с. 67]. За період перебування на Поділлі Д. Заболотний вивчив епідеміологічний стан губернії, заснував у Кам'янці-Подільському на базі приватної аптеки бактеріологічну лабораторію, вивчав випадки захворювань, надавав хворим посильну допомогу. «Данило Кирилович наукову роботу проводив на відміну від дуже великої кількості професорів-теоретиків не стільки в ніші лабораторій і кабінетів, скільки на арені безпосередньої академічної боротьби», – писав згодом його учень Лев Громашевський [2, с. 5].

Першою такою «ареною» для Д. Заболотного і стала Подільська губернія. Вивчаючи епідемію холери на Поділлі, він звернув увагу на незадовільні соціально-побутові умови життя населення. На його думку, саме вони були основною причиною виникнення епідемії.

У Кам'янці вчений вивчав мікрофлору кишечника при захворюванні холерою, досліджував ефективність протидифтерійної сироватки тощо.

Завдяки зусиллям Д. Заболотного, у 1895 р. відбувся перший з'їзд лікарів Подільської губернії. У доповіді «До питання про бактеріологію холери (зі спостережень за холерною епідемією у 1894 р. в Подільській губернії)» він висвітлив методи бактеріологічних досліджень при виявленні та ліквідації спалахів холери, що значною мірою сприяло зниженню числа випадків захворювання [1, с. 69].

Саме тоді на Поділлі були підготовлені його перші наукові роботи з питань загальної мікробіології, епідеміології, дифтерії і червеного тифу.

Його діяльність також пов'язана з авторитетним Пироговським товариством лікарів, яке наприкінці XIX ст. було ідеологічним і організаційно-методичним центром громадської і передусім земської медицини. У товаристві працювали такі відомі діячі медицини як Микола Скліфосовський, Сергій Корсаков, Георгій Габрічевський, Лев Тарасевич та ін. Товариство видавало журнал, проводило з'їзди, наради із спеціальних медичних питань, генерувало нові ідеї щодо розвитку медичної науки. І це приваблювало молодого лікаря Данила Заболотного [1, с. 70].

Перебуваючи на Поділлі, Д. Заболотний і далі знаходився під наглядом каральних органів. «Д. К. Заболотний, лікар, який закінчив університет Св. Володимира (Київ), з селян і знаходиться під негласним наглядом поліції, відряджений ректором університету на епідемії в Подільській губернії, прибув у м. Кам'янець-Подільський 13.XI.1894 р. з Києва, 16.XI виїхав у м. Проскурів» [тепер Хмельницький]. Пристав 2-ї частини Кам'янець-Подільська в донесенні губернському жандармському управлінню так відгукувався про діяльність Д. Заболотного в Подільській губернії: «Лікар Д. К. Заболотний, відряджений в зв'язку з холерною епідемією в Кам'янецький і Ушицький повіти, оселився в довірєній мені частині, де займає одну тільки кімнату, очевидно лише для ночівлі, оскільки день проводить в лабораторіях... Відлучки Заболотного як лікаря, діяльність якого зосереджена в першій частині м. Кам'янця та повітах, представляється важко славимими» [1, с.71–72].

Охранка слідувала за кожним його кроком.

На Поділлі Д. Заболотний працював недовго (трохи менше року), але за цей час встиг зробити багато. Він виразно проявив себе як дослідник, науковець на ниві охорони здоров'я. Значною мірою завдяки його зусиллям кількість захворювань на Поділлі знизилась, і епідемія холери припинилася. Найбільш пам'ятна подія його перебування в рідному краї у цей час – це застосування уперше в світі специфічної сироватки для лікування хворих на дифтерію. Цю сироватку почали виробляти на Одеській бактеріологічній станції спочатку Петро Діатропов, а потім В'ячеслав Стефанський [1, с. 69].

Підсумовуючи результати проведеної Д. Заболотним роботи в Подільській губернії, журнал «Врач» відзначав: «...1) сироватка – безумовно корисний засіб проти дифтерії; 2) чим раніше почати лікування, тим краще; 3) довіра населення до нового способу лікування може служити підтвердженням його доцільності [3, с. 31].

Бажання земського лікаря Д. Заболотного займатися науковими дослідженнями, а не лише лікарською практикою, брало гору. І на початку 1895 р. він повернувся до Києва. У подальшому епідеміологія стає справою всього життя Данила Заболотного.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В., Даниленко О., Романюк І. Академік Данило Заболотний: «Любіть науку і правду». Харків: Факт, 2025. 328 с.

2. Врачебное дело, 1930. №1. С. 5.
3. Врач. 1895. №22. С. 31

Юрій Зінько

**ТИМІШ ПАВЛИЧЕНКО – БОТАНІК-ЕКОЛОГ, ГРОМАДСЬКИЙ І
КУЛЬТУРНИЙ ДІЯЧ ТА ЧЛЕН УНР (1892-1958 РР.)**

Анотація. У статті йдеться про вихідця з Поділля, представника революційного руху часів УНР та українського ученого ботаніка-еколога, поета, активного діяча українських організацій у Канаді, професора Тимофія Карповича Павличенка.

Ключові слова: Тиміш Павличенко, діяч Української революції, ботанік-еколог, українська діаспора.

Yuriy Zinko

**TYMISH PAVLYCHENKO – BOTANIST-ECOLOGIST, PUBLIC
AND CULTURAL FIGURE, AND MEMBER OF THE UNR (1892-1958)**

Abstract. The article is about Tymofii Pavlichenko, a native of Podillia, representative of the revolutionary movement during the Ukrainian People's Republic, Ukrainian botanist-ecologist, poet, active member of Ukrainian organisations in Canada, and professor.

Keywords: Tymish Pavlichenko, Ukrainian Revolution activist, botanist-ecologist, Ukrainian diaspora.

У вітчизняній історіографії, на жаль, знаходимо мало відомостей про життєвий шлях, наукову й творчу діяльність ученого у галузі ботаніки, екології, сільського господарства, громадського діяча періоду Української революції – професора Тимоша Павличенка, який після вимушеної еміграції до Канади, сповна там розкрив свій талант науковця, автора віршів і публіцистичних праць, а також організатора, провідника товариств українців.

Павличенко Тиміш (Тимофій, Тома) Карпович народився 7 березня 1892 р. у с. Бугаків (тепер – Брацлавська територіальна громада Тульчинського району Вінницької області) у родині Карпа і Теклі, в якій зросло шестеро дітей – четверо хлопців (Іван, Степан, Антип і Тиміш) і дві дівчини (Улина і Марія).

Початкову освіту він отримав у своєму рідному селі Бугаків, потім продовжив навчання в учительській семінарії у сусідньому с. Чуків, а протягом 1912–1918 рр. працював в учительській семінарії с. Забужжя. Тиміша, як і більшість молоді того часу, полонили події Української революції. Він став активним учасником руху за незалежність України. У 1917–1918 рр. він був членом Української Центральної Ради, а в 1918 р. – членом Українських Установчих Зборів

та Подільської губернської ради. Займаючись активною громадською діяльністю, Тиміш не полишав навчання та у 1918 р. вступив до Вінницького учительського інституту, а згодом перевівся до Кам'янець-Подільського університету, де навчався на природничому та сільськогосподарському факультетах [1, с. 164].

Унаслідок поразки української революції і подальшої російської агресії Тиміш Павличенко змушений був залишити Батьківщину та емігрувати до Польщі. Певний час він працював в українській кооперації на Косівщині (тепер – Івано-Франківська область), навчався в сільськогосподарській академії в м. Кракові, а переїхавши до Чехословаччини, вступив до господарсько-лісового коледжу сільськогосподарського інституту в Празі, де здобув ступінь бакалавра наук (1925 р.), а потім – інженера сільського господарства (1927 р.). Деякий час Тиміш Павличенко працював викладачем в Учительській семінарії та Бактеріологічному інституті у Празі та агрономом товариства «Просвіта» в Ужгороді, де опублікував свої перші праці у видавничій серії «Просвіта» [2, с. 179].

У 1927 р. Тиміш Павличенко переїхав до Канади та навчався в Саскачеванському університеті в м. Саскатуні та здобув ступінь бакалавра й магістра у галузі сільського господарства. Він захопився вивченням досвіду ведення сільського господарства та протягом 1930–1937 рр. працював науковим співробітником лабораторії екології рослин Національної науково-дослідної ради Канади в м. Саскатуні. Тут він досліджував кореневі системи рослин й технології протидії бур'янам, що стало основою його подальших наукових інтересів. У 1938 р. у Саскачеванському університеті він започаткував лабораторію екології рослин, яку очолював до 1948 р. Результатом його наукових пошуків стала докторська дисертація на тему «Кореневі системи деяких кормових культур у зв'язку з управлінням земель сільськогосподарського призначення», яка була успішно захищена у 1941 р. в університеті штату Небраска в м. Лінкольн. Наукові праці Тиміша Павличенка з екології здобули широке визнання в усьому світі. Його запрошували читати лекції у США, Австралію, Нову Зеландію, Японію.

Після служби в канадській армії протягом 1941–1943 рр. Тиміш Павличенко продовжував працювати у Саскачеванському університеті, але у 1948 р. перейшовши на посаду директора науково-дослідного відділу американської компанії із виробництва системних гербіцидів присвятив свою діяльність дослідженню впливу гербіцидів на сільськогосподарські культури. З цією метою у 1952 р. здійснив наукову подорож до країн Далекого Сходу. Т. Павличенко є автором до 40 наукових праць з екології, серед яких 28 англійською, 5 українською, а інші чеською й німецькою мовами [5, с. 485].

Тиміш Павличенко був одним із чільних представників української еміграції. У 1941 р. він виступив співзасновником першої в Канаді кафедри слов'янських студій у Саскачеванському університеті та деякий час викладав українську мову й організував перші курси

української мови в Канаді. Кафедра з часом стала базою для створенню Прерійського центру дослідження української спадщини. Т. Павличенко був серед співзасновників у 1943 р. Конгресу українців Канади та у 1949 р. Української вільної академії наук у Канаді. Він брав активну участь у діяльності провідних українських громадських організацій: Українського національного об'єднання (УНО) Канади, крайової екзекутиви УНО, провінційної екзекутиви УНО Саскачевану й певний час був її головою, а також входив до місцевої філії УНО-Саскатун. Співпрацював з організацією – Український визвольний фонд та у 1935 р. розробив проект його статуту. За проектом Т. Павличенка у Саскатуні був збудований Український національний дім [2, с. 185]. Протягом 1950–1958 рр. очолював осередок української культури й освіти у Вінніпезі. За вагомий внесок у науку й широку громадську діяльність він був обраний дійсним членом Української вільної академії наук у Канаді та Наукового товариства ім. Т. Шевченка в Канаді [3, с. 354].

Тиміш Павличенко відомий своєю літературною діяльністю. Протягом 1933–1941 рр. у Саскатуні був членом дирекції видавничої спілки «Новий шлях». Чимало своїх та інших авторів поезій він перекладав англійською мовою. Здійснив переклад твору «Слово о полку Ігоревім». Він є автором низки патріотичних поетичних та публіцистичних творів, серед яких: «Крути», «Рух національної єдності», «Україна як економічна цілість», «Дух нації». Видану у 1940 р. книгу «Дух нації» автор означив словами: ««Дух Нації» присвячується всій українській молоді. В часах, коли Україна дістає удари від холодно-егоїстичного світу – хай до Нації промовляє Невмірущий дух віків, ведучи її свідому, одушевлену, об'єднану і здисципліновану до статочної і славної Перемоги» [4, с. 3].

5 серпня 1958 р. у віці 66 років Т. К. Павличенка не стало. У газеті «Свобода» було надруковано некролог: «Помер д-р Тиміш К. Павличенко, один з провідних екологів світу». Похований Тиміш Павличенко на цвинтарі «Woodlawn» в Саскатуні.

Отже, активний учасник українського революційного та визвольного руху, визначний науковець, суспільний і культурний діяч української громади Канади, професор Павличенко Тимофій Карпович гідно закарбував своє ім'я в історії України та своєї малої батьківщини – Поділля. В його особі в Україну повертається ще одне почесне ім'я гідного сина українського народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Українська революція (1917–1921) в іменах: вінницькі сторінки : біогр. довід. / упоряд. Т. Р. Кароева, відп. за вип. Ю. А. Зінько ; Вінниц. ОДА, Вінниц. обл. рада, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 320, 24 с. : фото, іл.
2. Кричфалуші В. В., Шевера М. В. Професор Тиміш Павличенко: визначний учений, громадський і культурний діяч.

Західньоканадський збірник / за ред. В. Полковського, М. Сороки. Едмонтон ; Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. Т. 47. Ч. 7. С. 177–188.

3. Українська діаспора : літературні постаті, твори, біобібліографічні відомості / упоряд. В. А. Просалової. Донецьк : Східний видавничий дім, 2012. 480 с.
4. Павличенко Т. К. Дух нації. Видання українського національного об'єднання. Саскатун, Саскачеван, Канада, 1940. 48 с.
5. Марунчак М. Павличенко Тиміш / Біографічний довідник до історії українців Канади. Вінніпег : Накладом УВАН у Канаді, 1986. 735 с.

Наталія Кузьмінець, Олена Стадник

ПОДОЛЯНИ, ЯКІ ЗМІНИЛИ ХІД ІСТОРІЇ: ФЕОДОСІЙ ДОБРЖАНСЬКИЙ

Анотація. *Стаття присвячена життю та науковій спадщині видатного українсько-американського біолога, генетика та еволюціоніста, подолянина Феодосія Григоровича Добржанського. Розкрито ключову роль вченого у формуванні синтетичної теорії еволюції – «Великого синтезу» та його іншим науковим досягненням.*

Ключові слова: *Ф. Г. Добржанський, Поділля, генетика, біологія, еволюція.*

Natalia Kuzminets, Olena Stadnik

PEOPLE OF PODOLYA WHO CHANGED THE COURSE OF HISTORY: FEODOSIY DOBRZHANSKY

Abstract. *The article is devoted to the life and scientific legacy of the outstanding Ukrainian-American biologist, geneticist and evolutionist, a native of Podolia, Feodosii Hryhorovych Dobrzhansky. The key role of the scientist in the formation of the synthetic theory of evolution – the “Grand Synthesis” and his other scientific achievements are revealed.*

Keywords: *F. G. Dobrzhansky, Podillia, genetics, biology, evolution.*

Подільський регіон завжди був щедрим на визначні постаті в історії, політиці, культурі, науці. Варто згадати І. Огієнка, Ю. Сіцінського, М. Леонтовича, М. Коцюбинського та інших уродженців регіону, які виокремили інтелектуальний потенціал нації, примножили культурні, наукові, політичні, військові надбання нашої держави. Відомі

земляки залишили помітний слід і у світовій історії, тому дослідження постатей видатних подолян вважаємо актуальним на шляху до усвідомлення власної причетності до великої історії та науки не лише України, а й світу.

Серед значної кількості знаменитих подолян виділяється постать Феодосія Григоровича Добржанського, людини зі світовим ім'ям, яка залишила потужні наукові доробки в галузі генетики, біології, зоології. Добржанський вважається одним із засновників сучасної синтетичної теорії еволюції. Ця непересічна особистість є прикладом наукової свободи та духовної стійкості. Попри тривалий період перебування у еміграції він залишився яскравим представником своєї малої батьківщини.

Майбутній геній Феодосій Добржанський народився у 1900 р. у м. Немирові на Поділлі в шляхетській родині роду Добржанських. Вони мали польське походження, і герб Сас якраз і доводить їхнє шляхетське коріння. Дід і батько Феодосія були шляхтичами спочатку католицького віросповідання, в подальшому родина стала православною. Батько викладав математику у Немирівській гімназії. Мати Войнаровська Софія Василівна теж була з релігійної православної сім'ї. Тривалий період родина не мала дітей. Первісток Феодосій з'явився на світ, коли матері вже було 36 років. Батьки повністю зосередилися на вихованні і освіті хлопчика. Коли йому виповнилося 9 років, родина переїхала до столиці, і хлопчик почав навчатися у Першій київській гімназії. Педагогічний колектив помітив ерудованого школяра, який виявляв неабиякий потяг до природничих наук, зокрема, найбільший інтерес він мав до біології. Так, вже у віці 14 років Феодосій ознайомився з працею Дарвіна «Походження видів». У вільний від навчання час він захопився ентомологією і почав збирати колекцію метеликів. Вчитель гімназії В. Лучник, який у подальшому став відомим ентомологом, вирішив підтримати таку зацікавленість учня, дозволивши йому користуватися шкільним мікроскопом та порекомендував хлопцю досліджувати поведінку комах сонечок, що і вплинуло на подальші його дослідження. В гімназійний період Ф. Добржанський їздив до Кавказу з ентомологічною метою [1, с. 51].

Після завершення гімназії юнак продовжив навчання на природничому відділенні університету св. Володимира у Києві, і саме тут розпочалося його становлення як науковця. Викладач Сергій Кушакевич, в майбутньому відомий в Україні зоолог, познайомив Феодосія зі своїм приятелем В. Вернадським, який обіймав тоді посаду професора Петроградського університету, але приїздив до України. Між ними встановилися чудові стосунки, збереглося листування цих людей [2].

Важкими видалися для Феодосія 1918–1921 рр. В цей період він втратив найближчих – батька і вчителя. В Україні внаслідок соціально-економічної нестабільності закрили університет та Українське наукове товариство. Наукові установи перестали фінансуватися, вчені змушені були перебуватися різними підробітками. Існують певні припущення,

що після закриття Київського університету студент Ф. Добржанський продовжив навчатися у Київській політехніці і, певно, саме цей навчальний заклад він і закінчив. В біографії вченого (особливо в період його перебування в Україні) зустрічаємо певні неточності і припущення. Але становлення Добржанського як науковця, без сумніву, відбулося саме в Україні. Якраз у київський період він обрав свою наукову стежину, і цим можна заперечити активне поширення тези про «російське коріння» американського вченого.

Шлях науковця розпочався з його роботи на кафедрі зоології у Київському політехнічному університеті на посаді асистента під керівництвом завідувача Олександра Лебедева [3, с. 40]. При кафедрі функціонував зоологічний музей та лабораторія. Соціально-побутові умови на початку 1920-х років не були сприятливими для повного занурення в науку. Політична нестабільність, голод, криза в економіці спонукали Феодосія шукати кращої долі. Працюючи в Київській політехніці до кінця 1923 р., він активно поєднував наукову і викладацьку діяльність. Збереглися відомості, що впродовж 1922-1923 рр. вчений читав лекції з біології і зоології на «робітфаці» при КПІ, активно долучився до Природничої секції УНТ, потім до діяльності ВУАН, де працював штатним зоологом зоологічного музею при Академії наук. У київський період брав активну участь у конференціях, зокрема, у жовтні 1922 р. приєднався до «Другої конференції київських зоологів», у роботі якої взяли участь відомі науковці академік М. Кашченко, І. Шмальгаузен, В. Караваєв. Збереглося п'ять доповідей, які стосувалися проблем спадковості, еволюційних змін та ознак за статтю. Досліджуючи поведінку комах сонечок, Феодосій Григорович довів їх мінливість, що стало важливим кроком у формуванні його еволюційно-генетичних поглядів. Він проаналізував географічну та внутрішньо-популяційну мінливість морфологічних ознак комах і заклав основи географії і механізми мікроеволюційних процесів у природних популяціях. Київський науковий доробок вченого нараховував 16 самостійних і аналітичних досліджень, написаних українською, російською і німецькою мовами. Його наукові праці ґрунтувалися на ентомологічних колекціях вченого, однак віднайти їх у Києві так і не вдалося. Збереглися лише відомості про те, що він активно робив обмін своїх колекцій, тому є припущення, що свої колекції він вивіз у Петроград і віддав Зоологічному інституту Російської Академії, хоча збирав колекції кокциnellід (сонечок) саме на Київщині. Зберігся перелік колекцій Зоологічного музею ВУАН, де зазначається, що Добржанський збирав також колекцію моллюсків і цикад, знайдених у заплавах Дніпра. У Національному науково-природничому музеї знайдено інформацію про колекцію багатоніжок, які, ймовірно, були зібрані Феодосієм Добржанським [4, с. 382]. На формування науковця вплинуло його особисте знайомство з відомою професурою – Г. Левицьким та М. Вавиловим, зустріч з якими відбулася 1922 р. у Петрограді. Цього ж року він був присутнім на Першому з'їзді зоологів, гістологів, анатомів і виступив з доповідями, а

також відвідав лабораторію С. Четверикова у Москві в Інституті експериментальної біології. Вчений продовжує вивчати комах і публікує свою першу наукову розвідку про дрозофіл. З 1924 до 1927 рр. працює асистентом кафедри генетики і біології у Ленінградському університеті. В цей же час у складі експедиції до східного Казахстану вивчає популяції тварин [5, с. 334].

Наприкінці 1927 р. Феодосій Добржанський виїхав у наукове відрядження до Сполучених Штатів Америки до лабораторії Т. Моргана, і разом з дружиною прийняв рішення не повертатися до Радянського Союзу. Тут спільно з Т. Морганом дослідник працював у Колумбійському університеті та Каліфорнійському технологічному університеті. У 1936 р. Добржанський став професором генетики, а вже наступного року опублікував свою відому працю «Генетика та походження видів», де доводиться роль природного відбору у процесі мутації [6]. Вчений довів, що еволюційні зміни є генетичними змінами популяції. Праця стала однією з ключових у становленні сучасного еволюційного синтезу (відомого як неодарвінізм), і Національна академія наук США нагородила науковця медаллю Даніеля Жиро Елліота. Синтетична теорія еволюції поєднала дарвінізм із досягненнями генетики. Добржанський створив біологічну концепцію виду, який розглядається як поліморфна генетична система, цілісність якої підтримується природним добром і різними формами ізоляції (географічною, екологічною, репродуктивною, поведінковою) [5, с. 335].

До 1962 р. Ф. Добржанський працював професором зоології в університеті Колумбії. У 1970 р. його було обрано почесним професором Рокфеллеровського університету. Отже, американський період життя приніс досліднику всесвітню славу. Про нього говорять як про одного з найкращих генетиків світу, він отримав почесне звання доктора наук у 21 університеті, був нагороджений науковими преміями і медалями. Свої останні знакові праці Ф. Добржанський опублікував у 1973 р. – «Ніщо в біології не має сенсу, окрім, як у світлі еволюції» та «Генетичне різноманіття та людська рівність». У першому есе він наголосив, що теорія еволюції є фундаментальною і об'єднуючою основою для всієї біології. У другій праці, дослідивши зв'язок між генетичним різноманіттям у людських популяціях та ідеєю рівності людей, прийшов до висновку, що всі люди мають бути рівними у своєму соціальному статусі та можливостях, незалежно від їхніх генетичних можливостей [7, с. 41]. Вчений довів безглуздість расових теорій, обґрунтовуючи, що генетична варіативність більша всередині так званих «рас», ніж між ними, і що людська еволюція має біологічний та культурний виміри.

Останні роки життя вченого були нелегкими. Після смерті його дружини єдиною рідною душею в еміграції залишилася його донька Софія, яка стала типовою американкою і вже мала власну родину. В Ф. Добржанського наприкінці життя виникло бажання відвідати батьківщину, проте радянська влада йому відмовила у цьому двічі.

Останні роки життя хворів на лейкемію, помер у грудні 1975 р. у Девісі, в Каліфорнії, від серцевої недостатності. Хоча все своє життя він поклав на вівтар науки, самоціллю її не розглядав. Учений підкреслював, що пізнання законів біології та еволюції має слугувати вищій меті – допомогти людині усвідомити саму себе, своє походження та місце у Всесвіті.

Отже, Феодосій Григорович Добржанський заслужено вважається однією з найвпливовіших постатей у біології у ХХ столітті. Він здійснив справжню наукову революцію, перетворив еволюційне вчення із сукупності розрізнених ідей на цілісну, експериментально підтверджену наукову дисципліну, залишив значну наукову спадщину, яка є важливою складовою еволюційної біології та генетики. Важливим є те, що цей українсько-американський вчений є нашим земляком, а отже, яскравим прикладом культурного та інтелектуального потенціалу Поділля і України загалом. Його постать служить важливим елементом історичної пам'яті та національної гордості подільської землі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Загороднюк І. В. Феномен Феодосія Добржанського: до 100-річчя зачину його наукових досліджень у Києві (1921–1924). Вісник Національної академії наук України. 2021. № 2. С. 49–68.
2. Онищенко О. С., Афіані В. Ю., Дубровіна Л. А. та ін. Ф.Г. Добржанський — В.І. Вернадському. В кн.: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. Кн. 2, ч. 1. Київ, 2012. С. 55–76.
3. Видатні українські учені-біологи ХХ та початку ХХІ століття: методичний посібник / Л.І. Даниленко та ін. Черкаси: КНЗ «ЧОІПОПП Черкаської обласної ради», 2021. 116 с. С. 40–42.
4. Загороднюк І. Наукова робота Феодосія Добржанського в Києві: ключові віхи та колеги (історія однієї фотографії). Теріологічні новітати, № 12, 2021. С.380-395.
5. Вагін Ю. В. Добржанський Феодосій Григорович: людина, яка «написала еволюцію». (До 110-річчя від дня народження). Вісник українського товариства генетиків і селекціонерів. 2010. Т. 8, № 2. С. 333–338.
6. Dobzhansky Th. Genetics and the origin of species. N.Y.: Columbia Univ. Press, 1937 (2nd ed., 1941; 3rd ed., 1951). 364 p.
7. Вагін Ю. В. Еволюція дарвінізму. Процес, що визначає сутність сучасної біології [Текст] : [монографія] / Ю.М. В. Вагін ; НАН України, Ін-т молекуляр. біології і генетики. Київ : Наукова думка, 2024. 202 с. С. 39–47.

ПОДІЛЛЯ У ЖИТТІ Т. Н. ЯБЛОНСЬКОЇ

Анотація. У статті аналізуються суспільно-політичні і культурні етапи життя та творчості Тетяни Яблонської. Основну увагу зосереджено на впливі подільського культурного осередку, на становлення творчого шляху майстрині, розкрито чинники трансформації її самоідентифікації.

Ключові слова: Тетяна Яблонська, Поділля, трансформація, ідентичність, «Хліб», соцреалізм.

Tetiana Parkhomchuk

PODILLYA IN THE LIFE OF T. N. YABLONSKAYA

Abstract. The article analyzes the socio-political and cultural stages of the life and work of Tetyana Yablonska. The main attention is focused on the influence of the Podillya cultural center, on the formation of the artist's creative path, and reveals the factors of the transformation of her self-identification.

Keywords: Tetyana Yablonska, Podillya, transformation, identity, "Bread", socialist realism.

Тетяна Яблонська – видатна українська художниця, професор та академік, чий зміни у творчості надихали нове покоління молодих митців, що боролось з панівним тоталітарним радянським режимом. Попри державні нагороди та премії, мисткиня не піддалась пропагандистським гаслам доби, зображаючи на своїх полотнах жорстокі реалії часу, зокрема наслідки Другої світової війни. У своїх роботах Тетяна Нилівна гостро реагувала на суспільно-політичні зміни у країні, що проявлялось у більш похмурій та лаконічній манері «суворого стилю».

Ідейній та громадянській позиції художниця завдячує молодому поколінню шістдесятників, що виступали рупором боротьби з кривавою тоталітарною системою. Ці події посприяли художній, внутрішній та соціально-політичній трансформації Тетяни Нилівни, зокрема у проявах неофольклорних, автентичних та народних мотивів.

Розгляд усіх етапів її життя дозволяє прослідкувати мистецькі, ідейні та громадянські зміни творчого шляху мисткині у жорстоких реаліях доби. Варто відзначити регіональні чинники та їх особливості, а також персоналії. Поділля відіграло роль першовідкривача у формуванні художньої особистості та творчого шляху: з молодой художниці-мігрантки – до знаної у мистецьких колах майстрині.

Зростання юної мисткині відбувалось у буремні часи повалення царизму та встановлення більшовицької влади. Професійна творчість припала на роки утвердження соцреалістичного методу на мистецькій арені. Усе це відбувалось напередодні та під час Другої світової війни. Офіційне визнання та розквіт майстрині відбувся у повоєнну добу.

Народилась Тетяна Яблонська 11 лютого 1917 р. у Смоленську в родині гімназійних вчителів. Батько художниці, Ніл Яблонський, який у 1905 р. виступав проти царизму, за що був виключений з Петербурзької духовної академії, з певним піднесенням зустрів революційні події та зміну влади. У 1918 р. він як художник-аматор став одним із організаторів смоленського товариства художників, пізніше він закінчить курси при Вищих художніх майстернях, стане головним зберігачем картинної галереї у Смоленському музеї та викладачем живопису у студії. Проте внутрішня ейфорія швидко змінилась жахливою реальністю. Побачивши на власні очі знищення селянської інтелігенції, руйнацію храмів, переслідування неугодних, родина вирішує емігрувати за кордон. У 1928 р., шукаючи законних шляхів еміграції, Яблонські переїжджають до Одеси, у 1930 р. – до Кам'янця-Подільського, втім 1934 р. після невдалої спроби виїхати за кордон повернулися на схід України, до Луганська.

Кам'янець-Подільський залишив глибокий слід у пам'яті молодого обдарованої дівчини як старовинне та мальовниче місто, зокрема у своїх спогадах Тетяна Нилівна пізніше ділилась: «Кам'янець-Подільський – надзвичайно романтичне місто. Його центр розташований ніби на півострові, що створений крутим заворотом річки Смотрич, на скелі. Річка тече у глибокій долині. Круті скелі майже неприступні. При в'їзді у місто – стара «турецька фортеця»...» [1, с. 47]. У 1933 р. Тетяна закінчила тут семирічку та разом із сестрою почала готуватись до вступу в художній інститут Києва. На цей же час її юності припадає трагічна сторінка в історії українського села – небачено-жорстокий геноцид українського народу шляхом створення штучного голоду, влаштованого для знищення та упокорення українського населення. У спогадах юної Тетяни засвідчені її враження: «...страшенно спорожніли пишні подільські базари. З'явилися картки, талони, отоварювання, величезні черги за хлібом, за крупою та за всім іншим. Навскіс від нашого будинку була хлібна крамниця, де видавали хліб за «картками». У канаві біля цієї крамниці повзали зовсім знесилені від голоду селяни з дітьми, благаючи про подаяння...» [1, с. 48]. Ці жахливі злочини назавжди закарбувались в історії та пам'яті народу. Родині Яблонських вдалось врятуватись завдяки вмінню батька малювати портрети на замовлення. Іронією долі було те, що начальник ДПУ замовив портрети усіх своїх родичів, в той час як український народ гинув та опухав від голоду.

Уміння батька передалось його донькам, які змалку багато рисували та писали з натури: начерки, портрети, натюрморти. Опановували основи композиції та техніки живопису, що відіграло значну роль при вступі у художній інститут. У листах згадувався епізод:

«Я з Льолею у кінці життя в Кам'янець-Подільському також привчались робити портрети, якщо картка була чіткою та обличчя характерним, ми з усіх сил допомагали і добре наловчилися. Це дуже допомогло нам в інституті малювати «вождів» до свят...» [1, с. 50].

Також у родинному колі захоплювались ілюструванням книг, підтвердженням цього є видання родинного журналу «Цвіркун» у вигляді зошита з віршами, розповідями, загадками та ілюстраціями. Рання творчість художниці зберігається у Кам'янець-Подільському історичному музеєві-заповіднику. Варто виділити «Портрет батька» 1933 р., який створений у графічній техніці рисунку-начерку, молода майстриня змогла відточити свої навички портрету з натури. Вагомий вплив на утвердження у мистецьких колах відіграв переїзд до Києва, де майстриня успішно закінчила художній інститут та почала викладати.

Вдруге художниця відвідує Поділля під час творчої практики зі своїми студентами, де створить полотно «Хліб», що забезпечить їй державне визнання та авторитетність в мистецьких колах та свободу. Отже, влітку 1948 р. Тетяна Яблонська, як викладачка інституту, повезла студентів на творчу практику у село Летава Чемеровецького району. Вибір місця був не випадковий, колгосп імені Леніна у Летаві в 1947 р. сколихнув країну небаченими успіхами врожаю зернових та буряка, крім того вражала кількість працездатних жінок у колгоспі – 717 осіб. Для популяризації звершень було запрошено журналістів, поетів, композиторів та художників, що мали не тільки відобразити ідеал радянської людини, героя-праці, трудівника, задля утвердження соціалістичного духу, а й показати, що, мовляв, насправді жодного повоєнного голоду в УРСР не було, а селяни не тільки ситі, а й міцні, щасливі і готові працювати заради слави радянської держави.

Художниця згадує панічного листа студентів, які відмовлялись залишатись у місцині, через відсутність мальовничих краєвидів, що розсердило наставницю, вона і мріяла про такий «немальовничо» розташований колгосп, але де працювати вміють і люблять, де увага направлена у глибину життя. Майстриня наголошувала, що головним сюжетом є люди щирі, віддані та працюючі, які надихають своєю сміливістю та бадьорістю.

Поділля залишило по собі чуттєві миті дитинства та нові спогади: «Поділля – одна з найродючіших областей України. Чудова земля, велика кількість вологи, м'який клімат. Згадую Кам'янець-Подільський, де родина наша жила близько трьох років, і де я закінчила школу-семирічку. Ніде я не бачила таких розкішних базарів...» [1, с. 94].

Особливістю замальовок, рисунків та етюдів Тетяни Нилівни було зображення не окремої фігури, а цілої групи людей разом з машинами, мішками та спорядженням, що відображає дух життя. Головним для художниці є передача настрою колективної праці. Свої портрети вона вважала поверхневими, оскільки працівниці не мали

змогу позувати через важку працю, проте зуміла відобразити характери працівниць.

Під час роботи в с. Летаві у художниці виникла думка створення полотна, що відображало бадьорість і радість колективної праці. Під час збору врожаю художниця потрапила на колгоспний тік та зрозуміла, що саме тут знайде сюжет для майбутньої картини «Хліб». Тетяна Нилівна створювала по п'ять малюнків на день, на шпалерах, великі та малі, світлотіньові та живописні, щоб охопити усі моменти. При поверненні з практики розпочалось втілення творчого задуму на полотні. У спогадах художниця писала: «Мені хотілось створити великий монументальний образ. Монументальний не у сенсі якоїсь статичності, площинності композиції та схематичного кольору..., а...навіпаки, хотілось зробити картину живою, сповненою руху, дзвону і сонячного світла» [2, с. 26]. У роботі над композицією полотна використовувала настанови свого майстра Ф. Кричевського, якого наслідувала протягом життя.

Чотириметрова картина «Хліб» формально відповідала духові епохи, а саме соцреалістичному пафосу, зображенню героїв-трудівників, завзяття та любові до праці. Дане полотно є одним з найкращих творів соцреалістичного мистецтва, удостоєне державних премій, слугує своєрідним символом епохи. Радянська верхівка вміло скористалась полотном у цілях показу щасливого та безтурботного життя селян радянської республіки, ніби не існувало масового голоду 1946–1947 рр. Художниця ж малювала картину з щирих мотивів, не здогадуючись про подальше трактування.

На самій ж картині відсутні характерні риси пропаганди влади: прапорів, ідеологічних агітацій та вождів героїв, – вона навіпаки випромінює мир, радість колгоспної праці та спокій. Робота набула гучного визнання, отримала значну кількість номенклатурних нагород та статусність у певних колах. Завдяки успіху, художниці було надано право відходити від офіційного стилю та вільно висловлюватись у своїх творах, що простежується у подальших етапах. Надалі художниця малюватиме більш глибокі, наповнені філософським змістом твори, що відобразатимуть її внутрішній стан, страх та боротьбу.

Поділля відіграло важливу роль у мистецькій та ідейній трансформації самоусвідомлення Тетяни Яблонської: від ідеологічно цілісної радянської людини до набуття української ідентичності, її збереження та звеличування. Подільський період припав на юність майстрині та її мистецьке і громадянське визрівання, завдяки ключовій роботі цього періоду – «Хліб» – вона досягла успіху і визнання. Водночас цій картині мисткиня завдячує відкриттям нових горизонтів та можливостей вільного висловлення своїх думок, поверненню до автентики, орнаменталізму, неофольклоризму та власної історії. Т. Н. Яблонська будучи авторитетом для молоді, своєю творчістю надихала їх на нові звершення, експерименти та способи протистояння офіційній системі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тетяна Яблонська. Щоденники, спогади, роздуми/ упоряд. Г. Атаян та І. Зайцева. К.: Родовід, 2020. 584 с.
2. Владич Л. Тетяна Нилівна Яблонська: монографія. К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958. 90 с.
3. Коновалова О., Ситник, І. Історіографія художньої діяльності Тетяни Яблонської. *Молодий вчений*. 2020. №5 (81). С. 59-65. URL: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-5-81-13>
4. Ситник І. В. Творча діяльність Тетяни Яблонської у контексті культурно-мистецьких процесів України середини ХХ – початку ХХІ століть: дисертація. К., 2023. 379 с.
5. Смирна Л. Століття нонконформізму в українському візуальному мистецтві /Ін-т проблем сучасного мистецтва НАМ України. К.: Вид-во Фенікс, 2017. 480 с.

Костянтин Завальнюк

ЛЕОНІД ФІЛОНОВ – КІНЕМАТОГРАФІСТ-ДОКУМЕНТАЛІСТ, ПАТРІОТ УКРАЇНИ

Анотація. У статті висвітлено внесок Л. В. Філонова (1949-2018) в дослідження історії Поділля, зокрема, перебування на терені нашого краю у 1919 році Директорії та Уряду УНР. У статті також наводяться короткі біографічні дані Л. В. Філонова, досягнення у краєзнавстві та журналістиці, перелік основних краєзнавчих та історичних праць. Окрім цього, значна увага приділяється особистим спогадам автора про Л. В. Філонова.

Ключові слова: Поділля, Л. В. Філонов, Вінниця, Кам'янець-Подільський, В. Д. Отамановський, С. М. Виноградський, краєзнавство.

Kostiantyn Zavalniuk

LEONID FILONOV – DOCUMENTARY FILMMAKER, PATRIOT OF UKRAINE

Abstract. The article highlights the contribution of L. V. Filonov (1949-2018) to the study of the history of Podillia, in particular, the stay of the Directory and Government of the UNR in our region in 1919. The article also provides brief biographical data of L. V. Filonov, achievements in local history and journalism, and a list of major local history and historical works. In addition, considerable attention is paid to the author's personal memories of L. V. Filonov.

Keywords: *Podillia, L. V. Filonov, Vinnytsia, Kamianets-Podilskyi, V. D. Otamanovskiy, S. M. Vynogradskiy, local history.*

Культурний та духовний розвиток нашого краю періоду 80–90-х років ХХ – початку ХХІ ст. важко уявити без світлої, благородної постаті Л. В. Філонова (1949–2018) – відомого не лише на Поділлі історика, краєзнавця, культуролога, тележурналіста, громадсько-політичного діяча, доцента кафедри культурології, соціології, педагогіки та психології Вінницького національного технічного університету. Леонід Філонов все своє життя присвятив розбудові вільної, незалежної Української Держави. Він був одним із співorganizatorів Вінницької обласної організації Народного Руху України (1989), стояв біля витоків обласного об'єднання товариства «Просвіта» і майже 20 років очолював цю шановану на Поділлі громаду вінничан-патріотів. Працюючи редактором щотижневої телепрограми «Вінницький плин», підготував 380 цікавих, пізнавальних науково-популярних випусків про історичні події краю, знаних подолян, визначних борців за волю України.

Майже тридцять років пов'язав з викладацькою роботою у Вінницькому національному технічному університеті на кафедрі культурології, де одночасно був редактором молодіжної телепрограми «Вважаю так», яка готувалася за участю студентів ВНТУ. Автор першої в Україні навчальної програми з курсу «Українська культура» для студентів вищих технічних навчальних закладів, виданої у видавництві «Вища школа» (1991) [1].

Народився Леонід Володимирович Філонов 21 березня 1949 року у м. Олександрівка Донецької області. Про донецький період життя Леоніда Філонова залишила яскраві спогади його донька Катерина, в. о. директорки Донецького обласного краєзнавчого музею (м. Краматорськ) у 2018–2020 роках: «Після школи та служби в армії для навчання обрав Львівський університет. У 1971 році його було зараховано на перший курс по спеціальності «Історія». Перебуваючи на канікулах у рідній Олександрівці 1972 року, Леонід Філонов працює у газеті Олександрівської районної ради – «Радянський патріот». І газета, і замітки молодого кореспондента виходили українською мовою.

В особистому архіві Леоніда Філонова збереглося близько двох десятків вирізок з цієї газети.

Він пише, в основному, на молодіжну тематику – про комсомольські осередки, про студентські будівельні загони, передовиків виробництва, про проблеми сільських бібліотек та клубів. Пише і під псевдонімами «І. Матвеев», «Л. Володимиров». Матеріали за власним прізвищем підписує «Л. Філонов, студент історичного факультету Львівського державного університету імені І. Франка» – дуже важливо було, мабуть, означити себе саме в цьому статусі.

У вересні 1972 року він повертається до навчання в університеті, а вже у квітні 1973 року батька разом ще з шістьма

студентами виключають звітди за участь у антирадянській діяльності. Про ці події Леонід Філонов зняв документальний фільм «Березнева паморозь» [2].

Зазначимо, що в ніч з 27 на 28 березня 1973 року співробітниками КДБ за звинуваченням у «націоналістичній діяльності» була затримана група студентів-істориків Львівського університету. Затримання відбулося після розповсюдження ними у Львові листівок проти заборони святкування Шевченківських днів. Уже над ранок були затримані Роман Козовик, Іван Сварник, Ігор Кожан, Степан Слука (студенти групи – Іст-32с), Ігор Худий та Леонід Філонов (обидва з групи Іст-23с). З квітня 1973 року, після повернення з конференції у Москві, відразу на летовищі затримали студентку групи Іст-41с Мар'яну Долинську.

У результаті проведеного слідства було встановлено, що на історичному факультеті Львівського університету у 1972 році сформувалася альтернативний до офіційно існуючого гурток вивчення історії України, члени якого студіювали дослідження М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, Ю. Липи, а також твори І. Дзюби, В. Мороза, В. Чорновола тощо. Пропагуючи просвітницьку діяльність через поширення правдивої історичної інформації, студенти-історики склали програму, положення якої визначали групу як молодіжну підпільну організацію, що виступає за здобуття у конституційний спосіб незалежності України. З міркувань конспірації, група не мала офіційної назви, як і формального керівництва (фактично, очільниками вважають С. Слуку і Л. Філонова) [3, с. 513–514].

Хоча затриманим і вдалося уникнути ув'язнення, покаранням їм стало виключення з університету та штучно створювані перешкоди у здобутті вищої освіти безпосередньо у Львівському університеті. Так, С. Слуку, І. Сварника, Р. Козовика, Л. Філонова, І. Кожана та І. Худого було виключено з Львівського університету 18 квітня 1973 року (накази ректора №№ 155–160). Окрім цього, Л. Філонова виключили з лав КПРС, а М. Долинську спеціальним міністерським наказом позбавили лєнінської стипєндії, яку надавали абсолютним відмінникам навчання [4, с. 517–518].

«Після виключення з Львівського університету, – продовжує свої спогади К. Філонова, – три місяці батько працював у цеху пластмас Львівського заводу радіоелектронної медичної апаратури, жив без прописки. «Одного дня до мене приїхав співробітник КДБ на «Волзі» і попередив, щоб я за 24 години виїхав з Львова, бо мене заарештують». Довелося повертатися на Донеччину. На той час його батьки розлучилися, і він селиться у матері, яка на той час переїхала до Краматорська.

Тут Філонов влаштується працювати на Теплоелектроцентральному підприємстві машиністом. Паралельно намагається таки отримати вищу освіту – вступає на історичний факультет Донецького університету, правда на заочне відділення (закінчив його у 1978 році. – Авт.).

3 листопада 1974 року переходить на педагогічну стезю, і вже не звертає з неї до самого кінця. Перша педагогічна робота – вихователь у Краматорському професійно-технічному училищі № 68. А через рік влаштовується вчителем історії та суспільствознавства у восьмирічній школі № 13 (селище Малотаранівка). (...)

8 лютого 1975 року Філонов бере шлюб з Валентиною Кременчутською, з якою жили в одному будинку на тодішній вулиці Леніна, фактично у сусідніх під'їздах, а у 1976 році у нього народжується донька, себто я. (...)

Весь час проживання на Донеччині Леонід Філонов був під спостереженням КДБ. «В моєму житті з'являлися особи, які завжди намагалися з'ясувати мій настрій, мої погляди, – розповідав про цей період Леонід. – Я навчився бути уважним. Інколи зі мною намагалися говорити про національне. Я вираховував добродіїв, які до мене приходили. Двічі я споював їх і вони зізнавалися». Такий «знайомий» був у Краматорську – намагався піднімати питання, що могли б виявити проукраїнську позицію. Другий, музикант з Донецька, був фактично випадковим знайомим. Він намагався втертися в компанію друзів, а коли його напоїли – зізнався, що робив це з намови КДБ.

Третій «агент» був другом Філонова. Батько цього товариша працював завкафедрою української літератури Донецького Університету, а мати була диктором на телебаченні. (...)

У Краматорську батько спілкувався з Григорієм Гребенюком – на той час завідувачим лабораторією науково-дослідного та проектно-технологічного інституту важкого машинобудування. Постать Гребенюка цікава в історії контексту дисидентського руху на Донеччині. Зокрема, його прізвище значиться у справі Олекси Тихого, як одного з тих, хто контактував з Олексою Тихим і знаходився під наглядом КДБ, як неблагонадійна особа.

Григорій Гребенюк розповсюджував літературу самвидаву. Спілкувався з О. Тихим, читав його статті, про що був допитаний під час слідства і на суді в липні 1977 р. Автор спогаду про О. Тихого.

З 1988 року Гребенюк був членом Української Гельсинської спілки, з 1990 року очолював її Донецьку обласну організацію. З 04.1990 до 05.91 року був заступником голови заснованої на її базі Української республіканської партії.

Батько згадував, що познайомився у 70-ті роки з Євгеном (Григорієм. – Авт.) Гребенюком у поїзді – їхали в одному купе до Києва. З того часу спілкувалися, говорили на різні теми. За його словами, Гребенюк скрізь говорив українською мовою, і, можливо, через це завжди був «під ковпаком», – така послідовна позиція ще й у «технаря» – мешканця російськомовного міста не могла не привертати уваги.

Батько згадує, що однією з найпопулярніших тем цих розмов була русифікація. (...)

Але, повернемося до знайомства з Гребенюком. Батько запевняв, що той познайомив його з Олексою Тихим у 1975 чи 1976

роках. Бачилися вони два рази – саме в момент знайомства і, випадково, в автобусі, що їхав з Дружківки до Краматорська. Говорили українською мовою. Олексу Тихого батько зацікавив тим, що працює вчителем історії. За словами батька, після тієї розмови Олекса Тихий навіть написав йому листа, а що місця проживання не знав – то надіслав на адресу малотаранівської школи, де батько працював. Лист Філонов знищив у 1977 році, як тільки арештували Олексу Тихого по справі «Тихий-Руденко», адже такий документ міг його скомпрометувати, тим більше, як колишнього репресованого. Про що йшлося в листі достеменно батько не пам'ятав – проте, з впевненістю говорив, що не містив нічого антирадянського – лише міркування про педагогіку та виховання всебічно розвиненої особистості.

У січні 1979 року батько розриває шлюб з матір'ю і переїжджає до Донецька, де спочатку працює в школі, а потім в інституті післядипломної освіти вчителів. Бачилися ми з ним рідко – приїздив до нас додому, часом ми ходили на прогулянку в парк, а одного разу він навіть возив мене до Донецька, де знайомив зі своїми колегами. На жаль, тоді мені не було й шести років, тож пам'ятаю це досить фрагментарно.

Працюючи в Донецькому інституті підвищення кваліфікації вчителів, батько часто їздив у відрядження, знайомився з новими людьми і не приховував, що шукав можливості покинути Донбас (який в приватних розмовах дозволяв собі називати «забембаним»), бо все життя мріяв жити у Львові або в Києві. Але так сталося, що містом, за яке він «зачепився», стала саме Вінниця» [5].

З 1986 року Л. Філонов – працівник Вінницького інституту вдосконалення вчителів, з 1989 року – доцент кафедри культурології, мистецтва і дизайну Вінницького державного політехнічного інституту (нині – Вінницького національного технічного університету) [6, с. 197].

Сферою його наукових інтересів були краєзнавство, культура України, політична історія на Поділлі в ХХ столітті. Серед наукових здобутків та звершень Л. В. Філонова особливо виділяються його ґрунтовні, актуальні і до сьогодні дослідження про військову та державницьку діяльність козацького полковника Івана Богуня [7], про перебування Директорії УНР у м. Вінниця в лютому 1919 року та про її заходи у різних ділянках державного, культурного та соціально-економічного будівництва [8], про нелегку долю та подвижницький чин краєзнавців В. Д. Отамановського [9, 10], О. О. Кривецького [11], про повстанську антибільшовицьку діяльність колишнього учителя отамана Якова Гальчевського [12] тощо. Окрім цього, перу Л. В. Філонова належать три науково-краєзнавчі книги: «Дай, Боже, пам'яті нащадкам: Історико-документальні нариси» (Вінниця, 1995), «Орел Подільського краю» (Київ-Львів, 2004; у співавторстві з К. В. Завальнюком та В. Ю. Резніком) та «Із плину часу: історико-документальні нариси, публіцистика» (Вінниця, 2006) [13, 14, 15]. Також Л. В. Філонов є автором 80 публікацій у журналах «Україна», «Вітчизна», «Вісник ВПІ», республіканських та обласних газетах [16].

Л. В. Філонов – засновник та багаторічний голова Вінницького обласного об'єднання товариства «Просвіта» (згодом – почесний голова цього товариства), а також один із засновників Вінницької обласної організації товариства «Меморіал». Ініціював численні конференції, видання книг, саме завдяки його зусиллям на вулиці Соборній з'явилась пам'ятна дошка про перебування уряду УНР у Вінниці та барельєф Дмитра Марковича (одного з урядників УНР, активного члена «Просвіти» у 1917–1919 рр.). Член Спілки журналістів України. Лауреат Всеукраїнського телефестивалю «Україна диводивовижне» та дипломант Всеукраїнського телерадіофестивалю «Калинові острови» [17]. Завдяки йому було створено низку відеофільмів та історико-документальних фільмів про видатних українських діячів та історичні події: «Савой. Маємо за честь!» (1996), «Мури крізь століття...» (1998), «Ямпіль на Дністрі» (2001), «Мій Хмільник», «УПА: Маловідомі сторінки», «Історія родини Кульматицьких», «Богунова Вінниця», «Непокараний злочин» (2001), «Звичаєва січ (табір у Брацлаві)» (2003), «Березнева паморозь» (2003), «Орел Гальчевський» (2004), «Звичаєва Січ» (2004), «Академік Данило Заболотний» (2006), «Савой» із пам'яті століття» (до 75-річчя Вінницької області) (2007), «Микола Леонтович» (2007), «Дві столиці Поділля» (Вінниця та Кам'янець-Подільський) (2007), «Посмішка Кочура» (2008), «Чи пам'ятаємо» (про С. Петлюру» (2008), «Повернення» (про Д. Марковича) (2009), «Вінницький національний технічний університет» (2010), «Яків Гальчевський» (2014), «Палаюча пам'ять» (про мужнього звитяжця АТО, Героя України Костянтина Могилка) (2014), «З Отамановським по Вінниці» (2016) тощо [18, с. 197; 19].

Особливе місце у творчій спадщині Л. В. Філонова займає фільм «Виноградський. В гармонії неба і землі» (2013), – перший у вітчизняному кінематографі науково-документальний фільм про видатного українського мікробіолога, еколога, ґрунтознавця, автора відкриття явища хемосинтезу, засновника ґрунтової мікробіології й екології, вченого із світовим ім'ям С. М. Виноградського (1856-1953).

Значне місце у фільмі, зйомки якого відбувалися у Вінниці, Городку, Києві, Санкт-Петербурзі, Брі-Конт-Робер (Франція), відводиться городоцькому періоду життя визначного українського вченого (1905–1916). Зазначається, що 1892 року С. Виноградський вступив у володіння Городком (з 1923 до 2020 року – райцентр на Хмельниччині), який отримав у спадок після смерті батька. Саме обставини вимагали повернутися додому та навести лад. Керуючий маєтком К. Фішман, одружившись з його матір'ю, безконтрольно управляв спадщиною родини. Прибувши в Городок, науковець кілька разів спіймав його на тому, що той дурить, і мати розірвала з ним шлюб [20].

«У своїх спогадах, – відзначав у розмові з кореспондентом газети «Урядовий кур'єр» автор фільму Л. Філонов, – науковець назвав десятиріччя перебування в Городку найщасливішим періодом у житті.

Він зробив зразкове господарство, застосував найновіші технології в усіх галузях: лісництві, садівництві, землеробстві, тваринництві... У нього люди добре заробляли, містечко стало розквітати. Навіть коли почалася Перша світова війна, воно дало прибуток. «Одне слово, реформування повне, якого ніде не доводилося бачити», – пізніше згадував він про своє господарство.

Вставав «капіталіст і поміщик» о 4–5 годині і працював по 10–12 годин, якщо не в саду, то в лісі, на будівництві тощо і «все це бадьорило і було якось фанатично старанно». Зауважимо, що з часом він закладе сад на своїй віллі у Швейцарії, потім у Франції, працюватиме теж старанно, однаке те буде ерзацом, а справжнім залишиться Городок.

1916 рік став останнім роком його життя в містечку. «Один молодший конюх, мало до чого придатний, раптом став грати роль якогось начальства. Все це не залишало сумнівів, що моє щасливе життя в Городку закінчилося», – записав у своєму щоденнику Сергій Виноградський. Бачачи до чого йде, здав свої фільварки в оренду та перебрався в Одесу, де проявив здібності публіциста, розкриваючи хижу сутність революціонерів. Зрештою, в січні 1920 року емігрує до Сербії. Працює викладачем у Белградському університеті, що його не задовольняло. І раптом отримує лист від керівника Пастерівського інституту Еміля Ру, що «матимемо за честь»... [21].

У Франції Сергій Виноградський очолює відділення ґрунтової мікробіології в інституті. Тому поселяється в Брі-Конт-Робер, яке було селом за 30 кілометрів від Парижа. Йому дали у власність маєток, приміщення для лабораторії та навпроти виділили землю для досліджень. На місяць отримував п'ять тисяч франків – тоді це була дуже велика зарплата. Він робить відкриття, пише наукові статті, виступає на конференціях. А ще готує великий (понад тисяча сторінок) підручник із мікробіології ґрунту.

Під час Другої світової війни завершує працю над підручником, який, зауважимо, і тепер використовують у вишах Європи. Однак виникла фінансова проблема щодо випуску книжки, бо після війни інститут перебував у скруті. Гроші дав Зельман Ваксман, який цінував Виноградського і з США приїжджав до нього. Напевне, вони добре розуміли один одного, адже їх поєднувала українська земля, зокрема Поділля.

«Зауважимо: ще у 1894 році він став членом-кореспондентом Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук, а в 1923-му, хоч уже був в еміграції, – почесним членом Російської АН. До речі, це був єдиний в її історії випадок обрання нею емігранта. Однак потім на довгі роки його ім'ям тут нехтували.

Річ у тім, що він називав більшовиків «ревідами» – революційними ідіотами. Ще у 1919 році в одному зі своїх памфлетів безпомилково визначив місце цієї ідеології в системі загальнолюдських цінностей, як місце «звалища в історії для великих злочинів проти людства». Тож коли у 1969 році французька сторона

передала російському архіву АН його щоденник та деякі інші папери, їх поклали під сукно. Кілька десятків років також не давали хід повісті сучасного російського мікробіолога, професора Г. Заварзіна «Три життя академіка Виноградського». Вона побачила світ лише 2008 року» [22].

Зазначимо також, що продюсером фільму, а також одним з ініціаторів відкриття пам'ятника С. М. Виноградському у Городку (25.05.2012 р.) був уродженець с. Новий Світ (нині входить до складу Городецької міської територіальної громади), доктор медичних наук, провідний науковий співробітник Національного інституту фтизіатрії і пульмонології ім. Ф. Яновського НАН України Микола Іванович Гуменюк [23].

27 липня 2018 року Леонід Філонов відходить у засвіти. Очевидно, дався взнаки повторний інсульт...

Автору цих рядків, як працівнику читального залу Державного архіву Вінницької області, члену Вінницького обласного об'єднання товариства «Просвіта» і, зрештою, сусіду за місцем проживання (мешкали в одному багатоквартирному будинку), свого часу доводилося неодноразово спілкуватися та співпрацювати з Леонідом Володимировичем Філоновим. Саме в приміщенні Держархіву області, де колись, за словами Л. В. Філонова, знаходився «офіс» голови Кабінету виучування Поділля В.Д. Отамановського, Леонід Володимирович почерпнув чимало творчих ідей та знахідок для своїх наукових праць, а також використав величезну кількість архівних документів для ілюстрації власних унікальних науково-документальних фільмів. Зрештою, у житті і творчості обох подвижників краєзнавчого руху різних історичних епох (В.Д. Отамановського і Л. В. Філонова) можна віднайти чимало спільних духовних рис та й навіть певну зовнішню подібність. До речі, працюючи над фільмом про В. Д. Отамановського, саме Л. В. Філонов звернув увагу на цифрову містику, що оточувала вінницькі «Мури»: побудова езуїтського монастиря (нині – приміщення Держархіву області) тривала 7 років, домініканського собору (нині – Свято-Преображенський кафедральний собор) – 7 років, діяльність Вінницької колегії в «Мурах» складала 7 років, «едукативної» (освітньої) комісії – 7 років, функціонування Ради робітничих та солдатських депутатів у «Мурах» тривало 7 років, через 7 років засновується Кабінет виучування Поділля, 7 років функціонувала в «Мурах» Українська автокефальна православна церква. Більше того, у створенні документального фільму про В. Д. Отамановського брали участь 7 істориків.

Напевне, не виглядає випадковим і наступний факт. У знайденому Л. В. Філоновим серед численних документів періоду Директорії листі «Великий Схід Франції» (мова українська) йдеться про потребу визнання масонської Великої ложі України, а далі говориться так: «Великий Схід Франції» уважно стежить за подіями в Україні, поважає шляхетні прагнення України до соборності», а далі мовиться

про те, що масони «Великого Сходу Франції» будуть користуватися усіма способами підтримки Великої ложі України [24, с. 24–25]. До речі, до українських масонів належали такі відомі державні та громадські діячі, як М. Грушевський, С. Єфремов, Д. Дорошенко, Ф. Матушевський, Г. Чижевський, В. Чехівський, Й. Лозинський, В. Боржковський та інші, життєві долі яких були тісно пов'язані з Вінниччиною [25, с. 24].

Як справжній просвітянин, Леонід Володимирович намагався доносити зерна розумного, доброго, вічного до своїх слухачів. І це були не лише його студенти. Досить часто він виступав із тематичними лекціями з історії українського національно-визвольного руху, а також про злочини народовбивства, скоєними більшовицькою верхівкою у м. Вінниця у 1937–1938 рр., перед різними аудиторіями (військовослужбовцями вінницького гарнізону Військово-повітряних сил, учнями та студентами середніх і вищих форм навчання тощо). Як голова вінницької «Просвіти», Л. В. Філонов організував та провів чимало просвітницьких акцій патріотичного спрямування (в т. ч. краєзнавчі конференції, виставки, «круглі столи», презентації, книгодрукування тощо). До речі, саме завдяки ініціативі Л. В. Філонова та фінансовій підтримці очолюваної ним «Просвіти» автор цих рядків зумів у 2005 році видати книгу «Життя в ім'я України» (про уродженця с. Озеро на Немирівщині, кооператора, педагога, члена Української Центральної Ради та повстанського отамана В. С. Мачушенка). Ще раніше, у 2004 році, у співавторстві з Л. В. Філоновим та В. Ю. Резніком було видано книгу про отамана Якова Гальчевського «Орел Подільського краю». Вже тоді Леонід Володимирович був ознайомлений із мемуарами Я. Гальчевського «Проти червоних окупантів» (т. 1 – Краків, 1941, т. 2 – Краків-Львів, 1942) і планував перевидати їх для широкого загалу. Однак, передчасна смерть завадила цим планам здійснитися...

Природжений аристократизм, внутрішня духовна культура та інтелігентність органічно поєднувались у ньому з твердою громадянською позицією у відстоюванні ідеалів вільної, незалежної, соборної, демократичної Української держави. Леонід Володимирович був ревним парафіянином Української автокефальної православної церкви, слідував духовним канонам у повсякденному житті.

Іноді за чашкою домашньої кави по-львівському, яку Леонід Володимирович дуже полюбляв, він розповідав історії, про які не любив говорити вголос чи в широкому колі знайомих. Так, розповідаючи про свої студентські роки у Львові, Леонід Володимирович признався, що знав про важкі випробування, що невдовзі випануть на його долю, оскільки дізнався про це від... потойбічної могутньої істоти, яка несподівано матеріалізувалася в кімнаті студентського гуртожитку, коли вже всі спали, за винятком самого Леоніда... Згодом, вже будучи у дорослому віці, Леонід Володимирович зіткнувся із... приви́дом монаха, який глибокого ранку здійснював «ранковий пробіг» перед вікнами його тодішньої вінницької

квартири. Цікаво, що перед цим Леонід Володимирович був у Львові, де мав необережність зіронізувати на адресу одного з монахів (не пригадую де, але, здається, що цей випадок мав місце в Музеї історії релігії).

Очевидно, що подібні випадки у житті Л. В. Філонова, а також подвижницька, активна діяльність на ниві просвітництва, його інтерес до потаємних сторінок української історії свідчать про велику духовну місію, яка була йому приготована Вищими Силами. І Леонід Володимирович з честю та гідністю ніс свій хрест, здійснюючи своє служіння людям...

За свою багаторічну подвижницьку культурно-просвітню працю Л. В. Філонов був нагороджений медаллю Всеукраїнського товариства «Просвіта» – «Будівничий України» (2001), грамотами Спілки журналістів України, Вінницької обласної держадміністрації та ректорату ВНТУ. Лауреат громадської премії Всеукраїнського товариства ім. Якова Гальчевського «За подвижництво у державотворенні» в номінації «Громадський діяч» (2003). Заслужений працівник культури України (2006) [26, с. 232]. Нагороджений орденом Володимира Великого III ступеня (2009) та орденом Івана Мазепи (2009) [27].

Вогонь духовності, запалений Л. В. Філоновим, житиме у серцях його вихованців, а також у всіх добрих справах на благо нашої Праматері України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. З любов'ю до Вінниччини. Пам'яті просвітянина Леоніда Філонова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vinnytsia-museum.in.ua/exhibitions/2019/in-memory-of-filonov> (дата звернення: 20.10.2024). – Назва з екрану.
2. Персональний сайт Леоніда Філонова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://postati.vntu.edu.ua/filonov/statti/biogr.html> (дата звернення: 20.10.2024). – Назва з екрану.
3. Сіромський Р., Сіромська Г. «Ідеологічні зриви» або справа «Москїти»: архівні документи про реакцію КДБ і комсомольсько-партійних органів Львівського університету на антирадянську діяльність студентів-істориків (1972-1973 роки) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2017. Спецвипуск. С. 513-540.
4. Там само.
5. Персональний сайт Леоніда Філонова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://postati.vntu.edu.ua/filonov/statti/biogr.html> (дата звернення: 20.10.2024). – Назва з екрану.
6. Гальчак С. Д. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія. Вінниця: Книга-Вега, 2005. 224 с.
7. Філонов Л. В. Іван Богун на відстані століть і сьогодення // Вінниччина – край козацької слави: Матеріали краєзнавчої конференції. Вінниця, 2001. С. 4-5.

8. Філонов Л. В. Дай, Боже, пам'яті нащадкам: Історико-документальні нариси. Вінниця, 1995. 32 с.
9. Філонов Л. В. Значення праць В. Д. Отамановського для шкільного краєзнавства на Вінниччині // Тези доповідей 6-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1988. С. 102-103.
10. Філонов Л. В. Краєзнавець Отамановський // Вітчизна. 1990. № 11. С. 191-192.
11. Філонов Л. В. О. О. Кривецький – учитель-народознавець // Тези доповідей VIII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1989. С. 73.
12. Філонов Л., Завальнюк К., Резнік В. Орел Подільського краю. Київ-Львів: Галицька видавнича спілка, 2004. 48 с.
13. Філонов Л. В. Дай, Боже, пам'яті нащадкам: Історико-документальні нариси. Вінниця, 1995. 32 с.
14. Філонов Л. В. Із плину часу: історико-документальні нариси, публіцистика. Вінниця: Книга-Вега, 2006. 120 с.
15. Філонов Л., Завальнюк К., Резнік В. Орел Подільського краю.
16. Персональний сайт Леоніда Філонова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://postati.vntu.edu.ua/filonov/statti/biogr.html> (дата звернення: 20.10.2024). – Назва з екрану.
17. Там само.
18. Гальчак С. Д. Назв. праця.
19. Помер почесний голова вінницької «Просвіти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vn.depo.ua/ukr/vn/pomer-rochesniy-golova-vinnickoyi-prosviti-20180727812716> (дата звернення: 20.10.2024). – Назва з екрану.
20. Чебан О. Леонід Філонов: «Учений назвав десятиріччя перебування в Городку найщасливішими роками» // Урядовий кур'єр. 2013. 27 липня.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Філонов Л. В. Дай, Боже, пам'яті нащадкам: Історико-документальні нариси.
25. Там само.
26. Вінниччина журналістська / Авт.-упор. В. Г. Лисенко. Вінниця: ФОП Горбачук І. П., 2010. 320 с.
27. Персональний сайт Леоніда Філонова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://postati.vntu.edu.ua/filonov/statti/biogr.html> (дата звернення: 20.10.2024). – Назва з екрану.

ПОРТРЕТ КРАЄЗНАВЦЯ: ВОЛОДИМИР РЕВУЦЬКИЙ ТА ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ

Анотація. У статті схарактеризовано історико-краєзнавчу спадщину Володимира Ревуцького (1953-2024 рр.), що знайомить читачів з історією містечок та сіл Південно-Східного Поділля від давнини до сьогодення. Зосереджено увагу на вмінні автора об'єктивно відтворювати маловідомі сторінки історії краю. Зроблено висновок про те, що краєзнавчий доробок дослідника становить значну наукову цінність.

Ключові слова: Володимир Ревуцький, краєзнавство, Поділля, Мурованокуриловецьчина, історичні джерела, археологія.

Vitaly Tuchynsky

PORTRAIT OF A LOCAL HISTORIAN: VOLODYMYR REVUTSKY AND HIS RESEARCH INTO THE HISTORY OF PODILLIA

Abstract. The article describes the historical and local history heritage of Volodymyr Revutsky (1953-2024), which introduces readers to the history of towns and villages of Southeastern Podillya from ancient times to the present. The author's ability to objectively reproduce little-known pages of the history of the region is emphasized. The conclusion is made that the researcher's local history achievements are of significant scientific value.

Keywords: Volodymyr Revutskyi, local history, Podillia, Murovano-Kurilovechyna, historical sources, archeology.

28 грудня 2025 року виповнюється рік відтоді, як завершив свій земний шлях Володимир Артемович Ревуцький – відомий педагог, краєзнавець та громадсько-політичний діяч Подільського краю.

Володимир Ревуцький народився 29 вересня 1953 року в селі Кушнірівці колишнього Волочиського району Хмельницької області. Закінчив філологічний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. З 1975 року працював у Снітківській середній школі учителем української мови та літератури, а згодом – директором. Учитель-методист. Багато працював над удосконаленням навчально-виховного процесу, на базі школи проводили значну кількість цікавих та змістовних виховних заходів. У період президентства Віктора Ющенка В. Ревуцького призначили на посаду Голови Мурованокуриловецької районної державної адміністрації. Член Національної спілки краєзнавців та журналістів України, лауреат обласної премії «За досягнення в гуманітарній діяльності», переможець Всеукраїнського конкурсу «Люби і знай Україну».

Варто зазначити, що автор статті у 2024 р. підготував розгорнуту рецензію однієї з найцікавіших праць В. Ревуцького й опублікував її у фаховому збірнику наукових праць «Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія» [1]. Метою цієї публікації є дослідження краєзнавчих студій Володимира Ревуцького, що охопили широкий спектр подій минулого Мурованокуріловеччини та Південно-Західного Поділля.

Перші краєзнавчі дослідження Володимир Ревуцький розпочав у другій половині 80-х років. Вони стосувалися окремих подій історії колись волосного села Сніткова Могилівського повіту та навколишніх сіл і були опубліковані у вигляді невеликих історичних розвідок на сторінках Мурованокуріловецької районної газети «Наше Придністров'я».

Результатом майже двадцятирічної дослідницької роботи Володимира Ревуцького стала книга «Снітків. Історія без акцентів» [2] 2011, 2013 та 2018 рр. видання. Цікава краєзнавча праця брала участь у конкурсі «Найкраща книга 18-го форуму видавців» Міжнародного форуму видавців 14–18 вересня 2011 р. у Львові. Це було перше на теренах Мурованокуріловеччини дослідження минулого одного із сіл району. У передмові до згаданої книги автор зауважує: «Як у краплині роси може відбитися увесь Всесвіт, так історія одного українського села може відтворити всю багатовікову історію України. Село Снітків ярка і є дуже показовим у цьому плані. До того ж, за словами когось з великих, історія твориться саме в провінціях, те, що відбувається в столицях, зветься політикою» [2, с. 9].

У великій за обсягом праці досліджено історію села з найдавніших часів до початку ХХІ ст. Основу її джерельної бази становлять документи і матеріали Центрального державного історичного архіву України, а також Вінницького, Хмельницького та Житомирського обласних архівів. Цікавими є розвідки автора щодо походження назви села, топонімів і гідронімів місцевих урочищ, полів, річок та ставків. У книзі зібрано значну кількість фактичного матеріалу про мешканців Сніткова, що жили в різні історичні епохи. Оригінальною є структура роботи: кожен розділ, вибудований за хронологічним принципом, містить розлогу за обсягом історичну довідку, копії документів та велику кількість ілюстрацій і світлин. Наукову цінність має детальний опис православної церкви, католицького костелу та єврейської синагоги – культових споруд Сніткова, що не збереглися до наших днів. Заслуговує на увагу глибоке дослідження геральдики польських родів, що володіли Снітковом та навколишніми селами. Особливо цікавим для читачів є твердження автора про те, що саме снітківські шляхтичі були ініціаторами створення Барської конфедерації 1768 року.

Значне місце в роботі посідає історія єврейського населення Сніткова. Третє видання книги доповнене спогадами Якова Менакера про Снітківське гето й саме село у період німецько-радянської війни, а

також про подвиг снітківської єврейки Тойбеле з однойменного оповідання Я. Менакера. У книзі вперше названо прізвища в'язнів гето, розстріляних нацистами в серпні 1942 року. Особливо цікавими для читача стали перекладені з їдиш вірші уродженця Сніткова Іуди Маламута з його книги «Снітків. Моє містечко». Книгу було випадково знайдено вихідцями із Сніткова в букіністичному магазині у США, передано до України та перекладено українською мовою. Дослідження з історії Сніткова започаткувало серію краєзнавчих праць про минуле населених пунктів Мурованокуріловеччини.

Найбільший інтерес у краєзнавчому доробку Володимира Ревуцького викликає його фундаментальна праця про містечка та села Мурованокуріловецького району [3], які з 2020 року входять до складу Мурованокуріловецької селищної ради та Вендичанської об'єднаної територіальної громади Могилів-Подільського району Вінницької області. Ця книга є першим у сучасній науково-краєзнавчій літературі Поділля виданням про всі поселення району, що дає змогу цілісно поглянути на події, які відбувалися на цій території в контексті історії України.

Історію краю автор тісно пов'язує з подіями, що відбувалися в Середньому Придністров'ї. На цих землях активно діяв козацький рух, учасники якого брали участь у численних війнах та повстаннях. Варто відзначити, що майже весь матеріал книги опубліковано вперше. Саме ця обставина надає роботі особливої актуальності й наукової новизни.

Праця В. Ревуцького складається з 29 розділів, кожен із яких присвячений одному або кільком сусіднім населеним пунктам, що входили до складу Мурованокуріловецького району. Монографії властива оригінальність у висвітленні історії містечок та сіл, автор свідомо уникає опису загальновідомих подій, натомість зосереджує увагу на маловідомих сторінках історії краю XV–XVIII століть, наголошуючи на тому, що його книга – це сторінки «забутої історії».

Нашу увагу привернув розділ «Михайлівці. Цвіт камелій і яблук аромат», у якому подано цікаву версію історії одного з найдавніших сіл краю – Михайлівців, що розташовані за 10 кілометрів на захід від Сніткова. Перша писемна згадка про село, датована 1403 роком, міститься у Грамоті короля Владислава II Ягайла. Автор спростував поширену серед краєзнавців легенду про болгарина Михайла, який заснував село. У книзі доведено, що Барську конфедерацію укладено в палаці власника Михайлівців Войцеха Дзержка і проголошено в Барі 29 лютого 1768 року.

Цікаву за змістом книгу вирізняє також широка та різноманітна джерельна база. Автор використав Кам'янецьку земську книгу першої половини XVII ст., матеріали ревізійних переписів, спогади легендарного Бернарда Претвича, значну кількість польськомовних джерел. У книзі вміщено велику кількість документальних джерел, зокрема фотокопії Грамоти Великого князя Литовського Вітовта 1427 року та Грамоту короля Речі Посполитої Сигизмунда II, видану шляхтичу Юрію Язловецькому на право володіння містечком

Ольчедаїв із навколишніми селами, землями та лісами від 28 березня 1553 року, а також унікальні світлини, зокрема маршалків шляхти Подільської губернії, що датовані 1862 роком.

Автору книги вдалося повернути із забуття велику кількість прізвищ учасників подій, що відбувалися на теренах Поділля. Це стосується передовсім подій визвольних змагань та культурно-мистецького життя краю XVII – XIX століть, зокрема і битви під селом Перекоринці, що відбулася 1666 року між козацьким загоном Брацлавського полковника Василя Дрозденки з польським загоном під командуванням легендарного Єжи Володийовського, у якій поляки зазнали поразки [3, с. 298].

Книга Володимира Ревуцького слугує підґрунтям і стимулом для нових краєзнавчих досліджень. Автор постійно акцентує на потребі розширення й поглиблення джерельної бази краєзнавства. Основний зміст праці вдало доповнюють додатки, що репрезентують минуле і сучасне Мурованокуриловеччини. Серед них варто відзначити пам'ятки архітектури XVII – початку XX ст. містечок і сіл Могилівського та Ушицького повітів, а також традиційний український одяг краю, серед якого вишиті сорочки та головний убір – намітка, що був поширений у селах Мурованокуриловеччини, а нині зберігається в особистій колекції дослідниці вишивки Наталії Григораш, яка мешкає в місті Чернівці.

Володимир Ревуцький активно займався археологічним розвідками, обстежив околиці села Сніткова, а також городища, залишки якого знаходяться неподалік села Дерешова. Одне з найбільших у Придністров'ї Дерешівське городище і донині є зовсім не дослідженим істориками й археологами.

Краєзнавець багато зробив для дослідження бою під Котюжанами – невідомої сторінки історії Української національної революції 1917–1921 рр. на теренах Поділля. Бій між Армією Української Народної Республіки та червоними загарбниками відбувся 11–13 листопада 1920 року неподалік сіл Котюжани та Снітків і став останньою спробою зберегти незалежність Української держави. Урмія УНР потерпіла у ньому важку поразку і була змушена перейти на територію Польщі. Саме за допомогою матеріалів, зібраних В. Ревуцьким, автору цієї статті вдалося підготувати невелику наукову розвідку про цікавий і трагічний епізод забутої історії національно-визвольної боротьби на Поділлі 105 років тому [4]. До сьогодні не встановлено місце поховання борців за волю України, що загинули в цьому бою. На думку В. Ревуцького, вони могли бути поховані в лісі Подунайчику, що неподалік Сніткова.

Володимир Ревуцький активно займався громадською діяльністю. Як авторитетна та впливова людина багато зробив для повернення історичної справедливості – переходу православних громад Сніткова та інших навколишніх сіл із підпорядкування московського патріархату до канонічної Православної церкви України.

В. Ревуцький писав також вірші та музику, він є автором слів і музики пісні про Снітків [2, с. 7].

Володимир Артемович Ревуцький був доброю, глибоко порядною та чуйною людиною, справжнім патріотом України. В умовах сучасної московсько-української війни активно займався волонтерством. Разом із дружиною Людмилою Митрофанівною виховали двох дітей – доньку Олександру та сина Артема, які здобули фах історика у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського. В. Ревуцький був цікавим співрозмовником, багато знав про події минулого нашого краю і вмів про це захопливо розповідати. Він любив життя, мав багато творчих задумів і мріяв дочекатися Перемоги.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тучинський В. Володимир Ревуцький. Сторінки забутої історії. Оповіді про минувщину місточок та сіл Мурованокуриловецького району. Житомир, 2023. 555 с. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* Вінниця, 2024. Вип. 47. С. 142–145.
2. Ревуцький В. Снітків. Історія без акцентів. Історичний нарис. Київ, 2013. 312 с.
3. Ревуцький В. Сторінки забутої історії. Оповіді про минувщину місточок та сіл Мурованокуриловецького району. Житомир, 2023. 555 с.
4. Мурованокуриловеччина: невідомі сторінки історії. До 100-річчя бою під Котужанами 10-13 листопада 1920 р. / Укладач В. Тучинський. Вінниця, 2020. 14 с.

Тамара Гасвська

ПЕРША ЖІНОЧА ПРАКТИЧНА ШКОЛА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ДОМОВЕДЕННЯ МАРІЇ МАРІУЦ-ГРИНЬОВОЇ В С. ЗОЗУЛИНЦІ

Анотація. У статті досліджується історія створення і розвитку першої в Російській імперії практичної школи сільського господарства і домоведення для жінок, яка була заснована місцевою поміщицею Марією Миколаівною Маріуц-Гриньовою. Вона сприяла не лише розвитку школи, а й села. Турбувалася про селян, влаштовувала долю як збіднілих дворянських, так і сільських дівчат.

Ключові слова: Маріуц-Гриньова, Зозулинці, жіноча школа, сільське господарство, домоведення.

THE FIRST WOMEN'S PRACTICAL SCHOOL OF AGRICULTURE AND HOME ECONOMICS BY MARIA MARIUTS-GRINIOVA IN THE VILLAGE OF ZOZUILINTSI

Abstract. *The article explores the history of the creation and development of the first practical school of agriculture and home economics for women in the Russian Empire, which was founded by the local landowner Maria Nikolaevna Mariuts-Grynyova. She contributed not only to the development of the school, but also of the village. She cared about the peasants, and improved the fate of both impoverished noble and village girls.*

Keywords: *Mariuts-Grynyova, Zozulintsy, women's school, agriculture, home economics.*

Наприкінці XIX століття у селі Зозулинці було одне з найбільш успішних аграрних господарств Київської губернії. Вдова генерал-майора Ганна Іванівна та її дочка Марія Миколаївна Маріуц-Гриньова у маєтку «Зозулинці Червоні» організували жіночу школу сільського господарства і доведення.

Відкрилася школа 31 березня 1888 року. Її Устав був затверджений вже 2 квітня і надрукований у «Землеробській газеті», оскільки школа перебувала у відомстві Міністерства землеробства та держмайна [1].

Там навчалися два роки, але можна було залишати вихованок ще на декілька років, як практиканток. Приймались учениці, зазвичай, на початку літа, за необхідністю – в інший період. Платня з пансіонерів-вихованок сирітських будинків була 100 карбованців, з своєкоштных стипендіатів, приручених до праці – 150 карбованців на своєму одязі, а з заможних дівчат, не привчених до праці, по 25 карбованців на місяць. Практикантки, які приїжджали на один-два місяці в літній час, жили і харчувались окремо від інших учениць. Послуги також сплачували окремо [2, с. 273; 4].

У 1898 році в школі навчалась 51 вихованка, з них лише шість дівчат було із дворян, одна із духовенства, 15 міщанок, 24 селянки і п'ятеро із різночинців. З пів сотні «студенток» тільки дві платили за навчання зі своїх коштів, всі інші були стипендіатами держави.

Заклад мав неабиякий успіх, за його випускницями місцеві можновладці та поміщики стояли у черзі. Вже через п'ятнадцять років з моменту заснування щорічна дотація від держави збільшилася до трьох тисяч рублів, а своєкоштні учениці платили від 40 до 60 рублів на рік залежно від спеціалізації.

Школа була нерозривно пов'язана з господарством маєтку, яке нараховувало півтори тисячі десятин землі. Власна ферма налічувала 48 високопродуктивних корів (фрайбурзької породи), 15 свиней, 30 овець, 130 коней рисисто-тяглових порід, пташник на 600 голів

птиці. Крім цього, для повноцінного навчання діяла пасіка на 100 вуликів різних систем, ще 50 десятин займали ставки із племінними сажівками для розведення малька риби, 16 десятин зразкового фруктового саду та навчальні ділянки з городиною.

Господарство було забезпечене різним реманентом для обробітку землі та збору врожаю. Із Голландії виписали спеціальне обладнання для виробництва твердих сирів, які стали відомими по всій імперії та за її межами.

В маєтку «Генеральші» вже тоді був водогін та водонапірна вежа. Її так називали не лише за те, що вона була дочкою генерала, а, передусім, за турботу про селян [4].

Господарством керували висококласні спеціалісти, які були запрошені на роботу в школу. Вихователькою була вчителька математики Ганна Василівна Пахомова. Учителі молочного господарства, бджільництва, приготування запасів, кроїння, ручних робіт – В. Н. Криворучко, Е.І. Зубатова, Б.П. Марцинкевич, М.М. Демченко. Викладач домоведення – А. С. Дмитрева, ключниця – Л. М. Леварт-Невінська, рукоділля – М. М. Зникович, прасувальниця – Л. Отшевська, пекар – М. Нікітов, бджоляр – Л.І. Тайєнський, садівник – І. І. Леварт-Невінський. [3, с. 326–331].

Школою управляла М. М. Гриньова і три «старшинниці» з колишніх випускниць школи. Одна керувала домогосподарством, друга – молочним господарством і тваринництвом, третя – бджільництвом, рибництвом, садівництвом та городництвом.

Повний курс навчання складався з таких предметів: молочне господарство, догляд за домашньою худобою, птахівництво, бджільництво, рибництво, садівництво та городництво, кухарство, випікання хліба, консервування, догляд за хворими людьми та домашньою худобою, ведення будинкових та сільськогосподарських книг, рукоділля. Ця школа була більше практичного напрямку, оскільки теоретичні заняття проходили у вигляді коротких бесід або читань сільськогосподарської літератури вечорами під час інших занять ученицями: вишивання, в'язання, прасування, шиття.

У 1890 році М. М. Гриньова разом з однією ученицею здійснила тримісячну закордонну поїздку в Німеччину для ознайомлення з господарськими школами. Оглянули 33 школи, серед яких – один інститут молочного господарства, один помологічний інститут і два навчальних молочних господарства. Набутий досвід застосували у своїй школі. На Київській сільськогосподарській та промисловій виставці 1897 р., влаштованій Київським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, у відділі птахівництва М.М. Гриньова експонувала гусей китайсько-померанських, китайсько-тулузьких, тулузько-померанських, японських, чистокровних померанських, чистокровних тулузьких, качок руанських, хохлатих і шипунів. Жіноча школа Маріуц-Гриньової отримала велику срібну медаль в категорії «птахівництво», а сама власниця – малу срібну медаль. У відділі «овочі, консерви та вино»

Маріуц-Гриньова отримала золоту медаль, а у науково-навчальному відділі – похвальний лист. Також Марія Миколаївна входила до експертної комісії з бджільництва у складі: голови комісії А.М. Кирилова, секретаря В. Ф. Пухальського та П. Я. Смирнова.

М. М. Маріуц-Гриньова – авторка більше двадцяти книг з практичного господарства. У «Фонді видань, випущених у ХІХ ст. з сільськогосподарської тематики ННСГБ НААН» та «Колекції наукових видань 1901–1917 рр. з фондів ННСГБ НААН» є книга «Молочне господарство» (1901) та 37 статей з рибництва (розведення форелі), бджільництва, сироваріння, виготовлення сметани, масла, вибору порід і вирощування гусей, курей, качок, індиків, про хвороби птахів, пересувні вольєри як засіб для раціонального птахівництва, вирощування цибулі, тістомісильну машину, а також звіти про діяльність школи у журналах «Сільське господарство та лісівництво», «Деревня», «Сільський господар», «Землеробська газета», «Прогресивне сільське господарство» [5].

Значної шкоди навчальному закладу завдала пожежа, що сталась у маєтку 5 травня 1899 року, але її не можна було порівняти з тією руйнацією, що спричинили події 1917 року.

З початку Першої світової війни Марія Миколаївна стежила за тим, аби на війну не забирали годувальників селянських родин та тих, хто доглядав за старими батьками. На початку 1916 р. з частиною майна виїхала до Європи. Людям наказала: «Господарюйте без мене, користуйтеся всім тим, що я залишила, а ще догляньте могили моїх батьків. Я ще колись повернусь...» [3, с. 326–331].

У 1920 році її позбавили 1237 десятин землі, яку поділили між селянами, сад передали в оренду громаді села, а в панському приміщенні ще деякий час існував притулок для дітей-сиріт пролетарського походження. У 1924-27 роках діяло скотарсько-молочарське колективне товариство, яке використовувало голландське обладнання та чистопородних корів із показового поміщицького господарства та практичної школи. Подальша суцільна колективізація поглинула рештки унікальної сільськогосподарської школи Марії Маріуц-Гриньової.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Устав Зозулинской женской практической школы сельского хозяйства и домоводства М. Н. Мариуца-Гринёвой. Утв. Министром Госимуществ 28 января 1892 г. // Сборник сведений по сельскохозяйственному образованию. Вып. I. Женское образование. СПб., 1898. С. 176–188.
2. Похилевич Л. П. Сказания о населенных местностях Киевской губернии : Киевъ. Типография Киевопечерской лавры, 1864, С. 273.772 с.
3. Кочубейник С. І. Син солдата. ТОВ «Меркьюрі-Поділля». Вінниця, 2013 р. С 326–331. 500с.

4. Запис автора 01.10.2025 р. від Паламарчука Павла Павловича, 1974 р. н., правнука двох учениць практичної школи (Салагацької Палагеї Андріївни 1897–1993 та Нечипорук Людвіги Зіновіївни 1905–1987).
5. 135 років Практичній школі сільського господарства і домоводства Марії Миколаївни Маріуц-Гриньової в маєтку Зозулинці Київської губернії. Національна наукова сільськогосподарська бібліотека Національної академії аграрних наук України.
- URL: <https://dns.gb.com.ua/novini/vistavki/135-rokiv-praktichnij-shkoli-sil'skogo-gospodarstva-i-domovodstva-marii-mikolaiivni-mariuc-grinovoi-v-maetku-zozulinci-kiiivskoi-gubernii/>

Анатолій Лисий

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТКОВУ ОСВІТУ В ДАНЬКІВСЬКІЙ КОМУНІ ШПИКІВСЬКОЇ ПРЕТУРИ ТУЛЬЧИНСЬКОЇ ПРЕФЕКТУРИ (1941-1944)

Анотація. У статті на основі аналізу архівних джерел, опублікованих документів та спеціальної літератури висвітлено стан початкової освіти в селі Даньківка в роки румунської окупації.

Ключові слова: війна, Даньківка, окупаційний режим, початкова школа, вчителі, навчальні програми, дисципліна.

Anatolii lysyi

ON THE QUESTION OF PRIMARY EDUCATION IN THE COMUNE OF DANKIVKA, SHPYKIV PRETURA, TULCHYN PREFECTURE (1941-1944)

Abstract. This article deals with the state of primary education in the village of Dankivka during the years of Romanian occupation.

Keywords: War, Dankivka, occupation regime, primary school, curriculum, discipline.

Попри нові виклики сьогодення, період минулої війни та окупації залишається однією з найбільш гострих в українському суспільстві тем. Відтак, потребує незаангажованого, об'єктивного, позбавленого міфологізації й ідеологізованого трактування, нових дослідницьких методик та наукового інструментарію. Серед дослідних лакун, зон розлому в історіописанні Другої світової війни в Україні є румунська окупаційна політика, яка реалізовувалася на південно-західних теренах, і зокрема в селі Даньківка Шпиківського району Тульчинського повіту губернаторства Трансністрія (рум. Transnistria).

Даньківку фронт обійшов стороною. Кровопролитні бої точилися в районі Липовця та Іллінців. 18 липня 1941 р. через село

пройшли німецькі та угорські війська [1, с. 290]. Розпочався окупаційний період в історії цього поселення. Про нього свідчать нещодавно розсекречені документи з Державного архіву Вінницької області за 1941–1944 рр.

Одразу, ще за вказівкою німецької окупаційної адміністрації, почалося формування органів місцевого самоврядування. Шостого серпня 1941 р. було створено «Комітет національної ради села Даньківки», до якого ввійшли:

Теремчук Г. Д. – староста;

Музика Я. А. – заступник;

Янченко І. З. – секретар;

Мацик П. Ф. – голова (колгоспу) громади ім. Михайла Коцюбинського;

Музика М. Ф.;

Чорнописький Й. С.;

Колісник П. Ф.

Заводян А. А.;

Литвинюк І. С.;

Ходотай Т. Н.;

Овчарук А. І.;

Мацик Є. Т.;

Колісник О. О. [2, арк. 72].

Поряд з відновленням господарського життя вирішувались проблеми налагодження освітнього процесу за румунським зразком. Ще в серпні 1941 р. в «Інструкції для адміністративного управління губернаторством «Трансністрія» маршалом І. Антонеску було сформовано перші кроки у напрямку реалізації освітньої політики: «1) у галузі освіти – відкрити з 1 жовтня всі школи з вчителями з місцевих кадрів. Мовою викладання може бути за вибором населення, німецька, румунська чи російська; 2) з середніх шкіл відкрити тільки початкові, ремісничі та комерційні, що стосується інших – подивимося пізніше» [3, с. 324].

При дирекції культури губернаторства Трансністрія було сформовано шкільний відділ, який відповідав за формування освітньої навчальної програми за зразком Румунського королівства та здійснював контроль за станом приміщень закладів освіти й їх підготовкою до опалювального сезону. Указом № 6 від 7 вересня 1941 р. цього відділу на території Трансністрії навчальний процес мав розпочатись з 1 жовтня 1941 р. Вчительський корпус, відповідно до указу, створювався з колишніх вчителів, а оплата праці здійснювалася з фондів місцевих органів влади у тому ж розмірі, як і за радянських часів. Органи місцевої влади проводили інвентаризацію, ремонт усіх шкіл та відповідну підготовку шкіл до зимового опалювального сезону. Уся підготовка мала бути завершеною до 28 вересня 1941 р. Указ передбачав відкриття шкільних їдалень, до меню яких входили: «хліб, чай, молоко, мед, мармелад» [4, с. 152].

Навчання було платним, але обов'язковим до сьомого класу. Фінансування початкових шкіл було покладено на місцеві органи влади, які встановили шкільний податок у розмірі не більше ніж 15 марок (або 150 крб) з кожного голови сім'ї здатного працювати. Гроші, зібрані представником сільської управи, надходили в спеціальний фонд школи, з якого вони розподілялися на утримання школи, купівлю дидактичного матеріалу і виплату заробітної плати персоналу школи [5, арк. 257].

Шпиківський шкільний інспектор провів перевірку закладів освіти району і зробив висновок, що «школи не мають культурного вигляду, не побілені, брудні, подвір'я не огорожені, не скрізь мають ся клозети» [6, арк. 47].

До вчительської праці зголосились Янченко Іван Зіновійович, 1881 р. н. та Жолткевич Олена Петрівна, 1893 р. н. На Янченко І. З. були покладені обов'язки завідувача [7, арк. 51].

1 жовтня 1941 р. до першого класу початкової школи с. Даньківки пішли:

Бокієвський Василь – 8 років, другорічник;

Бокієвський Михайло – 7 років;

Журавель Ганна – 7 років;

Журавель Степан – 7 років;

Заводян Станіслав – 8 років, другорічник;

Кудик Олена – 7 років;

Мацик Василь – 7 років;

Мацик Ганна – 7 років;

Мельник Ольга – 8 років, другорічниця;

Музика Дмитро – 7 років;

Овчарук Олена – 7 років;

Осадча Марія Григорівна – 7 років;

Осадча Марія Михайлівна – 7 років;

Осадчий Володимир – 8 років, другорічник;

Панчук Олександр – 7 років;

Рибачук Марія – 8 років, другорічниця;

Соколицький Петро – 7 років;

Теремчук Антоніна – 7 років;

Ткачук Грогорій – 8 років, другорічник;

Ткачук Марія – 8 років, другорічниця;

Ходотай Сава – 7 років;

Чорнописька Катерина – 7 років.

Всього в школі в 1943/1944 навчальному році опановував науки 61 школяр. З них: 28 хлопчиків і 33 дівчинки [8, арк. 4-5].

Було складено кошторис на витрати з утримання школи:

Місячна зарплата вчителя – 200 крб;

Прибиральниця – 150 крб;

Доплата за завідування – 50 крб;

Адмінгоспвидатки на н/рік;

Опалення – 5000 крб;

Відрядження – 675 крб;
Утримання приміщення – 200 крб;
Поштові витрати – 75 крб;
Біжучий ремонт – 600 крб;
Канцелярські витрати – 80 крб [9, арк. 84].

Здійснювався суворий контроль за відвідуванням учнями занять. Директори шкіл звітували перед районним шкільним відділом про пропуски занять з аналізом причин [10, арк. 1–65]. Не відвідувати школу дозволялося лише у випадку хвороби. У випадку неявки дитини до школи без поважної причини на її батьків міг бути накладений штраф у розмірі 50 крб. Якщо вони були не в змозі сплатити штраф, то з них цей штраф вираховувався за рахунок трудовнів [11, с. 113–114].

Згідно румунської освітньої політики та викликів, перед якими постала влада, навчальна література та загальна методика викладання педагогічними працівниками мала відповідати румунській ідеології. Відтак, перед початком навчального процесу постало питання про забезпечення закладів освіти необхідною кількістю «ідеологічно правильної» навчальної літератури. Відповідно до наказу дирекції Губернаторства Трансністрії № 63380/942, директори шкіл збирали й направляли інспектору шкіл всю навчальну літературу. Всі підручники проходили відповідне редагування: з їхніх сторінок прибирали обличчя комуністичних вождів, а агітаційні матеріали та статті були заклені [12, арк. 12].

Для реалізації державних інтересів у вихованні молоді цінностей християнської моралі румунськими методистами була розроблена та затверджена освітня програма до предмета «Закон Божий». Священники були зобов'язані на безоплатній основі викладати уроки релігії в школі та допомагати релігійним вихованням малозабезпеченим учням [13, арк. 374]. У Даньківці церкву було відновлено в травні 1942 р., але з'ясувати прізвище місцевого священника не вдалося [14, арк. 69].

Важливим чинником, що спонукав сільських вчителів погоджуватися на співпрацю з окупаційною владою, була винагорода за виконання ними професійних обов'язків. Місцеві педагоги повинні були б бути повністю забезпечені. Шпиківська претура встановила обов'язкові ціни на сільгосппродукцію: буханка хліба коштувала 1 крб; картопля – 0.50 коп за кілограм; масло коров'яче – 17 крб; м'ясо – 8 крб; олія – 10 крб; цукор – 4 крб [15, арк. 95]. Але з 1942 р. різні відрахування, штрафи, податки тощо зрізали її до мінімуму. Освітянам ледь вистачало грошей на продукти харчування. Тому місцева громада підтримувала вчителів: завідувач школи Янченко І. З отримав 4 центнера хліба, а вчителька Жолткевич О. П. – 2 центнера у 1942 році [16, арк. 377].

Видавалися документи, які регламентували шкільне життя. Так, для проведення шкільних свят був потрібен дозвіл Тульчинського повітового шкільного інспектора Думінте. Урочистості з нагоди закінчення школи у 1942 р. були присвячені 60-річчю Іона Антонеску –

керівника (рум. *kondukatore*) Румунської держави. Один з вчителів повинен був говорити про особистість Маршала і про його роль у справі звільнення Трансністрії. Шкільний хор повинен був виконувати патріотичні пісні, а також і декламації патріотичних віршів [17, арк. 57].

Румунська окупаційна адміністрація активно залучала вчителів та учнів до сільськогосподарських і громадських робіт. Згідно з наказом губернатора Г. Алексяну від 23 квітня 1942 р., з початком польових робіт навчання у школах припинялося, а всі учасники освітнього процесу направлялися на сільськогосподарські роботи. Школи зобов'язувалися мати сад або город площею не менше гектара, врожай з яких розподілявся між шкільною їдальнею (50%) та педагогами відповідно до виконаної ними роботи. Учні доглядали територію навчального закладу, а також дерева в шкільному саду та біля сільських церков [18, с. 109].

Зміна ситуації на фронті в другій половині 1943 р., активний наступ Червоної армії та відступ німецько-румунських військ, призвели до згорання освітньої інфраструктури. У жовтні 1943 р. дирекція культури видала накази про закриття всіх початкових та середніх шкіл [19, с. 430].

Даньківку було визволено 15 березня 1944 р. Одразу почала діяти Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів та збитків заподіяних окупантами. Вона з'ясувала, що «вартість відновлення частково зруйнованого будинку школи складає 7084 крб, витрати на відновлення інвентаря та обладнання – 30944 крб, інших будівель та споруд – 2860 крб» [20, арк. 92].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кошолоп О. Ф. Історія Печери. Вінниця, 2011. 432 с.
2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО), Ф. Р.-1421, оп. 1, спр. 1.
3. Лисенко О. Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у 2-х т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2010, 735 с.
4. Катарга С. Губернія Трансністрія в 1941-1944 рр. Держава та армія: зб. наук. пр. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка». С. 150–154.
5. ДАВіО, Ф. Р.- 1417, оп. 3, спр. 1.
6. ДАВіО, Ф. Р. - 1417. – Оп. 3, спр. 1.
7. ДАВіО, Ф. Р.- 1417, оп. 3, спр. 4.
8. ДАВіО, Ф. Р.- 1417, оп. 3, спр. 238.
9. ДАВіО, Ф. Р.- 1417, оп. 3, спр. 41.
10. ДАВіО, Ф. Р.- 1417, оп. 3, спр. 232.
11. Гальчак С. Відмінності в окупаційній політиці німецьких та румунських загарбників на Поділлі в роки Другої світової війни. Сьома Могилів-Подільська наукова історико-краєзнавча конференція. Матеріали конференції, 6-7 жовтня 2023 р., м. Могилів-Подільський.
12. ДАВіО, Ф. Р.- 1410, оп. 1, спр. 1.

13. ДАВіО, Ф. Р. -1417, оп. 3, спр. 12.
14. ДАВіО, Ф. Р. -1421, оп. 1, спр. 3.
15. ДАВіО, Ф. Р. -1417, оп. 1, спр. 42.
16. ДАВіО, Ф. Р.-1417, оп. 1, спр. 17.
17. ДАВіО, Ф. Р.- 1495, оп. 6, спр.3.
18. Бабій Л. Політика румунської окупаційної влади щодо залучення до співпраці сільського населення Вінниччини в роки Другої світової війни // ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Наукові записки. Серія: Історія, 2023. Вип. 45.
19. Лисенко О. Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси: у 2-х т. Т. 2. Київ: Наукова думка, 2010, 650 с.
20. ДАВіО, Ф. Р.- 4897, оп. 1, спр. 15.

Олександра Коваленко

ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧИХ МАТЕРІАЛІВ ПРИ ВИВЧЕННІ ТЕМИ «ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ»

***Анотація.** У статті розглянуто можливості використання краєзнавчих матеріалів Поділля у вивченні теми «Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. в Україні» у шкільному курсі історії. На основі архівних документів, усних свідчень, фрагментів документальних фільмів та інших локальних джерел проаналізовано механізми проведення хлібозаготівель, форми спротиву селян радянському режиму та наслідки геноциду для місцевих громад. Показано дидактичний потенціал цих матеріалів у формуванні в учнів історичного мислення, навичок джерелознавчої критики, етичної рефлексії та національної самосвідомості. Особлива увага приділена методиці критичного читання джерел «у контексті» та ролі аудіовізуальних свідчень, зокрема фільму «Голодомор-геноцид 1932–1933 років: український опір».*

***Ключові слова:** Голодомор, геноцид, Поділля, Вінниччина, краєзнавчі матеріали, архівні документи, усні свідчення, історична освіта, дидактичний потенціал, національна пам'ять.*

Oleksandra Kovalenko

USE OF LOCAL HISTORY MATERIALS IN STUDYING THE TOPIC «THE 1932-1933 FAMINE-GENOCIDE IN UKRAINE»

***Abstract.** The article discusses the possibilities of using local history materials from Podillia in studying the topic “The Holodomor-genocide of 1932-1933 in Ukraine” in the school history course. Based on archival documents, oral testimonies, fragments of documentary films, and other local sources, the mechanisms of grain requisitioning, forms of*

peasant resistance to the Soviet regime, and the consequences of genocide for local communities are analyzed. The didactic potential of these materials in shaping students' historical thinking, source criticism skills, ethical reflection, and national self-awareness is demonstrated. Particular attention is paid to the methodology of critical reading of sources "in context" and the role of audiovisual evidence, in particular the film "The Holodomor-Genocide of 1932–1933: Ukrainian Resistance."

Keywords: *Holodomor, genocide, Podillia, Vinnytsia region, local history materials, archival documents, oral testimonies, historical education, didactic potential, national memory.*

Тема Голодомору 1932–1933 рр. залишається однією з найтрагічніших сторінок історії України, що потребує системного осмислення не лише в загальнонаціональному, але й у регіональному вимірі. Вивчення цієї проблеми через краєзнавчі матеріали дає змогу глибше зрозуміти механізми та наслідки геноциду на рівні окремих громад, відтворити долі конкретних людей, зафіксувати локальні особливості перебігу подій. Поділля є одним із регіонів, що зазнали значних людських втрат у роки Голодомору, а тому саме документальні фільми, місцеві архіви, спогади та «Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933» є унікальними джерелами для дослідника й педагога. Для шкільного курсу історії України робота з такими матеріалами одночасно формує дослідницькі компетентності, історичне мислення, уміння джерелознавчої критики та етичну чутливість. Актуальність зумовлена й сучасною потребою суспільства протистояти маніпуляціям пам'яттю, виробляючи на уроках інструменти відрізнєння пропаганди від документального знання.

Мета полягає у тому, щоб на прикладі Подільського регіону розкрити дидактичний потенціал краєзнавчих джерел для вивчення теми «Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. в Україні» у 10 класі, визначити науково обґрунтовані підходи до їх критичного аналізу, окреслити моделі навчальної діяльності, що поєднують роботу з документами та усноїсторичними свідченнями, і показати, як локальні матеріали допомагають реконструювати перебіг трагедії, форми опору, адаптації та морально-етичні аспекти осмислення цієї теми.

Одним із базових краєзнавчих джерел для вивчення трагедії на Вінниччині є «Національна книга Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. – Вінницька область». Видання містить систематизовані списки жертв по кожному району, а також окремі фрагменти спогадів очевидців, які дають змогу реконструювати соціально-демографічну картину голоду. Це не лише реєстр імен, а й важливий інструмент осмислення масштабу трагедії на локальному рівні. Наукове значення цього збірника полягає в тому, що він поєднує офіційні архівні дані з усними свідченнями, що дозволяє простежити, як загальнодержавна політика вилучення хліба втілювалася в конкретних селах і громадах [1].

Постанови обкомів і райкомів унаочнюють механіку тиску на виробників і примусу до «більшовицьких темпів». Постанова бюро Вінницького обкому КП(б)У щодо проведення збиральної кампанії 1932 р. констатує «ганебні наслідки» й прямо наказує організувати масову роботу, «боротьбу з куркулем», розгорнути «соцзмагання та ударництво» з метою «найменших втрат у визначені терміни». У навчальному процесі такий текст стає ключем до розуміння, що адміністративні директиви були не «нейтральними плановими завданнями», а ланками в ланцюгу насильства: вони легітимували тотальне вилучення, заборону колгоспної торгівлі, «натуральні штрафи», «чорні дошки», криміналізацію збирання колосків. Учителю може запропонувати учням реконструювати причинно-наслідкову схему між мовою постанови («мобілізація сил») і наслідками, засвідченими на рівні сіл (ростом смертності, відчаєм, втечею, протестами) [2].

Також документи про хід хлібозаготівель восени 1932 р. Спецповідомлення П. Рахліса від 1 листопада 1932 р. демонструє, як «відсутність належного і своєчасного нажиму» на одноосібників і «твердосдатчиків» розглядається як головний «дефект», а «тенденції невиконання» – як ворожа активність; фіксуються крадіжки під час обмолоту, «антирадянська агітація», спроби приховування хліба, навіть втечі до лісу [3, с. 338–340]. На уроці цей текст працює як «контрапункт» до людських свідчень: педагог організує зіставлення офіційної лексики («недовіра реагування») із досвідом голодувальників, котрі «випікали хліб з суміші гречки, проса, вівса та відходів» і масово хворіли – опис, що міститься в липневому повідомленні 1932 р. по Липовецькому району. Таке зіставлення формує у старшокласників навички деконструкції мови влади й етичне розуміння, чому «самозаготовки» чи «зрізання незосрілих колосків» були не «злочином», а стратегією виживання.

Наприклад, усні свідчення подолян, зібрані в регіональних публікаціях 1990-х, що фіксують репертуар виживання, соціальну мікродинаміку, диференціацію доступу до ресурсів. У методичному плані ці свідчення потребують етичної рамки: учитель попередньо узгоджує з класом правила «безпечного читання» травматичних текстів, обмежує натуралістичні деталі, забезпечує психологічні «виходи» після обговорення, розмежує засвідчення пам'яті та її можливої фрагментарності й ретроспективної інтерпретації.

Важливою дидактичною лінією є показ форм опору і саботажу на Вінниччині, наприклад, фільм від ГО «Подільська спадщина» «Голодомор-геноцид 1932–1933 років: український опір» є важливим краєзнавчим аудіовізуальним джерелом, що розкриває трагедію голоду крізь призму подій на Поділлі, зокрема у селах Вінницької області [4]. Стрічка показує, як українське село, попри страх і репресії, намагалася чинити опір радянському окупаційному режиму в роки геноциду. У центрі сюжету – долі простих селян, які відмовлялися вступати до колгоспів, ховали зерно, рятували дітей і сусідів,

ризикували життям, але зберігали людяність. Через архівні документи, спогади очевидців та реконструкції подій фільм відтворює атмосферу страху, зневіри й водночас – гідності українців, що не скорилися тоталітарній системі.

Особливе місце у фільмі займає історія Поділля як прикордонного регіону, де на початку 1930-х років колективізація й репресії мали особливо жорстокий характер. Архівні матеріали Державного архіву Вінницької області свідчать, що вже 1932 року третина господарств була колективізована, а населення масово висловлювало спротив – від втеч і саботажу до стихійних повстань. Фільм демонструє, що саме селянство, яке становило понад 80% населення України, стало головною ціллю сталінського геноциду – адже саме воно зберігало мову, культуру, віру та національну ідентичність. Використання фрагментів промови Рафаеля Лемкіна, який уперше визначив злочин проти українців як геноцид, надає стрічці міжнародного і правового виміру. Цей фільм не лише документує трагедію, а й нагадує сучасникам про ціну свободи, силу опору та моральний обов'язок пам'ятати [4].

Ключовим методичним принципом лишається критичне читання джерела «в контексті»: спецповідомлення читаються не як «нейтральний факт», а як продукт органів, зацікавлених у виправданні вилучень і тиску; постанови – як інструменти мобілізації й репресії; довідки про «викривлення» – як спроби каналізувати протину в «низову» ланку. Такий підхід узгоджується з найкращими практиками історичної освіти: роботи з суперечливими наративами, розрізнення рівнів аналізу, навчання на доказах, травма-інформоване викладання, локальна історія як місток до загальноукраїнського й світового контекстів [3].

Вивчення теми Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. на основі краєзнавчих матеріалів Поділля демонструє, що локальні джерела, архівні документи, усні свідчення, фрагменти фільмів – є незамінним інструментом формування глибокого історичного розуміння трагедії. Вони дають можливість не лише побачити загальнонаціональну катастрофу через долі конкретних людей і громад, а й відчутти моральний вимір подій, що в офіційних радянських звітах часто зводився до статистики. Такі матеріали допомагають учням осягнути механізми репресій, форми опору та прояви людяності в умовах геноциду, розвивають навички критичного мислення, джерелознавчої критики й етичного аналізу історії.

У методичному плані використання краєзнавчих матеріалів дозволяє реалізувати компетентнісний підхід у шкільній історичній освіті, поєднуючи роботу з письмовими, візуальними та усноісторичними джерелами. На прикладі Вінниччини учні вчать співвідносити локальні події із загальноукраїнським контекстом, усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки між політикою радянської влади та масовими людськими втратами, розуміти Голодомор як цілеспрямований акт геноциду проти українського народу. Залучення

сучасних краєзнавчих фільмів, таких як «Голодомор-геноцид 1932–1933 років: український опір», підсилює емоційно-пізнавальний компонент навчання, формує в учнів національну самосвідомість і шану до історичної пам'яті.

Отже, робота з подільськими архівами, усними джерелами та аудіовізуальними свідченнями перетворює вивчення Голодомору на процес осмислення не лише минулого, а й морального досвіду народу. Такий підхід дозволяє виховувати покоління, здатне розрізняти правду й пропаганду, цінувати свободу, людську гідність і національну єдність – ті засади, без яких неможливо зрозуміти уроки історії та запобігти повторенню подібних трагедій у майбутньому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Вінницька область. упоряд.: Лациба В. П., Вишга В. В., Кравченко П. М. Вінниця: ДП «ДФК», 2008. 1104 с.
2. Бакіна О. Матеріали до уроку «Голод на Поділлі». Освітній проект «На Урок» для вчителів. URL: <https://naurok.com.ua/materiali-do-uroku-golod-na-podilli-402187.html> (дата звернення: 27.10.2025).
3. Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів і матеріалів. Вінниця, 2007. 704 с.
4. ГО «Подільська спадщина». Фільм «Голодомор-геноцид 1932–1933 років: український опір». Серія 1, 2024. YouTube. URL: https://www.youtube.com/watch?v=_iRUbJifq7s (дата звернення: 27.10.2025).

Богдана Чернега

ІННОВАЦІЙНІ МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РІДНОГО КРАЮ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ ОСВІТИ

***Анотація.** У роботі розглядається проблема впровадження інноваційних методів у процес вивчення історії рідного краю в умовах цифровізації освіти. Акцент зроблено на важливості поєднання традиційних і сучасних педагогічних підходів, що сприяють підвищенню мотивації учнів, розвитку їхніх дослідницьких навичок та формуванню ціннісного ставлення до історико-культурної спадщини свого регіону. У контексті цифрових трансформацій освіти особливу увагу приділено використанню інтерактивних технологій, мультимедійних ресурсів, онлайн-платформ, які відкривають нові можливості для вивчення минулого. Зазначено, що інноваційні методи навчання сприяють активізації пізнавальної діяльності школярів, формуванню у них уміння критично мислити, аналізувати історичні події та робити власні висновки.*

***Ключові слова:** інноваційні методи, історія рідного краю, цифровізація освіти, інтерактивні технології, мультимедійні*

ресурси, віртуальні екскурсії, пізнавальна активність, патріотичне виховання, цифрові інструменти, сучасна школа.

Bohdana Cherneha

INNOVATIVE METHODS OF STUDYING THE HISTORY OF THE NATIVE LAND IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF EDUCATION

Abstract. *The paper considers the problem of introducing innovative methods into the process of studying the history of the native land in the conditions of digitalization of education. The emphasis is on the importance of combining traditional and modern pedagogical approaches that contribute to increasing students' motivation, developing their research skills and forming a value attitude towards the historical and cultural heritage of their region. In the context of digital transformations of education, special attention is paid to the use of interactive technologies, multimedia resources, online platforms and virtual excursions, which open up new opportunities for studying the past. It is noted that innovative teaching methods contribute to the activation of cognitive activity of schoolchildren, the formation of their ability to think critically, analyze historical events and draw their own conclusions.*

Keywords: *innovative methods, history of the native land, digitalization of education, interactive technologies, multimedia resources, virtual excursions, cognitive activity, patriotic education, digital tools, modern school.*

Сучасна система освіти перебуває на етапі активної трансформації, що зумовлено процесами цифровізації, оновленням змісту навчання та впровадженням компетентнісного підходу. Одним із важливих завдань сучасної школи є формування у здобувачів освіти цілісного бачення історичного минулого свого краю, усвідомлення його значення для розвитку держави та суспільства. Проте традиційні форми викладання історії часто не забезпечують належного рівня зацікавленості учнів і не завжди відповідають потребам покоління, яке зростає в умовах інформаційного середовища. Це потребує пошуку ефективних інноваційних методів, які б дозволили зробити навчальний процес більш інтерактивним, змістовним і технологічно сучасним. Проблема полягає у тому, щоб визначити педагогічні умови, засоби та форми використання цифрових технологій у процесі вивчення історії рідного краю, які сприятимуть підвищенню якості навчання, розвитку дослідницьких і творчих здібностей учнів, формуванню національної свідомості та патріотичних почуттів.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та аналізі ефективності інноваційних методів вивчення історії рідного краю в умовах цифровізації освіти, а також у визначенні шляхів їх впровадження у навчальний процес з метою підвищення пізнавальної

активності учнів, розвитку їхньої історичної свідомості, критичного мислення та формування патріотичних цінностей.

Питання впровадження інноваційних технологій у процес вивчення історії рідного краю набуває сьогодні особливої актуальності, адже саме вони сприяють підвищенню якості навчання, розвитку інтересу, пізнавальної активності та творчого потенціалу учнів. Українські науковці дедалі частіше звертаються до проблеми інтеграції цифрових і мультимедійних технологій у навчальний процес. Так, С. Гончаренко зазначає, що використання інтерактивної дошки, мультимедійних презентацій підвищує ефективність уроків історії, активізуючи пізнавальну діяльність школярів. М. Іваненко наголошує на важливості візуалізації історичних подій за допомогою мультимедійних засобів, оскільки це полегшує сприйняття історичного матеріалу та робить навчання більш доступним і привабливим. І. В. Коваленко розглядає віртуальні екскурсії як ефективний засіб занурення учнів у історичний контекст рідного краю, що сприяє формуванню емоційного зв'язку з минулим і підвищенню навчальної мотивації.

Закордонний досвід також підтверджує ефективність інноваційних технологій у викладанні історії. Зокрема, американський дослідник Гарольд Джонсон доводить, що інтерактивні симуляції та віртуальні тури допомагають глибше зрозуміти складні історичні процеси та контексти. Європейський науковець Мартін Хефнер звертає увагу на застосування ігрових елементів у навчанні історії, які стимулюють інтерес учнів і забезпечують їхню активну участь у навчальному процесі.

Попри значну кількість напрацювань, тема впровадження інноваційних методів у вивчення історії рідного краю залишається недостатньо дослідженою. Потребує подальшого вивчення питання систематизації таких методів, визначення оптимальних форм використання цифрових інструментів у контексті української школи, а також аналіз їх впливу на формування національної свідомості й історичної компетентності учнів.

У сучасних умовах активної цифровізації освіти все більше учнів віддають перевагу використанню віртуальних екскурсій і цифрових ресурсів для вивчення історії рідного краю. Особливої популярності набувають віртуальні музеї, які дають змогу школярам здійснювати подорожі у минуле, ознайомлюючись з історичними пам'ятками, подіями та постатями свого регіону у зручному інтерактивному форматі. Віртуальний музей – це сучасна форма подання історико-культурної інформації, яка дозволяє користувачу не лише переглядати фото-, відео- та аудіоматеріали, а й «перебувати» у музейному просторі, створеному за допомогою цифрових технологій [1, с. 48].

Як зазначають українські дослідники П. Жежнич і Ю. Ришковець, основними особливостями віртуальних музеїв є використання мультимедійних засобів і 3D-простору, наявність

функцій пошуку, переміщення експозицією, можливостей для коментування та участі в онлайн-дискусіях. Такі музеї доступні широкій аудиторії й забезпечують новий рівень взаємодії з історичним матеріалом [2, с. 108].

Для уроків історії рідного краю це має особливе значення, адже віртуальні музеї дозволяють учням побачити унікальні експонати, архівні матеріали та пам'ятки, які не завжди представлені у відкритому доступі. Повторний перегляд експозицій, інтерактивна подача матеріалу та можливість самостійного дослідження сприяють формуванню стійкого інтересу до історії своєї місцевості. Крім того, цифрові формати дозволяють долучати учнів до публічних науково-просвітницьких заходів музеїв через електронну реєстрацію, що підсилює практичний компонент навчання та розширює можливості для розвитку дослідницької діяльності школярів [3, с. 1202].

Крім активного використання віртуальних музеїв, у сучасному навчальному процесі важливе місце займають інтерактивні карти, які дозволяють учням наочно відстежувати зміну адміністративних кордонів, перебіг військових кампаній, розвиток міст і сіл рідного краю, а також ключові історичні події. Це дає змогу не лише зрозуміти хронологію подій, а й просторово відтворити процеси, що відбувалися на території регіону, підвищуючи рівень пізнавальної активності учнів.

Додатково значну роль у цифровізації освіти відіграють мобільні додатки та онлайн-курси, які надають школярам можливість самостійно опанувати матеріал, проходити інтерактивні завдання та брати участь у дистанційних проєктах. Платформи на кшталт *Coursera* чи *Khan Academy* дозволяють учням отримувати доступ до сучасних освітніх ресурсів, формують навички роботи з цифровою інформацією та стимулюють дослідницьку діяльність [4, с. 102].

Не тільки використання віртуальних музеїв, інтерактивних карт та мобільних додатків є корисним, а також значну ефективність у вивченні історії рідного краю демонструють проєктна діяльність.

Проєктна діяльність передбачає організацію учнями власних дослідницьких завдань, створення мультимедійних презентацій, відео або онлайн-публікацій про історичні події, пам'ятки чи видатних діячів свого краю. Такий метод дозволяє поєднати теоретичне знання з практичною діяльністю, розвиває навички аналізу та систематизації інформації, сприяє самостійності та командній роботі, а також поглиблює розуміння історичного контексту локальних подій [5, с. 168].

Інтеграція таких цифрових інструментів з віртуальними музеями робить уроки історії рідного краю більш динамічними, наочними та захопливими. Вона сприяє розвитку критичного мислення, умінь аналізувати та порівнювати історичні факти, а також формує у школярів інтерес до минулого своєї малої батьківщини, патріотичне ставлення та відповідальність за збереження культурної спадщини.

Використання інноваційних методів у вивченні історії рідного краю підвищує ефективність навчального процесу та сприяє розвитку пізнавальної активності учнів. Застосування цифрових технологій,

мультимедійних ресурсів, інтерактивних карт, віртуальних музеїв і проектної діяльності забезпечує глибше засвоєння історичного матеріалу, формує навички критичного мислення та дослідницької роботи. Такі методи дозволяють поєднати традиційне навчання з сучасними освітніми підходами, роблячи уроки більш наочними й мотиваційний. Цифровізація освіти створює умови для оновлення змісту історичної освіти, сприяє вихованню національної свідомості, поваги до історико-культурної спадщини та патріотичної позиції учнів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Синичків Ю. Тенденція розвитку та загальна структура віртуального музею. Сучасні акценти музейництва. Історія, здобутки, перспективи: матеріали науково-теоретичної конференції (Івано-Франківськ, 14 травня 2018 р.). Івано-Франківськ: *Scientist notes*, 2018. С. 46–54.
2. Жежнич П., Ришковець Ю. Структурна та формальна моделі віртуального музею. *Інформаційні системи та мережі*. 2008. Вип. 631. № 3. С. 107–112.
3. Паска Б. В., Паска Т. В. Інтерактивні методи та цифрові інструменти на уроках громадянської та історичної освітньої галузі. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 7(37). С. 1097–1104.
4. Левченко С. В. Нові підходи до викладання історії: застосування мультимедійних засобів. *Науковий вісник*. 2020. № 5. С. 78–102.
5. Коваленко І. В. Інноваційні методи вивчення історії у школі. Львів: Освіта, 2019. 298 с.

Ana-Maria Nesterenco

THEORETICAL APPROACHES TO THE STUDY OF REGIONAL SOCIAL HISTORY

Abstract. *Social history was born out of the natural need to understand not only the great events of the past but also the everyday life of people. Since Antiquity, thinkers such as Herodotus and Tacitus have been concerned with how communities lived, what values they shared, and how they organized themselves. Later, authors such as Voltaire and Justus Möser brought to the forefront the detailed analysis of society and its structures, opening the way toward a history more attentive to people and to the relationships among them. In the 20th century, researchers from the Annales School proposed a complex vision of the past, in which culture, economy, mentalities, and institutions are interwoven into a vivid and coherent tableau. At the same time, interest in regional history has grown, emphasizing the unique social dynamics of particular territories and their role in the broader historical processes. Building on this intellectual tradition, social history takes shape as an endeavor that combines scientific*

rigor with a profound openness toward understanding the human condition through time and space. In regional and local research, its methodological principles are especially valuable for studying the educational, cultural, and religious life of communities, as they reveal the interaction between collective mentalities and everyday practices within specific territories.

Keywords: *Social history, interdisciplinarity, collective mentalities, historiographical paradigm, social structures, historical sociology, total history.*

The socio-human sciences are characterized by particular mobility, which is why, since ancient times, philosophy and history have brought into focus models of social coexistence. The origin of social history can be identified in the works of the first ancient historians. Herodotus (circa 484–420 BC) significantly contributed through ethnographic information regarding the Scythians and Thracians, while Tacitus (55–circa 120 AD) offered a valuable analysis of the institutional structures of the Germanic tribes. Thus, the writings of these ancient authors constitute fundamental premises for the subsequent development of social history as a scientific discipline [1, p.15].

Sidney Aronson maintains that “historical sociology requires from the historian accustomed to traditional methods of investigation a radical change of methods,” by overcoming the “inclination toward narration” and adopting more rigorous analytical approaches. In this sense, he emphasizes the need for a transition from narrative history to a structural and theoretically oriented one, in line with the interdisciplinary requirements of socio-historical research [1, p.11].

The 18th century, known as the Age of Enlightenment, represents a progressive stage in shaping social history. Voltaire, like his predecessors, described French society by focusing primarily on life at the royal court. Nevertheless, he surpassed this narrative framework by carrying out a comprehensive analysis of French society during the reign of Louis XIV. Through his encyclopedic approach, Voltaire systematically analyzed the economy, administration, finances, institutions, religion, culture, art, science, and customs of the era. This endeavor constitutes an attempt to conceptualize the ethos of absolutist monarchy, identifying its distinctive features that marked the historical period [1, p.15].

In the German space, Iustus Möser took a significant step in regional historiography through his innovative approach. His work, *History of Osnabrück* (1768), represents an emblematic case study, focusing on the dynamics of a representative locality in Lower Saxony, thus contributing to the development of local history as an autonomous discipline [1, p.16].

In the context of 20th century events and the perception of the world transformed after the Second World War, the Annales School affirmed its influence in consolidating social history as an autonomous discipline through leading figures such as Marc Bloch, Lucien Febvre, Fernand Braudel, Emmanuel Le Roy Ladurie, M. Vovelle, etc. [2, p.10]. Founded in 1929 by professors Marc Bloch and Lucien Febvre at the University of

Strasbourg, with the launch of the journal *Annales d'histoire économique et sociale* (later *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*), this movement imposed a shift in perspective regarding the analysis of the past. Instead of narratives focused exclusively on political events and leading figures, historical research was redirected toward the study of social structures, collective mentalities, and long-term processes. Here, it was not only about the rigid study of events but rather about delving into the past with the purpose of deciphering the "hidden meaning of human destinies" [3, p.16].

If history is researched by divisions (economic, political, cultural, religious, etc.), it may allow for the detailed study of a particular branch; however, in order to reconstruct the tableau of everyday life, an integrative approach is necessary—in other words, a "total" history, which often reveals interdependencies among apparently distinct spheres [4, p.145].

Despite being educated in the spirit of positivist history, Lucien Febvre opposed this current, calling it "fleshless thought." In his view, "history had to be internalized and directed toward the great ensembles [4, p.15]," in which the historian must not neglect the history of culture or religion, as well as other sciences that could support research. An example of this is when the researcher referred to François Rabelais' literary novel *Gargantua and Pantagruel* in order to discover the evolution of French society's attitude toward work. Moreover, Febvre considered language to be a source of knowledge, presenting it as one of the "mental tools" through which modes of thought are directly expressed [5, p.97]. With regard to social mentalities, the researcher held the view that "each civilization has its own mental instruments" [1, p.82]. In his article *Travail: évolution d'un mot et d'une idée*, published in 1948 in the *Journal de psychologie normale et pathologique*, the author associated the study of social mentalities with "an exercise in historical psychology" aimed at revealing "the system of representations of an era" [5, p.97].

In Marc Bloch's vision, history cannot be fully studied without understanding and penetrating the essence of the researched period. In his work *Apologie pour l'histoire*, the author affirmed: "No historical phenomenon can be fully explained outside the study of the specificity of its time" [6, p.81]. The generation of researchers L. Febvre and M. Bloch came to open new horizons in historical research; they focused more on structures than on events and placed particular emphasis on the study of the economy and social history [7, p.425].

Thus, we can view social history as the result of an interdisciplinary effort to systematically understand the past from the perspective of its social logic. Historical events are not random but structured by social mechanisms. Yet since social reality synthesizes economic, legal, psychological, and sociological dimensions, social history operates as an interdisciplinary. By integrating paradigms from these domains, it reconstructs historical processes, becoming thereby a hermeneutic tool [8, p.4].

Starting from the premise that the social and human sciences differ primarily not in their “objects” of study (which are often common), but in the way problems are formulated and the methods employed, Austrian historian Reinhard Sieder presents the constitution of social history through two fundamental dimensions:

a) **The problematization paradigm** – involves defining research questions. This dimension focuses on the ability to identify and formulate relevant questions for historical analysis, requiring detachment from descriptive history and elucidation of the complex mechanisms behind events. Correct problematization presupposes understanding the context, formulating explanatory hypotheses, and clearly delimiting the object of research—factors that substantially influence the quality of investigation.

b) **The methodological arsenal** – refers to the investigative and interpretive procedures, which involve the use of scientific tools and techniques to analyze and interpret historical data. In the case of social history, this arsenal is interdisciplinary, including methods from sociology, anthropology, social psychology, economics, and linguistics. This methodological diversity allows the researcher to capture the complexity of social phenomena and to interpret them in an integrated manner, highlighting the interdependencies between structures, mentalities, and everyday practices [9, pp.163–164].

Applying these theoretical and methodological principles to regional research opens new possibilities for understanding the evolution of local communities. In the case of the Vinnytsia region, the study of education, culture, and religious life through the lens of social history allows us to reveal how collective identities were formed, how social institutions functioned, and how everyday practices reflected broader historical transformations. Archival materials, school chronicles, parish registers, and oral testimonies become key sources for reconstructing the “social fabric” of the region.

By articulating these two dimensions – the adequate formulation of research questions and the use of a diverse and adapted methodological framework – social history defines its epistemological identity and contributes significantly to deepening the understanding of the past, beyond classical narratives.

The methodology of social history provides valuable tools for exploring local educational and cultural processes. For example, microhistorical analysis allows the reconstruction of social interactions within schools or parish communities; the study of mentalities reveals how religion shaped local moral values; while historical sociology helps identify the social role of cultural institutions and teachers as agents of modernization. In the case of Podillia, such approaches can be used to trace the dynamics of confessional education, cultural societies, and the everyday religious life of the population.

CONCLUSIONS

Considering the complexity of social history and its evolution as a field of research, certain conclusions can be drawn that highlight both the

main theoretical-methodological directions and the transition from a narrative, event-centered history to a scientific history marked by analytical depth and interdisciplinarity. In this context, the following aspects can be emphasized:

1. Social history has established itself as an autonomous scientific field through the integration of philosophical, historical, and sociological contributions, evolving from ancient ethnographic descriptions toward a structural and interdisciplinary analysis of social realities, particularly through the contribution of the Annales School.

2. The paradigm shift in historiography, marked by the transition from an event-centered narrative to an analytical and systemic approach, enabled the understanding of the past through the lens of social structures, collective mentalities, and long-term processes, thereby consolidating social history as a complex hermeneutic instrument.

3. Research in social history requires a rigorous methodological approach, grounded in the clear problematization of the object of study and the use of a diverse analytical arsenal, which ensures the coherent interpretation of historical phenomena in their economic, cultural, religious, and psychological interdependence.

Therefore, the methodological framework of social history can serve as a foundation for regional studies focused on the educational, cultural, and religious life of the inhabitants of Vinnytsia and the Podillia area. By integrating social, cultural, and mental dimensions, researchers can reconstruct the identity and daily experience of local communities, contributing to a more comprehensive understanding of the region's historical development.

REFERENCES

1. Tănăsescu F. *Istorie socială*. Ediția a V-a. București: Editura Fundației România de Măine, 2007. 295p. ISBN 978-973-725-942-4.
2. Patrașcu D, Gaștea R. *Fantasma Mentalității*. Chișinău: Î.S.F.E.P. Tipografia Centrală, 2011. 380 p.
3. Duțu A. *Literatura comparată și istoria mentalităților*. București: Univers, 1982. 265 p. ISBN 988-191267.
4. Gurevich A. From the History of Mentalities to Historical Synthesis. În: *Approaches of the Annales School*. Scandia, 2008. pp.141-150.
5. Prohin A. Viziunile asupra muncii în occidentul medieval. *Contribuțiile istoriografiei Școlii Analelor*. În: *Buletin Științific. Revistă de Etnografie, Științele Naturii și Muzeologie*. Vol. 27 (40). Chișinău, 2017. pp.96-108. ISSN 1857-0054.
6. Diogo M. P. The perfect pair: Bloch, Febvre, and the history of science technology. *Host - Journal of History of Science and Technology*. Vol. 14, no. 2, 2020. pp. 73-93.
7. Burke P. The Annales in global context. *Cambridge University Press International Review of Social History*. Vol. 35, No. 3, 1990. pp. 421-432. ISSN 00208590.

8. Baltasiu R, Bulumac O. Istoria socială - actualitate și problematică. București: Editura Universității din București, 2017. 312p. ISBN: 978-606-16-0862-1.
9. Зидер Р. Что такое социальная история? Разрывы и преемственность в освоении социального. 1993. [Accesat 25.08.2025, 14:30] Disponibil: https://www.hse.ru/data/108/314/1234/1_4_2Sied.pdf.

Арсен Зінченко

ЦЕРКВА РІЗДВА БОГОРОДИЦІ У ТРОЦІ: ЇЇ БУДІВНИЦТВО ТА ПОПРАВА В 1830-ТІ РОКИ

***Анотація.** Подано характеристику церкви Різдва Богородиці у с. Троці як пам'ятки українського церковного будівництва й охарактеризовано обставини її занепаду і поправи у 1831 – 1837 рр.*

***Ключові слова:** українське храмове будівництво, іконостас, акт візитації, духовне правління, духовна консисторія, благочинний, митрополит.*

Arsen Zinchenko

THE CHURCH OF THE NATIVITY OF THE VIRGIN MARY IN TROSCHA: ITS CONSTRUCTION AND RESTORATION IN THE 1830S

***Abstract:** This article provides a description of the Church of the Nativity of the Virgin Mary in the village of Troshcha as a monument of Ukrainian church architecture and characterizes the circumstances of its decline and restoration in 1831–1837.*

***Keywords:** Ukrainian church construction, iconostasis, act of visitation, spiritual government, spiritual consistory, dean, metropolitan.*

Генеральна візита трощанської Церкви на честь Різдва Найсвятішої Матері 1791 р. не зазначає щодо неї чогось особливого. «Церква з тесаного дубового дерева навпіл різаного, розміряна на три звичні поділи, верхи і копули, прикрашена залізними хрестами, гонтом і дошками до підвалин покрита, обшальована». Вона стояла посеред села на рівному місці на захід від ставу. Закладена 1757 року, як свідчить надпис, залишений на одвірках, після розібрання старої, перед якою, за свідченням старшого віку сільських мешканців, іншої Церкви в Троці не було. По закінченні будівництва і внутрішнього опорядження, у 1766 р. її освятив о. Корнеліюш Шпановський, на той час кальницький декан, разом із зібраним до тієї події клиром [2, арк. 136].

Хоча візитатор не виділяє в описі ніяких прикметних рис тієї церкви, однак при цьому зазначає, що в ній було 15 вікон («вікон

чистого скла тафельками насаджених»), така їх кількість вказує на те, що ця будова виходила з розряду звичних для Брацлавщини середньостатистичних церков, які мали здебільшого в кращому разі близько десятка вікон. Отже, це була чимала за розмірами церква.

Привертає увагу й добре облаштований різьблений іконостас гарної сницарської роботи з добрим іконописом: «*Деїсус при Царських і двох бічних дверях сницарської роботи на три яруси розмірний марципаново, окрім трьох намісних і Господа Спасителя над Образами, фангультової роботи**, весь, як належить, змальований, перед яким Вівтарчик на Престолі так само виставлений сницарською рукою, з Образом Найсвятішої Матері...» [2, арк. 136].

Тим часом добротний малюнок фасаду креслення і плану цієї церкви, виконаний для її поправки священником Антонієм Більчевським у лютому 1833 р., підтверджують припущення щодо її зовнішнього вигляду, окреслені актом візитації 1791 року. Якщо з малюнка 1833 р. взяти за орієнтир висоту вхідних дверей на оберненій до глядача південній стороні наві і подібних до них дверей із західного входу 1, 8 м, то виходячи з цього загальна довжина споруди становила 12 таких розмірів, тобто 21, 6 м (бабинець – 6,3 м, нава – 9 м, вівтар – 7,2 м). Висота в середній частині становила понад 25 м. Її будівничий чудово й гармонійно зважив її пропорції: споруда водночас сприймається як стабільно поставлена і водночас має виразну динаміку завдяки співвідношенню розміру основи і висоти (25:21,2=1, 18), через те, що висота все ж переважає основу, візуально споруда не грузне, не приземлюється, а усіма своїми формами стремить угору. Це спрямування підсилюється тим, що цокольні яруси середнього верха церкви помітно вивіщуються над бічними, як і його барабан та заломі.

Враження гармонійности будови, її просторової ошатности додають криволінійні поверхні її заломів і бань та властиві для українського храмового будівництва делікатні витягнуті вгору маківки. Важливою деталлю у цьому майстерному доборі поверхонь і форм будівельних елементів є тактовний вибір розмірів віконних прорізів. Можна з певністю стверджувати, що церква Різдва Богородиці в Трощі на Липовеччині була однією з найкращих споруд дерев'яного храмового будівництва Східного Поділля.

На жаль, попри зазначену вишуканість архітектурних форм цієї церкви, її будівельний матеріал, попри те, що це був дуб, був вразливим до природних факторів, насамперед до вологи, яку несуть дощі, сніги і вітри. Особливо ж це стосувалося тих церков, які мали ґонтове покриття. Ці прикря для церковної споруди і парафіян обставини спостерігаємо за листуванням 1833 – 1837 р., яке вели парафіяни церкви Різдва Богородиці, підтримувані Липовецьким духовним правлінням з канцелярією Київського митрополита.

---

* Фангультова робота (від німецького *Feingold*, буквально: *гарне, добре золото*) – вказує на покриття поверхні тоненькою золотою або під золото фольгою.

Листування прикетне тим, що в ньому відбилися не тільки обставини, пов'язані з суто церковними справами, але характерні моменти функціонування російського державного механізму, частиною якого була Російська синодально-православна церква, а також особливості соціально-політичних відносин на Правобережній Україні в першій половині XIX ст.

Справа фактично започаткувалася на зібранні благочинних священників Липовецького повіту, на якому з'ясувалося, що на першу половину 1831 р. «у всіх Церквах ризниці в належній чистоті і охайності, як і самі Церкви у міцності стоять, крім села Трощі Різдво-Богородичної Церкви». За рапортом Липовецькому духовному правлінню виконувача обов'язків благочинного в цій частині повіту священника Георгія Бордичевського, при огляді цього липня 26 дня після смерті парафіяльного священника Василя Кисілевича, він зауважив, що церква перебуває «в досить жалюгідному стані, бо через не покриття даху, на якому ґонт і ґзимси зовсім уже згнили, під час невеликого дощу, але навіть найменшого, велике протікання відбувається, так що печі і ризниці церковні, які є малій кількості церковних наявні, через гнилість від протікання псуються і священнодіяти в ній неможливо, бо галки, які звили собі гнізда вгорі, загроженому уже самим падінням куполом своїм під час священнослужіння чинять перешкоду». І далі: «коли великі дощі бувають, то в Церкві від сильного протікання багато буває води, так, що наявну в ній підлогу піднімає, від чого сама її основа може швидко зруйнуватися, якщо не буде вжито заходів» [1, арк. 1 – 1 зв.].

Про такий печальний стан церкви Різдва Богородиці Липовецьке духовне правління доповіло 16 вересня 1831 р. у Київську духовну консисторію, не лише в порядку загального інформування, але й тому, що за чинним порядком, на кожне полагодження церковних будівель треба було одержати дозвіл з митрополичої Консисторії після особистої санкції владики. Розглянувши справу, Консисторія видала припис парафіянам с. Трощі «щоб вони доклали ретельного старання свого до негайної поправи своєї парафіяльної Різдва-Богородичної Церкви, яка перебуває у великій підупалості (*въ великой обветшалости находится*), якщо ж зробити це вважають себе нездатними, в такому разі взяти відповідь на папері, до якої вони через близькість і зручність парафії бажать бути приписаними». Тобто в разі неспроможности парафіян поправити їхню церкву, її функціонування припинилося, а парафіяни приписувалися до котроїсь із сусідніх парафій.

Благочинного священника Георгія Бордичевського було зобов'язано довести зміст цього припису Київської духовної консисторії до відома трошчанських парафіян. Він звернувся до двох тамтешніх поміщицьких Економій (село Троща було у власності двох дідичів), щоб ті допомогли зібрати селян до церкви для вислухання ухвали Консисторії. Проте Економії поставилися байдуже до цього прохання благочинного. Ця байдужість пояснюється не якимись

особистим ставленням трощанських дідичів, а загальною позицією польських власників, які ставилися вкрай вороже до справ православних парафій і церков, які діяли у підвладних їм селах. Якщо їхні батьки і діди (чи попередні польські власники маєтків) виступали в ролі коляторів розташованих там унійних церков і в багатьох випадках опікувалися їхнім будівництвом, допомагали в опорядженні церков, то після впровадження російського православ'я дідичі ставилися до нього як чужої релігійної формації, ворожої польській справі. Таке ставлення було, зокрема, підтвержене в ході засягової ревізії церков сусідньої Подільської губернії, проведеної саме в 1831 р. за указом Синоду імперської Церкви професором Київської духовної академії Йоаном Скворцовим. Оглянувши більшість парафій краю, він відзначив у звітах, що «поміщики католики змушують селян працювати у святкові дні. Православні навіть не мають часу належно виконувати християнський обов'язок під час великого посту. Зазвичай селянин використовує для цього один день, з вечора сповідається, на ранок причащається Св. Тайн і знову поспішає до робіт» [4, с. 1037]. Із цього крайньої соціальної безправності селян випливала також їхня крайня убогість і відсутність ресурсів для підтримання православних церков у їхніх парафіях. Картина була загальною для всієї Правобережної України.

Тому, коли благочинний після Богослужіння, на яке зібралось менше 30 трощанських парафіян, став наполягати від імені митрополічої Консисторії на «проявленні старанности в полагодженні Церкви», ті «одноставно сказали, що вони самі її поправити без допомоги поміщиків зробити через свою бідність не в змозі за своїм станом» [1, арк. 8зв.]. Тим самим селяни вказували на відповідальність місцевих дідичів, як власників маєтків, а разом з тим і осередків місцевої владної адміністрації за стан церкви, попри те, що самі поміщики належали до римо-католицького віровизнання. Зважаючи на це, благочинний проявив активність і звернувся до реального носія повітових владних функцій – Повітового земського суду, щоб той «благоволив на підставі Іменного Височайшого указу вчинити на ту поправу тамтешнім власникам пропозицію (*приглашение*)». В апараті суду добре знали логіку царського указу, яким спонукав місцевих маєтковласників до підтримки у справному стані місцевих православних церковних будівель [3, с. 140 – 149]. Тому «член того Суду їздив в село Трощу і вчинив пропозицію (учиниль приглашение)». Однак реакція дідичів на це наполягання була різною. Один з власників, поміщик Адам Запольський, виявив готовність сприяти у придбанні ґонту для покриття церкви: «оголосив, що, коли це правління вирядить у Полісся, він із задоволенням згоден послати свої підводи і своїм коштом купити ґонту на всю покрівлю» [там само]. Натомість ставлення власниці другої частини села, поміщиці Севериної Запольської, зафіксовані як ухильні, спочатку вона заявила, що «на допомогу поправи Церкви дала квит на ліс

благочинному Бордичевському, а більше ніякої підмоги через нестачі свої зробити не може».

Це заперечив благочинний Бордичевський: ніякого квита (документа на вирубання лісу) від цієї поміщиці він не одержував. Натомість повідомив, що «бувши і в тих поміщиків, чув, як поміщиця Северинова Запольська казала, що вона квит на поправу Церкви нібито дала ще вмерлому священникові Василієві Кисилевичу, де той квит подівся і чи вивезено за ним з лісу дерево, чи ні, ніхто про це не знає». В Липовецькому духовному правлінні знали загальне ставлення більшості польських маєтковласників до поправки православних церков. При цьому правління посилалося, зокрема на донесення благочинного 7-ї Монастирської частини повіту, який повідомляв, що дідичі «Терлиці, Халаїдового, Тарнави, Дібрівки, Шабастівки, Половинчика, містечка Монастирищ на пропозицію *(по приглашенію)* його зовсім відмовилися, парафіяни ж через їхню бідність самі по собі необхідної поправи, як належить, зробити не можуть». Липовецьке повітове духовне правління зазначало, що Київська духовна консисторія мала б знайти важелі до спонуки дідичів до поправки Трощанської церкви і це було б прикладом також «иншим Липовецького повіту поміщикам до поправки православних Церков у їхніх володіннях» [1, арк. 9].

Благочинний цієї частини повіту і загалом Липовецьке духовне правління мало більше зацікавлення до поправки Трощанської церкви, бо в разі закриття цієї парафії вони втрачали частину своїх владних прерогатив і певні зискові можливості при її функціюванні. Далекій київській митрополічій канцелярії до цього було байдуже й тому вона діяла за іншою, формальною, чиновницькою логікою. Тому Консисторія указом 20 жовтня минулого 1832 р. (понад рік після заведення справи) знову вимагала від повітового духовного правління довести до трощанських парафіян вимогу з вибором «про підтвердження трощанським парафіянам щодо поправки їхньої підупалої *(обветшавшей)* Церкви, і коли посилатимуться на неспроможність, про вимогу від них відповіді, до якої парафії вони бажають бути причисленими». Коли ж благочинний 29 січня вже 1833 р. таки поїхав у Трощу, то натрапив цього разу на рішучість парафіян узятися за поправу церкви «усі одногосно заявили, що вони зроблять складчину, і до поправки своєї підупалої *(обветшалої)* Церкви докладуть старань щодо цього предмету», при тому ж благочинному «склали реєстр з показанням в ньому, хто що жертвує» [1, арк. 9].

Здавалося, усе мало б нарешті зрушити з місця. Тим часом у журналі засідань Київської духовної консисторії, і то, вже аж за 23 серпня 1837 р. зафіксовано повторний виклад давно відомих обставин «о ветхости в селі Трощі Різдово-Богородичної Церкви, в якій від гнилости покрівлі під час дощу буває велике протікання» і те, що «ризниця, яка складається з малої кількості начиння, псується, та й священнодіяти в тій Церкві зовсім неможливо, бо галки, звивши гніздо

на верху, який загрожує вже швидким падінням, криком своїм під час священнослужіння заважають». Але цього разу прояснилися додаткові обставини. Попри те, що роками Трощанську церкву Різдва Богородиці заливали дощі і засипали сніги, додаткове її обвідування благочинним засвідчило, що вона все це витримала і була ще досить міцною спорудою: «Нині нарешті від Липовецького духовного правління одержано рапорт, що Трощанська Церква після обвідування місцевим благочинним виявилася, хоча й такою, що потребує поправи в покритті копул, проте в самій своїй будівлі досить міцна і ніякою небезпекою не загрожує» [1, арк. 51 зв.].

Виявилось, що перепоною для початку поправи церкви стала сама митрополіча канцелярія, яка діяла за стандартною в таких випадках послідовністю. Парафіяни в кожному разі при потребі полагодити церкву були зобов'язані звертатися до свого повітового духовного правління з проханням про дозвіл на таку поправу, а те писало прохання про такий дозвіл до київського митрополита. Той давав доручення підготувати «справку», в якій, окрім стану церкви, замальовки її плану й фасаду, відомостей про духовенство, кількість церковної землі вимагалася ще й довідка про склад церковних книг. У разі ж відсутності якихось книг, митрополит і його канцелярія вимагали спочатку купити такі книги, а вже потім вони давали дозвіл. Митрополит був безпосередньо зацікавлений у прибутках Києво-Печерської друкарні як архімандрит Києво-Печерського монастиря і тому йому належала певна доля від її прибутків. Про це, як правило, у дослідженнях про видавничу діяльність Лаври і описах персоналії її архімандритів (ними й були київські православні митрополити) не пишеться.

Це добре проглядається при уважному прочитанні цитованого тут листування про поправу Трощанської Церкви. На підставі перевіреного благочинним реєстру книг, наявних у Трощанській церкві Різдва Богородиці, і рапорта Липовецького духовного правління Київська духовна консисторія подала митрополитові підсумкову довідку для резолюції митрополитові Євгенієві Болховитинову, з якої було видно, що «в числі книг не показано за реєстром Місячних міней, Церковного уставу, Повсякденних повчань і Панахидника про воїнів». На цій формальній підставі сановний ієрарх Російської православної церкви наклав 10 січня 1834 р. резолюцію: «Когда купятъ недостающіе книги, тогда дозволить» [1, арк. 50 зв.]. «Священному Архімандритові Києво-Печерської Лаври», який був у долі прибутків Лаврської друкарні, вже наші часи так хваленому за опікування церковним пам'ятками, було байдуже до того, що в якійсь там далекій Трощі роками гине яскрава пам'ятка дерев'яної української церковної архітектури і що її парафіяни фактично не мають доступу до молитви в ній. Липовецьке духовне правління рапортом донесло, що «трощанські парафіяни через бідність свою і гноблення поміщиці Запольської купити книги швидко не в змозі і просять на два роки відстрочки». (В подібних обставинах парафіяни Воскресенської церкви

села Бондурів Липовецького повіту купили в травні 1835 р. в книжній лавці Києво-Печерського монастиря Церковний Устав за 24 руб. та в типографії Місячні Мінеї в шести книгах в простому обрізі за 120 рублів асигнаціями, що для убогих селян становило чималу суму). Повітове духовне правління, виходячи з тогочасних обставин зробило рішучий крок: «Про це повідомлено в Київське губернське правління, щоб благоволило заборонити через кого слід поміщиці Запольській гнобити троцьанських селян і разом з тим запропонувати їй про поправу Церкви» [1, арк. 51].

Слід врахувати, що царський уряд після польського повстання 1831 р. посилив тиск на польське дворянство Правобережної України та вживав заходів щодо посилення позицій «господствующей и первенствующей» Російської синодально-православної церкви. Цей тиск і спонукав поміщицю Запольську узяти участь у витратах на поправу церкви Різдва Богородиці, бо, як з'ясувалося, «після пропозиції благочинного поміщика села Трощі Запольська на викуп книг внесла від себе 90 руб, а решту парафіянами доповнені і за викупом таких книг нарочито виряджено церковного старосту, якому і білет з Правління виданий 28 минулого квітня, а тому питає дозволу на поправу тієї Церкви, на що й матеріал приготовано». Зрештою, оскільки після запевнення духовного правління Троцьанська Різдво-Богородична Церква «будовою ще міцна, а потребує тільки поправи в покритті куполів і покладенні підлоги,» то Консисторія ухвалила «дозволити зробити таку поправу, з тим, щоб були викуплені недостатні книги, якщо їх ще не викуплено. Про що Липовецькому Д. правлінню послати указ і звеліти приписати місцевому благочинному спостерігати, щоб та поправа була зроблена негайно і для допомоги прошувати поміщицю» [там само].

Подальші обставини поправи і функціонування Троцьанської церкви Різдва Богородиці потребують подальшого дослідження. Тим часом, відомий краєзнавчий опис населених пунктів Київської губернії в короткому нарисі про Трощу лаконічно повідомляє: «Церква Богородична, дерев'яна, 7-го класу, землі має 51 десятина, побудована 1752 р.» [4, с. 309], тобто на початку 1860-х вона ще діяла як парафіяльна.

Троцьанська церква Різдва Богородиці, судячи з її опису та обставин її функціонування і збереженими до нашого часу малюнками й планом, була яскравою пам'яткою дерев'яної церковної архітектури Східного Поділля, спорудженої в середині XVIII ст. Хоча її збудовано з дубового дерева, але час брав своє і покрівля церкви стала руйнуватися. Приневолені польськими дідами парафіяни не мали змоги належно її доглядати, і її ґонтове покриття під впливом природних стихій з часом занепало до такого ступеню, що на початку 1830-х навіть постало питання про закриття троцьанської парафії. Київська митрополича консисторія, яка давала дозвіл на ремонт церковних будівель, з формальних причин зволікала з цим аж до 1837 р., все ж Липовецькому духовному правлінню вдалося

мобілізувати кошти дідичів села Трощі та парафіян до поправи цієї цінної пам'ятки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДІАУК, Ф. 127, оп. 299, спр. 69. Справа за рапортом Липовецького духовного правління, що Липовецького повіту села Трощі церква Різдва Богородиці стоїть у досить жалюгідному стані.
2. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 53, спр. 61. Візитації церков Прилуцького деканату (уніати)
3. О построении, перестройке и починке церквей. Высочайше утвержденный доклад Синода. № 1804. 11 февраля 1828 г. // Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Собрание второе. – Том III. 1828. – СПб., 1830. С. 140 – 143.
4. *Похилевич Лаврентий*. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. К.: В тип. Киево-Печер. лавры. [2], V, 763 с.
5. О ревизии протоиереем Иоанном Скворцовым Подольской епархии в 1831 г. // Прибавление к Подольским Епархиальным ведомостям, 1890, № 38, с. 1028 і далі.

Додаток

**ДОМІНУВАННЯ ПРАВОСЛАВ'Я В КОНФЕСІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ
НА ПОДІЛЛІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ПОДОЛЬСКИХ ЕПАРХИАЛЬНИХ
ВЕДОМОСТЕЙ»)**

Анотація. У статті розглянуто окремі питання конфесійної політики на Поділлі у ХІХ – на початку ХХ ст. Процеси міжконфесійних і міжцерковних відносин можуть викликати ескалацію напруження на різних рівнях суспільно-політичного чи культурного життя. Акцентовано увагу на панівному становищі Російської православної церкви за самодержавства. Висвітлено аспекти дискримінації неправославних конфесій. Доволі виразно проявились суперечності між католицизмом, греко-католицизмом і православ'ям, а також між царським самодержавством і Православною церквою, з одного боку, та протестантськими деномінаціями і відгалуженнями – з іншого. Проілюстровано ці факти у публікаціях часопису «Подольських епархиальних ведомостей». У житті християнських конфесій Поділля релігійна політика російського царизму все-таки відігравала роль стримуючого, стимулюючого та регулюючого факторів.

Ключові слова: конфесійна політика, Поділля, самодержавство, Православна церква, католицизм, неправославні конфесії.

Ruslan Zelinsky

**DOMINANCE OF ORTHODOXNESS IN CONFESSIONAL POLITICS IN
PODILLA IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES
(BASED ON MATERIALS FROM “PODILLA EPARCHIAL
NEWSPAPERS”)**

Abstract. The intensive development of the church-religious sphere of life has caused many problems of the most diverse nature. Interconfessional relations in Ukraine constitute a significant part of the society's socio-political life, important factors of which are the historical traditions of religious confessions' coexistence. The aim of the article is to study the features of the transformation processes that took place in the life of Podillia's Christian confessions in the 19th and early 20th centuries. It examines certain issues of Podillia's confessional politics during the specified period. The processes of interconfessional and interchurch relations can cause an escalation of tension at different levels of socio-political or cultural life. The focus is on the dominant position of the Russian Orthodox Church during the autocracy. The aspects of discrimination against non-Orthodox confessions are highlighted. The contradictions between Catholicism, Greek Catholicism and Orthodoxy, as well as

between the tsarist autocracy and the Orthodox Church, on the one hand, and Protestant denominations and branches, on the other, were quite clearly manifested. However, in the first place is the confrontation between the Uniates and the Orthodox, which manifested itself at the political, religious-social, socio-cultural and everyday levels. It is important to emphasize that the process of the final liquidation of the Greek Catholic Church, as well as Uniate culture, was carried out by the autocracy consistently and methodically. An important source of the topic under study is the 'Podolskiie yeparkhialnyie vedomosti'. In the life of Christian confessions in Podillia, the religious policy of Russian tsarism still played the role of a restraining, stimulating, and regulating factor.

Keywords. *Confessional policy, Podillia, autocracy, Orthodox Church, Catholicism, non Orthodox confessions.*

Інтенсивний розвиток церковно-релігійної сфери життя викликав цілу низку проблем найрізноманітнішого характеру. Історичний досвід міжконфесійних та державно-церковних відносин на Поділлі виправдано тим, що в цьому регіоні в зазначений період доволі виразно проявились суперечності між католицизмом, греко-католицизмом і православ'ям, а також між царським самодержавством і Православною церквою, з одного боку, та протестантськими деномінаціями і відгалуженнями – з іншого.

Міжконфесійні відносини в Україні є значною частиною громадсько-політичного життя суспільства, важливими чинниками якого є історичні традиції співіснування релігійних конфесій. Разом з тим в міжконфесійних стосунках українського соціуму під впливом багатьох чинників мають місце непоодинокі факти протистояння та суперечностей. Таке явище характерне для різних регіонів України, зокрема й Поділля. В історичному розвитку релігійного життя краю православ'я відіграло не останню роль в перебігу політичних подій. Тому в міжконфесійних стосунках минулого і сучасності Православна церква займає вагоме місце. Дослідження цього явища не втрачає актуальності, оскільки спостерігаються певні історичні паралелі. В добу російського самодержавства православна церква займала панівне становище в суспільстві і була виразником великодержавних імперських інтересів. Осмислення історичного міжконфесійного спілкування матиме вагоме значення у формуванні гармонійного релігійного середовища в Україні.

Дослідженню міжконфесійних стосунків присвятили свої праці різні автори, які публікувались упродовж тривалого часу та належали до різних історичних і філософських шкіл. Одним з перших вчених приділив увагу зазначеній тематиці М. Драгоманов, який був свідком тих подій. У праці «Євреї та поляки в Південно-Західному краю», яка побачила світ у 1875 р., відомий український діяч вказав на суперечності між конфесіями на Правобережжі [1].

Видатний український історик Михайло Грушевський приділив увагу діяльності протестантської деномінації – штундистам. Вчений

оцінив цю конфесію через призму національної ідентичності та критикував за те, що штундисти, на його думку, перейшовши до цієї конфесії, зросійщувалися [2].

Вчені, які досліджували зазначену проблематику в еміграції, були позбавлені ідеологічних обмежень. Так, українські історики в еміграції С. Гаюк [3] та А. Великий сміливо стверджували, що так зване возз'єднання уніатів Правобережної України з Російською православною церквою здійснено насильно державною владою [4]. Інший відомий український політичний і громадський діяч В. Липинський у своїй праці «Релігія і церква в історії України» критично висловився про протестантизм в Україні [5].

Сучасні історики та релігієзнавці здебільшого приділяли у своїх дослідженнях увагу загальним глобальним процесам у релігійному житті. Питання міжконфесійних відносин у Російській імперії, особливо на Поділлі, не стало поширеним явищем у дослідницькій діяльності сучасників.

Досить змістовним дослідженням з питань міжконфесійних відносин є стаття історика Г. Надтоки «Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст.» [6], де на основі широкої джерельної бази розкривається політика царського самодержавства в Україні, подані різні статистичні дані, у тому числі і по Поділлю.

Увагу дослідника Е. Зваричука [7] привернула тема участі у міжконфесійних стосунках Римо-католицької церкви на Поділлі кінця XVIII – початку ХХ ст. Дослідник доводить вплив самодержавної політики на зменшення впливу католицизму в регіоні. Х. Геровська [8] розкрила питання ліквідації греко-католицьких осередків на Поділлі за часів Російської імперії, що є важливим для науки при здійсненні компаративного аналізу досліджуваного аспекту проблеми. Ю. Хитровська [9] з'ясувала громадянсько-політичні позиції духовенства Правобережної України кінця XVIII – середини XIX ст. у контексті політики самодержавства.

Відносини влади та баптистів у Російській імперії на початку ХХ ст., зокрема на Правобережжі стали предметом дослідження Ю. Решетнікова [10]. Висвітлення діяльності протестантів у православних часописах дослідив К. Плевако, зазначивши на негативному ставленні офіційного православ'я до протестантизму [11].

Важливим джерелом досліджуваної теми є «Подольские епархиальные ведомости». Це – офіційний друкований орган Подільської єпархії Російської православної церкви, який друкувався у Кам'янці-Подільську Подільської губернії з січня 1862 по 1905 р.

Конфесійна політика Російської імперії в цілому та на Поділлі зокрема характерна домінуванням Православної церкви, яка була на привілейованому становищі. Православна церква у Російській імперії набула статусу державної інституції та відіграла роль ідеологічної опори російського самодержавства. Імперська політика здійснювалась під гаслом «Православ'я. Самодержавство. Народність» [12].

На Поділлі, до його остаточного входження до складу Російської імперії у 1795 р., домінувала Римо-католицька церква. Така ситуація не влаштувала російське самодержавство. Релігійний чинник став виправданням анексії територій. Зокрема приєднання нових земель влада пояснювала необхідністю захисту православ'я від католицьких утисків.

Передусім зазнали майнових обмежень Римо-католицька, Уніатська церкви та юдейські громади. Напередодні анексії на Поділлі й інших землях Правобережної України у 1793–1795 рр. понад 90% церковних земель разом з людьми були власністю Римо-католицької та Уніатської церков [13]. Відповідно у цей період Православна церква на цій території мала у своєму володінні значно менший матеріальний ресурс.

На кінець XVIII ст. по всьому Правобережжю понад 50% мешканців анексованого регіону перейшло до Православної церкви, водночас 13% землеволодінь Римо-католицької та Уніатської церков було передано до Православної церкви [14]. У володінні Православної церкви на Правобережжі у 1793 р. було 14 монастирів, а до Римо-католицької церкви на початку XIX ст. відносилось 86 монастирів [15]. Наприкінці XVIII ст. на Правобережжі було закрито уніатських 10 храмів, в тому числі 5 на Поділлі, а 14 храмів при василіянських монастирях передано Православній церкві. Під тиском влади до православ'я на Правобережжі після анексії перейшло декілька мільйонів людей, але православні храми здебільшого потребували покращення забезпечення культовими предметами, необхідними для здійснення богослужінь.

Присутня була практика освячення уніатських храмів на православні, навіть проти волі мирян. Це набуло значного поширення, що спонукало втрутитись в цей процес навіть генерал-губернатора Т. Тутолміна, який у 1796 р. заборонив освячувати храми Уніатської церкви в православні без згоди парафіян [16].

Після приєднання Правобережжя до Російської імперії, державна влада мусіла рахуватися з наявністю значної кількості юдеїв в регіоні. Влада відреагувала на це запровадженням дискримінаційних правових актів до цих релігійних спільнот. Зокрема, у 1794 р. та 1796 р. для євреїв була вдвічі збільшена плата за дозвіл у сфері здійснення міщанських та купецьких промислів, на відміну від християнського населення [17].

Для неправославних мешканців регіону введено низку обмежень у цивільній та військовій службі. Так, після польського повстання 1830–1831 рр. католикам було заборонено обіймати посади в судових установах. На посади директорів рабинських училищ призначали лише осіб християнського віросповідання, юдеям це було заборонено [12].

Одним із проявів дискримінації були утиски щодо будівництва культових споруд. Щоб зменшити кількість неправославних культових споруд указом від 14 липня 1819 р. на теренах приєднаних земель, у

тому числі на Поділлі, було заборонено будувати нові храми Римо-католицької та Уніатської церков [18].

Наприкінці XVIII – початку XIX ст. в Подільській губернії було закрито 19 костьолів і 12 монастирів, а в рамках заходів з ліквідації Уніатської церкви у 1839 р. на Поділлі було переосвячено 50 уніатських храмів на православні [19, 17].

Найбільшим проявом економічних утисків неправославних конфесій була державна політика щодо Римо-католицької церкви після повстання 1863–1864 рр. Наслідком цього стала передача всього майна та коштів римо-католицьких інституцій у розпорядження державної скарбниці [6].

Під заборону вільного пересування потрапили протестантські спільноти – штундисти та баптисти. Це створило зворотній ефект, адже в місцях, куди висилали активістів протестантського руху, останні здійснювали активну місіонерську діяльність. Практикувалось також поміщення протестантів до монастирів «на перевиховання». Однак «перевиховати» їх не вдавалось, адже протестантські діячі у монастирях своїми проповідями схиляли ченців до протестантських ідей [20].

У 1879 р. в Російській імперії офіційно визнано та дозволено діяльність баптистів. Проте влада до баптистів зачисляла лише німців, а українців і росіян, які належали до баптистських громад, держава баптистами не визнавала. Мотивуючи це тим, що баптистами можуть бути лише німці. Слов'ян-баптистів відносили до штундистів і вважали небезпечною сектою [21].

Російським самодержавством вживалися заходи щодо обмеження спілкування християн різних конфесій. Зокрема, православним священникам було заборонено відспівувати небіжчиків римо-католицького сповідання [22].

Влада також вилучала неправославні книги з вжитку. Так, до середини XIX ст. у православних храмах Поділля священнослужителі користувалися тисячами уніатських книг. Проте державними органами було вилучено та знищено у Подільській губернії 5 тис. уніатських книг [16]. Натомість видавництво православної друкованої продукції бажало залишатись кращим.

Після указу 1905 р. віросповідання імперії та Поділля зокрема отримали рівноправність лише на папері. Так, католики та протестанти краю продовжували перебувати під наглядом поліції. Для євреїв зона осілості не була скасована. Право на вільний вихід з Православної церкви було формальним. Офіційне православ'я так само було панівною релігією та суворо засуджувало тих, хто перейшов із Православної церкви до інших конфесій.

Відображенням ставлення Православної церкви до інших конфесій на Поділлі є позиція офіційного православ'я, опублікована на сторінках періодичного церковного видання «Подольские епархиальные ведомости». Зокрема, на шпальтах часопису зазначено, що ставлення православного християнина до так званих

іновірців таке саме, що й до всіх ближніх, тобто любов до них. «Люби свого ближнього як самого себе» (Мт. 22: 39). Далі порушується питання щодо розбіжностей у віровченні, і висловлюється думка, що ми повинні любити іновірців, але як бути з їхніми переконаннями, що суперечать християнству. Потрібне коректне спростовування їх переконання та молитися за їх навернення до християнства [23]. Так в дусі християнської любові до ближнього висловлено ставлення до представників інших конфесій.

Головним суперником в ідеологічній сфері Православна церква у досліджуваній період вважає католицизм. «Подольские епархиальные ведомости» публікують статті щодо догматичних розбіжностей в конфесіях. Зокрема, зазначено, що для православних є багато дивних та незрозумілих речей при хрещенні. Особливо вражає їх конфірмація, коли вже в дорослому віці здійснюється миропомазання, чим завершується таїнство хрещення. На думку православних, багато дітей вмирає немовлятами, не дочекавшись цієї конфірмації, а отже залишившись нехрещеними. До багатьох незрозумілих для православних речей католицизму належить здійснення богослужіння латинською мовою, яка є мертвою і незрозумілою для широкого загалу [24].

Не менш потужним опонентом на духовній ниві та в ідеологічній царині Православна церква вважала протестантство. Тому друкований орган Подільської єпархії відводить чимало місця на своїх шпальтах для інформаційної протидії протестантським рухам на Поділлі. Ідеологія російського православ'я визнає правомірність критики Лютером багатьох догматів католицизму, але це не відносить протестантів до союзників у боротьбі з католицизмом. На сторінках видання читаємо, що догмати Лютера стали протилежністю католицизму. Римська церква придумала зверхність папи, який лиш одноосібно має судити про предмети віри, а всі інші неухильно виконувати. Лютер навпаки уповноважив кожного християнина мати особистий погляд на предмети віри, так як кожен помазаний Святим Духом. Далі висвітлюється думка про, нібито, неспроможність протестантського богослов'я. Зокрема, зазначено, що Лютер і протестанти намагались осягнути глибини віри розумом не опираючись на богословські авторитетні думки [25].

На сторінках часопису значна увага приділяється догматичним питанням протестантизму та православ'я. Так, в одній зі статей зазначено, що у приватному спілкуванні з православними штундисти наводять такі аргументи на користь своєї віри: штундисти також християни, але в них немає багатьох обов'язків та обрядів, як у християн. Зокрема, пости, сповіді, часте відвідування церкви, надмірні поклони, молебні, панахиди тощо. Далі наводяться наступні аргументи. Ісус Христос заснував одну-єдину церкву, доручив святим апостолам Своїм поширювати Слово Боже по всьому світу (Іоан XX, 21, 22, Мтв. 28: 19, 20). Христос бажав, щоб влада, яку отримали апостоли, перейшла законним наступникам – єпископам, пресвітерам

та переходячи з роду в рід зберіглась до кінця світу. Крім пасторів і вчителів ніхто не мав права проповідувати вчення Христа. (1 Кор. 12: 28, 29; Євр. 5; 4–5). Істинне вчення святих апостолів та їх наступників було затверджено апостольським собором, а згодом – першим вселенським собором в Нікеї, другим в Константинополі, а потім третім, четвертим, п'ятим, шостим і сьомим соборами [36].

Широка пропагандистська кампанія розгорнута на сторінках «Подольських єпархиальних ведомостей» також проти юдаїзму та євреїв. Зокрема, рекламується книга «Критичний огляд Талмуда, його походження, характер увірування та звичаї єврейського народу». Дається оглядова характеристика книги. У цій праці, зазначено у статті, неупереджено та раціонально пояснена вся облудність і неспроможність Талмуда, якому євреї надають авторитет божественного закону [27].

Конфесійна політика Російської імперії в цілому та на Поділлі зокрема характерна домінуванням Православної церкви, яка була на привілейованому становищі. Інші релігійні конфесії зазнавали утисків у всіх сферах суспільного життя. І, передусім, це протистояння уніатів і православних, котре проявилось на політичному, релігійно-суспільному, соціокультурному та побутовому рівнях. При цьому важливо підкреслити, що процес остаточної ліквідації Греко-Католицької церкви, а також уніатської культури здійснювався самодержавством послідовно та методично організовано. Відображенням ставлення Православної церкви до інших конфесій на Поділлі є позиція офіційного православ'я, опублікована на сторінках періодичного церковного видання «Подольские єпархиальные ведомости».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Драгоманов М. П. Євреї і поляки в Південно-Західному краю. Вісник Європи. 1875. № 7. С. 133–179.
2. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Твори: у 50 т. Т. 23. Львів: Світ, 2014. С. 455–582.
3. Гаюк С. Полоцький «Акт возз'єднання» уніатів з православною церквою. Збірник на пошану проф. д-ра Ол. Оглоблина. Нью-Йорк, 1977. С. 210–219.
4. Великий А. Г. З Літопису християнської України: церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Т. VII: XVIII- XIX ст. Рим: Вид-во ОО Василян, 1979. 279 с.
5. Липинський В. Релігія і церква і історії України. Філадельфія: Друкарня «Америки», 1925. 110 с.
6. Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. Український історичний журнал. 1998. № 5. С. 86–99.
7. Зваричук Е.О. Особливості державно-правової політики російського самодержавства щодо римо- католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині ХІХ

- ст. Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2009. Вип. 16. С. 29–33.
8. Геровська Х. Ліквідація останніх греко-католицьких осередків Поділля за часів Російської імперії. 36. наук. пр. за матеріалами міжнар. наук. конф. «Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки» / Ін-т історії України. Хмельницький, 1999. С. 177–180.
  9. Хитровська Ю. В. Громадсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – початку XIX ст.: автореф. дис.... к. іст. н.: 07.00.01 «Історія України», ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. Київ, 2002. 19 с.
  10. Решетніков Ю. Є. Церковно-державні стосунки між російським урядом і євангельсько-баптистським братством в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. Одеса, 1998. 122 с.
  11. Плевако К. Відображення у часописі «Єпархіальні відомості» протестантського руху в Україні (1907–1914 рр.). Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки. 2019. № 2 (48). С. 37–38.
  12. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 348 с.
  13. Зінченко А. Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. Український історичний журнал. 1991. № 1. С. 36–37.
  14. Бурдін М. Ю. Католицьке та уніатське землеволодіння в умовах інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії. Прикарпатський юридичний вісник. 2017. Вип. 5. С. 7.
  15. Католицька пастка для інтелігентних простачків з православних. *Подольские епархиальные ведомости*. 1897. Неофіц. ч. II. С. 97–98.
  16. Лист до Вселенського Патріарха Варфоломія Архієрейського Собору ПЦУ. URL: <https://www.pomisna.info/uk/document-post/lyst-arhiyerejskogo-soboru-upts-ptsuvselenskomu-patriarhu-varfolomiyu/>
  17. Черепанов А. І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри: дис.... к. іст. н.: 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди. Переяслав Хмельницький, 2016. С. 162.
  18. Голій Р. В. Конверсія уніатських храмів у Волинській губернії (на прикладі сільських приходів Дубенського повіту). Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство. 2013. Вип. 8. С. 51.
  19. Баженова С. Е. Суспільно-економічний і політичний стан польської меншини Правобережної України в період українського національного відродження. Наукові записки Вінницького

- державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2010. Вип. 18. С. 41
20. Історія релігії в Україні: в 10 т. / ред. А. Колодний, П. Яроцький. Київ: Світ знань, 2002. Т. 5: Протестантизм в Україні. С. 317.
  21. Желізняк В. М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): дис.... к. іст. н.: 07.00.01. Тернопіль, 2013. С. 151.
  22. Буравський О. А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. Гілея: науковий вісник. 2011. Вип. 47 (5). С. 6.
  23. Декілька слів про те, до яких наслідків дійшло латинство від'єднавшись від Вселенської церкви. *Подольские епархиальные ведомости*. 1866. № 9. С. 313–325.
  24. Як виявляється різниця у віросповіданні між православним і католицьким населенням Поділля. *Подольские епархиальные ведомости*. 1897. № 46. С. 1243–1259.
  25. З приводу латино-польської пропаганди серед руського населення нашого краю. *Подольские епархиальные ведомости*. 1897. № 10. С. 357–371.
  26. Православ'я і штунда. *Подольские епархиальные ведомости*. 1886. № 24. С. 471–481.
  27. Кралюк П. М. Особливості взаємовпливу національної та конфесійної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст.: дис.... д-ра філос. наук: 09.00.11. Київ, 1998. 373 с.

Вікторія Колесник

КНИГА ШЛЮБНИХ ОБШУКІВ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ М. ВІННИЦІ 1911–1915 РР. ЯК ІСТОРИЧНЕ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Анотація. У статті проаналізовано склад, зміст і оформлення передшлюбних свідоцтв у Миколаївській церкві в 1911–1915 рр. Висвітлено їх інформаційний потенціал для досліджень з історії та демографії Вінниці, біографістики та генеалогії.

Ключові слова: Вінниця; Миколаївська церква; парафіяльна громада; шлюбні документи.

**THE BOOK OF MARRIAGE SEARCHES OF THE SAINT NICHOLAS
CHURCH OF THE CITY OF VINNYTSIA 1911–1915 AS A HISTORICAL
AND GENEALOGICAL SOURCE**

Abstract. *The article studies composition, content and design of the marriage searches of the Saint Nicholas Church, 1911–1915. We focus on the importance of their information potential for research on Vinnytsia's history and demography, the biographical and genealogical studies.*

Key words: *Vinnytsia; Saint Nicholas Church; parish community; marriage documents.*

Вступ. Церковна документація на українських землях у складі Російської імперії включала метричні книги, сповідні розписи, клірові відомості й так звані «обшукові книги». Найменш відомими і дослідженими з них є останні. Варто зазначити, що такий тип документів – «обшукова книга» (рос. «*обыскная книга*») – з'явився в Московському царстві в XVII ст. як звід результатів обліку матеріальних засобів, кількості населення, стану землекористування тощо [1]. У XVIII ст. термін «обшук» закріпився і в шлюбному справочинстві, а саме: у 1765 р. запроваджено церковний письмовий акт під назвою «шлюбний обшук» (рос. «*брачный обыск*»), який засвідчував відсутність перепон для вінчання. Спочатку їх заповнювали на окремих аркушах, а згідно з указом Синоду від 17 травня 1802 р. (тут і далі всі дати до 1918 р. – за юліанським календарем) – у спеціальних прошнурованих обшукових книгах [2, арк. 1 зв.; 3]. Консисторії і духовні правління мали забезпечити кожну церкву такою книгою. У Подільській єпархії їх почали вести із січня 1803 р.

На початку обшукових книг вміщували рукописні настанови по їх заповненню, складені на підставі указу 1765 р. [4]. Оскільки єдиної форми для шлюбних обшуків не було, траплялося, що навіть церкви однієї єпархії писали їх по-різному. Це спричинило «зловживання», а відтак і судові справи про незаконні шлюби, під час розгляду яких священники надавали шлюбні обшуки, складені в довільній формі. Отож 30 листопада 1837 р. Синод видав указ, що містив форму передшлюбного опитування з приписом точно його дотримуватися. Нові обшукові книги, розіслані в Подільській єпархії, розпочиналися надрукованим текстом цього указу [2, арк. 1–2].

При заповненні кожного акту священникам доводилося переписувати всі обов'язкові загальні фрази й речення із форми 1837 р. З часом почали використовувати книги з надрукованими бланками, в яких заповнювали необхідні графи. На відміну від метричних книг, копії яких надсилали з парафій до консисторії, обшукові книги вели в одному примірнику, тому вони збереглися у значно меншій кількості [5; 6].

Іл. 1. Вінниця. Видял із середмістя на Старе місто. У центрі – Миколаївська церква. Поштова листівка, початок ХХ ст.

Загальна характеристика і структура джерела

Об'єктом нашого дослідження є обшукова книга Миколаївської церкви – найстарішої збереженої церкви м. Вінниці, яка входить до переліку об'єктів культурної спадщини національного значення (пам'ятка архітектури, охоронний номер 020032). Ця тризрубна трибанна церква, опасана відкритою аркадою-галересю, збудована в 1746 р. у стилі українського бароко. Вона розташована в частині міста, яка орієнтовно з кінця ХVІ ст. і дотепер має назву «Старе місто». У багатьох документах до 1917 р., зокрема і в цій книзі, Старе місто виступає як передмістя Вінниці «Стара Вінниця», а його корінні мешканці – як «старовинницькі» міщани.

Іл. 2. Вінниця. Старе місто. Ліворуч височіє Миколаївська церква. Поштова листівка, близько 1910 р.

Книга зберігається у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею [7]. На сьогодні це єдина відома авторці книга шлюбних обшуків з Вінниці в її межах перед революцією. У той період церковні треби для православних вірян, крім Миколаївської церкви, звершували Преображенський собор і церкви: Георгіївська (на передмісті Старі Хутори з присілками), св. Іоанна Богослова (Малі Хутори), Ікони Божої Матері «Всіх скорботних радості» (на території окружної психіатричної лікарні), Воскресенська (1910) і Вознесенська (1911) [8]. Крім того, було кілька безпарафіяльних церков – Казанська (1909), св. Володимира (полкова), домові храми при деяких навчальних закладах. Варто зазначити, що збереглося п'ять обшуківих книг 1857–1921 рр. Різдво-Богородичної церкви села П'ятничани, приєднаного в 1938 р. до Вінниці [9].

Іл. 3. Миколаївська церква. Світлина Віктора Моїсеєнка, 1956 р.

Книга має картонну обкладинку з написаною вручну назвою і титульну сторінку з надрукованим бланком назви, де у вільні графі вписано необхідні відомості: «Обшукова книга, видана з Подільської духовної консисторії причту *Св.-Миколаївської церкви передмістя Старої Вінниці* для записів шлюбних обшуків *січня 10 дня 1911 року*». Збоку зазначено номер книги – 476. Усі тексти – друковані й рукописні (крім запису 1922 р., про який нижче) – російською мовою. Графі заповнено чорним чорнилом, однак в одному з актів є нотатка червоним чорнилом, що підтверджує виправлення, зроблені священником [7, арк. 186]. Один акт закреслений з написом, що «з шлюбу знято» 22 вересня 1922 р. з дозволом чоловіку «вступити в другий шлюб» [7, арк. 94–94 зв.].

У книзі 198 аркушів, пронумерованих вручну на непарних сторінках у верхніх правих кутах. Згідно з вимогами книга була прошнурована, однак шнурок не зберігся. На всіх аркушах, крім титульного, з обох боків надрукований бланк у П-подібній рамці, увінчаний гербом Російської імперії. Під гербом зображена стрічка з назвою місця друку бланків: «Московської синодальної друкарні».

Кожний шлюбний обшук займає повний аркуш (дві сторінки). Перший акт заповнений 11 лютого 1911 р., останній – 26 липня 1915 р., тобто книга охоплює майже чотири з половиною роки.

Погляньмо детальніше на структуру бланку. З одного боку він містить надруковані графи з полями для заповнення таких відомостей: порядковий номер (щороку нова нумерація), дата, назва церкви; відомості про нареченого й наречену (ім'я, по батькові, прізвище; соціальний стан; територіальне походження; віросповідання; місце проживання на час шлюбу, вік.

Далі йде надрукований пункт про відсутність між нареченими «духовної спорідненості» і кровного зв'язку, а також інших умов, що перешкоджали б шлюбу; зазначено статус нареченого (неодружений, вдівець або розлучений) і те саме нареченої; підтверджено, що вони беруть шлюб «за взаємною згодою і бажанням, а не за примусом». Лише в деяких актах є запис про згоду батьків, опікунів або попечителів на шлюб.

У всіх обшуках вказано дати трьох обов'язкових оголошень у парафіяльній церкві про майбутнє одруження, які передували заповненню свідоцтва шлюбного обшуку і мали на меті можливе з'ясування обставин, що унеможливили б вінчання. Такі оголошення робили після заяви пари про бажання одружитися у три найближчі неділі або в святкові дні між ними після літургії. Якщо наречена була з іншої парафії, то оголошення належало робити і в її парафіяльній церкві [13, ст. 26].

Наприкінці цієї сторінки і на початку наступної – велика графа для записування документів, наданих священнику для підтвердження особистих даних молодят. Тут у багатьох актах зазначено повну дату народження наречених.

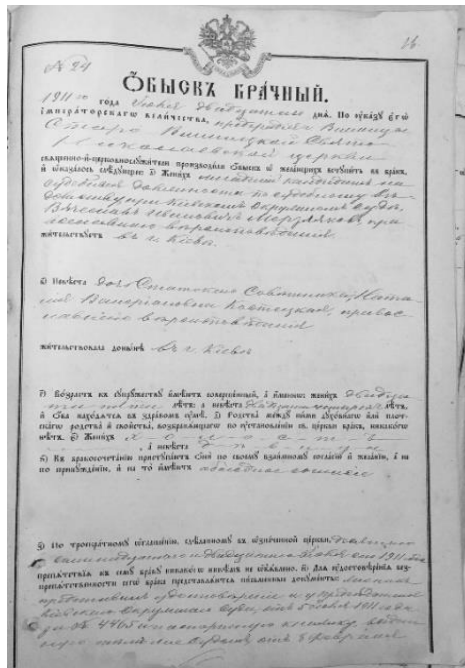
Друга сторінка кожного обшуку містить інформацію про місце вінчання – «Старо-Вінницька Свято-Миколаївська церква» (за винятком одного шлюбу, на якому спинимось детальніше далі) і його дату, яка часто співпадає з днем третього оголошення. Всі дати шлюбів свідчать про ретельне дотримання церковних вимог (заборонялося вінчання напередодні кожної середи, п'ятниці, неділі та великих релігійних свят, у періоди постів та в деякі великі свята).

Далі шлюбні обшуки містять надруковане попередження для наречених і їхніх свідків («поручителів»): «Що все зазначене тут про жениха і наречену правдиве, те засвідчують своїми підписами як вони самі, так і за кожного поручителі, з тим, що якщо щось виявиться брехливим, то підписанти за те матимуть суд за правилами церковними і за законами цивільними» [7, арк. 1 зв.]. Свідками могли

бути тільки повнолітні особи чоловічої статі, крім батьків і близьких родичів – ймовірно, рідних братів, однак останні фігурують щонайменше у трьох шлюбних обшуках Миколаївської церкви [7, арк. 14 зв., 168 зв., 198 зв.].

Отже, у шлюбному обшуку ставили підписи наречений, наречена, два свідки за нареченого і два – за наречену. За всіх неписьменних наречених і свідків підписалися інші особи чоловічої статі, за винятком одного випадку, коли за неписьменну наречену поставила підпис жінка [7, арк. 172 зв.]. Перед такими підписами вміщувалося уточнення на кшталт: «за нього неграмотного (за неї неграмотну) розписався...» [7, арк. 2 зв.].

Завершують кожне передшлюбне опитування підписи парафіяльного священника (крім двох актів, засвідчених іншими священниками) і диякона. Слід наголосити, що шлюбний обшук заповнювали тільки для тих пар, які успішно пройшли перевірку всіх документів і не мали перешкод для вінчання.

Іл. 4. Книга шлюбних обшуків Миколаївської церкви. Передшлюбне опитування В'ячеслава Мерзлякова і Наталії Костецької, проведене священником Килиником Рудичем (від 20 липня 1911 р.). Перша сторінка

виділити сталість осені як популярної весільної пори, оскільки щороку саме восени відбувалося близько 30 % всіх вінчань, а у високосному 1912 р. – 57 %.

Для кліру Миколаївської церкви передшлюбні опитування і вінчання складали значну частину богослужбових обов'язків. Перегляд дат, на які було призначено шлюби, показав, що 43% – одне вінчання в день. У деякі дні відбулося два вінчання (32 дати), три (10), чотири (7). Найбільше пар – п'ять – взяли шлюб 3 червня 1913 р. і 3 травня 1915 р.

У переважній більшості пар обоє наречені були православного віросповідання, однак маємо і 44 шлюби (тут і далі статистичні відомості стосуються тільки книги шлюбних обшуків), в яких наречений або наречена належали до іншої християнської конфесії. Загалом із 396 осіб наречених 352 були православними, 39 – католиками, четверо – протестантами (трьох лютеран і одна – «протестантського віросповідання»), один – старообрядцем. Стосовно останнього [7, арк. 192] нагадаємо, що російське законодавство до початку ХХ ст. дозволяло шлюб «правовірних із розкольниками» тільки за умови переходу останніх у православ'я [13, ст. 33], однак після імператорських указів «Про ліквідацію утисків в області релігії та про зміцнення основ віротерпимості» від 17 квітня 1905 р. і «Про порядок утворення і дії старообрядницьких і сектантських громад [...]» від 17 жовтня 1906 р., які забезпечили віросповідну свободу для цієї конфесії, такий перехід вже не вимагався.

За станом належністю загал наречених був досить різноманітним: 173 особи зазначені в обшуках як селяни (деякі з приміткою «з колишніх однодворців»), 121 – міщани, 15 – дворяни, 7 – почесні громадяни або їхні діти, 1 – купець. Є також козак з Полтавської губернії і колоніст (лютеранського віросповідання) з Чернігівської [7, арк. 106, 124]. Зустрічаються записи соціального стану за заняттям батька: «син поштаря», «донька диякона», «донька відставного солдата» [7, арк. 45, 77, 166]. Щонайменше дванадцять наречених – військові різних звань. Численну групу становлять і цивільні службовці, здебільшого вінницькі. Останнім двом категоріям заборонялося брати шлюб без письмового дозволу їхнього начальства. Аналіз відповідних записів показує, що цієї вимоги строго дотримувалися.

Майже половина одружень – між представниками різних верств, особливо часто змішані пари утворювали молодята із селян та міщан, рідше – з дворян і міщан або селян.

263 особи мешкали у Вінниці, з них 75 – «тимчасово», для сімнадцяти місць проживання взагалі не вказано. У гроні наречених, мешканців Вінниці, було 57 «старовінницьких» міщан. Крім того, серед наречених трапляються мешканці сусідніх сіл, приміром по п'ять із П'ятничан і Зарванців, двоє із Шереметки. Деякі селяни з цих та інших приміських сіл уже поповнили вінницьке міське населення, зокрема із семи наречених, родом з Луки-Мелешківської, шестеро мешкали у Вінниці. Загалом у книзі є чимало наречених, селян за походженням,

які записані як постійні мешканці Вінниці, що характеризує урбанізаційні процеси в регіоні – міграцію до міста сільської людності та її роль як одного з головних джерел зростання міського населення.

Більшість молодят походили з Подільської губернії, 29 – з Київської, 14 – з Волинської, 11 – з лівобережних українських губерній. Були ще мешканці інших регіонів Російської імперії (33), зокрема п'ять – з Королівства Польського. Для дванадцятьох військових зазначено назву полку чи бригади, для двох медичних працівників – назву госпіталю. Шість осіб прибули з-за кордону: один наречений був австрійським підданим, дві наречені – німецькими, ще три – швейцарською, данською та австрійською підданими [7, арк. 24, 40, 41, 120, 145, 176].

Примітно, що двом особам зазначено етнічне походження: Алоїз Піркл – «селянин-чех» із с. Миколаївського (Миколаївка) Бердичівського повіту, Сергій Хайналов – «башкир», мешканець Вінниці [7, арк. 84, 105].

Середній вік женихів – 27 років, наречених – близько 21-го. Наймолодші хлопці – четверо 18-річних і стільки ж 19-річних. Наведемо розподіл чоловіків за наступними віковими групами: 20–29 років – 149 осіб, 30–39 років – 26, 40–49 років – 11; чотири найстарші мали 50, 52, 60 і 60 років. Наймолодші дівчата – троє 16-річних та одинадцять 17-річних. У віковій групі 18–19 років на час вінчання було 34 дівчини, 20–29 років – 125, 30–36 років – 22; три найстарші наречені мали 42, 46 і 46 років. Отже, у Миколаївській церкві строго дотримувалися однієї з головних умов шлюбу – досягнення шлюбного віку, який у Російській імперії (крім Закавказзя) становив для чоловіків 18, для жінок – 16 років (єпархіальні архієреї могли за необхідності дозволяти шлюби, коли нареченому чи нареченій не вистачало не більше як пів року «до узаконеного на цей випадок повноліття») [13, ст. 3]. Також були вікові обмеження й іншого штибу: заборонено брати шлюб особам, старшим за вісімдесят років [13, ст. 4].

Середня різниця у віці між нареченим і нареченою – 3–5 років. Вмістимо тут деякі вибірки, що відрізняються від середньостатистичних: у п'яти парах – молодята одного віку, одинадцять чоловіків були старші за своїх обраниць на 10 чи трохи більше років, десять – на 14–18 років, один – на 24, ще один – на 30. У тридцяти восьми шлюбах жінки були старші за чоловіків (зокрема дві – на 11 років).

Для переважної більшості – 183 хлопців і 188 дівчат – це був перший шлюб, 13 вдівців і 7 вдів одружувалися вдруге. Жодного третього шлюбу не було, четвертий був заборонений російським законодавством [13, ст. 21]. Крім того, серед охочих взяти шлюб у староміській церкві було два чоловіки і три жінки, які домоглися розлучення та отримали дозвіл духовної влади на новий шлюб. Вони надали відповідні свідоцтва з Київської і Подільської консисторій, а один наречений – із Синоду [7, арк. 40, 93, 187, 188, 190].

108 молодят (тобто 27%) були неграмотними і за них розписалися інші особи. Серед свідків також є чимало неписьменних, у деяких шлюбних обшуках один із свідків ставив підпис за себе і за свого неписьменного товариша.

Документи наречених та особливості запису особистих даних

Для підтвердження відсутності перешкод для шлюбу особи, які не належали до парафії Миколаївської церкви, надавали копії метрик про народження і хрещення, передшлюбні свідоцтва із своїх парафій, паспортні книжки, що видавалися селянам волосним правлінням, міщанам – міщанським старостою. Задля уникнення порушень, передусім двоєженства і забороненого четвертого шлюбу, у паспортах, виданих для поїздок у справах торгівлі та промислів, обов'язково зазначалося – одружений чи ні, якщо вдівець, то після якого шлюбу. Овдовілі особи надавали не лише документ, що підтверджував їхні особисті дані, але й церковне свідоцтво про смерть чоловіка/дружини. В опитуваннях усіх військових записані надані їхнім командуванням свідоцтва, а в чиновників – необхідні дозволи від їхнього начальства. Після вінчання священник мав внести в паспорт чоловіка інформацію – з ким саме той одружився, коли і в якій церкві [13, ст. 22].

Парафіянам Миколаївської церкви робили записи у шлюбному обшуку здебільшого за наявними метричними книгами.

В опитуваннях привертають увагу особливості запису імен, по батькові і прізвищ наречених та їхніх свідків, зокрема імена часто зазначені у такій формі, як у православних святцях (приміром, Стефан, а не Степан, Феодор, а не Федір), щоправда Іван фігурує частіше, ніж Іоанн.

Примітно, що в 1910-х рр. у документах традиційно використовують відмінні форми імен по батькові для представників різних станів, запроваджені ще у XVIII ст. Нагадаємо, що за указом Катерини II, яка вирішила використати «отчества», щоб відділити служилих дворян від їхніх однофамільців з міщан чи селян, офіцери і чиновники, які в «Табелі про ранги» мали чини невисоких класів – з 14-го до 9-го включно – в офіційних документах записувались без «отчества», з 8-го до 5-го класу – із зазначенням чиї вони сини (наприклад, Іван Петрів Коваленко), і лише особи з генеральськими чинами (четвертий і вище) – з повним іменем по батькові (*-ович*) [14]. Ймовірно, з другої половини XIX ст. межа між використанням цих двох типів патронімів проходила не між класами чинів, а між верствами: дворяни, військові і чиновники (з різних станів) здебільшого фігурують у документах із повним «отчеством» (*-ович*), натомість селяни і міщани, як свідчить, зокрема, і обшукова книга Миколаївської церкви, – з іменем по батькові у формі *-ів (-іє)*, *-ова*. Примітно, що два хлопці і дві дівчини мають записи – «без *отчества*», тобто вони були нешлюбними дітьми [7, арк. 108, 131, 161, 180].

Більшість прізвищ – одинарні, кільканадцять – подвійні або записані у такій формі: Андрій Проценко, «він же Бондарчук»; Акулина Рибак, «вона ж Ткачук». Трапляються навіть ось такі записи: Устина Дмитренчук, «вона ж Данильчук і Матусюк». Цікаво, що остання – це вісімнадцятирічна міщанка із Старого міста, яку, без сумніву, добре знав парафіяльний священник, адже вона була парафіянкою Миколаївської церкви. Корінним старовинницьким міщанином був і Володимир Гирич, «він же Петров», який підписався як Гирич-Петров [7, арк. 7–8 зв., 35, 51].

З інших особливостей запису прізвищ звернемо увагу на використання різних варіантів одного прізвища або його перекручування в межах одного акту. Для прикладу, наречений, записаний в обшуку як старовинницький міщанин Андрій Боряк, власноруч підписався – *Борячук*; або у шлюбному обшуку – Агафія Комарова, в метричному записі про шлюб – Комар-Комарова. За неписьменну наречену Євдокію Ковальчук поставив підпис у шлюбному обшуку як за Євдокію Коваленко старовинницький міщанин Степан Романюк [7, арк. 52–52 зв., 151, 171–171 зв.; 11, арк. 36 зв.].

Знаходимо в актах й інші неточності, пропуски, закреслення, описки (приміром, не зазначено вік нареченої, а також хто розписався за обох неписьмених молодят; закреслено вік нареченого й написано інший; не внесено інформацію про підтверджувальні документи обох молодят) [7, арк. 22–22 зв., 175, 186]. Однак загалом записи у формулярах велися акуратно, розбірливим почерком.

Наречені та свідки

За відносно короткий період, що охоплює обшукова книга, у Миколаївській церкві взяли шлюб та виступили «поручителями» численні представники подільської інтелігенції, особливо вінницької. Зокрема, тут одружилися чотири службовці Вінницького окружного суду: канцелярський службовець Василь Замурєєнко, молодший кандидат на судові посади Михайло Шиповаленко, канцелярський службовець Маркел Довбня і старший кандидат на судові посади Петро Ключарев. У кількох шлюбних обшуках виступають свідками їхні колеги – кандидати на судові посади Анатолій Левицький і Флор Садкович, молодший кандидат на судові посади Олександр Зленко, чиновник Іван Заблоцький, канцелярські чиновники Юхим Копиця й Іван Машинський. Принагідно зазначимо, що вищезгаданий Ключарев одружився з баронесою Софією фон Клейст, яка походила з древнього остзейського роду і була донькою полковника у відставці Адольфа Теодора Сан-Клейста [7, арк. 18, 101, 115, 157 зв., 175 зв.].

Знаходимо тут і педагогів-наречених – вчителя однокласного народного училища с. Зарванців Вінницького повіту Дмитра Ваколюка і класну наглядачку 2-ї Вінницької жіночої гімназії Олену Александрович. Перелік свідків – працівників навчальних закладів – розпочнемо з вінницьких, серед яких директор реального училища Григорій Ляхніцький, вчителі 2-ї жіночої гімназії Михайло Кашинський та Іван Озерянський, викладачі вчительського інституту Євер'ян

Поляков, Андрій Федосєєв і Полієвкт Гришков, наставник вчительської семінарії Василь Анісімов (тричі), законовчитель тієї ж семінарії священник Мелетій Теравський, вчитель-завідувач староміського училища С. Гордєєв (?), штатний секретар комерційного училища Ємельян Георгієвський, вчитель двокласного міського училища Петро Пастушков, завідувач двокласного парафіяльного училища Мефодій Клешко, вчитель церковнопарафіяльної школи на Садках Йоаким Бартков. Крім того, свідками виступили вчителі з Мізякова Авксентій Вишневський і Меджибожа Іван Постоловський та вихованці Вінницького вчительського інституту Іван Константинов-Атмаджов, Микита Поворозник, Федір Петренко [7, арк. 20 зв., 56 зв., 106 зв., 109 зв., 118 зв., 144 зв., 147, 152 зв., 159 зв., 165 зв., 166 зв., 169 зв., 186 зв., 193 зв.; 15, с. 230, 231, 446, 480; 16, с. 82, 84; 16, с. 89].

Миколаївську церкву обрали для вінчання також чиновники Вінницької поштово-телеграфної контори Олександр Мухін і Микола Бойко, а серед свідків – їхні колеги Тимофій Ясінський, Яків Ільєв (?), молодший механік Іван Кравець [7, арк. 151–151 зв., 157–157 зв.].

Не оминемо своєю увагою і шлюбний обшук інспектора дрібного кредиту при Вінницькому відділенні державного банку, почесного громадянина Михайла Рогожина. «Поручителями» за нього й наречену виступили його колеги – інспектори дрібного кредиту Олександр Чередєєв і Василь Іващенко, чиновник банку Олександр Бонченко, помічник контролера Феодот Доморацький [7, 183–183 зв.].

У Миколаївській церкві обвінчався також син подільського губернського земського і вінницького міського гласного, лікаря Миколи Недельського, Олександр, студент Київського університету св. Володимира. Із працівників Вінницької окружної психіатричної лікарні маємо нареченого – наглядача Семена Коваленка і свідків – помічника директора лікарні Дмитра Алексєєва, лікаря Володимира Жаханевича, фельдшера Мефодія Бабича, наглядача Микиту Чистювіна і помічника наглядача Василя Афоніна [7, арк. 32 зв., 140–140 зв., 159–159 зв.; 16, с. 41, 87].

Серед наречених помічаємо і молодшого городового Вінницької поліцейської команди Калістрата Безносюка, а серед свідків – його колег-городових Івана Мартинюка й Івана Андрущенка. Виділимо ще з грона «поручителів» таких осіб як старший помічник начальника Вінницької тюрми Феодосій Калашников, інженер-технолог Станіслав Ренард, артист Петербурзького літературно-художнього товариства Анатолій Трахтенберг, який у 1919 р. був режисером і актором Нарвського російського театру, некласний художник Олексій Беляєв [7, арк. 106 зв., 110–110 зв., 142 зв., 198–198 зв.; 18].

Цікаво, що свідками виступають не лише православні, але й католики. Так, у 1912 р. вінничанин католицького віросповідання Ян Лазовський (1886–1980), інженер, учасник Першої світової війни, мемуарист, автор нарису «Крихти спогадів про Вінницю», фігурує як свідок обох молодят у шлюбному обшуку Миколи Жолобовського (православного) та швейцарської підданої Єлизавети Паньяр

(«протестанського» віросповідання) [7, арк. 41–41 зв.; 17, т. I, с. 351–376].

Знаходимо серед наречених і свідків досить значну кількість військових, що не дивно, адже Вінниця як один з найбільших міських населених пунктів Подільської губернії була і значним місцем розквартирування. Отже, у книзі виявлено шлюбні обшуки таких військових як капітан, помічник старшого ад'ютанта Генерального штабу 11-ї армії Борис Левицький; поручик 9-го драгунського Казанського полку князь Борис Шаховський; підпоручик 3-ї Сибірської стрілецької артилерійської бригади Дмитро Шидловський; з 73-го піхотного Кримського полку – надстроковий старший унтер-офіцер Пилип Павлинчук, підпрапорщик Самійло Хирьков і підпоручик Микола Стефанович; підпоручик 257-го піхотного Євпаторійського полку Олександр Зінов'єв; корнет 12-го гусарського Охтирського полку Даміан Селецький; поручик 5-го саперного батальйону Борис Бякін; капітан 35-ї артилерійської бригади Анатолій Михайлов; командир 3-го етапного артилерійського взводу поручик Георгій Козьмін; надстроковий старший писар 1-ї батареї 19-ї артилерійської бригади Петро Барановський [7, арк. 1, 13, 55, 61, 122, 152, 163, 168, 169, 179, 186, 190].

До деяких шлюбних обшуків військових ми ще повернемося, тут тільки поінформуємо, що вищезгаданий підпоручик Олександр Зінов'єв одружився з донькою викладача Вінницького реального училища Дмитра Жалковського Ольгою [7, арк. 168–168 зв.; 17, т. I, с. 426–433].

Зауважмо ще нареченого – ковельського міщанина Сергія Плашкевича. Це, ймовірно, також військовий, який лікувався в госпіталі у Вінниці. У деяких джерелах є відомості про легкопораненого прапорщика (військова частина не вказана) з таким самим прізвищем, ім'ям та іменем по батькові (Мартинович) [7, арк. 164; 19].

Зупинімося і на свідках-військових, як-от поручик 9-го драгунського Казанського полку Микола Алфьоров, з 19-ї артилерійської бригади – штабс-капітан Борис Алексєєв, поручик Микола Вишеславцев, поручик Микола Кожуценко, підпоручик Борис Івановський, бригадний писар Олексій Сапожников; із 73-го піхотного Кримського полку – поручик Данило Толмацький, підпоручик Сергій Левицький, молодший унтер-офіцер Михайло Тишкевич, прапорщик Арсеній Яновицький, підпрапорщик Федір Казаков, старший писар Олексій Левичев [7, арк. 13 зв., 55 зв., 107 зв., 109 зв., 122 зв., 163 зв., 168 зв.].

Серед досліджуваних документів є шлюбні обшуки трьох генеральських дочок. Так 29 вересня 1913 р. в Миколаївській церкві відбулося вінчання студента Петербурзького політехнічного інституту Всеволода Лозинського і доньки вінницького повітового військового начальника, генерал-майора Йосипа Старковського, Марії. Наречений – ймовірно, син відомого вінницького громадського діяча, голови Вінницької повітової земської управи, виконувача обов'язків

вінницького міського голови в 1917 р. (після відставки Миколи Оводова) Йосипа Лозинського [7, арк. 99–99 зв.; 10, арк. 277 зв.–278; 16, с. 131; 20, с. 128]. Друга пара – вищезгаданий підпоручик Дмитро Шидловський і донька генерал-майора у відставці Олексія Тихобразова Юлія, які побралися 16 квітня 1914 р. [7, арк. 122; 11, арк. 29 зв.–30]. Третю пару детально опишемо нижче.

У староміському храмі також обвинчалися працівники Пензенського госпіталю Російського товариства Червоного Хреста № 13 лікар-ординатор Костянтин Темногрудов та штатна сестра-волонтерка Віра Добродеева, яка раніше була у складі Житомирської Маріїнської общини сестер милосердя товариства Червоного Хреста. Свідками виступили працівники цього ж госпіталю: старший лікар Олександр Канкров, старший ординатор П. Волчков, молодший ординатор Н. Мороховський. Олександр Канкров (1880–1940) згодом став відомим офтальмологом, завідувачем офтальмологічної клініки у Самаркандському інституті [7, арк. 196–196 зв.; 21; 22].

У Вінниці вдруге вийшла заміж Зденія Боучек, вдова капельмейстера 149-го піхотного Чорноморського полку. Її обранцем став лісний кондуктор Михайло Кравченко, для якого це був перший шлюб [7, арк. 42–42 зв.].

Присвяtimo ще увагу кільком постатям із грона свідків. Уродженець Полтавщини поручик Микола Вишеславцев (1890–1952), «поручитель» за генеральську дочку Юлію Тихобразову, став знаним радянським художником. Студент Київського університету св. Володимира Сергій Крашенінніков (1895–1987), свідок вінницької міщанки Маргарити Овсянникової, яка вийшла заміж за гайсинського купця 2-ї гільдії Івана Rogozінського, – відомий український та американський зоолог, протистолог, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка та Української вільної академії наук. Принагідно зазначимо, що другим свідком Овсянникової був вихованець Вінницького комерційного училища, син священника с. Паланки Віктор Стопчинський [7, арк. 108 зв., 122 зв.].

Відомі шлюбні пари

Ретельне вивчення всіх записів принесло, серед іншого, відомості, що доповнюють життєписи деяких відомих діячів. Отож зупинимося на них детальніше.

У Миколаївській церкві 1 червня 1911 р. обвинчався князь Борис Шаховський (1882–1931), випускник Київського кадетського корпусу та Єлизаветградського кавалерійського училища, учасник Російсько-японської війни 1904–1905 рр., поручик 9-го драгунського Казанського полку, і дворянка Олена Беленіцина, родом з Волинської губернії. На час шлюбу наречені мали, відповідно, 28 і 24 роки. У шлюбному обшуку зазначено, що наречений мешкає у Києві, а наречена – у Житомирі. Достеменно невідомо, чому вони вирішили одружитися у Вінниці.

«Поручителями» за обох молодят стали поручик 9-го драгунського Казанського полку Микола Алфьоров та брат нареченої

Микола Беленіцин [7, арк. 14]. Цікаво, що останній 17 січня 1914 р. обвинчався у цьому ж храмі з дворянкою Любов'ю Павшею (родом з Житомира, мешканка Вінниці), а одним із свідків обох молодят був князь Борис Шаховський, на той час уже штаб-ротмістр 9-го драгунського Казанського полку [7, арк. 111–111 зв.].

Не можемо оминати увагою і шлюб відомого подільського діяча – особистого почесного громадянина, інженера-механіка на цукрових заводах, фабричного інспектора 3-ї дільниці Подільської губернії, власника вінницького ілюзіону «Електро-Біограф» Гавриїла Ізвєкова (1853–1920). Овдовівши, він у 60 років одружився із брацлавською міщанкою, вдовою Пульхерією Шидловською (36 років), яка мешкала у Вінниці. Вінчання відбулося 12 липня 1915 р. Свідками з боку нареченого були дворянин Андрій Мазаракій та губернський секретар Іван Франковський. Андрій Мазаракій (1853–1919) – відомий громадський діяч, скрипаль, видавець. Він був викладачем і директором Одеського музичного училища, видавцем і редактором одеського часопису «Музыка и сцена». З 1906 р. мешкав у Вінниці, де видавав першу в місті газету «Винницкая газета», згодом співпрацював з іншими міськими й губернськими часописами, керував театральним симфонічним оркестром [7, арк. 191–191 зв.; 23].

Нас зацікавила ще одна пара, яка побралася 1915 р.: син чиновника, двадцятичотирирічний вінничанин Павло Солтановський (православний) і тридцятидворічна Луїза Гаазе (лютеранка), німецька піддана, яка тимчасово мешкала у Вінниці. Наречена – відома у Вінниці викладачка музики (фортепіано), якій славетний художник Натан Альтман присвятив шарж (опублікований 1912 р.); Георгій Брілінг називає її у спогадах Єлизаветою Солтановською. Ймовірно, саме так вона була записана в документах, виданих радянською владою. Після 1920 р. працювала в державних музичних закладах Вінниці, зокрема в музичному училищі [17, т. I, с. 438].

Але повернімося до шлюбу цієї пари, який відбувся 29 березня 1915 р. «Поручителем» за обох наречених був міщанин м. Вінниці Болеслав Змієвський. Крім того, свідком з боку нареченого був козак м. Чернігова Григорій Кирієнко, а з боку нареченої – міщанин м. Вінниці, студент Альфред Штарк. Про останнього відомо, що він випускник Вінницького реального і Київського військового училищ, учасник Першої світової війни [7, арк. 176–176 зв.; 24].

Особливо детально зупинимося на двох актах. Неймовірною знахідкою для нас став шлюбний обшук В'ячеслава Мерзлякова (1885–1974), в майбутньому оперного співака, педагога, музичного діяча, і Наталії Костецької (1887–?) – батьків видатного українського інтелектуала ХХ ст., драматурга, перекладача, літературного критика, видавця, громадського діяча Ігоря Костецького (1913–1983) [17, т. III, с. 213–226].

Отже, 10, 17 і 20 липня 1911 р. у Миколаївській церкві зроблено оголошення про бажання одружитися 25-річного киянина В'ячеслава Мерзлякова, молодшого кандидата на судові посади при Київському

окружному суді, і його нареченої, 24-річної киянки Наталії Костецької, доньки статського радника Валеріана Костецького. Для обох це був перший шлюб. Наречений надав свідоцтво від голови Київського окружного суду від 5 липня 1911 р. № 4465 і паспортну книжку, видану тим самим судом (від 8 лютого 1911 р., № 799), наречена – паспортну книжку, видану правлінням Києво-Софійського духовного училища (від 27 жовтня 1908 р., № 28), де викладав її батько Валеріан Костецький. Вінчання відбулося в день третього оголошення – в середу 20 липня 1911 р. (2 серпня за н. ст.) у Миколаївській церкві. Його провів священник Килиник Рудич з дияконом Панкратієм Галаневичем.

*Іл. 6. Священник Миколаївської церкви Калиник Рудич.
Світлина з альбому «4-й созыв Государственной Думы» (1913)*

Свідками з боку нареченого були інженер-технолог Степан Лаврентьев і студент Київського політехнічного інституту Олександр Березкін, а з боку нареченої – син підполковника Георгій Гарбар та студент Київського університету св. Володимира Степан Шило [7, арк. 16–16 зв.; 10, арк. 184 зв.–185]. Степан Лаврентьев (1881–1919) – київський громадський діяч, один із засновників Українського дому «Родина», рідний дядько Наталії Костецької (брат її матері Марії), а Георгій Гарбар – її кузен (його мати Софія – рідна сестра Степана і Марії). Принагідно зазначимо, що хрещеним батьком сина Степана Лаврентьева, Олександра, був відомий архітектор Василь Кричевський. Ймовірно, завдяки цим тісним родинним і дружнім стосункам виникла ідея проєкту Кричевського для вінницького будинку

Костецьких у стилі українського архітектурного модерну [17, т. I, с. 217].

Друга відома пара, що опинилася у фокусі нашої уваги, – це капітан, помічник старшого ад'ютанта Генерального штабу 11-ї армії Борис Левицький (31 рік) і Віра Безкровна (20 років) [7, арк. 190–190 зв.]. Батько нареченої – генерал-майор Олександр Безкровний (1866–1948), з травня 1912 р. командир 73-го піхотного Кримського полку, розквартированого у Вінниці, учасник Першої світової війни. З 8 червня 1918 р. виконував обов'язки начальника 10-ї пішої дивізії Армії Української Держави, однак у грудні 1918 р. перейшов на бік Збройних Сил Півдня Росії, з 1921 р. – на еміграції в Туреччині [25].

Для нареченого це був другий шлюб. Із шлюбного обшуку дізнаємося, що визначенням Київського єпархіального начальства від 19–27 липня 1914 р. його шлюб з першою дружиною Марією Євграфовою розірваний з накладенням на Левицького епитимії, від якої він звільнений Синодом. Серед наданих нареченим документів – копія постанови Київського єпархіального начальства про розірвання шлюбу з першою дружиною, отримана з канцелярії Синоду (від 2 жовтня 1914 р., № 16329); дозвіл Синоду (телеграми від єпископа Євлогія від 27 квітня 1915 р. № 44261 і від 30 травня 1915 р. № 181261); свідоцтво, видане начальником 19-ї піхотної дивізії від 19 квітня 1915 р.; свідоцтво від в. о. генерал-квартирмейстера штабу 11-ї армії від 29 травня 1915 р. № 1256. Наречена надала паспортну книжку, видану вінницьким повітовим військовим начальником 27 лютого 1915 р. № 4198 та «письмову згоду на вступ у законний шлюб від батьків, від 18 квітня 1915 року».

Шлюб призначено на 3 червня 1915 р. у «Вінницькій міській Казанській церкві». Із записаних в обшуковій книзі це єдине вінчання, яке мало відбутися не в Миколаївській церкві. Свідки з боку нареченого – поручик 257-го піхотного Євпаторійського полку Михайло Пешня (1883–1937), згодом учасник Білого руху, генерал-майор (1920), та прапорщик саперного батальйону Любомир Яніцький, з боку нареченої – студент Петроградського політехнічного інституту Віктор Березовський і підполковник 73-го піхотного Кримського полку Станіслав Росновський (1874–1954), який згодом служив у Війську Польському [7, арк. 190–190 зв.; 26; 27].

Шлюбний обшук і вінчання провів священник Казанської церкви, випускник Київської духовної академії Віктор Елланський з дияконом Аполінарієм Мізерницьким, запис про шлюб міститься у метричній книзі Миколаївської церкви [7, арк. 190–190 зв.; 11, арк. 85 зв.–86].

Доля подружжя Левицьких, як і отця Віктора Елланського та багатьох інших осіб, які записані на сторінках цієї обшукової книги, була трагічною. Борис Левицький дослужився в російській армії до генерал-майора, був генералом для доручень при верховному головнокомандувачі і начальником воєнного кабінету міністра-голови Олександра Керенського. У 1918 р. приєднався до Червоної армії, служив у відділі по боротьбі з дезертирством Всеросійського головного

штабу. У лютому 1919 р. був заарештований за звинуваченням в участі у підпільній антирадянській організації «Національний центр» у Москві. 1 серпня знову заарештований разом із дружиною. Обоє ув'язнено у Бутирській тюрмі й того ж року розстріляно [28]. Протоіерея Віктора Елланського розстріляно 8 вересня 1937 р. у табірному пункті «Аліхан» (Карагандинська обл.), у 2000 р. він був канонізований РПЦ як священномученик [29].

Духовні особи на сторінках обшукової книги

У перебігу дослідження у центрі нашої уваги опинилися і члени причту Миколаївської церкви, які проводили шлюбні обшуки і вінчання. У 1906–1912 рр. парафіяльним священником був Калиник Рудич (1875 – після 1918), випускник Шаргородського духовного училища (1891) і Подільської духовної семінарії (1897). Паралельно він був законовчителем у чотирикласному міському і комерційному училищах, членом Вінницького відділення Подільської єпархіальної училищної ради, депутатом від духовенства в повітовому земстві і повітій земській училищній раді, засновником і головою ради Товариства дрібного кредиту. У 1912 р. обраний від Подільської губернії членом ІV Державної думи, в якій був членом кількох комісій, зокрема про народне здоров'я, з робочого питання, фінансовій, з народної освіти і з міських справ. Під час Першої світової війни став начальником і уповноваженим санітарного загону імені Державної думи (1916), після Лютневої революції виїхав у Мінськ уповноваженим членом Державної думи. У 1918 р. – голова Союзу подільського духовенства, брацлавський повітовий протоіерей. Подальша доля невідома [16, с. 51, 85; 20, с. 136, 138; 30; 31].

Отець Калиник підписав останній шлюбний обшук і провів останнє вінчання 9 листопада 1912 р. та попрямував до Петербурга, де 15 листопада відкрилася Державна дума 4-го скликання [7, арк. 60 зв.; 10, арк. 231 зв.–232].

Наступний шлюбний обшук засвідчив 13 січня 1913 р. новий парафіяльний священник Хома (Фома) Мефодовський (1890–1937), який очолював парафію в наступні роки. У радянський період його тричі заарештовували; розстріляний у Вінниці 14 листопада 1937 р., реабілітований 6 листопада 1957 р. [32].

Дияконом (на місті псаломщика) Миколаївської церкви у досліджуваній період був спочатку Панкратій Галаневич. Останній підписаний ним шлюбний обшук датується 3 листопада 1913 р. Наступний обшук 12 січня 1914 р. підписав уже диякон Фома Ліпковський [7, арк. 107–107 зв.].

У книзі є також два акти, засвідчені іншими священниками. Вище ми вже згадували про передшлюбне опитування Бориса Левицького і Віри Безкровної, підписане священником і дияконом Казанської церкви Віктором Елланським та Аполінарієм Мізерницьким. Ще один акт 11 січня 1915 р. засвідчив з невідомих нам причин законовчитель Вінницької вчительської семінарії священник Мелетій

Травський (без диякона, що було порушенням) [7, арк. 167–167 зв.; 15, с. 445].

Висновки

Книга шлюбних обшуків Миколаївської церкви м. Вінниці 1911–1915 рр., попри загалом невеликий період охоплення, має великий інформаційний потенціал. Вона розкриває чимало сторінок з історії Вінниці початку ХХ ст., пов'язаних із функціонуванням великої православної парафіяльної громади. Священники Миколаївської церкви Калиник Рудич і Хома Мефодовський брали активну участь у житті міста і краю, а Рудич був навіть обраний членом Державної думи 4-го скликання від Подільської губернії.

Матеріали книги підтверджують роль сільського населення як одного з головних джерел зростання населення Вінниці. Понад те, це пласт документів для ширших досліджень з демографії Правобережної України на початку ХХ ст., зосібна динаміки матримоніальних союзів, вікових особливостей шлюбності, шлюбно-станової мобільності тощо.

Миколаївську церкву обирали для шлюбів не лише її парафіяни, але й парафіяни інших вінницьких храмів, тимчасові мешканці Вінниці та прибулі до міста з різних причин особи. Загалом важко переоцінити генеалогічний потенціал цього джерела, адже на його аркушах вміщено відомості про 396 осіб наречених. Порівняно з метричними записами про шлюб передшлюбні опитування більш інформативні. Чимало з них містять повну дату народження та інші особисті дані наречених, певну інформацію про батьків та родичів, друзів, колег, з їх допомогою можна прослідкувати зміни у службовому становищі, встановити точну дату перебування у Вінниці та постійне місце проживання в цей період. Деякі свідки навіть записали свої адреси при засвідченні шлюбного обшуку [7, арк. 144 зв.].

Особливу вартість мають акти, пов'язані з відомими діячами: на сторінках книги збереглися їхні автографи, а відомості з шлюбних обшуків (зокрема й опубліковані в цій статті) доповнять не один життєпис.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Самоквасов Д. Я. Архивный материал. Новооткрытые документы поместно-вотчинных учреждений Московского государства. Москва, 1909. Т. II. С. 3–4.
2. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. 315, оп. 2, спр. 271.
3. Легун Ю. Класифікація джерел з генеалогії селянства: історіографія питання // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: збірник наукових праць. Київ, 2006. Ч. I. С. 144 –177.
4. ДАХМО, ф. 315, оп. 2, спр. 247, арк. 1–2.
5. Ковальова Ю. В. Передшлюбні експертизи на півдні України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2016. Вип. 46. С. 114.

6. Бороденко О. Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект. Одеса: Гельветика, 2020.
7. «Обшукова книга, надана з Подільської духовної консисторії причту Св.-Миколаївської церкви передмістя Старої-Вінниці...», 1911 – 1915 рр. // Вінницький обласний краєзнавчий музей, Д-8784.
8. Статистические сведения о приходах, церквах, школах и причтах Подольской епархии // Справочная книжка Подольской епархии на 1911 год. Каменец-Подольск: Типография Свято-Троїцкого братства, 1911. С. 66.
9. Державний архів Вінницької області: каталог метричних книг. Вінниця, 2012. С. 42.
10. Державний архів Вінницької області, ф. 905, оп. 5, спр. 17, арк. 178–191, 224–232, 268–281.
11. Там само, спр. 18, арк. 24–42, 75–90.
12. Там само, спр. 7, арк. 84–104, спр. 8, арк. 112–130, спр. 9, арк. 96–113, спр. 10, арк. 103–113 зв., спр. 11, арк. 89–104.
13. Свод законов Российской империи. СПб., 1899. Т. X. Ч. 1. Свод законов гражданских.
14. Пахомова С. М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах. Ужгород: Видавництво Олександра Гаркуші, 2012. С. 67.
15. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1912/13 учебный год / изд. Управления учебного округа. Киев, 1913.
16. Вся Винница: литературно-художественный календарь-справочник и адресная книга на 1911 год / изд. Е. А. Рехлиса и Н. А. Павлушкова. Киев, 1910.
17. Винница у спогадах: у 3 т. / упор. В. Колесник; Вінницький обласний краєзнавчий музей. Вінниця, 2013, 2017, 2019.
18. Рацевич С. В. Актерские портреты // [Електронний ресурс]. URL: https://lit.lib.ru/r/racewich_a_c/text_0060.shtml.
19. Сведения об убитых и раненых // Разведчик. 1914. 18 ноября. №1255. С. 805.
20. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / сост. В. В. Филимонов; издание губернского статистического комитета. Каменец-Подольск, 1911.
21. Сафронов А. И. Доктора медицины Пензенской губернии (XVIII–XXI век). Пенза, 2012. С. 33.
22. Список сестер милосердия Российского общества Красного Креста, назначенных для ухода за ранеными и больными воинами в лечебные учреждения Красного Креста, Военного ведомства, общественных организаций и частных лиц. Петроград: Государственная типография, 1915. С. 121.
23. Сафронова О. В. Перший вінницький видавець А. В. Мазаракій та його бібліотека // Краєзнавство: історичний досвід та перспективи розвитку: матеріали II Міжнародної науково-

- практичної конференції 13–15 жовтня 2010 р. Вінниця, 2011. С. 68–69.
24. [Електронний ресурс]. URL: https://www.ria1914.info/index.php?title=Штарк_Альфред-Оскар_Августов_Юлиусович.
  25. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2007. С. 34.
  26. [Електронний ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Пешня,_Михаил_Александрович.
  27. [Електронний ресурс]. URL: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Stanisław_Rosnowski_\(pułkownik\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Stanisław_Rosnowski_(pułkownik)).
  28. Заклейменные властью: анкеты, письма, заявления политзаключенных в Московский политический Красный Крест и помощь политзаключенным, во ВЦИК, ВЧК-ОГПУ-НКВД // [Електронний ресурс]. URL: pkk.memo.ru/page2/KNIGA/La.html
  29. [Електронний ресурс]. URL: <https://vm.ukma.edu.ua/person/віктор-елланський>
  30. 4-й созыв Государственной Думы: художественный фототипический альбом с портретами и биографиями. СПб.: издание Н. Н. Ольшанского, 1913. Таб. 23.
  31. Блажевич Ю. І. Релігійна політика Директорії УНР і Подільський регіон (1919–1920 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2017. Т. 24. С. 50.
  32. Реабілітовані історією: у 27 т. Вінницька область / ред. тому: Л. М. Спірідонова (голова) та ін.; упор.: В. П. Лациба (голова) та ін. Кн. 3. Вінниця: ДП «ДКФ», 2010. С. 698.

**ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ (ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА
ДІЯЛЬНІСТЬ СВЯЩЕННИКА СТАРОЇ ВІННИЦІ
ПАВЛА ВІКУЛА)**

Анотація. Метою статті є висвітлення життєвого шляху та громадсько-політичної діяльності священника Старої Вінниці Павла Юстиновича Вікула (1851–1918).

Ключові слова: Павло Вікул, Стара Вінниця, революція 1905 року.

Dmytro Levchuk

**RETURN FROM OBLIVION (CIVIC AND POLITICAL ACTIVITIES OF
THE PRIEST OF OLD VINNYTSIA PAVLA VIKULA)**

Abstract. The purpose of the article is an attempt to highlight the life path and public and political activities of the priest of Stara Vinnytsia, Pavlo Yustynovych Vikul (1851–1918).

Keywords: Pavlo Vikul, Stara Vinnytsia, revolution of 1905.

«Проповідь і книжка, школа і лекція – це були головні знаряддя, котрими він провадив свою культурну працю, і Вінницький період діяльності П. Ю. Вікула зоставив після себе глибокий слід. Безумовно він назавжди лишиться в пам'яті місцевої людности». Олександр Саліковський, 1918 р. [1, с. 2].

Досліджуючи діяльність повстанського отамана Лиха (Володимира Павловича Вікула), я натрапив на певну плутанину у працях дослідників, викликану тим, що наприкінці 19 – на початку 20 ст. на Поділлі різні гілки священницького роду Вікулів дали щонайменше трьох Павлів.

Перший – Павло Федорович Вікул (1857 – після 1920), відомий історик церкви, автор численних публікацій у «Подільських єпархіальних відомостях», син якого Микола, вчений-хімік, учасник першого Конгресу українських націоналістів у 1929 р., на якому було проголошено створення ОУН.

Другий – Павло Юстинович Вікул (1851–1918), священник Миколаївської церкви Старої Вінниці, син якого Сергій, революційний діяч, член Української Центральної Ради.

Третім був Павло Вікул, у 1870-ті рр. священник с. Рахни Собові, Гайсинського повіту, ймовірний батько отамана Лихо.

При цьому, в різних дослідженнях, через певну неуважність дослідників, зазначається, наприклад, що Микола і Сергій – сини Павла Федоровича, або Сергій і Володимир – рідні брати тощо [2, арк. 32; 3, с. 37–38].

Розбираючись у цих хитросплетіннях, зацікавлює постать

Павла Юстиновича Вікула, неординарної особи, що вирізнявся серед священницької маси своєю активністю на межі з революційністю. На жаль, його ім'я, не дивлячись на майже тридцятирічну службу священником Миколаївської церкви, є незаслужено забутим у Вінниці.

Павло Вікул народився 3 (15) березня 1851 р. у с. Букатинці Ямпільського повіту Подільської губернії (тепер Бабчинецька сільська громада Могилів-Подільського району Вінницької області) у родині священника [4, арк. 139зв-140]. Його батько, Юстин Михайлович, служив священником у с. Коси Ямпільського, а згодом у Луці-Мелешківській Вінницького повітів, помер у 1896 р. [5, с. 495].

У 1873 р. Павло Вікул закінчив курс наук у Подільській духовній семінарії зі ступенем студента, який отримували учні семінарії, що закінчили її за першим розрядом: це надавало перевагу при вступі на єпархіальну чи духовно-училищну службу над іншими. Якщо випускник обирав цивільну службу, то він приймався відразу з чином чотирнадцятого класу [6, с. 38–39].

Після пробних лекцій, 12 грудня 1874 р. його було призначено вчителем географії і арифметики Шаргородського духовного повітового училища (у статті М. Яременка помилково вказано алгебри і геометрії), де він працював до 1 вересня 1877 р. [4, арк. 139зв–140; 7, с. 56].

20 вересня 1877 р. Павла Вікула було призначено на священницьке місце у Миколаївську церкву Старої Вінниці, а 23 листопада того ж року рукопокладено у священники [4, арк. 139зв–140].

Служба Павла Вікула у Миколаївській церкві Старої Вінниці протривала майже 29 років, до 1906 р.

Сучасники залишили свідчення, що Павло був ініціативним, енергійним, людиною виключної працьовитості. Від ранку до вечора він завжди про щось клопотався, щось улаштовував. Майбутній міністр внутрішніх справ УНР Олександр Саліковський згадував, що до скромного помешкання Павла Вікула як до привабливого центра, тягнулося все, що було найкращого з місцевої інтелігенції, особливо у літні місяці, коли в околицях Вінниці збирались дачники з усієї України. Тоді у нього можна було зустріти Михайла Коцюбинського, Григорія Мачета (письменник, революціонер-народник), професора Колосовського (можливо, Павло, відомий фахівець з кримінального права) і професора Афанасьєва (історик, у 1894–1914 рр. керуючий конторою Державного банку у Києві, міністр закордонних справ при гетьмані Скоропадському). Часами маленьку вітальню о. Павла заповнювало, можна сказати, цілком інтернаціональне товариство, і треба зазначити, що це в жодній мірі не дисонансувало з тим, що сам господар був щирим сином України й свою діяльність як священника й педагога завжди старався пильно пристосовувати до культурно-національних потреб своєї української парафії, своєї української школи, своєї української аудиторії. На організацію сільських шкіл у Вінницькій повіті о. Павло доклав дуже багато зусиль [1, с. 2].

Інший невідомий сучасник, схований за криптонімом К.Г., зазначав, що за весь час служби у Вінниці Павло Вікул дбав про те, щоб розвивати в людях самопізнання, гуманність і любов до людей. Перебуваючи на посаді голови повітової єпархіальної шкільної ради, він дуже енергійно дбав про те, щоб краще поставити справу народної просвіти [13, с. 2–3].

Сестри Недоборовські, знайомі Михайла Коцюбинського, згадували, що Павло був під наглядом поліції, за що – невідомо. Він ніколи про це не розповідав [8, с. 36–38].

Брат письменника, Хома Коцюбинський, розповідав, що П. Вікул, з погляду уряду, був людиною неблагонадійною. Про нього казали: «Батюшка він добрий, та тільки хтозна якої він віри, бо порося постом їсть» [9, с. 139].

Павло Вікул працював на користь Вінниці, будучи у 1892 – 1898 рр. гласним Вінницької міської думи [10, с. 83].

Як видно з цих скупих свідчень, ще у 1880 – 1890 рр. діяльність П. Вікула викликала підозри у неблагонадійності з боку імперської поліції.

Участь П. Вікула революційних подіях 1905–1907 рр. призвела до його звільнення зі Старої Вінниці й переведення у 55-річному віці до віддаленого села Ольгопільського повіту.

Дослідник Глушковецький А. Л. на підставі документів канцелярії Подільського губернатора зазначав, що тактику бойкоту виборів до Державної думи не підтримала і Вінницька організація партії соціалістів-революціонерів. Член організації, священник П. Вікул брав участь у виборах і був обраний виборщиком від м. Вінниці. Це викликало протидію влади, і він був заарештований. Слідство з'ясувало, що Вікул друкував та розповсюджував антиурядові прокламації, проводив пропаганду серед учителів, переховував селянських агітаторів, заохочував пропаганду серед парафіян [11, с. 43–44].

Цікаву характеристику П. Вікулу дала повітова поліція: «неблагонадійний, революціонер-агітатор» [11, с. 260].

На жаль, ми сьогодні не можемо більш детально вивчити документи, на які зробив посилання у монографії Глушковецький А. Л.: фонд 228 «Канцелярія Подільського губернатора», Державного архіву Хмельницької області зазнав суттєвих втрат під час пожежі у Кам'янець-Подільському міському архіві.

Деякі підтвердження інформації, наведеної Глушковецьким А. Л., ми знаходимо у газеті «Рада», яка 2 листопада 1906 р. повідомляла, «що цими днями вінничане з великим жалем проводили від себе свого щиро любленого й поважаного священника П. І. Вікула. Він був священником у Вінниці мало не 30 років, а тепер адміністрація вимогла, щоб його в Вінниці не було і його переведено, адміністрація вважає, що діяльність о. Вікула дуже шкідлива. У його сина знайдено нелегальну літературу, а сам о. Вікул, вволяючи прохання своїх парафіян, одправив панахиду за померших героїв визвольного руху та

сказав проповідь проти єврейських погромів. За це в його віднято порядкування школами і звелено перейти в іншу парафію. Добра наука о. Вікула своїм парафіянам виявилася і в тому, що вони не робили погромів і взагалі вони одмітні від іншого міщанства» [13, с. 2–3].

П. Вікул був звільнений зі священницької посади у Старій Вінниці та відправлений у Баштанків між 17 – 22 жовтня 1906 р. [18, с. 170 – 171зв]. Його місце зайняв благонадійний з точки зору адміністрації, Калиник Несторович Рудич, якого найкраще охарактеризує те, що будучи депутатом IV Державної Думи він входив до складу фракції російських націоналістів і помірковано-правих, у серпні 1915 р. приєднавшись до прихильників П.М. Балашова [11, с. 362–363].

Газета «Рада» 23 січня 1907 р. повідомляла: «Винниця. На виборах євреї й поступові християне виставляють кандидатами на виборців священника Вікула й Беренштейна; третім кандидатом християне виставляють Ружицького, євреї Оксенгорна» [14, с. 3].

Також у газеті «Рада» за 4 лютого 1907 р. ми знаходимо наступну замітку: «На виборах у Виниці вийшов виборщиком кандидат лівих священник – от. Вікула, кандидат до Думи, якого недавно перевели звідси за його діяльність на іншу парафію. Після виборів налетіли на село: стражники, жандармський ротмістр і товариш прокурора. У священника зроблено трус, який одначе нічого не дав. Після цього сказано Вікулі, що його обвинувачують по 126-тій ст. за організацію соціал-демократичної спілки. Поки збереться суд, його віддали під «гласний надзор» поліції» [15, с. 3].

Продовжуючи висвітлення діяльності П. Вікула, газета «Рада» 13 лютого 1907 року повідомляла: «Перед виборами всіх виборщиків – священників закликано до архирея, де їм давалась наука, як їм поводитися на виборах. Між іншим він гостро докоряв священникові Вікулі за те, що він умістив листа про трус у себе у «жидівській» газеті «Кіевській Голось». По останнім звісткам свящ. Вікула уже позбавлено посади» [16, с. 3]. Слід зазначити, що редактором «Кіевского Голоса» був згаданий вище О. Саліковський.

Через кілька місяців, 25 травня 1907 р., вже оцінюючи участь священників у революції, газета «Рада» розмістила статтю «Уряд і «ліві» священники», де зазначалося: «Духовенство наше в своїй масі реакційне. Про це громадянство мало змогу добре пересвідчитись. Причинами, що найбільше впливали на вироблення реакційних поглядів духовенства, були: брак широкої освіти, повна залежність від усякого начальства, починаючи від «господина урядника» і кінчаючи консісторією, матеріальна незабезпеченість і т.и.

Та часи міняються ... Коли після довголітнього сну уся Росія «отъ хладныхъ финскихъ скал до пламенной Колхиды» прокинулась до боротьби за кращу долю, разом з нею прокинулось по части і наше духовенство. Огнев, Афанасьєв, Колокольников, Гр. Петров, Брілантов, Вікул, Тіхвінський, Брехнічев, Архіпов – ось імення деяких

із тих борців, що духовенство виставило на боротьбу за землю і волю. Правда, цих борців небагато, це тільки поодинокі особи. Але це вже не «перші ластівки», що весни не роблять, – ні! Вже один той факт, що за яких-небудь два роки російської революції кількість «лівих священників» виросла до досить солідної цифри, красномовно свідчить про те, скільки свіжих творчих сил єсть в нашій нижчій духовенстві і скільки добра ці сили могли б зробити» [17, с. 2].

«Слава» про діяльність Павла Вікула дійшла аж до центральних органів поліції Російської імперії. У державному архіві російської федерації, у фонді департаменту поліції зберігається справа про священника Павла Вікула [12]. Можливо, колись українські дослідники ознайомляться з нею і більш детально вивчать його революційну діяльність.

Навіть перебуваючи у засланні, Павло Вікул намагався брати участь у громадському житті, будучи у 1911 – 1917 рр. гласним Вінницького повітового земства [10, с. 83].

Помер Павло Юстинович Вікул 16 (29) січня 1918 р. у с. Баштанкові від паралічу [19, арк. 5–6], похований там же, могила не збереглася [20].

Щодо родини П. Вікула, то він був одружений із Євгенією Олексіївною, якій у 1883 р. виповнилось 25 років. На сьогодні нічого не відомо про її походження. У подружжя вижило троє дітей: син Сергій [19, арк. 16–16зв], у майбутньому український громадсько-політичний діяч, член Української Центральної Ради, жертва сталінських репресій, доньки Людмила, у шлюбі Денисенко [19, арк. 14–14зв, 17–17зв] та Ольга, у шлюбі Канська [19, арк. 15–15зв, 18–18зв].

Сподіваюсь, ця стаття приверне увагу до постаті Павла Вікула та сприятиме вивченню осіб, які своєю діяльністю у кінці 19 – на початку 20 ст. закладали фундамент у майбутні події Української революції 1917 – 1921 рр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Нова Рада (газета політична, економічна й літературна). Субота, 13 липня (30 червня) 1918 року, № 113.
2. Ігнатуша, Григорій Олександрович. Олександр Воронин (1926–2013 рр.): громадська і релігійна діяльність [Текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ігнатуша Григорій Олександрович ; Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя, 2019. 302 арк. Бібліогр.: арк. 216–276.
3. Українська революція (1917–1921) в іменах: вінницькі сторінки : біограф. довід. / упоряд. Т. Р. Кароева, відп. за вип. Ю. А. Зінько; Вінниц. міськ. рада, Центр іст. Вінниці, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 320, 24 с. фото, іл.
4. Державний архів Хмельницької області ф. 315 «Подільська духовна консисторія», оп. 1, спр. 12312 «Метрична книга записів актів цивільного стану про народження, шлюб і смерть по

- церквам Вінницького повіту за 1882 рік».
5. Подольские епархиальные ведомости. 1896. № 25, ч. оффци.
  6. Уставы и штаты духовных семинарий и училищ высочайше утверждение 14 мая 1867 года. Санкт - Петербург : Синодальная типография. 84 с.
  7. Яременко Максим. Подільські краєзнавці Микола Яворовський та о. Павло Вікул: штрихи до біографій // Краєзнавство. 2014. № 2(87).
  8. Спогади про Михайла Коцюбинського. 2-ге вид., доп./упоряд., післямова та прим. М. М. Потупейка. Київ, 1989. с. 234. (дякую за підказку Вікторії Колесник).
  9. Козуб Сергій. Ранній Коцюбинський (Вінницька доба в житті та творчості М. Коцюбинського) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. 1927. Книга 12. С. 364.
  10. Кароева Т. Гласні Вінницької міської думи за городовим положенням 1892 р. / Тетяна Кароева, Ірина Мідяна // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження : матеріали XXXI Вінницької Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 24-25 вересня 2020 р. (Присвячена 30-річчю з дня проголошення Декларації про державний суверенітет України) / ред. кол. : Ю. А. Зінько (відп. редактор), С. А. Лапшин (відп. секр.), С. М. Василюк [та ін.]; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця : Твори, 2020. С. 79–90.
  11. Глушковецький А. Л. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних Думах Російської імперії: монографія. Кам'янець Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. 400 с. Бібліограф.: С. 177–220.
  12. Державний архів російської федерації (Государственный архив российской федерации), Ф. 102 «Департамент полиции», Оп. 204 «7-е делопроизводство», Дело 2784 «О священнике Павле Викул».
  13. Рада (газета політична, економічна і літературна). Четвер, 2 листопада (ноября), р. 1906, № 42.
  14. Рада (газета політична, економічна і літературна), Вівторок, 23 січня (января) 1907 р. № 18.
  15. Рада (газета політична, економічна і літературна). Неділя, 4 лютого (февраля) 1907 р., № 29.
  16. Рада (газета політична, економічна і літературна). Вівторок, 13 лютого (февраля) 1907 р., № 36.
  17. Рада (газета політична, економічна і літературна). П'ятниця, 25 травня (мая) 1907 р., № 119.
  18. Державний архів Хмельницької області ф. 315 оп. 1 спр. 12681 Подільська духовна консисторія. Метрична книга записів актів цивільного стану про народження, шлюб і смерть різних осіб по

Вінницькому повіту (м. Вінниця і села на А-Б). Почато 01.01.1906 закінчено 18.12.1906. На 562 аркушах.

19. Державний архів Вінницької області, ф. Д-172 «Вінницький окружний суд», оп. 12, спр. 681 «Справа за проханням Людмили Павлівни Вікул (по чоловіку – Денисенко), Ольги Павлівни Вікул (по чоловіку - Конської) і Сергія Павловича Вікула про затвердження їх у правах спадщини на майно померлого Павла Юстиновича Вікула, с. Баштанків».
20. Розмова автора з мешканцем с. Баштанкова Володимиром Терефорою, автором книг з історії села.

Анатолій Войнаровський, Василь Черняк

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ТЕРЕНАХ ВІННИЧЧИНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД: 1945 – 1949 РР.

Анотація. У статті здійснено аналіз державної політики сталінського тоталітаризму по відношенню до конфесій православної церкви на території Вінницької області по завершенню Другої світової війни. Розглянути механізми та принципи налагодження відносин між владними структурами та представниками церковної ієрархії і парафіянами, діяльність Ради у справах православної церкви.

Ключові слова: Вінницька область, православна церква, Рада у справах православної церкви, релігія, парафіяни, конфесія.

Anatolii Voynarovskiy, Vasyl Chernyak

THE ORTHODOX CHURCH IN THE VINNYTSIA REGION IN THE POSTWAR PERIOD: 1945 – 1949

Abstract. The article analyzes the state policy of Stalinist totalitarianism in relation to the confessions of the Orthodox Church in the territory of the Vinnytsia Region after the end of World War II. To consider the mechanisms and principles of establishing relations between government structures and representatives of the church hierarchy and parishioners, the activities of the Council for Orthodox Church Affairs.

Keywords: Vinnytsia Region, Orthodox Church, Council for Orthodox Church Affairs, religion, parishioners, confession.

Діяльність конфесій на теренах Вінниччини стала відкритою темою для дослідження лише зі здобуттям незалежності. Характеристику загальної ситуації в області та особливості атеїстичної пропагандистської діяльності здійснила І. Данілова [1, 2]. Політику сталінізму висвітлювали П. Панченко [3] та В. Войналович [4]. Аналізу

антирелігійної політики повоєнної доби на території Вінницької області та кампанії атеїстичних заходів присвятив свої наукові розвідки Ю. Зінко [5]. Загальні тенденції та особливості релігійної ситуації щодо окремих конфесій на Вінниччині досліджено у публікації А. Войнаровського та Н. Жмуд [6].

У цій статті автори намагаються проаналізувати суть взаємовідносин держави та православної церкви, показати радянську атеїстичну політику та її результати на прикладі православної конфесії на Вінниччині.

Роки Другої світової війни поставили сталінський тоталітаризм перед необхідністю вирішення важливої проблеми – якою має бути релігійна політика держави. Жорстка атеїстична практика, спрямована на повне винищення релігії у міжвоєнну добу, ставала перепоною для консолідації суспільства у боротьбі з окупантом, – і тому керівництво СРСР було вимушене розпочати політику легалізації церкви одночасно конструюючи механізми для контролю над нею [5, с. 24].

14 вересня 1943 при РНК СРСР було створено Раду у справах Російської православної церкви (далі – РСРПЦ), на яку покладалися завдання здійснення взаємодії між урядом і Московською Патріархією. Рада повинна була розробляти проекти відповідних законодавчих актів і постанов уряду, спостерігати за виконанням законодавства про культу, РСРПЦ мала в республіках, областях і краях своїх уповноважених [3, с. 29].

Особливою була ситуація на окупованих територіях, німецька та румунська влада не лише не чинили перепон у відкритті церков, але й сприяли цьому. Тому встановлення контролю над територіями, з яких витіснили німців, ставило певну проблему у налагодженні відносин з церквою. Хоча Положення «Про порядок відкриття церков» від 28 листопада 1943 року й «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культів» від 19 листопада 1944 року припускали багатоступеневість і тривалість процедури відкриття нових культурних установ, відкриті при окупації установи культу після відновлення радянського режиму реєструвалися як «фактичні діючі» і, як правило, не зачинялися [3, с. 71].

Встановленню відносин з православною церквою передувала аналітично-інформаційна робота відділу РСРПЦ у Вінницькій області. Зокрема вказувалося, що до початку німецько-радянської війни (в оригіналі документу – Великої Вітчизняної війни) на території області діючих парафій не було. Окупантами лише у 1941 р. було відкрито 840 церков. В період окупації на Вінниччині діяло дві духовні єпархії: українська автокефальна, що нараховувала 215 парафій, які обслуговували більше 150 священників, і автономна слов'янська єпархія, в юрисдикції якої знаходилось 230 парафій з 169 священниками. Окрім того, половина області перебувала під румунською окупацією, де верховним релігійним органом була «Духовна православна консисторія Трансністрії» (м. Тирасполь) [7, арк. 206].

До складу цієї консисторії входило 5 повітових благочинь: Тульчинське, Жмеринське, Могилів-Подільське, Бершадське та Ямпільське, на чолі яких були поставлені священники з Румунії. Повітові благочиння об'єднували 4–5 районних благочинь, на чолі яких були також румунські священники.

Апаратом Духовної консисторії в 22 районах Вінницької області було відкрито близько 400 церков, які обслуговували 250 священників, більшість з яких пройшли 3-місячні курси консисторії в Одесі. Діяльність церковних громад була спрямована на підтримку окупаційної влади, тому єпископи звертались до вірян із профашистськими закликами та наклепом на радянську владу. Румунська консисторія організувала серед кліру конкурси на кращі проповіді. Автокефальне духовенство, що було основою українських націоналістів та однією із форм «протягування» націоналістичних ідей в маси, окрім профашистських читало також націоналістичні проповіді. Деяка частина духовництва співпрацювала з окупаційними каральними органами, зраджуючи партійно-радянський актив. Станом на січень 1946 р. на території області функціонувало 827 парафій, які мали 682 церкви і 135 молитовних будинків [7, арк. 207].

Активними парафіянами налічувалося понад 16 500 осіб. Церкви обслуговували 421 священник і 13 дияконів. Серед очільників церкви: архимандритів – 2, протоієреїв – 93, ігуменів – 4, ієромонахів – 23, священників / ієреїв – 299, з них 154 мали середню і вищу спеціальну духовну освіту, 14 – вищу педагогічну, 59 – середню педагогічну, 18 – загальну технічну, 22 – загальну середню [7, арк. 208]. Дані про кількість парафіян є свідченням приховування людьми своїх релігійних почуттів, страх досвіду 1930-х був досить сильним.

За стажем релігійної служби духовенство розподілялося наступним чином: до 5 років – 209 осіб, від 5 до 30 років – 187 осіб, більше 30 років – 38 осіб. Під час окупації значно зросла кількість священників. Із 421 священників прийняли хіротонію 157. Серед них – значна кількість тих, хто до війни працював вчителем. Так, священник Ковальчук Павло ще до війни закінчив педагогічний інститут і заочно авіаційний інститут, працював інспектором Вінницького Району. Священник Волосевич Олександр до окупації працював директором школи в с. Барське Тиврівського району. Серед духовенства були колишні червоноармійці, що мали звання середнього офіцерського складу. Так, дияконом церкви в м. Бар служив Торундо Лев Микитович, 1915 р. н., що в 1938 р. закінчив Ленінградський планово-економічний інститут, і до війни працював інженером-плановиком. На початку війни його направили у військово-піхотне училище, по закінченні якого у званні лейтенанта був направлений на фронт. У 1945 р. у цьому ж званні демобілізувався з армії і прийняв сан диякона. Священник с. Клембівка Ямпільського району Горбачов у 1941 р. у званні старшого лейтенанта і командує ротою, потрапив до німців в полон. Протягом окупаційної території, прийняв рукопокладання [7, арк. 208]. Відомості аналітичної доповіді партійному керівництву області

вказують, що проводилася значна робота по збору інформації та вочевидь і пошуку компромату. У інших відомостях дуже ретельно стояли питання про наявність фактів колаборації. Влада здійснювала всі заходи, щоб максимально контролювати діяльність православних громад.

Вочевидь викликало подив значна участь вірян у требах, про що свідчать наведені дані: в середньому хрестять 58,5% немовлят, 31,5% – вінчаються, 49% – відспівуються [7, арк. 208].

Зазначалося, що у 1945 р. нові церкви не будувалися і запитів від громадськості на будівництво не було. А за перше півріччя 1946 р. побудовано 4 церкви і організовано 14 нових парафій, що подають на реєстрацію. Тобто незважаючи на очікування репресій по відношенню до віруючих, люди почали проявляти активність. Після вигнання окупантів з Вінницької області віряни та прогресивна частина духовенства провели значну роботу по збору засобів у фонд оборони країни із надання допомоги госпіталям, сиротам тощо. Всього за 1944–45 рр. і першу половину 1946 р. зібрали пожертвувань на суму 2 445 500 рублів. В червні 1944 р. за проведену патріотичну роботу Сталін оголосив подяку вірянам і духовенству [7, арк. 209]. Влада змушена була поводити себе терпимо, очікуваний фактор зміцнення солідарності у боротьбі з окупантами підтверджувався.

Як зазначалося у звітах, поряд із патріотичною діяльністю частини духовенства, антирадянський елемент із числа духовенства та церковників проводив ворожу роботу, поширюючи провокаційні міркування, дискредитуючи проведені радянським урядом заходи. Так, колишнє автокефальне духовенство (агентурна справа «Фарисей»), розповсюджувало серед вірян націоналістичні міркування. Деякі антирадянськи переконані представники духовенства, прикриваючись релігійним писанням, поширювали провокаційні міркування про «близький кінець радянської влади» (агентурна справа «Москити» Могилів-Подільської ГО МДБ) [7, арк. 209]. Отже, боротьба проти одних окупантів не сприяла зміні відношення до влади, яка у довоєнну добу виступала в ролі ката по відношенню до церкви, кліру та парафіян.

На окремому обліку перебували монастирі, зазначалося, що на території області нараховувалося 4 жіночих монастиря, що налічували 149 монашок. Монастирі знаходилися в таких населених пунктах:

1. м. Немирів : 23 монашки і 32 послушниці.
2. м. Браїлів – 15 монашок і 24 послушниці.
3. м. Бар – 33 монашки і 8 послушниць.
4. с. Галайківці Муровано-Куриловецького району: 6 монашок і 9 послушниць [7, арк. 210].

Очолювали монастирі 4 ігумені у віці 42–80 років, які все життя провели по монастирях. У віковому співвідношенні контингент монастиря жінки у віці понад 60 років (105 осіб), а 4 особи – молодші за 30 років. Засобом до існування була оплата, яку вони отримували за щоденну роботу в радянських установах або у приватних осіб. За

різних причин 15 монахів і монашок покинули монастирі і проживали серед населення. Це переважно монахи-схимники. Наприклад, у звітах Ради зазначалося, що схимомонах Ісай із с. Язвинки Немирівського району «є джерелом провокацій». А спроба 4 дівчат віком до 18 років стати послушницями Немирівського монастиря викликала шалене обурення партійної номенклатури та завершилася репресивними заходами по відношенню до них. Це стало також своєрідним застереженням і для настоятельниці монастиря [7, арк. 210]. Монастирі розглядалися як особливо небезпечні осередки антирадянської діяльності, партійна номенклатура наголошувала на крайній необхідності вберегти молодь від такої небезпеки.

Таки чином, православна церква зуміла зберегти свої громади та храми (частково) після приходу радянської влади. Втім її діяльність перебувала під щільним наглядом силових відомств та РСРПЦ. Більшість духовенства це чудово розуміла і намагалася використовувати всі можливі засоби для збереження лояльного ставлення до себе влади. Відокремлення церкви від держави та свобода віросповідання і діяльності релігійних культів, про які говорилося у Конституції СРСР 1936 р., були фікцією та формальністю. Насправді ж радянська влада дотримувалася принципу зменшення віруючої частини населення та знищення релігійних осередків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Данілова І. Ю. Релігійна ситуація на Вінниччині в післявоєнний період (1945–1955 рр.) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХ Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції, 27-28 жовтня 2005 р. Пам'яті визначного історика, дослідника Подільського краю В. П. Воловика присвячується / [ред. кол.: М. М. Кравець (відп. ред.), Ю. А. Зінько (заст. відп. ред)]. Вінниця: ДП ДКФ, 2005. 321 с. С. 218–222.
2. Данілова І. Ю. Антирелігійна пропаганда органів радянської влади та її реалізація на Вінниччині у повоєнний період // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали ХХІІ Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, 22 жовтня 2009 р. До 360-річчя утворення Української козацької держави / ред. кол.: Ю. А. Зінько (відп. ред.). Вінниця: О. Власюк, 2009. 582 с. С. 479–484.
3. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму. К. : Український центр духовної культури. 2003. 100 с.
4. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років : політологічний дискурс. К. : Світогляд, 2005. С. 742.
5. Зінько І. Ю. Антирелігійна політика радянської влади на Поділлі у повоєнний період. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.

21. Серія : Історія : Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Вінниця, 2013. 304 с. С. 154–158.
6. Войнаровський А., Жмуд Н. Нелегальні протестантські деномінації на Вінниччині у 1945–1952 рр. (за матеріалами обласної ради по справах релігійних культів). Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Вінниця, 2024. Вип. 50. С. 94-103. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-94-103>
7. Державний архів Вінницької області . Ф. 136. Оп. 13. Спр.105. 282 арк.

Катерина Блащук

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Анотація. У статті висвітлено діяльність уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви по Вінницькій області Л. С. Франчука у перші повоєнні роки. Розглянуто процес реєстрації релігійних громад, становище духовенства та ставлення місцевої влади до церковного життя. Показано, що радянська влада, декларуючи лояльність до Церкви, насправді здійснювала посилений контроль і поступове обмеження релігійної свободи.

Ключові слова: Вінниччина, Рада у справах РПЦ, Л.С. Франчук, церковна політика, радянська влада, релігійне життя, повоєнний період.

Kateryna Blashchuk

STATE POLICY REGARDING THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE VINNYTSK REGION IN THE FIRST POST-WAR YEARS

Abstract. The article examines the activities of L. S. Franchuk, Commissioner of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church in the Vinnytsia region during the first postwar years. It analyzes the registration of religious communities, the condition of the clergy, and the attitude of local authorities toward church life. The study shows that, despite its declared loyalty, the Soviet government maintained strict control and gradually restricted religious freedom.

Keywords: Vinnytsia region, Council for the Affairs of the ROC, L. S. Franchuk, church policy, Soviet power, religious life, postwar period.

Українське релігієзнавство, яке утверджувалося у пошуку основоположних принципів і зверталось до реальних сторін релігії, досліджувало прояви церковної політики по відношенню до РПЦ у перші повоєнні роки. Саме такою ілюстрацією організації релігійного життя і діяльності релігійної церкви на Вінниччині є діяльність уповноваженого Ради у справах РПЦ Л. С. Франчука.

Основою нашого дослідження стали матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). У використаних справах зібрано різнопланові документи, що охоплюють низку аспектів релігійного життя, однак їх об'єднує спільна фігура – уповноважений Ради у справах РПЦ по Вінницькій області Л. Франчук. Він обіймав цю посаду у 1944–1945 рр.

У хронологічному контексті цей період позначений як етап післявоєнної відбудови, що водночас супроводжувався посиленням державного контролю над релігійними інституціями. Варто нагадати, що 20 березня 1944 року місто Вінниця було звільнено від нацистської окупації, і вже з перших місяців після цього почалася активна реалізація радянської політики щодо Церкви.

У згаданій справі особливе місце посідає статистичний матеріал, що стосується кількості діючих церков, будинків молитви, монастирів, а також церковних приміщень Російської православної церкви у Вінницькій області. Найбільш повні дані подано у документі під назвою «Про церкви, будинки молитви та монастирі, а також церковні приміщення Російської православної церкви у Вінницькій області за жовтень 1944 р.».

З метою простеження динаміки доцільно залучити аналогічну інформацію за липень 1944 р. для порівняння, що дозволить краще зрозуміти масштаби змін та особливості реалізації державної політики у сфері релігії на регіональному рівні. У цей період спостерігалася тенденція до зростання кількості зареєстрованих релігійних громад. Однак така динаміка не обов'язково свідчила про лібералізацію державної політики щодо Церкви. Навпаки, у більшості випадків реєстрація ставала інструментом контролю, що дозволяв органам влади легітимізувати присутність релігійної громади лише з метою подальшого втручання в її діяльність або підготовки до поступового обмеження чи ліквідації.

Зіставлення статистичних даних за липень та жовтень 1944 року свідчить про помітне зростання кількості патріарших церков у більшості адміністративних районів Вінницької області [1, арк. 15]. Зокрема, у Барському районі їх кількість зросла з 16 до 30; у Бершадському – з 19 до 25; у Жмеринському – з 16 до 21; у Козятинському – з 11 до 12; у Немирівському – з 13 до 16; у Тиврівському – з 22 до 27; у Тульчинському – з 27 до 28; у Могилів-Подільському – з 27 до 29; у Літинському – з 22 до 26; у Крижопільському – з 23 до 26; у Тростянецькому районі – з 10 до 15. Ця тенденція демонструє загальне зростання кількості церковних осередків у другій половині 1944 року [2, арк. 28].

В інформаційному звіті уповноваженого Ради у справах РПЦ по Вінницькій області за V квартал 1944 року зазначалося, що в області функціонувало 839 діючих церковних громад. Із них 724 були офіційно зареєстровані в апараті уповноваженого, тоді як 115 залишалися поза межами реєстрації, хоча щодо них уже подавалися відповідні матеріали. Водночас наголошувалося, що термін подачі заяв на реєстрацію вже сплинув. Загальна кількість священнослужителів становила 405 осіб, із яких зареєстровано було лише 198. У звіті за III квартал зазначалося, що нових заяв про відкриття церковних громад не надходило, що пояснювалося тим, що майже в кожному населеному пункті області вже функціонував храм або будинок молитви.

На думку уповноваженого Ради у справах РПЦ по Вінницькій області Л. С. Франчука, однією з головних причин повільного темпу реєстрації церковних громад у 1944 р. була відсутність належного оформлення заяв. Частина громад узагалі не подавала документи, що, за словами священнослужителів, пояснювалося небажанням мешканців брати участь у процедурі підписання заяв. Мали місце випадки, коли заяви підписувалися особами, які не досягли повноліття, або ж одна особа підписувала документи від імені кількох інших (найчастіше – «неграмотних»).

Зокрема, у селі Шелудьки Немирівського району через подібне порушення документи на реєстрацію громади було повернуто, а саму громаду не зареєстровано [3, арк. 4].

Фіксувалися й випадки подання документів на реєстрацію громади, яка фактично не існувала – тобто без храму, молитовного будинку і без сформованої релігійної спільноти. У таких ситуаціях уповноважений пропонував вірянам приєднатися до найближчого зареєстрованого приходу, який міг би їх обслуговувати [4, арк. 53].

Ще одним чинником затримки в реєстрації, як зазначав Франчук, була обмежена присутність єпископа на території області. Єпископ обслуговував одночасно кілька областей, що значно ускладнювало належне організаційне оформлення громад. Відтак завершення реєстрації всіх парафій до 1 січня 1945 р., як це вимагала центральна Рада у справах РПЦ, виявилось нереалістичним.

Окрему проблему становила невідповідність між кількістю зареєстрованих парафій і числом священнослужителів. Через дефіцит кліру єпископ змушений був призначати одного священника на 2–3 парафії, що навіть у тодішніх умовах вважалося небажаним, проте розглядалося як вимушений захід.

Уповноважений Франчук вказував на доцільність об'єднання малих і слабких громад, які не могли матеріально утримувати церковний клір. У звітах наводилися приклади відповідних звернень від самих священників. Так, священник Яновський із села П'ятничани Вінницького району повідомляв, що до храму приходять дуже обмежене число парафіян, переважно людей похилого віку, а їхні пожертви настільки незначні, що він не має змоги сплатити навіть

встановлений податок. Священник Жуковський, який обслуговував одразу чотири парафії (села Черлінків, Бохоники, Комарів та Юрківці), також скаржився на надмірне навантаження. Аналогічну позицію висловлював і благочинний Монастирищенського району Воронін, який зазначав, що в містечку Монастирище функціонувало три дрібні парафії, які варто було б об'єднати в одну – із забезпеченням одного священника замість трьох [5, арк. 72].

Уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при Вінницькому облвиконкомі Л. С. Франчук у своїх звітах фіксував факти пред'явлення священнослужителями низки вимог, що суперечили чинному законодавству. Так, священник Юшкевич із Джулинського району наполягав на тому, щоб колгосп надавав йому коней для поїздок у приватних або церковних справах. Священник Поповський із Тульчинського району у своїй заяві вимагав забезпечення його гужовим транспортом для обслуговування чотирьох парафій. А настоятель храму в селі Стара Горячківка Крижопільського району заявляв претензії на посіви зернових, аргументуючи тим, що вони були засіяні ще в період румунської окупації й призначалися для потреб храму [6, арк. 91].

На всі подібні звернення уповноваженим надавалися офіційні роз'яснення щодо їхньої юридичної необґрунтованості. Частина священнослужителів із цими роз'ясненнями погоджувалася.

Попри декларативну демонстрацію «турботи» з боку радянської влади щодо релігійних громад, значна частина скарг стосувалася порушень з боку місцевих органів влади. Особливо це стосувалося незаконного виселення громад із церковних будівель або їх захоплення. В окремих випадках фіксувалися прояви відвертого блюзнірства. Зокрема, в селі Бірків Літинського району голова сільської ради разом із секретарем увійшли до храму з вигуками, що принижували вірян, зірвали катапетасму, зайшли до вівтаря, де закурили й почали свистіти, а згодом винесли частину церковного начиння до приміщення сільради. Справа була терміново передана до прокуратури для вжиття заходів. Проте, коли прокурор порушив питання про арешт винних, районне керівництво стало на їхній захист, що фактично унеможливило покарання винних.

У звітах уповноваженого підкреслювалося, що подібне зневажливе ставлення до священнослужителів та вірян зберіглося в багатьох голів сільських рад, зокрема в Оратівському, Погребищенському та Калинівському районах. Це ускладнювало реалізацію державної політики щодо релігійної сфери навіть у межах дозволеної діяльності.

Разом із тим у своїх проповідях священники зазвичай висловлювали підтримку радянській владі, закликали вірян до виконання державних завдань, до захисту Батьківщини, зокрема в контексті Другої світової війни. Однак, як наголошував Франчук, здійснення систематичного контролю за «патріотичною роботою»

священнослужителів було складним і обмеженим унаслідок відсутності відповідних механізмів перевірки.

Уповноважений Ради у справах РПЦ по Вінницькій області Л. С. Франчук упродовж 1944–1945 рр. займався не лише питаннями обліку та реєстрації церков, а й реагував на численні скарги релігійних громад, зокрема щодо податкового навантаження на духовенство. Найбільш поширеними були звернення священнослужителів із сільської місцевості, які нарікали на обов'язок сплачувати податки не лише грошима, а й натуральними продуктами – зокрема м'ясом, яйцями тощо.

Разом з тим у звітних документах зафіксовано, що випадків умисного приховування доходів з боку священників не спостерігалось, що пояснюється, серед іншого, складністю обліку таких доходів у специфічних умовах воєнного та повоєнного часу. Також у матеріалах містяться згадки про окремі випадки спроб матеріального впливу на уповноваженого з боку представників релігійних громад, зокрема інших конфесій. Подібні епізоди стосувалися переважно римокатолицьких та юдейських громад, однак у документах відсутні ознаки системності таких практик.

Упродовж III кварталу 1944 року від духовенства та вірян Російської православної церкви на території Вінницької області на потреби, пов'язані з військовими діями, було зібрано коштів на суму 251,5 тис. рублів. Збір здійснювався на підтримку поранених червоноармійців, для формування танкової колони, а також на допомогу дітям-сиротам військовослужбовців. Крім того, на забезпечення госпіталів було зібрано продуктів харчування на суму понад 340 тис. рублів.

Напередодні свята Пасхи, що відзначалося 16 квітня 1944 року, було організовано чергову кампанію збору коштів на так звані «патріотичні цілі». Зокрема, на побудову танкової колони імені Дмитра Донського було зібрано майже 200 тис. рублів. Окрім цього, до Фонду оборони СРСР було передано 76 тис. рублів; на подарунки для армії – 11,5 тис. рублів; на допомогу пораненим у госпіталях – 63,9 тис. рублів; на підтримку інвалідів війни – 1 600 рублів; на допомогу дітям та дитячим закладам – 2,5 тис. рублів; на допомогу сім'ям військовослужбовців – 2,6 тис. рублів [6, арк. 91].

Також здійснювалися додаткові збори коштів і матеріальних ресурсів на інші потреби, які в офіційній документації позначалися як «патріотичні цілі». Зібрані ресурси свідчать про активну участь релігійних громад у підтримці армії та військових зусиль держави, що, у свою чергу, використовувалося владою як елемент легітимації її політики щодо контрольованої лояльності Церкви.

Дещо пізніше, у вересні 1946 р., вищим політичним керівництвом республіки було влаштовано своєрідний показовий процес над рядом представників установ і організацій Вінницької області. Як зазначалося у спеціально прийнятій з цього приводу постанові ЦК КП(б)У, протягом тривалого часу мали місце

систематичні звернення до релігійних організацій та духовенства з проханнями про надання фінансової допомоги на витрати, пов'язані з діяльністю цих установ і організацій. Подавалися вони, як правило, у письмовій формі й «мали характер принизливого жебракування», що «компрометувало гідність представників радянської влади й завдавало шкоди радянській державі» та супроводжувалося в ряді випадків відвертими зловживаннями.

ЦК КП(б)У вказав бюро Вінницького обкому партії, його першому секретареві М. Стахурському та голові обласної ради депутатів трудящих тов. Бурченку на безвідповідальне ставлення до рішення ЦК КП(б)У від 17 червня 1946 р., зобов'язав обком і обласну раду негайно вжити заходів до виконання постанов та притягнути до кримінальної відповідальності осіб, що припустилися зловживань при отриманні і використанні коштів від церковних організацій і духовенства.

Під час додаткової перевірки, проведеної прокуратурою області, з'ясувалося, що протягом 1945–1946 рр. на різні благодійні цілі від єпархіального управління було отримано 757 355 крб. Безпосереднім ініціатором звернень виступав секретар Вінницького міськкому партії М. Аксьонов, згодом звільнений з посади [7, арк. 15]. Незаконне і безконтрольне отримання коштів сприяло утворенню «чорних кас», з яких значні суми витрачалися на придбання автомобілів, меблів та інші потреби міськкому партії.

У прийнятій постанові бюро Вінницького обкому КП(б)У від 16 листопада 1946 р. «Про незаконне отримання коштів в управлінні єпископа керівниками організацій і установ м. Вінниці й зловживання у цій справі» наголошувалося, що керівники організацій «стали на шлях вихвалання та догоджання єпископу, втратили свою гідність і тим самим дискредитували місцеві партійні і радянські органи».

За неправильне реагування на факти незаконного отримання коштів уповноваженому РСРП по Вінницькій області Л. Франчуку оголошено догану, а обласній прокуратурі доручено негайно завершити розслідування справи і винних притягнути до відповідальності. Ухвалено також довести до відома ЦК КП(б)У про практику незаконних поборів працівниками міськкому партії та керівниками інших організацій, широко культивовану колишнім секретарем Вінницького міськкому КП(б)У М. Аксьоновим. Як політично правильними, що не вимагали повторного розгляду, були кваліфіковані ЦК КП(б)У висновки Вінницького обкому партії щодо незаконного отримання коштів працівниками партійних органів і радянських установ у церковних організаціях області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 3, спр. 4. – Арк. 15.
2. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 3, спр. 4. – Арк. 28.
3. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 3, спр. 7. – Арк. 4-5.
4. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 3, спр. 7. – Арк. 53.

5. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 1, спр. 446. – Арк. 71-75.
6. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 1, спр. 434. – Арк. 91.
7. ЦДАВО України – Ф-4648. оп. 3, спр. 4. – Арк. 15.

Дмитро Каліберда

ЦЕРКВА ЯК ОСЕРЕДОК СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ У СІЛЬСЬКИХ ГРОМАДАХ ВІННИЧНИНИ В 1950-1960-Х РР.

***Анотація.** Проаналізовано роль Церкви як важливого осередку соціальної стабільності та альтернативної солідарності в сільських громадах Вінниччини протягом 1950–1960-х рр. у контексті радянської релігійно-церковної політики. Досліджено еволюцію радянської антирелігійної політики (від фаворитизації РПЦ до хрущовських гонінь і адміністративної ліквідації інфраструктури) та механізми опору вірян, які, апелюючи до законності, зберегли функціональність громад як простору традиційної ідентичності та моральної підтримки.*

***Ключові слова:** антирелігійна політика, Вінниччина, опір, РПЦ, сільські громади, соціальна стабільність, Церква.*

Dmytro Kaliberda

THE CHURCH AS A CENTER OF SOCIAL STABILITY IN RURAL COMMUNITIES OF VINNYCHYNA IN THE 1950-1960S.

***Abstract.** The role of the Church as an important center of social stability and alternative solidarity in rural communities of Vinnytsia region during the 1950s–1960s in the context of Soviet religious and church policy is analyzed. The evolution of Soviet anti-religious policy (from favoritism of the Russian Orthodox Church to Khrushchev's persecution and administrative liquidation of infrastructure) and the mechanisms of resistance of believers who, appealing to legality, preserved the functionality of communities as a space of traditional identity and moral support are investigated.*

***Keywords:** anti-religious policy, Vinnytsia region, resistance, Russian Orthodox Church, rural communities, social stability, Church.*

Політика комуністичної партії та радянської держави щодо релігії та церкви в УРСР протягом 1940–1960-х рр. пройшла три головні фази розвитку, що формували вкрай складний контекст для існування релігійних інституцій.

Перша фаза, що розпочалася під час Другої світової війни, характеризувалася послабленням антирелігійного тиску та фаворитизацією Руської Православної Церкви (РПЦ). Влада відновила патріарший центр та управлінські структури РПЦ,

дозволила богословську освіту і елементарне парафіяльне життя. Водночас, РПЦ була інтегрована в неоімперську радянську конструкцію. Інтернаціоналістська риторика була замінена великодержавним російським шовінізмом, а РПЦ отримала особливий статус як Церква «головного народу». Це призвело до притлумлення відкритої антирелігійної пропаганди та входження вищої ієрархії РПЦ до радянського істеблішменту. На противагу цьому, конкуренти РПЦ зазнавали дискримінації або знищення. Зокрема, Римо-католицька церква була дискримінована, Греко-католицька церква підлягала ліквідації та примусовому «розчиненню» в РПЦ, а інші «секти» підлягали повному знищенню [1, с. 668].

Друга фаза розвитку державної політики щодо релігії розпочалася після смерті І. Сталіна і була тісно пов'язана з прагненням «ідеологічних яструбів» у партійно-державному керівництві посилити ортодоксальний ленінський курс та «науково-атеїстичний» сегмент індоктринації населення. Після короткочасної лібералізації релігійної політики у воєнний та повоєнний період, радянське керівництво з середини 1950-х рр. відновило активну антирелігійну кампанію. Незважаючи на те, що «Закритий лист ЦК КП(б)У з питань релігії» (1945 р.) вже окреслював повну невідповідність церковної ідеології марксистсько-ленінським засадам та кінцеву мету викорінення релігії зі свідомості людей, лише постанова ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи для її поліпшення» (7 липня 1954 р.) дала старт новому, більш агресивному етапу антирелігійної діяльності. Зокрема, розгорнулася широка атеїстична пропаганда, особливо посилена у пресі. Хоча перша хвиля антирелігійної активності швидко викликала невдоволення на місцях, що змусило ЦК КПРС видати постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» (10 листопада 1954 р.) і тимчасово пригальмувати темпи, боротьба невдовзі відновилася з новою силою. Вирішальним документом, що ознаменував початок чергового, найбільш активного антирелігійного етапу, стала постанова ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. У ній було окреслено антирелігійну діяльність як ключову ділянку роботи партійних органів, трактуючи релігію як «пережиток буржуазного способу життя». Незважаючи на мету повного викорінення релігійності та фізичного знищення церковних інституцій (різке зменшення кількості храмів і громад), радянська політика не досягла своїх цілей. Керівництво було змушене визнати зростання рівня релігійності в окремих регіонах та серед різних соціально-демографічних груп населення, що свідчило про неефективність антирелігійної кампанії [2, с. 346–357].

Початок *третьої фази* політики щодо релігії розпочався майже одразу після усунення М. Хрущова від влади і був позначений переглядом найбільш репресивних та одіозних підходів попереднього періоду. Важливим моментом стало офіційне визнання порушень законності: вже 27 січня 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР

ухвалила постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності стосовно віруючих». Хоча ця постанова була непублічною, вона символізувала перехід від жорстких фізичних гонінь до більш адміністративного контролю. Цей період також характеризувався прагненням науково-теоретичного обґрунтування релігійної політики з боку марксистсько-ленінського суспільствознавства. З'являються соціологічні праці, які, хоча й містили більш-менш адекватний аналіз релігійних процесів, фактично мали слугувати наявній політичній практиці. Попри зміну методів, стратегічна мета політики залишалася незмінною: повне викорінення релігійності. Таким чином, державний контроль за діяльністю релігійних інституцій лишався тотальним і досить жорстким, але набув більш прихованих та бюрократичних форм [1, с. 670–671].

На початку 1950-х рр. Вінницька область була одним із найбільш насичених релігійним життям регіонів УРСР. Станом на 1 січня 1952 р., в області діяло 666 церков та молитовних будинків (друге місце в УРСР після Тернопільської області), що свідчить про значний потенціал релігійності населення, незважаючи на повоєнну антирелігійну політику.

Хоча Російська Православна Церква (РПЦ) домінувала, мережа релігійних громад була доволі розгалуженою. На початок 1950-х рр. було 27 римо-католицьких парафій (зменшилося до 18 зареєстрованих громад на 1 січня 1961 р.). У 1950-х рр. діяло 11 громад Білокриницької згоди (13 зареєстрованих громад станом на 1 січня 1961 р.). На 1 січня 1961 р. в області було також офіційно зареєстровано 65 громад Євангельських християн-баптистів та 24 громади Адвентистів сьомого дня. Діяли й іудейські громади (3 зареєстровані на 1 січня 1961 р.), а також існували нелегальні групи (наприклад, істинно-православні християни та апокаліпсисти). Період із 1959 по 1963 рр. демонструє різке скорочення інфраструктури РПЦ внаслідок посилення антирелігійної кампанії: на 1 січня 1950-го р. було 700 діючих церков/молитовних будинків; на 1 січня 1959 р. – 594; на 1 січня 1963 р. – 396. Також на 1 січня 1959 р. у Вінницькій області було 594 зареєстровані релігійні громади РПЦ. Вже на 1 січня 1963 р. маємо наступні цифри: 395 зареєстрованих релігійних громад РПЦ, 396 діючих церков і молитовних будинків (у сільській місцевості було 363). Статистика початку 1960-х рр. чітко відображає руйнівний вплив антирелігійної кампанії, особливо щодо інтенсивності релігійного життя та кадрового забезпечення громад (РПЦ) на Вінниччині. Обмеження діяльності змусило більшість громад працювати в мінімальному режимі, спрямованому на збереження формального статусу. Так, станом на 1963 р., щоденні зібрання не проводилися у жодній громаді. Лише одна громада проводила служби 2-3 рази на тиждень, тоді як переважна більшість проводила богослужіння лише у неділі та релігійні свята. Проте, у 170 громадах служба не проводилася рік і довше, що свідчить про їхнє фактичне припинення діяльності або перехід у латентний стан через тиск влади [1, с. 681–691].

Радянська влада використовувала різні механізми для ліквідації діючих церковних громад, особливо у сільській місцевості. Однією з поширених формальних причин закриття храму була відсутність постійного діючого священнослужителя у селі. У таких випадках відправи, як правило, здійснювали священники із сусідніх парафій, проте це часто слугувало підставою для припинення реєстрації громади. Фактично, громади без постійного священника становили близько п'ятої частини від загальної кількості в республіці. Недіючі храми масово пристосовувались під господарські та культурні потреби, демонструючи повну зневагу до релігійної спадщини. Радянською владою культові споруди «перепрофільовувалися» на клуби, кінотеатри, спортивні зали. Найчастіше церкви використовували як склади для пально-мастильних матеріалів, мінеральних добрив, вугілля, зерна та іншої сільськогосподарської продукції. Прикладами такої практики на Вінничині були п'ять діючих церков у селах Медівка, Хмелівка, Ново-Животів, Бугаївка і Животівка Оратівського району, які були заповнені зерном урожаю 1949 і 1950 рр. Аналогічна ситуація спостерігалася у церкві с. Потоки Немирівського району. Скарги віруючих про руйнування храмів та неможливість молитися, як правило, залишалися без позитивного відгуку з боку влади, підтверджуючи цілеспрямований характер такої політики [3, с. 217].

Наростання антирелігійної кампанії на початку 1960-х рр. було закріплено офіційними адміністративними рішеннями на місцях. У липні 1962 р. виконком Вінницької обласної Ради депутатів трудящих ухвалив рішення «Про вилучення приміщень церков, які використовувались у довоєнний час під сільські клуби, під склади зерна, а також про знесення аварійних молитовних будинків та інше», що стало інструментом для масового згортання релігійного життя в регіоні. Цією постановою в одинадцяти районах області (Барському, Бершадському, Брацлавському, Вінницькому, Жмеринському, Крижопільському, Літинському, Муровано-Куриловецькому, Тульчинському, Чернівецькому та Ямпільському) було одночасно закрито або передано під інші установи цілі храми РПЦ, які були відновлені для богослужінь під час Другої світової війни. Храміві будівлі були примусово перепрофільовані для потреб соціалістичного господарства та культури. Наприклад, велику церкву в с. Городківка Крижопільського району передали під кінотеатр, а громаду зняли з реєстрації. У с. Борків Літинського району церкву також передали під клуб, дозволивши громаді лише орендувати інше приміщення. В окремих селах (наприклад, Саїнки Чернівецького та Ставки Піщанського районів) церковні будівлі переобладналися під навчальні класи, шкільні майстерні, дитячі ясла та спортзали. Сільські церкви в Мальчівцях Барського, Пісках Бершадського, Тернівцях Крижопільського, Довжикі і Миронівці Ямпільського районів продовжували, як і раніше, використовувати як зерносховища. Церкви в селах Киянівка Барського та Забужжя Брацлавського районів, за

поданням районних рад, виконком обласної ради вирішив знести як аварійні. Місцеві органи влади також використовували формальні приводи для зняття громад з обліку. Наприклад, Калинівський райвиконком зняв з реєстрації релігійні громади в селах Заливанщина і Глинське, мотивуючи це «розпадом громад», хоча насправді ніякого розпаду не було [3, с. 221–222]. Це свідчить про свідоме адміністративне втручання з метою фіктивної ліквідації релігійного життя.

Закриття церков та перепрофілювання їхніх приміщень часто викликало відкритий опір та обурення з боку сільських громад. Віряни активно писали прохання на ім'я місцевого та центрального керівництва з вимогою залишити церкви й молитовні будинки для богослужінь. Яскравим прикладом протидії є події у с. Сестренівка Вінницької області. Прихожани Покровської церкви скаржилися на незаконні дії влади: 2 серпня 1951 р. о 4 ранку до села прибула машина з району. Люди, що приїхали цією машиною, безцеремонно, без відома релігійної общини, зламали замки, зняли хрест і облаштували у храмі клуб, де вже ввечері демонстрували кіно. Селяни цілий день стояли біля церкви, плакали і благали віддати святині, вважаючи дії влади незаконними та такими, що порушують їхні права. При цьому віряни апелювали до офіційних документів, наголошуючи, що у Сталінській конституції дозволена свобода релігійного культу. Хоча такі скарги рідко призводили до позитивного вирішення, у цьому конкретному випадку, місцеві представники влади та завідувач районного відділу культосвіти були зняті з роботи за перебільшення повноважень [4, 189]. Це демонструє, що в окремих випадках апеляція до «соціалістичної законності» мала певний ефект, підкреслюючи, що Церква була не лише релігійним, а й правозахисним осередком опору.

Отож, попри намагання радянської влади ліквідувати будь-які прояви релігійності, Церква, зокрема, й на Вінниччині, в окреслений період продовжувала залишатися важливим соціальним осередком життя українського села. *По-перше*, храм залишався простором колективної ідентичності. Навіть за обмеженої кількості зареєстрованих парафій і відсутності відкритої можливості брати участь у релігійних практиках, селяни продовжували сприймати церкву як місце, що уособлювало свій простір, відмінний від державних структур. Релігійні свята, хрещення, поховання та процесії зберігали тяглість традиційної культури, слугували механізмами відтворення локальної солідарності та міжпоколінневих зв'язків. *По-друге*, церква була важливим каналом соціальної комунікації. У часи, коли легальні громадські зібрання були обмежені, а культурно-освітня інфраструктура перебувала під жорстким ідеологічним контролем, недільні богослужіння, нічні свята, поминальні зустрічі та інші форми зібрань створювали простір для обміну інформацією, домовленостей і колективного вирішення локальних проблем. Це компенсувало дефіцит горизонтальних зв'язків, притаманний колгоспній системі, і сприяло збереженню неформальних мереж взаємопідтримки. *По-*

третє, пастирська діяльність священників відіграла роль етичного та психологічного ресурсу громади. Участь священнослужителів у вирішенні сімейних конфліктів, розв'язанні суперечок, духовному супроводі в часи хвороби, смерті чи економічної нестабільності створювала альтернативну систему моральної підтримки, яка не залежала від державних інституцій. Багато священників, навіть за умов постійного адміністративного контролю з боку уповноважених Ради у справах релігій, залишалися символами довіри та морального авторитету. *По-четверте*, попри антирелігійну кампанію М. Хрущова, яка спричинила закриття значної частини храмів області та посилила адміністративний тиск на парафії, церква стала осередком пасивного опору. Громадяни зверталися з колективними петиціями, збирали підписи проти закриття храмів, організовували чергування біля церков, перешкоджаючи вилученню майна. Такі форми локальної мобілізації демонстрували не лише релігійну, а й громадянську самоорганізацію. *По-п'яте*, храм залишався символом культурної спадщини. У багатьох селах Вінниччини церква виконувала роль репрезентанта історичної тяглості, слугувала нагадуванням про довшу, позарадянську історію громади. Сам факт збереження храму, навіть закритого, підтримував відчуття зв'язку зі спадщиною, локальною пам'яттю та причетністю до місця проживання.

Отже, у 1950–1960-х рр. церква на території Вінниччини залишалася не лише релігійною інституцією, а й важливим чинником соціальної стабільності. Вона відіграла роль осередку комунікації, підтримки, локальної солідарності та символічного укорінення. У контексті радянської системи, що прагнула уніфікувати ідеологію та контролювати публічний простір, церква стала одним із небагатьох просторів, де зберігалися альтернативні форми соціального порядку та моральної взаємодії. Цей феномен дає підстави розглядати релігійні громади як подовжений соціальний інститут, що зберігав свою вагу у період глибокої трансформації радянського сільського суспільства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Войналович В. А. *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
2. Бондарчук П., Даниленко В. Церква та релігія в повсякденному житті громадян. *Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія*. Відповідальний редактор В. М. Даниленко; редактор-упорядник Н. О. Лаас. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 343-433.
3. Романюк І. М. *Соціально-економічні та культурні процеси в українському селі в 50-х – першій половині 60-х рр. ХХ ст. 07.00.01. – Історія України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук*. Київ :

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2006. 341 с.

4. Лисак В. Традиційні цінності у повсякденному житті українського селянства у 1950-1960-х рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*, 2009. Випуск 12. С. 186–194.

Анна Долинна

РОЗВИТОК МЕРЕЖИ МУЗЕЇВ НА ВІННИЧЧИНІ В 1965-1985 РР.

Анотація. У статті досліджено розвиток музейної мережі на Вінниччині в 1965–1985 рр. Особливу увагу приділено створенню меморіальних музеїв видатних діячів, історичних та краєзнавчих музеїв у містах і селах області. Проаналізовано внесок учителів, краєзнавців, колгоспів та місцевих громад у розвиток музейної справи.

Ключові слова: Вінниччина, музеї, краєзнавство, культурна спадщина, радянський період.

Anna Dolyinna

DEVELOPMENT OF THE MUSEUM NETWORK IN VINNYTSIA REGION IN 1965-1985

Abstract. The article examines the development of the museum network in Vinnytsia Region in 1965-1985. Particular attention is paid to the creation of memorial museums of prominent figures, historical and local history museums in the cities and villages of the region. The contribution of teachers, local historians, collective farms and local communities to the development of museum work is analyzed.

Keywords: Vinnytsia Region, museums, local history, cultural heritage, Soviet period.

Помітну роль у формуванні духовних та естетичних цінностей радянського суспільства в 1965–1985 рр. відігравали музеї. Одними з основних їх функцій було: створення матеріальних умов і правових засад для зберігання документальних фондів та музейних колекцій; здійснення комплексу організаційних, науково обґрунтованих заходів щодо захисту матеріальних цінностей від розкрадання та руйнувань, збереження автентичності з мінімальним втручанням у їхній існуючий вигляд; консервація і реставрація документальних та музейних фондів.

Упродовж означеного періоду на Вінниччині незмінно діяло 7 державних музеїв: 4 краєзнавчі (Вінницький, Тульчинський, Могилів-

Подільський, Літинський) та 3 меморіальні (М. Пирогова, М. Коцюбинського та Д. Заболотного). З огляду на це, у 1965 р. за кількістю державних музеїв Вінниччина мала дещо вищий, ніж середній показник музеїв по Україні, який становив 5 музеїв на область. Однак, упродовж досліджуваного періоду чисельність їх на Поділлі не змінювалася, тоді як загалом по Україні кількість державних музеїв з кожною п'ятирічкою зростала. Тому в 1985 р. Вінниччина мала уже нижчий від середнього показника кількості державних музеїв в Україні, який становив 8 музеїв на область [1, с. 38, 43].

Однак, у Вінницькій області за ініціативи громадськості на початок 1970–х рр. було створено 210 самодіяльних народних музеїв та музейних кімнат. Тільки в одному колгоспі с. Тиманівки Тульчинського району, який очолював ветеран колгоспного руху Герой Соціалістичної Праці П. О. Желюк, було відкрито три музеї (меморіальний О. Суворова, художній та краєзнавчий). На базі цих музеїв у лютому 1968 р. відбулася республіканська нарада працівників народних музеїв інших республік СРСР [2, с. 8–9].

У 1970 р. у школах та навчальних закладах області було понад 1100 краєзнавчих, а також музеї бойової та трудової слави. Крім того, діяли також ленінські кімнати. Музей В. Леніна Вінницької школи-інтернату в 1970 р. посів перше місце на республіканському огляді ленінських музеїв [3, арк. 69].

Найвідомішими з того часу було кілька десятків музеїв. 3-поміж них музеї визначних діячів. Так, у 1959 р. в с. Хомутинець Калинівського району Вінницької області було створено музей-кімнату Степана Васильовича Руданського. У 1965 р. розпочалося будівництво музею, і вже в 1967 р. його було відкрито на місці хати батьків поета, де народився відомий український поет-гуморист. З 1981 р. щорічно на батьківщині поета у січні після дня його народження традиційно відзначаються Дні сатири і гумору ім. С. Руданського. Вінницькою обласною письменницькою організацією та сільськогосподарським підприємством с. Хомутинець засновано літературну премію ім. С. Руданського. У 2006 р. нею нагороджено засновника музею Ю. Гроша [3, арк. 78].

У зв'язку з підготовкою до святкування 150-ї річниці від дня народження Т. Г. Шевченка правління колгоспу «Червоний Жовтень» ще в грудні 1963 р. схвалило рішення про відкриття в с. Тиманівка Тульчинського району «Художнього музею ім. Т. Г. Шевченка». Виставка народної творчості до цього ювілею, на якій були представлені кращі роботи місцевих умільців, стала основою фондової збірки музею. Колекції графіки, живопису, скульптури, предметів ужиткового мистецтва поповнювались за рахунок купівлі сільськогосподарським підприємством експонатів з різних виставок СРСР та УРСР. Допомогу надавали Львівський та Харківський державні художні інститути. Багато творів було подаровано. Вінницькі художники та скульптури передали до музею свої твори про відомих тиманівчан П. Желюка, П. Новікова, О. Швеця. У 1967 р. музею

ім. О. В. Суворова, який було створено у 1947 р., в с. Тиманівка, присвоєно звання «народний» і включено до Всесоюзного туристичного маршруту «Поділля» [2, с. 10].

У 1968 р. на базі середньої школи с. Кармелюкове (колишне – Головчинці) Жмеринського району було відкрито музей Устима Кармелюка. У 1986 р., на честь відзначення 200-річчя від дня народження легендарної постаті, музей розмістили в новому будинку культури. Чималу роль у створенні установи відіграли вчитель сільської школи В. Репінський і краєзнавець В. Вовкодав [4, с. 87–88].

У 1972 р. у с. Порик Хмільницького району з ініціативи управління місцевого колгоспу «Україна» в сільському будинку культури відкрито музей Героя Радянського Союзу і національного героя Франції В. В. Порики. У музеї зібрано понад 800 експонатів, які розповідають про бойовий шлях радянського лейтенанта, а згодом командира партизанського загону на півночі Франції [5, с. 49].

У 1977 р. в с. Марківка Теплицького району було відкрито музей видатного композитора – Миколи Дмитровича Леонтовича. Попри те, що композитор не був визнаний радянською владою, у 1968 р. його ім'я було присвоєно Вінницькому державному музичному училищу (нині – училище культури та мистецтв) [6, с. 98].

У 1979 р. з ініціативи директора училища Браїлівського ПТУ № 6 М. Іванюка та викладачів Б. Коваля і В. Перепича був створений музей Петра Ілліча Чайковського, який знаходиться в палацовій споруді родини фон Мекків. Експозиція музею розповідає про життя і творчість відомого музиканта та його перебування в м. Браїлів у 1878–1880 рр. [7, с. 102].

У 1983 р. у с. Вільшанка Крижопільського району з ініціативи громади села та Крижопільського райкому комсомолу засновано музей М. Трублаїні. Силами молоді села і району був відбудований будинок, в якому народився і проживав М. Трублаїні, та побудовано нове приміщення у вигляді шхуни. Урочисте відкриття музею відбулося 25 квітня 1987 р., до святкування 80-річчя від дня народження письменника [1, с. 38].

На початку 80-х років ХХ ст. у с. Зятківцях Гайсинського району був створений музей Гната Танцюри. Так всенародно було визнано збирача народних пісень. У музеї представлені особисті речі фольклориста, книги, фотознімки та рукописи [7, с. 102].

Чимало у ті роки було відкрито музеїв історії міст і сіл області. У 1976 р. відкрито історичний музей м. Хмільника, яке було засноване в 1363 р. в часи Литовсько-руської держави. У радянський період місто стало республіканською здравницею завдяки відкриттю на його околицях цілющих родовищ радонової води.

У 1985 р. відкрито музей історії міста Бар. Ініціатором його створення став викладач суспільних наук ПТУ № 8 Б. Любуня. У 1991 р. музею присвоєно звання «народний». Музейна колекція нараховує понад 7,5 тис. предметів. Щороку його відвідує більше 3 тис. осіб [1, с. 65].

Переважна більшість сільських музеїв відкривалася з ініціативи учителів історії місцевих шкіл та за підтримки місцевих колгоспів. Так, у 1967 р. рішенням виконкому сільської ради та правління колгоспу ім. О. Суворова відкрито музей в селі Тиманівці [8, с. 19].

У 1976 р. музей історії було створено в с. Краснопілка Гайсинського району, у 1981 р. – у селах Носківка Жмеринського району та с. Вахнівка Липовецького району, у 1982 р. – у с. Жабелівка Вінницького району, у 1985 р. – у селах Олександрівка Жмеринського району та Пеньківка Шаргородського району. Так, музей історії с. Олександрівки Жмеринського району був відкритий 9 Травня за ініціативи та фінансової підтримки місцевого радгоспу ім. 50-річчя Великого Жовтня (директора Д. Касьянчук), а також учителя історії місцевої школи В. Хрипливого. Експозицію музею розміщено в одному із найстаріших адміністративних будинків села. Фондова колекція музею налічувала понад 1000 предметів. Щороку його відвідували близько 3 тис. осіб. Найцікавішими експонатами є археологічні знахідки трипільської культури, персональні колекції земляків, зокрема бойові і спортивні нагороди земляків [7, с. 113].

У 1969 р. засновано Жмеринський історико-краєзнавчий музей, нині народний історичний музей. Його експозиція висвітлює історію м. Жмеринки від найдавніших часів до сьогодення. У музеї представлено знаряддя праці людей кам'яного віку, фрагменти скіфської і трипільської культур, одяг, предмети побуту та праці XVIII–XIX ст. [1, с. 75].

У 1976 р. рішенням Тростянецької районної ради створено Тростянецький краєзнавчий музей, який нараховував понад 1300 експонатів, що висвітлюють природу й історію краю, включав збірки нумізматики, народного одягу місцевого населення, предметів побуту та виробів декоративно-прикладного мистецтва [6, с. 78].

У 1976 р. було відновлено Бершадський краєзнавчий музей, який ще в 1921 р. започаткував Іполит Чеславович Зборовський. Але вже наступного року почалась реорганізація музейної мережі області, і бершадський музей було ліквідовано, а його колекції передано в інші установи [7 с. 113].

У 1979 р. на громадських засадах було засновано Літинський краєзнавчий музей ім. У. Кармалюка. Нині – державний краєзнавчий музей в смт Літині. Урочисте відкриття музею відбулося 27 вересня 1980 р. Музей міститься в приміщенні брами колишньої Літинської фортеці, яка є пам'яткою XVIII – XIX ст. і свого часу служила в'язницею, де тричі був ув'язнений Устим Кармалюк [4, с. 88].

У тому ж 1979 р. також було відкрито Ольгопільський краєзнавчий музей. Його експозиція висвітлювала історію та розвиток сільського господарства Ольгопільщини (нині Чечельницького району) [1, с. 48].

У травні 1971 р. рішенням виконкому Вінницької районної ради в смт Вороновиці створено Музей авіації ім. О. Можайського. Його засновниками були учні та вчителі місцевої школи. Музей було

відкрито на честь місцевого управителя селища у 1869–1876 рр. Олександра Федоровича Можайського (1825–1890), який тут винайшов і вперше випробував модель планера [6, с. 96].

У 1976 р. створено музей історії Уладово-Люлинецької селекційно-дослідної станції з питань буряківництва, бобових та багаторічних трав. Засновником і першим директором став кандидат сільськогосподарських наук, заслужений агроном УРСР К. Швайко. У 1982 р. музею присвоєно звання «народний». Його експозиція музею розкриває історію заснування, діяльність селекційної станції та її науковців Л. Семполовського, М. Буліна, В. Буліна, К. Швайка, П. Шульги, М. Кота, А. Розвадовського [1, с. 80].

Отже, у зазначений період в області було відкрито 25 нових музеїв, що відомі, а багато з них діють і нині. З них вісім музеїв – на честь визначних діячів, героїв і громадян, які народилися чи проживали в різні часи на території області. Сім музеїв історії сіл, два – історії міста, п'ять краєзнавчих музеїв та три з різних галузей діяльності людини. Одному музею в ті роки було присвоєно звання «народного».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Народна освіта і культура у Вінницькій області: статистичний збірник. Вінниця: Вінницьке обласне управління статистики, 1991. 84 с.
2. Москаленко М. Тиманівські музеї // Людина і світ. 1971. № 8. С.7–10.
3. ДАВіО, ф.151, оп.9, стр.2531.
4. Вовкодав В. П. В музеї Устима Кармелюка // Народна творчість та етнографія. 1982. № 1. С. 87–88.
5. Гненний М. Музей Василя Порика // Пам'ятки України. 1973. № 2. С. 49–50.
6. Винничина: к 60-літтю образования СССР: статистический сборник. Вінниця: ЦСУ УССР, 1982. 190 с.
7. Українська РСР у цифрах у 1985 році: короткий статистичний довідник. Київ: Техніка, 1988. 198 с.
8. Новиков П. П. Музеи села Тимановки. Київ: Мистецтво, 1975. 24 с.

Олена Гордієнко

МУЗЕЙ КОМПОЗИТОРА МИКОЛИ ЛЕОНТОВИЧА ЯК СКЛАДОВА МУЗЕЙНОЇ МЕРЕЖІ ВІННИЧЧНИ: ВІДНОВЛЕННЯ, РЕКОНСТРУКЦІЯ ТА РЕЕКСПОЗИЦІЯ

***Анотація.** Стаття висвітлює історію створення, реставрації та реекспозиції Музею композитора Миколи Леонтовича у с. Марківка як важливого осередку збереження культурної пам'яті регіону. Проаналізовано науково-методичний підхід до формування нової експозиційної концепції, поєднання меморіальних, документальних та мультимедійних складових.*

Підкреслено роль музею в актуалізації творчої спадщини композитора та розвитку сучасного культурно-освітнього середовища Вінниччини.

Ключові слова: музей, музейна мережа, історія музейної справи, музейна практика, історико-культурна спадщина, Микола Леонтович, меморіальний комплекс, музейна комунікація.

Olena Gordienko

THE MUSEUM OF THE COMPOSER MYKOLA LEONTOVYCH AS A COMPONENT OF THE MUSEUM NETWORK OF THE VINNYCH REGION: RESTORATION, RECONSTRUCTION AND REEXPOSURE

Abstract. *The article examines the history of the establishment, restoration, and re-exhibition of the Mykola Leontovych Memorial Museum in Markivka as a significant institution for preserving regional cultural memory. The study analyzes the research-based approach to developing the new exhibition concept, integrating memorial, documentary, and multimedia elements. The role of the museum in actualizing the composer's heritage and contributing to the contemporary cultural and educational environment of Vinnytsia region is emphasized.*

Keywords: *museum, museum network, history of museum studies, museum practice, cultural heritage, Mykola Leontovych, memorial complex, museum communication.*

У 1969 р. жителі сіл Марківка та Степанівка Теплицького району на загальних зборах ухвалили створити меморіальний комплекс славетного українського композитора Миколи Леонтовича в с. Марківка на території садиби його батька Дмитра Феофановича, де загинув композитор. Керівництво села звернулося з листом про наукову допомогу у створенні експозиції до голови Вінницького обласного товариства охорони пам'яток історії та культури професора Василя Борщевського, який тоді очолював кафедру української літератури у Вінницькому державному педагогічному інституті ім. М. Островського (тепер – Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського). Збір матеріалів з цього питання був доручений викладачу музично-педагогічного факультету Анатолію Завальнюку, який невдовзі став автором наукової частини експозиції музею. Архітектурний та художній проекти музею виконав львівський архітектор Ярослав Ульгурський.

Той факт, що 1977 р. був оголошений UNESCO роком Миколи Леонтовича, пришвидшило будівництво музею. На Львівській скульптурній фабриці виготовлено бронзове погруддя композитора за художнім проектом скульптора Галини Кальченко та впорядковано могилу композитора з навколишньою територією. Музей було відкрито у грудні 1977 р. [1, с. 93–101], а у 1982 р. закладу присвоєно звання «народний» [2, с. 78–79].

У листопаді 2012 р. експозицію музею було закрито для відвідувачів через аварійний стан приміщення, в якому були наявні тріщини та просадки несучих стін, суттєва руйнація штукатурки на стінах та стелі [3, арк. 3]. У 2015 р. постало питання про передачу закладу на баланс області. Так, рішенням 41 сесії 6 скликання Вінницької обласної ради від 26 вересня 2015 р. № 956 заклад став філією Вінницького обласного краєзнавчого музею. Тоді розпочалась копітка робота з реконструкції існуючого приміщення та розробки нової експозиції.

Колективу наукових співробітників вдалось представити на новому рівні життєвий, творчий шлях видатного українського композитора та вшанування його пам'яті. На основі їх наукових розвідок написана ґрунтовна історична довідка, розроблена наукова концепція, складені тематико-структурний та тематико-експозиційний плани оновленого музею [4].

Для того, щоб експозиція відповідала усім сучасним вимогам, було залучено архітектора, керівника проектно-виробничої організації «Майстерня музейних проектів», члена Спілки дизайнерів України, Національної спілки архітекторів України, Українського комітету Міжнародної ради Музеїв (ICOM) Олександра Антонця, який розробив та виготовив дизайн-проекти нової експозиції та проєкт землеустрою на територію пам'ятки історії національного значення «Могила композитора М. Д. Леонтовича» та територію музею.

Експозиція музею М. Д. Леонтовича розміщена у чотирьох експозиційних залах. Найбільша за площею перша зала присвячена життєвому шляху та творчості композитора. Відповідно до художнього рішення, експозиція побудована у вигляді паралельного демонстрування експозиційного матеріалу: на стіні розташовані крупноформатні пейзажні світлини населених пунктів, де у різні періоди жив композитор, а в експозиційній консолі вздовж стін подані експонати та документальні матеріали.

Знаковим і смисловим центром цієї зали стали розміщений на центральній стіні крупноформатний портрет М. Д. Леонтовича роботи Б. Реріха 1921 р. та родинне піаніно Леонтовичів. Карта Вінниччини, на зворотній стороні стіни, символізує назву першого експозиційного розділу «Вінниччина – батьківщина М. Д. Леонтовича», де нанесені населені пункти, з якими пов'язаний життєвий шлях митця.

Через показ особистих речей родини Леонтовичів, родинні фото, копії документів та листів, експозиція розповідає про дитячі та юнацькі роки композитора, його батьків і родину, роки навчання, викладацьку діяльність, перші творчі кроки, навчання у Санкт-Петербурзі, викладання співів у залізничній школі м. Гришино, що на Донеччині, особисте життя митця.

Завершальні матеріали експозиції першої зали стосуються останніх років життя митця та його незавершеної опери «На Русалчин Великдень».

Візуальний акцент експозиції цієї зали – каліграфічна композиція із назвами творів славетного композитора та копії партитур його творів.

Для проведення лекцій і культурно-освітніх заходів тут застосовуються аудіо- та аудіовізуальні інсталяції системи мультимедійного супроводу, встановлений мультимедійний термінал, до бази якого увійшли: біографія композитора, ноти оригінальних творів М. Д. Леонтовича та народних пісень у його обробці, аудіо- й відеозаписи виконання творів композитора, кіно-, теле-, відеосюжети про життя і творчий шлях М. Д. Леонтовича, які не були висвітлені у музейній експозиції.

У другій і третій експозиційних залах здійснено реконструкції кабінету батька композитора – священника Дмитра Феофановича Леонтовича та вітальні родини Леонтовичів. Відтворення реальної обстановки життя і діяльності священника здійснено в кабінеті батька, який не зраджує сімейним традиціям протягом кількох поколінь служив на духовній ниві. У цій експозиційній залі представлені ікони, богослужбові і духовні книги, предмети для звершення церковних таїнств, верхній одяг та головні убори духівництва того часу.

Предметний ряд вітальні складається, переважно, з меморіальних речей родини: обідній стіл, посуд, побутові речі, меблі тощо. Родзинкою цієї зали став відреставрований родинний килим XVIII ст.

У експозиційному розділі четвертої зали «Вшанування пам'яті М. Д. Леонтовича» представлені матеріали, що розповідають про заходи і події після смерті композитора. Зокрема, створення Всеукраїнського музичного товариства ім. Леонтовича та його філій, вшанування пам'яті композитора за кордоном, пам'ятні місця, пов'язані з його іменем, фестивалі і музичні свята, встановлені на честь митця пам'ятники та меморіальні дошки тощо.

Характер експозиційних матеріалів (документи, афіші, листівки) визначив і дизайн експозиції, де експонати скомпоновані на крупноформатних стендах та розміщені на стінах зали. Акцент експозиційної зали став бюст М. Д. Леонтовича (автор Є. Дзіндра), обабіч якого розміщені експозиційні вітрини з виданнями, присвяченими творчості композитора. У цій залі на моніторі демонструватиметься виконання творів композитора та застосовуватиметься звуковий супровід.

Реконструкція благоустрою прилеглої території могили композитора є конфігурацією майданчика з круговим замощенням, що візуально посилює акцентну роль існуючого пам'ятника, встановленого у 1952 р., який має статус пам'ятки історії національного значення. Чотири стели на суцільному стилобаті, що утворюють стилізовану ротонду, яка має багатофункціональне навантаження. На стелах вигравіювані назви творів М. Д. Леонтовича, що уособлюють творчу спадщину композитора. Стилобат пристосований для виконання функції сцени, де може розміститися

хор в три рівня. Верхню частину ротонди завершує нотний стан з фрагментом партитури всесвітньо відомого твору Леонтовича – «Щедрика».

Напередодні Дня Незалежності України, 22 серпня 2016 р. з великим успіхом пройшло урочисте відкриття оновленого музею та могили композитора.

Отже, Музей композитора Миколи Леонтовича у с. Марківка є важливим меморіальним і культурно-освітнім центром Вінниччини, що репрезентує не лише творчий доробок видатного українського митця, а й історію його родини, духовні й культурні витоки його світогляду. Історія створення, реставрації та реекспозиції музею засвідчує послідовність і сталість зусиль місцевої громади, науковців, музейників та державних інституцій щодо збереження й популяризації культурної спадщини України.

Оновлена експозиція, побудована на сучасних музейних принципах, демонструє інтеграцію документальної, меморіальної та інтерпретаційної складових, поєднуючи автентичні предмети з мультимедійними засобами і просторовими художніми рішеннями. Такий підхід дозволяє забезпечити глибоке занурення відвідувачів у життєвий та творчий світ композитора, а також розширити можливості музею як платформи для наукових, мистецьких і культурно-освітніх практик.

Важливим етапом у функціонуванні музею стало його включення до структури Вінницького обласного краєзнавчого музею, що створило інституційну базу для професійної наукової роботи, експозиційного оновлення, збереження фондів та розвитку музейної комунікації. Відкриття оновленого музею й меморіального простору у 2016 р. засвідчило не лише повернення до культурної традиції, але й відновлення поваги до творчої спадщини Леонтовича як частини української національної ідентичності.

Таким чином, музей композитора Миколи Леонтовича постає не лише місцем пам'яті, але й активним осередком культурного життя, де спадщина митця осмислюється у контексті сучасності, знаходить нових слухачів, інтерпретаторів і продовжувачів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Завальнюк, А. Ф. Микола Леонтович. Дослідження, документи, листи. До 125-ї річниці від дня народження. Вінниця: Розвиток, 2003. 192 с.
2. Вінниччина музейна: Довідник. Вінницький обласний краєзнавчий музей. Вінниця, 2008. 96 с.
3. Дизайн-проект експозиції «М. Д. Леонтович – славетний син співучого Поділля» // Науковий архів Вінницького обласного краєзнавчого музею. 2015. 38 арк.
4. Наукова концепція нової експозиції музею М. Д. Леонтовича у с. Марківка Теплицького району Вінницької області // Науковий архів Вінницького обласного краєзнавчого музею. 2015.

ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНЕ ВЕРХНЄ НАДРОССЯ В ДОКУМЕНТАХ ТА СВІДЧЕННЯХ СУЧАСНИКІВ

Анотація. Стаття присвячена аналізу важливого історичного періоду розвитку Верхнього Надросся, як своєрідного форпосту між осілим населенням Київської й Подільської земель та Диким Полем другої половини XVI – середини XVII ст. Увага акцентується на шляхових записках посла Еріха Лясоти та карті України Гійома Левассера де Боплана, які є цінною інформацією про економічні, політичні й військові аспекти регіону та дозволяють реконструювати топонімічну палітру (населені пункти, водні об'єкти, укріплення в містах чи замках) пізньосередньовічного Верхнього Надросся.

Ключові слова: Верхнє Надросся, Е. Лясота, карта Боплана, топоніми, географічні об'єкти.

Anatolii Hudzevych

LATE MEDIEVAL UPPER NADROSSYA IN DOCUMENTS AND TESTIMONY OF CONTEMPORARY PEOPLE

Abstract. The article is devoted to the analysis of an important historical period in the development of Upper Nadrossya, as a kind of outpost between the settled population of the Kyiv and Podolia lands and the Wild Field of the second half of the 16th – mid-17th centuries. Attention is focused on the travel notes of Ambassador Erich Lasota and the map of Ukraine by Guillaume L'Vasseur de Beauplan, which are valuable information about the economic, political and military aspects of the region and allow us to reconstruct the toponymic palette (settlements, water bodies, fortifications in cities or castles) of the late medieval Upper Nadrossya.

Keywords: Upper Nadrossya, E. Lasota, Beauplan map, toponyms, geographical objects.

На початку 2025 року, під час активної фази московитсько-української війни уряд України ухвалив рішення про запуск експериментального проєкту для посилення співпраці між громадами. Проєкт передбачає нове поняття – громада-форпост. Як пояснив Шмигаль, тодішній прем'єр міністр України, – це ті громади, які розташовані у 100-кілометровій зоні від лінії зіткнення з ворогом і на кордонах із Росією та Білоруссю [1]. Але то не нове поняття, а реставрація раніше апробованої оборонної практики прикордонних територій історичної України, передусім Надросся. У цьому переконує звернення до середньовічного й пізньосередньовічного часу Верхнього Надросся.

Як добре відомо, після Синьоводської битви 1362 р. Київське князівство, Переяславщина, Чернігово-Сіверщина позбулися залежності від Золотої Орди та перейшли під протекторат Великого князівства Литовського (1362 – 1471 рр.) [2, с. 119–185]. Незважаючи на протекторат Литви, звільнені від монголів землі не позбавились татарських набігів [3, с. 174–194]. З першого спустошливого набігу у 1399 р. розпочалися постійні грабіжницькі набіги турків і татар на українські, зокрема Київські Землі (1430, 1467, 1473, 1489, 1497, 1502–1503, 1511, 1527, 1532, 1537) часто із руйнуванням Києва [4, с. 116–118].

На Київщині та в південних районах Волинської землі (до неї також належало Східне Поділля – Брацлавщина та Вінниччина), що перебували на прикордонні зі степом, складалися певні відмінності від загально визначеного порядку формування феодалного ополчення, який існував у Литовській державі. Цьому сприяло залучення якнайширших верств населення, зокрема непривілейованого, до військової служби із роздаванням земель (наділи за службу) під зобов'язання виконання цієї повинності та викликало різке збільшення чисельності низових прошарків воїнів-землевласників [5, с. 24–28]. Саме на Київщині інтенсивніше, ніж деінде, формується прошарок військових, інакше – кінних слуг низового ряду [5, с. 62]. У цьому князівстві наприкінці XV ст. в селах над Россою військові слуги становили третину чоловічого населення близько 76 відсотків (187 із 479), тоді як в містечку Чуднові – 23, у Грежанах на Житомирщині – 10 від усього сільського населення [6, с. 71]. Подібна ситуація складається й на лівобережжі Богу. У другій половині XV ст. мережа осад простягається навіть у напрямку Чорного шляху (Погребище, Щорбів/Ружин з 1591 р.), та середньої течії р. Соб (Липовця), – дуже небезпечних за Отамановським [7, с. 72].

Міста, на цей час, відрізняються від сіл лише наявністю фортифікаційних споруд. І уже наприкінці XVI ст. тут значно розвиваються ремесла, торгівля, а окремі громади отримують Магдебурзьке право (міста Біла Церква, Паволоч, Ружин, Липовець, Тетіїв) [4, с. 22].

З кінця XVI, а може з перших десятиліть XVII ст. у джерелах Київське і Брацлавське воєводства, узяті разом, часто йменувалися «Україною» [8, с. 30].

Люблінська унія 1569 р. спонукала появі утворенню нової держави – Речі Посполитої. Вона ж денонсувала чинну досі заборону мешканцям Корони набувати землі на теренах Великого князівства Литовського. Почалася колонізація земель. Захоплення шляхтою традиційно вільних земель, з тенденцією до покріпачення й ополячення, викликало появу козацтва та рішучий супротив у реальних господарів (місцевих мешканців). Зокрема, соціально-становий конфлікт із князями Острозькими за Рокитну й Ольшаницю козацького старшини Кріштофа Косинського став, як відомо, формальним приводом для першого козацького повстання 1591–1593

років [9, с. 123–124]. Осередками козацького спротиву стали Біла Церква, Черкаси, Канів, Брацлав [9, с. 127]. Надросся виявилося у центрі цих подій. Аби зменшити тиск свавільного козацтва за межі України, можновладці прагнуть відволікти їх увагу до інших ворогів. Саме тоді, у 1594 р. за дорученням імператора Рудольфа II Габсбурга австрійський дипломат Еріх Лясота, відвідав Запорізьку Січ з метою залучення козаків до широкої антитурецької коаліції.

Шлях австрійського посланця Е. Лясоти до запорізьких козаків, з метою їх найму, пролягав з Угорщини до Дніпра (Запорізька Січ) і у зворотному напрямку через Верхнє Надросся (мал.). Зупинимо увагу лише на тій частині шляху Еріха Лясоти, який пролягав від с. Прилуки (у той час містечка) до м. Хвастів по дорозі на Січ та від м. Біла Церква до Прилуки – у зворотному напрямку (мал.). Делегований посланець з супроводом здолав його упродовж 25–30 квітня 1594 р. (до Січі) та упродовж 14–18 липня того ж року (з Січі) [10]. Під час своєї подорожі Е. Лясота занотовував дату проїзду, відстань та особливі риси місцевості, зокрема її залюднення, стан природокористування, оборонні споруди, назви населених пунктів та річок. Загалом на цьому відтинку шляху автором щоденника згадується річка Рось та її ліві притоки (Орехатиця, Володарка, Березна, Сквирка, Роставиця та Кам'янка). Особливу увагу іноземний посол звернув увагу на містечка-замки із зазначенням імен і прізвищ їх власників. У Верхньому Надроссі до такого типу населених місць він відніс Прилуку, Погребище, Розволож і Білу Церкву. Окрім них – м. Хмільник і м. Пиків на теренах Брацлавщини та м. Хвастів на Київщині. Окремо ж зазначав села, як то Гуляки (поблизу Пикова), Половецьке та Ротулка (басейн р. Кам'янка, неподалік Білої Церкви)

Мал. Маршрут руху дипломатичної місії Е. Лясоти навесні-влітку 1594 року теренами Верхнього Надросся (нанесений на карту Боплана [11])

Населений пункт Прилуки відоме з 1146 року як власність галицького князя Володимира та згадується в Іпатіївському літописі. На час приїзду Е. Лясоти – це «замок і велике нове отиноване місто пана Збараського з чотирма тисячами дворів, розташоване на рівнині, на річці Десенці (Dessnicza)» [10]. Австрійського посла вразила постійна готовність мешканців до оборони від татар. З цим пов'язано постійне носіння селянами шаблі чи тесака на боці та рушниця на плечі. Як власне і саме пристосоване до супротиву житло у вигляді маленьких дивовижних будиночків з бійницями. Згодом, під час Визвольної війни (1648–1654 рр.), Прилуки стали місцем постійного перебування сотні Кальницького полку під командуванням сотника Василя Антоненка.

Шлях від м. Прилуки до Погребища (Pohrzebissczie), «нового і досить великого містечка і замку пана Збараського, розташованого під горою на річці Рось (Ross)» [10], пролягав по вододілу межі р. Десенка (л. притока Пд. Бугу) та р. Рось (пр. пр. Дніпра). Лясота відзначав безлюдність залісної місцевості, хоч судження про це могли бути помилковими. Хоча б тому, що й нині шлях проходить по вододілу Південний Буг – Дніпро поза населеними пунктами. Маршрут посла перетинав відомий Чорний шлях, який пролягав від гирла річки Тясмин до м. Луцька по вододілу Південний Буг – Дніпро [11; 12]. Місцем перетину могла бути ділянка неподалік с. Збараж (означене на карті Боплана, як і шлях повз нього). Проте ні тут, ні у місці перетину р. Рось (Босий Брід) після проїзду через Погребище, Е. Лясота про це не згадує. Варто відзначити, що Босий Брід у Л. Фундуклея є своєрідною межею, де на захід від нього представлені пологі низинні береги р. Рось, покриті лісом та порослі рогозом, а східніше до м. Володарки стають високими й кам'янистими [13, с. 56].

Привертає увагу те, що маршрут ескорту «прив'язаний» до долини р. Рось, а тому пересікав її допливи (струмки, малі річки) у нижній, пригірловій частині їх течії. На відтинку Погребище–Розволож Е. Лясотою названо три з них: Рось (Ross), Орехатиця (Orechaticza) та Володарка (Woloderka). Окрім того згадано струмок та річку. Цікаво, що річку, яка є першою водною перепорою на цьому відтинку шляху посла, Е. Лясота згадує двічі, але щоразу по-різному: Орехатиця (Orechaticza) та Горіховатиця (Orechoticza). Зауважимо, що за останні майже 500 років назва річки трансформувалася від Оріховатки (Горохо(у)ватки) до Ореховатиці, Оріховатки, Оріхової та Горіхової. На тепер з'ясовані причини і чинники історичної трансформації назви річки та внесено пропозиції стосовно реконструкції та відтворення утраченої географічної назви, себто Оріховатка [14].

Прикро, але іноземець Е. Лясота у записах, мабуть, переплутав назву р. Рубченка, назвавши її Володаркою. Натомість корегує себе стосовно м. Розволож (Rozweloze), «місто з замком, яке також називається Володаркою (Woloderka)». Варто зауважити, що назву Розволожє свого часу почергово мало декілька населених місць цієї частини Надросся. Зокрема, м. Антонів (нині с. Антонів) у давнину

(мабуть до часів Володарки) носило назву Розволожє [15, с. 234]. Розволожє зустрічаємо і на карті Радзівілла [12], щоправда на правому березі Росі, майже напроти Володарки. Як Володарка (Розволож), власниками якої є княгиня Євгенія Катерина зі Збаражу Вишневецька, постає населений пункт у переліку приватних міст і містечок Київського воєводства, 1630–1640-і роки [16, с. 146].

На заваді детальних записів у «Щоденнику...» мабуть вплинула достатньо висока швидкість руху місії за обраним маршрутом. Проте навіть побіжні натяки на поля, мости чи «нові сільця» свідчать про заселення території лівобережного Надросся. Вони ж у сукупності із використаними топонімами є важливими дороговказами у відтворенні маршруту австрійської місії. Зокрема, згадані мости на річках Орехатиця та Володарка вказують на населені пункти Борщагівку та Завадівку. Млин безіменної (згідно опису посла) річки, може бути пов'язаний з с. Косівка, розташованого на р. Руда. Нове ж сільце, яке зустріло дипломата із супроводом після переїзду Орехатиці (Оріховатки), відоме як Мармулівка. Усі відзначені нами населені пункти є давніми за часом утворення і знайшли відповідне відображення на картах 17 ст. (мал.). Зокрема за «Атласом Речі Посполитої XVI–XVII століть на Землі Руські» [17] шлях посла на відтинку Погребище–Рось пролягав через Босий Брід битим шляхом у напрямку с. Морозівка (Mogochowka) до розвилки с. Бурківці (Burkowce) – Бистрик (Bystryk), межі ними та сс. Попівці (Porowce) – Юнашки (Junoszki) – р. Оріховатка (Orzechowaciec) до с. Борщагівка (Borszchajowka). Звідти до наступного сільця на Росі (за щоденником) – с. Мармулівка (Mornulec) – річка Злодійка – с. Косовка (Kosowce) – (млин згідно Лясоти) – міст через р. Рубченка (помилково вказаною Лясотою як р. Володарка) в районі с. Завадівка (Zawadówka) – Володарка (Woloderka). Через Косовку пролягала воєнна дорога від Володарки до Борщагівки [15, с. 243].

З м. Розволож у напрямку Білої Церкви, а далі до Хвастова маршрут дипломатичної місії пролягав через пригірлові частини лівих приток р. Рось з чіткою фіксацією усіх гідронімів: Березна (Березянка), Сквирка, Роставиця, Кам'янка.

На думку автора, можливість з достатнім ступенем надійності реконструювати топонімічні реалії пізньосередньовічного Верхнього Надросся мають картографічні дані наближеного до останнього десятиліття XVI ст. періоду. Таким джерелом є спеціальна карта України французького військового інженера Гійома Левассера де Боплана [11]. Вона постала у вигляді рукопису у 1639 році, а пізніше видана у 1648 році. Серед відображених на карті 1293 об'єктів, в тому числі 993 населених пунктів та 153 річок представлені й об'єкти Надросся. Зокрема, згадана вище р. Ореховатка. Вона зображена як ліва притока р. Рось, щоправда не підписана. У її верхів'ї нанесено населений пункт Ярософ (Iarsof). Неподалік Ярософа розташована Березна (Bereza), Антонів (Antinov), Сквирка (Siekiera), а в гирлі р. Оріховатка та меандри р. Рось відповідно – Борщагівка (Borjozowka) та Погребище

(Poherbycsza). На північніше розташованій р. Роставиці (л. пр. р. Рось) – Білилівка (Bililowka), Ружин (Yahatin), Карабчиїв (Carajof) та ін. На жаль, Боплан стосовно м. Ярослав помилився. Він, мабуть, переплутав його з м. Ргачев, жителями якого були переважно греки. За переказами, на місці нинішнього с. Рогачі (Ружинська ОТГ) існувало укріплене місто (Ргачев чи Іргачев). Його оточував вал, у якому було троє воріт, яке було зруйноване татарами [15, с. 246–247].

На завершення відзначимо, що історичні джерела про Верхнє Надросся середньовічного й пізньосередньовічного періоду, які включають хроніки, щоденники і картографічні твори переважно європейських авторів свідчать про особливу прикордонну роль цього регіону в історії становлення України. Фіксації живого пласту місцевої топоніміки (ойконімів, урбанонімів, гідронімів) іноземцями є свідченням давнього заселення й осілости населення та самобутньої багатовікової звитяжної оборонної практики регіону. Вони заперечують теорію повного запусіння південно-руських земель після монгольської навали, яку висунула польська шляхетська історіографія для виправдання й обґрунтування польсько-шляхетської експансії на Україні у XIV – XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пиріг В. В Україні ввели поняття «грумада-форпост»: що це і для кого. URL: <https://hromadske.radio/news/2025/01/31/v-ukrainivvely-poniattia-hromada-forpost-shcho-tse-i-dlia-koho>
2. Русина О. Студії з історії Києва та Київської Землі. К.: Інститут історії НАН України, 2005. 347 с.
3. Толочко П. П. Кочові народи степів та Київська Русь. Київ: Абрис, 1999. 198 с.
4. Клепацький П. Г. Нариси з історії Київської землі. Т. I: Литовський період. Одеса: Друкарня «Технік», 1912. I-XLIII. 599 с.
5. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна: [монографія]. Київ: Критика, 2008. 469 с.
6. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму (з найдавніших часів до середини XVII ст.). Кн. 2: Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби. (Друга половина XIII – перша половина XVII ст.) / Голов. редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (голов. ред.) та ін.; К.: Наук. думка, 1979. 343 с.
7. Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях : іст. дослідж. Вінниця: Континент-прим, 1993. 462 с.
8. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст: Кордони воеводств у світлі джерел / Відп. ред. Г. В. Боряк. Академія наук України. Археографічна комісія, Інститут української археографії. Київ, 1993. 186 с.
9. Леп'яво С. Повстання К. Косинського (1591–1593 рр.). Український історичний журнал. 1994. Вип. 4, (№397). С. 123–124.

10. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева. Запорозька старовина. Київ-Запоріжжя: НДІ козацтва Запорізьке відділення, 2003. С. 222-277. URL: <https://www.svit.in.ua/kny/bookla.htm>
11. Боплан Г. Л. Генеральний план Диких полів, простіше, Україна. З прилеглими провінціями. URL: http://likbez.org.ua/wp-content/uploads/2015/03/Beauplan_Ukraine_XVII_map.jpg
12. Карта Радзивілла 1613 р. Великого князівства Литовського. URL: <https://www.ovruch.info/mara-m-k-radvily-1613-r-velyuko-knyazhestva-lytovskoho/>
13. Фундуклей І. І. Огляд могил, валів та городищ Київської губернії. Київ; Гліксберг, 1848. 124 с.
14. Гудзевич А. Гідроніми річки Оріховатки (басейн річки Рось) як джерело ідентифікації місцевості. Історико-географічні дослідження в Україні, 2024. Вип.18. С. 33-55. doi: <https://doi.org/10.15407/hgru2024.18.033>
15. Похилевич Л. Сказання про населені місцевості Київської губернії або Статистичні, історичні та церковні нотатки про всі села, села, містечка та міста, в межах губернії. Київ: У тип. Києво-Печер. лаври, 1864. [2], V, 763 с.
16. Білоус Н. Приватні міста Київського воєводства в першій половині XVII ст : кількість, особливості розвитку та функціонування. Україна в Центрально-Східній Європі. 2015. Вип. 15. С. 125-164.
17. Атлас Речі Посполитої XVI-XVII століть на Землі Руські. Квадрат 09. URL: https://freemap.com.ua/wp-content/themes/foundation_xy/assets/images/maps/atlas-rechi-pospolitoj/09.jpg

Степан Дровозюк

ЕКОЛОГІЧНА ІСТОРІЯ ВІННИЧЧНИНИ: СТРУКТУРА І ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

***Анотація.** У статті визначені основні елементи структури історико-екологічного дослідження. Характеризуються історичні джерела. Виділені завдання екологічної історії.*

***Ключові слова:** екологічна історія; історичні джерела; природні ресурси; природокористування.*

Stepan Drovoziuk

ECOLOGICAL HISTORY OF VINNYTSIA REGION: STRUCTURE AND SOURCES OF RESEARCH

***Abstract.** The main structural elements of historical-ecological research are defined. Historical sources are characterized. The main objectives of environmental history as a science are outlined.*

Keywords: *environmental history; historical sources; natural complex; nature management.*

Поглиблення екологічної кризи, загрозливі кліматичні зміни актуалізували дослідження екологічної історії. Екологічна історія розвивається як важливий напрям історичної науки. У контексті цивілізаційного підходу розглядаються історичні аспекти впливу господарської діяльності на довкілля, екологічні проблеми історії України, екологізм історичного мислення [1, с. 211–233].

Для продуктивного історико-екологічного дослідження важливо визначити його основні структурні елементи та джерельну базу.

Варто враховувати, що екологічна історія формувалася не тільки у процесі використання природних ресурсів для задоволення людських потреб, а й під впливом панівної ідеології. Тому природокористування – це не тільки проблема економіки, а й духовно-культурних процесів, що відбувалися у суспільстві. Це підтверджує радянська ідеологія і практика. Вершиною політичного психозу, пов'язаного з тоталітарним мисленням, було проголошення природи «ворогом» на початку 1930-х рр. XX ст. Більшовики культивували теорію перемоги над природою, людину оголосили підкорювачем природи. Репресії проти природознавців пов'язувалися з класовою боротьбою. До цього слід додати особливості характерів комуністичних вождів, які в тоталітарному суспільстві могли нав'язувати свої погляди на природу.

У радянському суспільстві багато років формулою відносин з природою було відоме гасло Мічуріна: «Ми не можемо чекати милостей від природи: взяти їх у неї – наше завдання». Це гасло заповнило школи, його розміщували на арках біля шкільних дослідних ділянок.

Отже, при визначенні структури дослідження одним із базових структурних елементів екологічної історії варто вважати процес формування та функціонування екологічної свідомості та екологічної культури.

Для формування цілісної історичної картини взаємодії суспільства і природи на регіональному рівні необхідно дослідити зміни, що відбулися у водних, земельних, лісових та інших ресурсах під впливом господарської діяльності та державної політики у цій сфері.

Враховуючи багатогранність зазначеної проблеми, яку не можливо охопити в одній невеликій публікації, зупинимось на її основних аспектах.

Комплексний підхід до проблеми передбачає використання широкої джерельної бази. Для історико-екологічного дослідження можуть бути використані: нормативно-правові акти; матеріали органів влади, які здійснювали управління природним комплексом та контроль за використанням природних ресурсів; документи правоохоронних органів; преса; результати наукових досліджень; документи

промислових та сільськогосподарських підприємств; матеріали громадських організацій; інформація про природоохоронну та просвітницьку діяльність закладів освіти; свідчення жителів краю про зміни у природних об'єктах; інформація, що публікується в соціальних мережах.

Важливим орієнтиром для історико-краєзнавчих досліджень у контексті екологічної історії є напрацювання природничих наук [2].

За інформаційним наповненням історичних джерел, їхньою репрезентативністю, що дає можливість простежити зміни у природокористуванні, виділяється джерельний комплекс XVIII ст.

Розглянемо основні компоненти природного комплексу, що мали найважливіше значення для життєдіяльності людей та використовувалися у значних масштабах.

Предметом конкретно-історичного дослідження можуть стати водні ресурси краю та зміни, яких вони зазнавали у процесі господарської діяльності. На фоні зниження запасів підземних вод, обміління річок, озер та ставків зростає інтерес до історії використання водних ресурсів. В центрі уваги – історія головних водних артерій – Південного Бугу, Дністра та їхніх приток. Значний масив інформації про стан водних об'єктів та їх використання міститься в історичних джерелах. Серед них достовірністю і конкретністю виділяються матеріали Вінницького гродського суду [3] і топографічні описи Подільської губернії [4].

Одне з ключових питань – історія використання ресурсів Південного Бугу і його приток. В описі Вінницького повіту, складеному Подільською губернською креслярнею у 1798 р., описується ширина і глибина річки в різні пори року та під час повеней. Дається характеристика якості води: «У річці вода холодна і солонувата, але здорова». У річці та її притоках водилося «дуже багато» щук, окунів, линів, пліток, коропів, сомів, вирозубів, лящів, в'юнів, карасів. Серед них названа риба «минь» [5, с. 81], яка, ймовірно, в річці не зустрічається. Вона внесена до Червоної книги України з 2009 р. Ця інформація може бути використана для порівняльного аналізу.

Історичні джерела повідомляють, що власники земель для задоволення господарських потреб масово будували на малих річках греблі і утворювали стави. На греблях облаштовували млини, а в ставках розводили рибу. Розвиток економіки та зростання населення стимулювали цю діяльність. Про інтенсифікацію використання водних ресурсів свідчать конфлікти, що виникали у зв'язку з будівництвом ставків. Власники зверталися до суду, якщо інші особи завдавали шкоди їхньому господарству [6, с. 86]. У 1770 р. виник конфлікт між власником сіл Гулівців та Писарівки, - з одного боку, - і орендаторкою с. Хомутинці з іншого. Конфлікт виник у зв'язку з будівництвом ставка на річці Сосонці, яка протікала через згадані села. Орендаторку звинувачували у тому, що вона загатила греблю вище Галайківського ставу, що призвело до підтоплення ґрунтів, сіножатей, млинів і греблі [7, с. 329].

Розвиток промисловості та збільшення масштабів використання природних ресурсів в кінці XIX – на початку XX ст. призвели до забруднення річок. Як приклад можемо розглядати справу «Про забруднення Десни», яка слухалася у Вінницькому окружному суді у 1912 р.

Життя річок почало істотно змінюватися з 20-х рр. XX ст. у зв'язку з будівництвом малих гідроелектростанцій. Так, у 1928 р. почала діяти Браїлівська ГЕС на річці Рів, а у 1928 р. – Брацлавська та Сабарівська електростанції (р. Південний Буг). У середині 60-х рр. XX ст. будівництво малих ГЕС призупинили у зв'язку з будівництвом централізованого енергопостачання.

Відбулися значні зміни у використанні води для побутових потреб. В кінці XX ст. істотно змінилися способи видобування питної води: у селах криниці з'явилися майже у кожному дворі, поширилося буріння свердловин для проникнення у глибші водоносні шари, облаштування міні-стаків. Традиційна криниця втратила значення як єдине джерело питної води. Значно зросли обсяги води, яку видобувають для продажу. Українські міста вкрилися автоматами для продажу води, які формують нову культуру споживання води. Вода, яку в минулому можна було безоплатно використовувати в необмеженій кількості, стає товаром, на який постійно зростає ціна.

Важливе завдання – написання історії водних ресурсів Вінниччини, передусім Південного Бугу, Дністра, а також їхніх приток у контексті екологічної історії.

Істотний вплив на природокористування мали соціально-політичні та економічні чинники, що простежується в історії лісу. На Вінниччині ліси масово вирубували у другій половині XVIII ст. Деревину використовували для виробництва поташу, значну частину якого продавали у Європу. За лісові ресурси точилася гостра боротьба, що відображено у матеріалах Вінницького гродського суду. Важливим історичним джерелом є також люстрації та інші документальні матеріали, які повідомляють, що вінницький міський староста знищив міський ліс для виробництва золи й поташу. У люстрації Літинського староства 1789 р. зазначено, що «розлогі чорні ліси староства майже цілковито знищені для виробництва поташу...» [8, с.318]. Нові документальні свідчення щодо використання лісу залучили автори узагальнюючих праць [9] та досліджень з історії сіл Вінниччини [10].

Соціально-економічна криза, спричинена першою світовою війною і політикою більшовицького режиму, спонукала населення до вимушеного активного вирубування лісу для задоволення повсякденних потреб. Стихійне вирубування лісів тривало до встановлення контролю за використанням лісових ресурсів.

Важлива проблема екоісторії Вінниччини – землеробство, вплив людської діяльності на ґрунти, їхню структуру та якість. Активна форма впливу на природу – меліорація, тобто заходи з метою

поліпшення земель для покращення родючості (осушення і зрошення земель, закріплення пісків і ярів тощо).

Одним з перших способів меліорації була боротьба з ерозією ґрунтів. В історичних джерелах знаходимо інформацію про протидію ерозії ґрунтів на Поділлі. Наприклад, в 1911 р. були введені посади завідувачів з укріплення та заліснення летючих пісків і ярів на території Подільської губернії (припинили діяльність у 1918 р.). Важливу інформацію містять відомості про ерозію ґрунтів в губернії (1911–1912 рр.), річні та місячні звіти про піщано-ярові роботи (1911–1917 рр.), топографічні карти ярів (1914 р.). Цікаво було б порівняти, як змінився з того часу стан ярів, зафіксованих в історичних джерелах.

Антропогенний тиск на природу істотно зріс з проголошенням «нового курсу» аграрної політики, який здійснювався під керівництвом М. Хрущова. Цей курс передбачав прискорений розвиток хімічної промисловості з метою інтенсифікації сільського господарства. Пропонувався широке застосування хімічних добрив, комплексна механізація, зрошення. Правляча партія гостро реагувала на будь-яку критику її політики. Про це свідчить справа журналіста Степана Колесника, який у статті «Верблюди і капуста» виступив з критикою практики меліорації (Радянська Україна. 1964. 16 червня). ЦК КПУ визнав цю статтю політично шкідливою. Сучасні українські історики здійснюють екологічний вимір землеробства 60–70-х рр. ХХ ст., що підтверджує швидке наростання техногенного тиску на орні землі внаслідок волюнтаристських рішень органів влади [11]. Обабіч доріг ще й нині можна побачити напівзруйновані будівлі, в яких колгоспи зберігали мінеральні добрива.

Водночас використовувалися біологічні та інші методи боротьби із шкідниками. У 40-х – 50-х рр. ХХ ст. учнів залучали до боротьби з шкідниками сільськогосподарських культур (довгоносики). Місцева преса у статтях під заголовком «Піонери – на боротьбу з ховраками» розповідала про успіхи учнів у знищенні цих гризунів.

У формуванні агрокультури важливо простежити зміни у засобах обробки ґрунту та перехід від органічних до хімічних добрив, а на сучасному етапі – зростання інтересу до органічного землеробства, що є реакцією на шкоду, завдану тотальною хімізацією.

В екологічній історії ХХ–ХХІ століть особливої актуальності набуває проблема поводження з відходами та небезпечними хімічними речовинами, в т.ч. отримання енергії з відходів (спалення). Є сфери життєдіяльності, у яких відходи накопичуються особливо інтенсивно: зношені автомобільні шини, утилізоване електронне та електричне обладнання, тощо. Важливим мірилом загальної та екологічної культури є формування та накопичення побутових відходів, утворення стихійних сміттєзвалищ.

«Пам'яткою» безгосподарності і недбалості є Джуринський отрутомогильник, де в бетонних бункерах знаходяться отрутохімікати.

Вони були завезені сюди з кількох областей України у 1978 році. Проводиться очищення бункерів з небезпечними речовинами.

Новий етап у вирішенні проблеми відходів може започаткувати Закон України «Про управління відходами» (2023 р.).

Важливим напрямом економічної діяльності є видобування та використання корисних копалин. У контексті екологічної історії краю актуальним є дослідження видобувної промисловості та впливу цієї діяльності на довкілля. Історія кожного кар'єру може стати предметом дослідження як частина історії міста чи села, де є відповідне підприємство. Це підтвердив вчитель історії та краєзнавець О. Коваль (м. Гнівань), який детально дослідив історію Гніванського гранітного кар'єру. Зразки унікальних гранітних виробів зберігаються у шкільному музеї та використовуються в освітньому процесі.

Накреслену схему дослідження доповнює проблема кліматичних змін, що впливають на історичний розвиток [12].

Отже, для дослідження екологічної історії, яка поєднує природничі, економічні, духовно-культурні і технологічні аспекти, необхідно використати широке коло історичних джерел. Такий підхід дасть можливість відтворити цілісну картину екологічної історії краю у взаємозв'язках її основних елементів відповідно до особливостей природного комплексу нашого краю.

Дослідники можуть використати порівняльний метод, простежити динаміку змін у природокористуванні та екологічній свідомості. Поєднання технологічних та духовно-культурних аспектів історико-екологічного дослідження дає можливість глибше зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки у взаємодії людини і природи.

Екологічна тематика – важлива складова краєзнавства, у якому можуть бути реалізовані можливості мікроісторії (історія джерел, малих річок, криниць, ставків, ярів, лісу і окремих дерев). Це збагатить історію кожного села і міста. Варто посилити екологічний компонент в підручниках з історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зінченко А. Л. Історія. Вступ до спеціальності: навчальний посібник для студентів вишів спеціальності «Історія». Вінниця, 2014. 236 с.
2. Денисик Г. І. Водні антропогенні ландшафти Поділля: монографія / Денисик Г. І., Хаєцький Г. С., Стефанков Л. І. Вінниця, 2007; Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: монографія. Вінниця, 2013; Гудзевич А. В. Природно-заповідна Вінниччина: навчальний посібник. Вінниця, 2002; Чиж О. П. Ландшафтне та екологічне різноманіття Вінниччини: монографія. Вінниця, 2014.
3. Вінницький гродський суд. Поточна актова книга за 1768 рік. Подокументний опис / Укладачі: Олександр Петренко, Олег Росовецький. Вінниця, 2020. 276 с.; Вінницький гродський суд. Поточна актова книга за 1769- 1770 роки. Подокументний опис

- / Укладач і автор передмови Петренко О. С. Запоріжжя, 2024. 472 с.
4. Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський, Брацлавський повіти. / За ред. Легуна Ю.В. Вінниця, 2017. 396 с.; Топографічний опис Подільської губернії кінця XVIII ст. Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Балтський повіти. / Укладач Легун Ю.В. Вінниця, 2025. 696 с.
  5. Петренко О. С. Лука Мелешківська: нариси історії села. Вінниця, 1999.
  6. Вінницький гродський суд. Поточна актова книга за 1768 рік. Подокументний опис / Укладачі: Олександр Петренко, Олег Росовецький. Вінниця, 2020. 276 с.
  7. Вінницький гродський суд. Поточна актова книга за 1769- 1770 роки. Подокументний опис. Запоріжжя, 2024. 472 с.
  8. Отамановський В. А. Міста Правобережної України другої половини XVII – XVIII століть: панорама соціально-економічних трансформацій: монографія; пер. з рос., передм., ред. А. Зінченко. Харків-Вінниця: Видавець Олександр Савчук; Музей Вінниці, 2025. 658 с.
  9. Бондар А. О., Вовк С. Т. Лісове господарство Вінниччини: становлення і майбутнє. Науково-популярне видання з нагоди 100-річчя утворення територіального органу управління лісами Вінницької області. Вінниця, 2019.
  10. Мельничук О. А. Мельниківці крізь сивину століть: історико-краєзнавчий нарис. Вінниця: Вінниц. обл. друк., 2021. 332 с.; Петренко О. С. Лука-Мелешківська: нариси історії села. Вінниця: «Універсум-Вінниця», 1999. 440 с.
  11. Морозова С. А. Екологічний вимір землеробства в Україні (60-80-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2007. 20 с.
  12. Гальчак С. Д. Поділля: природа, людина – еволюція, історичний розвиток (кліматичний фактор в історичному антропосоціогенезі). Кам'янець-Подільський, 2006. 368 с.

Ірина Шарко

ПАЛАЦ, ЩО БАЧИВ ІМПЕРІЇ: ЗАГАДКИ РЕЗИДЕНЦІЇ ПОТОЦЬКИХ У ТУЛЬЧИНІ

Анотація: У статті досліджується історія, архітектура та культурне значення палацу Потоцьких у Тульчині – видатної пам'ятки раннього класицизму в Україні. Розглянуто етапи створення комплексу, участь архітектора Лакруа й дизайнера Ленро, а також подальші зміни палацу від часів Потоцьких до сучасності. Підкреслено роль маєтку в політичному та

культурному житті, його реставрацію, сучасне використання й формування образу «українського Версаля».

Ключові слова: Палац Потоцьких, Тульчин, класицизм, архітектура XVIII століття, Станіслав Щенсний Потоцький, історико-культурна спадщина, резиденція магнатів, Тарговицька конфедерація, реставрація, український Версаль.

Iryna Sharko

THE PALACE THAT WITNESSED EMPIRES: MYSTERIES OF THE POTOCKI RESIDENCE IN TULCHYN

Abstract. *The article examines the history, architectural features, and cultural significance of the Potocki Palace complex in Tulchyn – one of the most prominent monuments of early Classicism in Ukraine. It analyzes the process of the ensemble’s formation, the contribution of architect Lacroix and landscape designer Pierre Lenreux, as well as the transformations of the palace from the time of Stanisław Szczęśny Potocki to the present day. Special attention is paid to the role of the Tulchyn estate in the political life of the Polish–Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire, particularly in connection with the activities of the Targowica Confederation. The article highlights the losses and restoration efforts of the complex during the 20th century, as well as the current state of the palace, which today serves as a cultural center of the region. It also explores the legends and myths associated with the residence, shaping its image as the “Ukrainian Versailles” and an important element of the national historical and cultural heritage.*

Keywords: *Potocki Palace, Tulchyn, Classicism, 18th-century architecture, Stanisław Szczęśny Potocki, historical and cultural heritage, magnate residence, Targowica Confederation, restoration, Ukrainian Versailles.*

Палац Потоцьких у Тульчині – ансамбль споруд, архітектурна пам’ятка національного значення.

Він знаходиться на околиці міста на підвищеному березі р. Сільниці [1, с. 112]. Крім великого палацу з галереями (збережено частково) й флігелями довкола курдонера, до ансамблю входили споруди: театру (перебудовано), манежу і стаєнь (не збережено), турецької лазні, оранжереї, службових та інших корпусів [2, с. 84]. Частину їх звернено на вулицю, завдяки чому вони входили в систему забудови міста.

Отже, розглянемо детальніше. Палац у стилі раннього класицизму складається з головного двоповерхового корпусу і 2-х двоповерхових флігелів, розташованих літерою П і з’єднаних одноповерховими чвертьциркульними в плані галереями (західну галерею не збережено), завдяки чому утворено великий парадний двір — курдонер [3, с. 57]. Центральний фасад вирізняється симетрією та

акцентований портиком із десяти іонічних колон. Парк із південного боку доповнював архітектуру палацу гармонійним ландшафтним рішенням [4, с. 233]. Симетричні тривісні фасади флігелів акцентовано арками проїздів (у західному флігелі замуровано), підкреслено шестиколонними портиками великого тосканського ордера (крім зовнішнього фасаду західного флігеля). Бічні вісі акцентовано чотириколонними портиками-ганками. Розпланування усіх корпусів анфіладне. Флігелі з'єднано з головним корпусом закругленими в плані аркадними (раніше заскленими з боку двору) галереями із глухою задньою стіною (збережено тільки східну). Аркадні пілони галерей прикрашено напівколонами, односхилий дах сховано з боку парадного двору аттиком із балюстрадою. Галереї призначалися для розміщення в них оранжерей. Від двору їх відокремлювали високі ажурні ґрати.

Розміщення службових будівель визначено загальним архітектурним задумом. Ідея цілісності ансамблю домінувала в архітектурному вирішенні таких суто утилітарних споруд, як манеж і стайні. Вони разом із театром утворювали два прямокутні в плані дуже видовжені двоповерхові флігелі, розташовані збоку від парадної алеї при під'їзді до палацу. Їхнє архітектурне вирішення в стилістиці класицизму майже не було пов'язане з утилітарною функцією. Так, театральну залу разом зі сценічною частиною втиснуто в ліву половину прямокутного службового флігеля; при цьому праву половину займав манеж. До палацового ансамблю прилягав розпланований у розлогій річковій заплаві ландшафтний парк в англійському стилі. У композиції парку переважали італійська пірамідальна тополя і сосна. Тут було створено складну систему ставків і каналів, що з'єднувалися колись з р. Тульчинкою. На ставках були острови, сполучені з берегами дерев'яними мостами. Парк прикрашали альтанки, фонтани, скульптура. Призначений для гостей Панський будинок та флігель біля нього збережено у незмінному стані. Побудовані на схилі будівлі двоповерхові, прямокутні у плані, з коридорним розплануванням. Їхня класицистична стилістика відзначена стриманістю архітектурних форм: перший поверх рустовано, другий увінчано трикутним фронтоном. На першому поверсі флігеля вздовж усього фасаду влаштовано аркадну галерею.

Тульчинський маєток від 1726 року належав графській родині Потоцьких. Будівництво розпочато у 1777 році на замовлення Станіслава Щенного Потоцького, який у 1775 році обрав Тульчин своєю головною резиденцією [5, с. 142]. Проєкт палацу виконав французький архітектор Лакруа, а ландшафтний парк у 1793 році – архітектор П'єр Ленро [6, с. 201]. Окрім головної палацової групи і служб, житлових будинків, було побудовано костел Святого Станіслава 1784–1817 (мав бути родовою усипальнею Потоцьких).

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. палац став одним із найрозкішніших магнатських маєтків Речі Посполитої. Тут діяла Тарговицька конфедерація (1792 р.), яка сприяла ліквідації Польщі й переходу Поділля до складу Російської імперії [7, с. 318]. Після смерті

Станіслава Щенсного у 1805 році маєтком управляла його вдова Софія Потоцька, а згодом – їхній син Михайло [8, с. 441]. Саме він, за свідченнями сучасників, відмовився прийняти російського імператора Олександра І, за що його відправили у заслання з 1845 по 1858 роки [9, с. 302]. В середині ХІХ ст. більшість споруд комплексу перетворили на військовий госпіталь. Після еміграції М. Потоцького 1859 року маєток придбав граф Г. Строганов, який незабаром продав його принцу Петру Ольденбургському [10, с. 97].

У маєтку Потоцьких гостювали польські поети Юліуш Словацький і Станіслав Трембецький. У місті 1806 року відбував службу ад'ютант командувача корпусу Іван Котляревський, а полковник Павло Пестель у 1818 році створив тут управу «Союзу благоденства», перетворивши Тульчин на осередок революційної організації декабристів – Південного товариства (1821 р.).

Від 1874 року палац став державною власністю й перебував під управлінням військового відомства [11, с. 154]. Тоді палац відремонтовано, а парк упорядковано.

Упродовж ХХ ст. ансамбль зазнав значних руйнувань: під час воєн і пожеж втрачено інтер'єри, частину флігелів і парк [12, с. 245]. Від 1975 року фахівці інституту «Укрпроектреставрація» під керівництвом Л. Борисової розпочали комплексне дослідження та реставрацію палацу [13, с. 51]. Головний корпус відновлено у первісних формах, а з 1984 року в ньому розміщується Тульчинське училище культури [14, с. 165]. Ці об'єкти 1999 було включено до затвердженого Урядом Переліку видатних пам'яток історії та культури, які передбачалося відтворити (на 2024 не реалізовано). Головний корпус палацу реставровано у первісних формах, але зі змінами розпланування, пов'язаними із пристосуванням його для культурно-освітнього закладу. Ландшафтному парку при палаці С. Щ. Потоцький дав найменування фр. «La Roche» (скеля), що пізніше трансформувалося в «Хороше».

Місто Тульчин є батьківщиною «Щедрика» і колискою українського народного співу та окремо варто згадати OperaFest Tulchyn – один із найяскравіших культурних проєктів України, який проходив просто неба на території палацу Потоцьких у 2017, 2018, 2021 роках. Фестиваль мав міжнародний масштаб, щороку збирав артистів, режисерів та глядачів із різних країн світу, перетворюючи Тульчин на справжню столицю оперного мистецтва. Саме завдяки цій події палацовий комплекс отримав нове культурне життя та популярність далеко за межами регіону.

Палац Потоцького – і тепер головна окраса міста, хоч інтер'єри не збереглися, а легенди про скарби родини Потоцьких і досі живуть у народних переказах, архітектурна велич палацу нагадує про блискучу епоху подільського магнатства ХVІІІ ст. [15, с. 372].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архів Вінницької області. Ф. 27, оп. 3, спр. 45.

2. Державний реєстр нерухомих пам'яток України. К., 2012.
3. Гульдман В. К. Памятники старины в Подольской губернии. СПб., 1886.
4. Січинський В. Архітектура старої України. Львів, 1925.
5. Яблоновський А. Źródła dziejowe. Tom XII. Warszawa, 1880.
6. Петросян І. Архітектурна спадщина Поділля XVIII ст. К., 1998.
7. Дашкевич Я. Україна в добу Тарговицької конфедерації. Львів, 2004.
8. Крип'якевич І. Історія України. Львів, 1992.
9. Журба О. Магнатські резиденції Поділля. Вінниця, 2015.
10. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 9. К., 1931.
11. Гайдук В. Архітектурні пам'ятки Поділля. Вінниця, 2008.
12. Матвієнко В. Втрачені перлини Поділля. К., 2016.
13. Звіт інституту «Укрпроектреставрація». К., 1980.
14. Тульчинське училище культури. Архівні матеріали, 1984–2000 рр.
15. Пам'ятки архітектури України. К., 2020.

Дмитро Хлапонін

З ІСТОРІЇ ПАЛАЦУ ЧЕТВЕРТИНСЬКИХ-БАЛАШОВИХ У КОМАРГОРОДІ

Анотація. У статті аналізується історія виникнення та архітектурні особливості палацу Четвертинських-Балашових у селі Комаргород Тульчинського (колишнього Томашпільського) району Вінницької області. Простежується еволюція магнатської резиденції від князів Четвертинських до часів Балашових. Розглянуто композиційні та стилістичні риси будівлі у контексті європейського та українського модерну, а також особливості садово-паркового ансамблю.

Ключові слова: палац Четвертинських-Балашових, Комаргород, архітектура Поділля, український модерн, панська садиба, культурна спадщина.

Dmytro Khlaponin

FROM THE HISTORY OF THE CHETVERTYNSKY-BALASHOV PALACE IN KOMARGOROD

Abstract. The article analyzes the history of the emergence and architectural features of the Chetvertynsky-Balashov Palace in the village of Komargorod, Tulchyn (formerly Tomashpil) district, Vinnytsia region. The evolution of the magnate residence from the Chetvertynsky princes to the times of the Balashovs is traced. The compositional and stylistic features of the building in the context of European and Ukrainian modernism, as well as the features of the garden and park ensemble, are considered.

Keywords: *Chetvertynsky-Balashov Palace, Komargorod, architecture of Podillia, Ukrainian modernism, manor house, cultural heritage.*

Архітектурні пам'ятки України зберігають багатотисялітню історію культурних впливів, суспільних змін та мистецьких експериментів. Особливо це стосується регіону Поділля, який завдяки своєму прикордонному становищу впродовж століть зазнавав впливів польської, литовської, австрійської та російської традицій. Серед пам'яток Вінниччини помітне місце посідає палац Четвертинських-Балашових у Комаргороді. Попри унікальність архітектурного вирішення та мальовниче оточення, ця споруда досі не отримала належної уваги в наукових працях.

Вивчення палацу важливе не лише для регіональної історії, а й для розуміння загальних тенденцій розвитку садибної архітектури в Україні на межі XIX–XX ст. Найближче до теми статті – краєзнавчі та туристичні публікації, які пропонують загальні описи та фотофіксацію [1; 2; 3; 4; 5]. У більш широкому контексті питання українського модерну та панських садиб досліджували Р. Гнідець та М. Ясінський [6], Ю. Соболев [7], А. Штогрин [8].

Метою статті є архітектурно-історичне дослідження палацу Четвертинських-Балашових у Комаргороді. Дослідження має на меті проаналізувати унікальне поєднання стилів (шале, фахверк та елементи модерну) у його архітектурі, а також визначити місце пам'ятки в контексті розвитку садибної архітектури Поділля на межі XIX–XX століть.

Комаргород уперше згадується у письмових джерелах у XV–XVI ст., а з 1626 р. належав князям Четвертинським – представникам відомого українського роду, який відіграв важливу роль у політичному та культурному житті Речі Посполитої та України [4].

Перша згадка про поселення на річці Русава відноситься також до XV ст. Комаргород був закладений, швидше за все, шляхтичем Комаром-Забужинським. Слово «город» у назві свідчить про намір власника побудувати укріплене поселення. З 1626 р. Комаргородом володіли князі Четвертинські [4]. Після укладення Зборівського мирного договору (1649) Брацлавське воєводство увійшло до складу Української козацької держави під проводом Богдана Хмельницького. Комаргород став сотенним містом козацького Брацлавського полку [1].

Протягом другої половини XVII ст. містечком практично весь час управляли козаки. У 1664 р. в ньому налічувалося всього 18 «димів» і млин [4]. На початку XVIII ст. в містечко повернулися князі Четвертинські. У 1773 р. Комаргород отримав від власників привілей на проведення щомісячних ярмарків [1]. Після Другого поділу Польщі і освіти Подільської губернії, Комаргород став волосним центром Ямпільського повіту [2].

Вірогідно, саме в цей час виникає перша резиденція у Комаргороді, яка протягом наступних століть зазнавала численних перебудов. У XIX ст. маєток переходить у власність родини Балашових, які розгортають масштабну перебудову. Петро Балашов, відомий як меценат та господар, надав будівлі нового вигляду: фасади отримали дерев'яні різьблені балкони, з'явилися фахверкові вставки, у плануванні підкреслювалася мальовничість, характерна для стилю шале [2]. Палац цегляний, асиметричний в плані і обсягах, проте первісне планування не збереглося [5, с. 190].

Сучасний вигляд палацу – двоповерхова споруда з симетричними об'ємами із акцентом на декоративне різьблення та дерев'яні елементи, що порушують суворість класичних форм. Фасади поєднують різьблені дерев'яні балкони, фахверкові конструкції, високі вікна, які надають будівлі легкості, дах складної конфігурації [6, с. 131]. Ці елементи відсилають до європейської архітектури кінця XIX ст., де активно використовували мотиви швейцарських шале та німецького фахверку [8, с.206]. В Україні подібні рішення отримали поширення в модернових і садибних ансамблях, зокрема на Поділлі та Волині.

Український модерн характеризувався синтезом нових художніх ідей та традицій народної архітектури. Модерн виникає як один з видів неоромантичного протесту проти неестетичності буржуазного стилю життя. Модерн протиставляє еkleктизму XIX ст. єдність, органічність та свободу розвитку стилізованих природних форм. Характерними рисами модернізму в архітектурі є асиметрія планів та експресивність композиції, використання параболи у віконних та дверних отворах, металічних карнизах і огороженнях. Зразкам в стилі модерну характерні пишність декоративної символічної орнаментики та скульптури (художнє використання металу, бетону та кераміки, фактури та кольору матеріалів) [7, с. 45].

Хоча палац у Комаргороді не можна однозначно віднести до цього стилю, він має споріднені риси: акцент на декоративності, використання природних матеріалів, орієнтація на мальовничість силуету, індивідуалізація кожного фасаду. За спостереженням Р. Гнідця та М. Ясінського, подібні риси властиві творчості І. Левинського у Львові, хоча у Комаргороді ми маємо швидше периферійний, адаптований варіант модернових впливів [6, с. 139].

Невід'ємною частиною палацу є парк площею близько 2,5 га. У ньому зростає понад сто видів дерев і кущів, серед яких – ялини, липи, екзотичні хвойні породи [2]. За палацом на підвищеному місці розкинувся сосновий бір. Звідси відкривається панорама на дубово-ясеневий масив і головну алею [5, с. 190]. Таке поєднання типове для аристократичних маєтків, де архітектура завжди супроводжувалася ландшафтним дизайном, створюючи гармонійний ансамбль. Подібні парки, що поєднували естетичну функцію з господарською (алеї для прогулянок, ставки, місця відпочинку), формували світ панського життя. Сьогодні парк залишається важливою складовою культурної спадщини села.

На даний час палац перебуває у незадовільному стані: частина приміщень аварійна, декоративні елементи втратили первісний вигляд [3]. Проте будівлю продовжують використовувати як корпус місцевого училища, що врятувало її від повного занепаду [5, с. 190].

Отже, палац Четвертинських-Балашових у Комаргороді є важливим елементом культурної спадщини Поділля. Він поєднує в собі історію української княжої родини та естетичні впливи європейської архітектури XIX–XX ст. Його архітектурний образ віддзеркалює поєднання еkleктики, мотивів шале та рис модерну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Komargorod – фахверковий палац [Електронний ресурс]. Україна Інкогніта. URL: <https://ukrainaincognita.com/vinnyska-oblast/tomashpilskiy-raion/komargorod/komargorod-fakhverkoviy-palats>.
2. Komargorod: швейцарське шале на Поділлі [Електронний ресурс]. Andy Travel Club. URL: <https://andy-travel.com.ua/komargorod>
3. Палац Четвертинських, Комаргород: інформація, фото, відгуки [Електронний ресурс]. Travels in UA. URL: <https://travels.in.ua/uk-UA/object/1182/palats-chetvertynskykh>
4. Комаргород // Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. URL: <https://esu.com.ua/article-4576>
5. Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Упоряд. Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний ; автор. колектив: А. В. Войнаровський [та ін.]. Ч.2. Житомир : Видавництво, 2021. 472, 2, 2, 36 с.
6. Гнідець Р., Ясінський М. Український архітектурний модерн у творчості Івана Левинського. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2021. 204 с.
7. Соболь Ю. Вінниця доби модерну: архітектура та містобудування // Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини. 2022. № 6. С. 45–56.
8. Штогрин А. Особливості композицій інтер'єрів храмів Поділля // Актуальні проблеми сучасного дизайну: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ : КНУТД, 2022. С.205–209.

Павло Дісяк

ПАРК-ОСТРІВ АНТАЛЬКА. РОЗВІНЧЕННЯ СТЕРЕОТИПІВ

***Анотація.** У статті спростовується поширена радянська версія про заснування парку Анталька в Бершаді у 1969 році. На основі картографічних і архівних джерел доведено, що його історія сягає XVIII–XIX століть, коли власниками були Потоцькі та Мошинський. Важливу роль у формуванні парку відіграв ботанік Антоній Анджейовський. Збережені тополі та планування*

підтверджують давність паркового ансамблю. Дослідження сприяє відновленню історичної правди про культурний ландшафт Бершаді.

Ключові слова: Бершадь, Антальяка, парк, Потоцькі, Мошинський, Анджейовський, історія.

Pavlo Disyak

ATALKA ISLAND PARK. DEVELOPMENT OF STEREOTYPES

Keywords: *The article refutes the widespread Soviet version about the founding of Atalka Park in Bershad in 1969. Based on cartographic and archival sources, it is proven that its history dates back to the 18th–19th centuries, when the owners were Potocki and Moshinsky. An important role in the formation of the park was played by the botanist Antoni Andrzejowski. The preserved poplars and the layout confirm the antiquity of the park ensemble. The study contributes to the restoration of the historical truth about the cultural landscape of Bershad.*

Keywords: *Bershad, Atalka, park, Potocki, Moshinsky, Andrzejowski, history.*

Історія Бершаді малодосліджена. Але крім загадкових і маловідомих подій, які останнім часом привертають все більшу увагу істориків та краєзнавців, є завідомо спотворені історичні факти, що потребують кваліфікованої та об'єктивної оцінки.

Одним із псевдоісторичних, але, на жаль, загально прийнятих як у друкованих засобах інформації, так і на рівні свідомості жителів громади є твердження, що перше закладення на закинутому півострові Антальяка найкращого в районі парку відбулося до 100-річчя народження Леніна.

Півострів Антальяка розташований при злитті річок Берладинки та Дохни. На першій мапі регіону Брацлавщини Гійома де Боплана ці річки мають назви Бершадь та Окена, причому Окена впадає в Бершадь. Полеміка стосовно назв річок та того, яка з них є головною, а яка притокою, триває і досі. Хоча аргументи на користь версії Берладинка (Бершадь) є цілком логічними, але рішення щодо гідронімів приймається на державному, а не на місцевому рівні. На сьогоднішній день офіційно Берладинка впадає у Дохну, а Дохна у Південний Буг [1, с. 40–44].

Важливу роль півострів Антальяка виконував для мешканців Бершаді і околиць в XV–XVII ст. Територія півострова згідно археологічних досліджень використовувалась як допоміжна природня частина оборонного комплексу Бершадської фортеці для захисту від татарських та турецьких набігів [2, с. 67–68].

До спалення Бершаді у 1617 році, після якого місто відновилося вже на лівому березі Берладинки, через півострів Антальяка проходив основний шлях сухоходом, що з'єднував Дністер і П. Буг на території Південної Брацлавщини. Після цих подій через річку Берладинку було

побудовано міст, а через річку Дожну – греблю, які змінили маршрути та залишили півострів незаселеним [2, арк. 11].

Аналізуючи мапи, починаючи від середини XVII століття, та традиційні місцеві назви, ми з'ясовуємо, що Берладинка раніше мала назви – Бершадь, Бершава, Берладинка, Бернандинка, Шарапанівка і навіть місцеву назву Савранка. Дожна відповідно називалась Окена, Окена ріка, Дожно, Алоє поле, Ілієве поле, Окна, Окниця, Бик [2, с. 15].

Відносно назви півострова Анталка такої полеміки майже немає. Для всіх місцевих бершадських, флоринських та бирлівських мешканців це традиційно та однозначно Анталка. А от гості міста вважають цю назву спотвореною від слова Альтанка, що означає літній будинок для відпочинку [3, с. 129].

З часів Радянського Союзу залишилось твердження, що парк на цьому півострові, який згодом став островом, вперше був закладений до сторіччя з дня народження Леніна у 1969 році. Якщо дивитись на парк з висоти пташиного польоту, було чітко видно число 100, яке виділялось у структурі посадок ялин та інших дерев. Досить детально описує ці події краєзнавець О. Дьомін, який досліджував цей період [3, с. 127–129]. Але чим більше інформації він отримував, тим менше залишалось впевненості, що парк був закладений на порожньому місці серед піску та чагарників.

Можливо думка про організацію парку відпочинку на цьому острові приходила комусь і раніше, а не тільки керманічам району в 1969 році. Але за відновлення парку потрібно висловити шану і подяку всім, хто долучився до цієї доброї і важливої справи. Це і керівництво району на чолі з Качуром В. З., і керівництво колгоспу с. Флорине, архітектор парку А. Юревич, працівники Бершадського лісгоспу, студенти медичного училища, працівники різних установ міста. Крім розбивки і посадки парку важливо було доглядати за молодими деревами в період їх приживання до того часу, коли молодий парк вже зміг би приймати відпочиваючих. Згодом через Чортову річку (штучний рукав між Берладинкою і Дожною) зусиллям Електротехнічного заводу був відбудований пішохідний місток і всі бажаючі отримали можливість насолоджуватись красою парку та відпочивати на природі. А особливу шану, безумовно, треба висловити агроному Станіславу Каєтановичу Лук'янову. Проте всю цю роботу потрібно оцінювати лише як відновлення історичного парку, закладеного раніше.

Повертаючись до дослідження О. Дьоміна, сумнів щодо твердження про заснування парку на порожньому місці викликає факт наявності системної посадки навколо острова Анталка італійських тополь. Їх було нараховано 45 на березі Берладинки і 33 на березі Дожни. О. Дьомін, в свою чергу, посилаючись на дослідження та публікацію Г. О. Геншека [4], припускає, що їх посадили пани Потоцькі, колишні власники Бершаді та Флорино в 1770 роках. Ймовірно, це Вінцентій Потоцький, який був закоханий у садівництво [3, с. 134–135].

Вкінці XVIII століття на території Поділля формувалася мода на пейзажні парки. Важливу роль в цьому процесі відігравав Кременецький ліцей та Кременецький ботанічний сад. Саме тут перетнулися шляхи спеціалістів садово-паркового мистецтва і ботаніків, таких як В. Бессер, Д. Макклер, А. Анджейовський з магнатами і замовниками ландшафтних парків М. Собанським, Г. Олізаром, П. Мошинським, представниками впливових родин Потоцьких та інших.

Спогади про бершадський парк на острові навпроти панського палацу знаходимо також у останніх його власників Собанських, а саме Марії Собанської [5]. Про парк Анталька розповідала також одна із очевидців і дворових при маєтку Юревичів – Євдокія Ліпницька, яка проживала поруч з парком. Але відповіді на питання про дату та засновника парку на острові не було.

На першій топографічній мапі Шуберта, уточненій, кінця XIX ст. від позначки фортеця – «Старі укріплення» в напрямку на схід веде дорога і видно контури зелених паркових насаджень [2, арк. 7; 6]

Наступна топографічна військова мапа початку XX ст. більш досконала, на ній ще краще видно парк Анталька і дорогу від фільварка Мошинського-Юревича. В парку чітко проглядається центральна алея, 8 бокових алей, з яких 4 виходять на берег Берладинки, 3 – на берег Дохни, одна – на брід до Піско-Бершаді. В центрі парку розташована велика алея у формі кола. Зі сторони фільварку на початку парку знаходилась господарська частина для нагляду за насадженнями. Тобто тут ми бачимо реальний план всього парку на той час [2, арк. 5; 7]. Такий самий план парку Анталька збережено на топографічній мапі 1925 року [2, арк. 4].

А от на досконалій німецькій мапі 1932–1939 років, де на місці Бершадської фортеці знаходиться Комуна Ворошилова, вже парку як єдиного комплексу не бачимо [8]. Отже, після 1925 р., в період Комуни та колгоспу, старі дерева в парку були вирізані. Ця інформація відповідає спогадам тих старожилів, про які повідомляє і О. Дьомін [3, с.128].

Знаковою постаттю для Бершаді після князів Збаразьких у XIX ст. був граф Петро Мошинський. Він був відомий як колекціонер і філантроп, масон, член Ордену тамплієрів, який у 1819 році переїхав в Бершадь. Перед цим він здобував освіту у Імператорській Академії Відня та Кременецькому ліцеї. В 1821 році Мошинський став намісником Ордену тамплієрів у Подільській губернії [9, с. 116–117]. В 1823 році Мошинський будує Палац-резиденцію у Бершаді, але, отримавши посаду маршалка шляхти, переїжджає до Житомира. Цього ж року він запрошує в Бершадь свого доброго знайомого, викладача Кременецького ліцею, ботаніка та спеціаліста паркового мистецтва Антонія Лук'яновича Анджейовського. Анджейовський з Бершаді здійснював ботанічні екскурсії по околицям між Дністром і П. Бугом і аж до узбережжя Чорного моря [10, с. 154; 11, с. 31–39]. Результатом цих подорожей стало двотомне видання «Rys Botaniczny

...» та безцінні колекції, оформлені як гербарій. Працюючи у Київському університеті, Антоній Анджейовський відкрив зоологічний кабінет і передав до наукового фонду університету колекцію, яка за різними оцінками налічує близько 9000 аркушів.

Антоній Анджейовський був піонером, який започаткував флористичне дослідження Волині, Поділля і Правобережної України. Результатом численних подорожей та експедицій стала серія наукових праць, які й сьогодні не втратили своєї актуальності. Дослідницька і викладацька діяльність Антонія Анджейовського ставить його в ряд найвідоміших спеціалістів флори, фауни і геології України [12, с. 159–165].

Анджейовський також відомий як художник та письменник. Його літературні твори видані в 1861–1862 роках у Вільно польською мовою в чотирьох томах.

Петро Мошинський був спонсором та меценатом діяльності Антонія Анджейовського. «Як прекрасний знавець флори, садово-паркового мистецтва, Антоній Анджейовський доклав чимало зусиль до формування рукотворних пам'яток, якими можна вважати парки, що залишились у спадок прийдешнім поколінням (насамперед у маєтках на Поділлі). Доля витворів його рук і таланту склалася різна: частково вони все ж збереглися (як наприклад у Ставищі на Київщині), але деякі, на жаль, на сьогодні втрачені» [13, с. 12].

Антоній Анджейовський долучався до розбудови різних ботанічних садів та парків. На прохання графа А. Потоцького він уклав список рослин парку Софіївка в Умані [13, с. 30].

Бершадський Палац був побудований у 1823 році. В цьому ж році біля Палацу і на острові через став проводились ландшафтні роботи. В цей же період тут знаходиться на запрошення власника його товариш і спеціаліст паркового мистецтва Антоній, людина, до якої з повагою і турботою відносився Петро Мошинський [13, с. 27]. Можливо назва парку Анталка – це не випадкова назва паркового ансамбля, це не філологічна помилка чи неточність. В Умані парк Софіївка – від імені Софія. В Білій Церкві парк Олександрія – від імені Олександра. В Бершаді назва парку Анталка вірогідно походить від імені Антонія Лук'яновича Анджейовського.

Перелік наукових праць А. Анджейовського та інформацію про його вклад в розвиток ботанічної науки знаходимо в словнику С. Ліпшіса [14, с. 59–61]. А. Анджейовський був всебічно обдарованою та творчою особистістю. Він реалізувався і як науковець, і як художник, і як письменник «Старий Детюк». Після виходу у відставку у 1841 році А. Анджейовський проживав деякий час на території Вінничини у Немирові.

Дослідник наукової спадщини А. Анджейовського, ботанік і професор М. І. Мельник зауважує, що ця видатна особистість не була як слід поцінована як при житті, так і після смерті [15, с. 140].

Таким чином, нами спростовується загально прийнята теза, що історія бершадського парку Анталка почалась в 1969 році на

порожньому місці. Перша системна посадка італійських тополь на острові Анталька відноситься до 1770 років, в часи, коли власником був Вінцентій Потоцький.

У 1823 році на прохання Петра Мошинського, мецената і філантропа, були проведені роботи по впорядкуванню ландшафтного парку на острові навпроти палацу власника. До цієї роботи був залучений відомий ботанік та спеціаліст паркового мистецтва Антоній Лук'янович Анджейовський. Зображення і план парку чітко проглядаються на топографічних мапах кінця XIX – початку XX століття. У 30 роках XX століття основна частина насаджень була знищена. Частково збереглась алея італійських тополь навколо півострова. У 1969 році відбулося відновлення паркового комплексу. Вірогідно, назва парку-острова Анталька залишилась від того часу, коли плануванням і роботами по впорядкуванню парку займався Антоній Лук'янович Анджейовський.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Олександр Дьомін. Маловідомі сторінки історії Бершаді. Вінниця. ТОВ Меркьюрі-Поділля. 2017. С.40–44.
2. Павло Дісяк. Раннє українське козацтво. Бершадська фортеця. Вінниця. ТОВ Меркьюрі-Поділля. 2024.
3. Олександр Дьомін. Маловідомі сторінки історії Бершаді. Вінниця. ТОВ Меркьюрі-Поділля. Видання друге, доповнене. Вінниця. ТОВ Меркьюрі-Поділля. 2020.
4. Г. О. Геншек. Нариси з історії Польщі. Вінниця. Нова книга. 2009.
5. Marii z Grocholskich Hieronimowej Sobanskiej. Wspominki nikle. 1972
6. <https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-trexverstovki-novoj-redakczii/karta-trexverstovka-novoj-redakczii-27-8/>
7. <https://freemap.com.ua/karty-ukrainy/karty-dvuxverstovki/karta-dvuxverstovka-kvadrat-38-28/>
8. Німецька військова карта 1932–1939 року західної частини СРСР. Квадрат Гайворон. https://freemap.com.ua/wp-content/themes/foundation_xy/assets/images/maps/nemeckie-500m/M-35-132-C.jpg
9. Декабристы. Библиографический справочник. Под ред М. В. Нечкиной. Москва. Наука. 1988. С. 116-117.
10. Berszada. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T.1, Aa – Dereneczna. Warszawa. 1880. s.154.
11. Костянтин Завальнюк. Бершадь в історичних дослідженнях польських науковців XIX ст. // Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Раннє українське козацтво на теренах Бершадщини». Бершадь. Вінниця. ТОВ Меркьюрі-Поділля. 2025. С.31–39.
12. А. П. Флюгерт. Антон Лук'янович Андржійовський (1785–1868) і становлення зоології як самостійної науки на Україні в першій половині XIX століття. Вісник НТУ XIII, 2012. № 42. С.159–165.

13. М. Шевера. Л. Зав'ялова. М. Федорончук. А. Ільїнська. М. Рудзь. С. Плахотнюк. Антоній Анджейовський. Талан і таланти відомого натураліста. Київ. 2018.
14. Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь. Составил С. Ю. Линшиц. Москва. 1947. т.1. стр. 59-61. Примітка – Прізвіще в цьому джерелі записане як Антоний Андржейовский.
15. В. І. Мельник. Ботанічна наука та освіта у Волинській гімназії – Кременецькому ліцеї (1805–1833). Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія – Біологія. 2012. № 1(50). С. 140.

Алевтина Корнелішина

ВІННИЦЬКІ ПРИБУТКОВІ БУДИНКИ ІЗ СИЛІКАТНОЇ ЦЕГЛИ ЯК СКЛАДОВА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ МІСТА

Анотація. У статті досліджено прибуткові будинки Вінниці початку ХХ ст., побудовані з використанням силікатної цегли, що вже є пам'ятками. Розкрито історичні передумови поширення цього типу житлової забудови, становлення місцевого виробництва силікатної цегли та її роль у формуванні архітектурного обличчя міста. Наголошено на необхідності визнання пам'ятками інших прибуткових будинків, що ще не охороняються державою, адже ці будівлі значною мірою визначали зовнішній вигляд міста на початку ХХ ст.

Ключові слова: Вінниця, прибутковий будинок, силікатна цегла, пам'ятка архітектури місцевого значення.

Alevtina Kornelishyna

VINNYTSIA APARTMENT BUILDINGS MADE OF SILICATE BRICK AS PART OF THE CITY'S CULTURAL HERITAGE

Abstract. The article examines apartment buildings in Vinnytsia from the early 20th century, built using silicate bricks, which are now considered historical monuments. It reveals the historical background for the spread of this type of residential development, the establishment of local silicate brick production, and its role in shaping the architectural face of the city. It emphasises the need to recognise other apartment buildings that are not yet protected by the state as monuments. After all, these buildings largely determined the appearance of the city at the beginning of the 20th century.

Keywords: Vinnytsia, apartment building, silicate brick, architectural monument of local significance.

Актуальність дослідження полягає у тому, що вінницькі прибуткові будинки початку ХХ ст., оздоблені силікатною цеглою, становлять важливу складову архітектурної спадщини міста та є унікальним явищем в Україні завдяки широкому застосуванню цього винайденого будівельного матеріалу. Хоча силікатна цегла була запатентована ще у 1866 р., але вперше її промислове виробництво розпочалося в Німеччині лише у 1894 р. Досить швидко ця технологія потрапила до Вінниці, де у 1899 р. відкрили перший у Російській імперії силікатно-черепичний завод. Він розміщувався на Замості, належав акціонерному товариству Абази Костянтина Володимировича і Ко [1, с. 73]. Новий матеріал швидко знайшов застосування у міському будівництві, його виробництво стало прибутковою справою, а міському середовищу Вінниці додало зовнішньої оригінальності. На відміну від сусідніх міст, де силікатну цеглу використовували обмежено, у Вінниці вона широко застосовувалася для облицювання фасадів і створення декоративних елементів як особових, так і прибуткових будинків. Її білий, рожевий, сірий, зелений, синій колір надавали святковості вінницьким вулицям початку ХХ ст. Попри значну історико-культурну цінність багато таких споруд втрачено або зазнало трансформацій упродовж ХХ ст., а частина з тих, що збереглися, нині втрачає автентичний вигляд через утеплення або фарбування фасадів, що приховують оригінальний образ. Така ситуація загрожує зникненню характерних рис історичного середовища Вінниці та підкреслює необхідність ретельного вивчення і збереження цих будівель.

Мета дослідження полягає у систематизації та узагальненні відомостей про вінницькі прибуткові будинки початку ХХ ст., побудованих з використанням силікатної цегли, визначення їх власників, історико-культурного контексту побудови, стану збереженості тощо.

Прибуткові будинки як особливий тип житлової архітектури набули поширення в Європі у 1830–1840-х рр., адже відповідали зростаючим темпам урбанізації та розвитку ринкових відносин. На українських землях поява таких будинків припадає на 1870–1880-ті рр. як рішення нестачі житлових площ для зростаючого населення, внаслідок економічного піднесення та побудови нових залізничних шляхів [2, с. 118]. Такі будинки споруджувалися переважно у центральних кварталах міста з метою отримання прибутку від здачі приміщень в оренду. У структурі міського простору це були дво-, три- та більше поверхові житлово-торгівельні будівлі з кількома помешканнями, які забезпечували стабільний дохід власникам [3, с. 56]. Перші поверхи часто відводилися під комерційні приміщення, тоді як верхні призначалися для проживання. Особливістю прибуткових будинків був також контраст між головним фасадом, який був більш парадним, яскраво оздобленим, що можна пояснити бажанням показати рівень матеріальних можливостей та смаків власника,

привертаючи увагу потенційних клієнтів. Бокові ж та дворовий фасад були більш стриманими в оздобленні, або зовсім без прикрас.

У Вінницю такий тип забудови прийшов із запізненням на десятиліття. Точну кількість збудованих протягом кінця XIX – початку XX ст. прибуткових будинків визначити складно, не усі вони збереглися, та й зміна функціонального призначення у радянські часи далася взнаки. Історико-архітектурним планом міста Вінниці визначено принаймні 40 прибуткових будинків, з яких 30 є пам'ятками архітектури місцевого значення та 9, що є будівлями значної історичної забудови. В оздобленні 9 пам'яток архітектури місцевого значення використано силікатну цеглу [4].

Наприклад, «Будинок прибутковий Львовича», пам'ятка архітектури місцевого значення відповідно до Розпорядження Вінницької ОДА № 78 від 19.02.1996, що розташований по вул. Арх. Артинова, 49, усі фасади якого обкладені білою силікатною цеглою. Будинок належав Якову Мойсейовичу Львовичу (1868 – після 1918), купцю, який мав гільдійське посвідчення 2-го розряду, та був молодшим сином Мойсея Вольфовича Львовича, глави роду Львовичів, що мали значний капітал у місті та були власниками чавуноливарного і машинобудівельного заводу «Молот» [5, с. 119]. У часи Української революції, протягом лютого-березня 1919 р., коли після взяття Києва більшовиками до Вінниці евакуювались українські урядові інституції, у будівлі розташовувалось Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки [6, с. 92].

Головний, південний, фасад, повністю викладений білою, фрагментарно рожевою, силікатною цеглою, має будівля по вулиці Соборній, 58. «Будинок прибутковий з магазином» є пам'яткою архітектури місцевого значення згідно з Розпорядження представника Президента України ОДА №209 від 14.07.1994 р. Він розташований на ділянці, що у 1899 р. належала Зайденвергу [7, арк. 28], згодом власником триповерхової будівлі був Ель Шмулевич Бродський, принаймні у 1914–1916 рр. Будинок поєднував житлову і торгову функції, на першому поверсі розміщувалися магазини, а верхні поверхи призначалися для житла. У радянський час у одній із квартир мешкала доцент педагогічного інституту П. Г. Горна з родиною та її мати. П. Г. Горна – сестра А. Г. Горного, головного військового прокурора СРСР (1957–1986), який починав служити заступником прокурора Вінниці до Другої світової війни, а вже на Нюрнберзькому процесі 1945–1946 рр. був помічником головного обвинувача від СРСР. Він регулярно приїздив до матері, тому відвідати квартиру на 3-му поверсі вважали за честь все обласне та міське начальство.

Нині пофарбований будинок по вул. Соборній, 75, «Будинок прибутковий», головний фасад якого також був оздоблений із використанням силікатної цегли, має статус пам'ятки архітектури місцевого значення згідно з Розпорядженням ОДА № 248 від 25.07.1997 р. Його власником був Сергій Ілліч Скоробогач-Богущкий, відомий вінницький домовласник, розстріляний більшовиками навесні

1919 р. [8, с. 67]. Будівля споруджена на початку ХХ ст., відзначалася технічними новаціями, мала центральне водяне опалення, електрику та водопровід. Після встановлення радянської влади, з 1920 р. у будинку розміщувалися губернські установи. З 1926 р. тут знаходився Вінницький окривконком, а згодом, після створення Вінницької області – обласні установи. З 1941 р. будівлі повернули первісну житлову функцію, у зв'язку з введенням в експлуатацію будівлі обкому партії та облради. Після Другої світової війни тут жили співробітники облвиконкому та обкому партії на рівні завідувачів відділів, професори медінституту, а на першому поверсі розмістили магазини.

Прикладом також утепленого прибуткового будинку оздобленого із використанням силікатної цегли є «Будинок прибутковий Співака», що розташований по вул. О. Соловійова, 2 – пам'ятка архітектури місцевого значення відповідно до Розпорядження ОДА № 248 від 25.07.1997 р. Власником будинку був Янкель Іосевич Співак, заможний підприємець, з 1917 р. – гласний Вінницької міської думи від єврейського національного блоку [9, с. 148]. Будівлю споруджено у 1911 р. за проектом архітектора Григорія Григоровича Артинова. Первісно вона мала апартаменти власника, торгові приміщення та внутрішній двір. На цій самій ділянці у 1913 р. Я. Й. Співак збудував кінотеатр на 150 місць, який, однак, не зберігся. Після націоналізації 1920 р. будинок використовувався як громадський заклад, а з 1945 р. в ньому розміщується школа № 17 (нині – фізико-математичний лицей).

Кутовий двоповерховий «Громадсько-житловий будинок (Житлова будівля з лавками та сторожою)» по вул. Магістратській, 11, внесений до переліку щойно виявлених об'єктів культурної спадщини як пам'ятка архітектури відповідно до наказу Управління містобудування та архітектури Вінницької ОВА 19.08.2025 р. Він є яскравим прикладом того, що відбувається з силікатними фасадами. У нього залишився не утепленим другий поверх прикрашений сандриками, карнизами та підвіконнями із білої та рожевої силікатної цегли. Зведений у перші роки ХХ ст. на замовлення Мойсея Вольфовича Львовича (1841–1915), засновника купецької династії Львовичів. Після смерті власника його спадкоємцям належали декілька будівель у центрі Вінниці, серед яких і ця споруда [10, с. 86].

«Будинок житловий» за місцезнаходженням по пров. Селянському, 7 – пам'ятка архітектури місцевого значення за Розпорядженням ОДА № 248 від 25 липня 1997 р., також зберіг первісний вигляд оздоблення із використанням силікатної цегли. Будівлю зведено у 1910-х рр. на місці старої малоповерхової дерев'яної забудови [11, с. 148]. Двоповерховий Г-подібний будинок, оздоблення якого виконане із білої силікатної цегли.

«Будинок прибутковий», розташований по вул. Магістратській, 27 є пам'яткою архітектури місцевого значення відповідно до Розпорядження ОДА № 248 від 25.07.1997 р. Триповерхова будівля побудована на початку ХХ ст., основна частина головного фасаду, має

два нижні поверхи, облицьовані білою та рожевою силікатною цеглою. Її фактура та світлий колір підкреслюють архітектурні деталі, як обрамлення віконних прорізів, аркові перемички та рустовані пояси між поверхами. Верхній поверх споруди виконано з червоної цегли, що створює виразний контраст із нижніми ярусами.

Ще одна будівля початку ХХ ст., «Будинок житловий» на вул. князів Коріатовичів, 96, включений до переліку пам'яток згідно зі Розпорядженням ОДА № 248 від 25.07.1997 р. Двоповерхова споруда, у структурі щільної забудови вулиці, основна декоративна увага зосереджена на поєднанні червоної випаленої глиняної та білої силікатної цегли, яка використана для підкреслення аркових перемичок, оздоблення вікон і нижньої частини стін, що створює візуальне розвантаження фасаду.

Отже, прибуткові будинки Вінниці оздоблені із використанням силікатної цегли стали важливою складовою історико-архітектурного середовища Вінниці початку ХХ ст. Їх визнали пам'ятками у 1990-х рр., враховуючи їхній архітектурний вигляд, не зважаючи на використання нового будівельного матеріалу. Звідси витоки сучасного зневажливого ставлення до фасадів, коли у гонитві за енергоємністю будівель ігнорують будівельні особливості, і ми втрачаємо характерні особливості вінницької забудови початку ХХ ст. У місті є інші прибуткові будинки, наприклад, вул. Архітектора Артинова, 17, чи вул. князів Коріатовичів, 37, що не визнані пам'ятками, але побудовані з силікатної цегли. Їм також нині загрожує перебудова та знищення оригінальних фасадів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грабовська О.В. Цегла ручного формування як пам'ятка історії та культури (на прикладі м. Вінниці XVI – середини ХХ ст.): дис. канд. іст. наук. Київ, 2018. 290 с.
2. Субін-Кожевнікова А. С. Дослідження стилістичних особливостей прибуткових будинків м. Вінниці кінця ХІХ – початку ХХ століть // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. 2016. Вип. 45. С. 117–123.
3. Бируля О. Архітектурна історія Вінниці. Вінниця, 1930. 67 с.
4. Історико-архітектурний опорний план у складі генерального плану м. Вінниці / Український державний інститут культурної спадщини. Київ, 2021.
5. Рога А., Козак О. Судовий спір щодо оренди в умовах зміни влади 1918 р. (на прикладі вінницького заводу «молот») // Регіональні студії української історії: матеріали Всеукр. наук.-практ. студент. конф. / відп. ред. І.М. Романюк. Вінниця, 2023. С. 119–122.
6. Федоришен О. Приміщення Міністерства закордонних справ УНР. Місця пам'яті української дипломатії: енцикл. довід. / упоряд. та заг. ред. І. Матяш. Київ, 2022. С. 92–93.

7. Державний архів Вінницької області. Ф. Д-230, оп. 1, спр. 711, арк. 28
8. Кароєва Т. Р. «Історія має право сподіватися від міста Вінниці блискучого майбуття...». Вінниця, 2018. 202 с.
9. Совінський Є. В., Федоришен О. Ю. Прибутковий будинок Я. Співака // Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця / упоряд.: Ю.А. Зінько, А.М. Подолинний. Вінниця, 2016. 274 с.
10. Рога А., Козак О. Вінницька родина Львовичів – власників особняка на Єрусалимці // Вісн. студент. наук. т-ва іст. ф-ту. Вінниця, 2023. Вип. 19. С. 85–88.
11. Денисова Л. М. Житловий будинок (поч. 20 ст., архіт.). // Пам'ятки історії та культури Вінницької області. Вінниця / упоряд.: Ю. А. Зінько, А. М. Подолинний. Вінниця, 2016. 274 с.

Зоя Гудченко

З ДОСВІДУ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАБУДОВИ ІСТОРИЧНИХ ПОСЕЛЕНЬ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІСТРЯНЩИНИ (КІНЕЦЬ 1960-Х – 2010-І РОКИ)

Анотація. У повідомленні висвітлюються питання архітектурно-етнографічних досліджень у зоні впливу Дністровського гідровузла; спроби порятунку пам'яток традиційного будівництва шляхом переміщення окремих із них у музеї просто неба; проблеми переселення мешканців із теренів затоплення та підтоплення на безпечні місця.

Ключові слова: Середня Наддністрянщина, дослідження, зона затоплення, водосховище, традиційна архітектура, переселенці, музеї просто неба, Поділля.

Zoya Gudchenko

FROM THE EXPERIENCE OF RESEARCHING THE STRUCTURE OF HISTORICAL SETTLEMENTS OF THE MIDDLE TRANSNISTRIA REGION (LATE 1960S - 2010S)

Abstract. The report highlights issues of architectural and ethnographic research in the area affected by the Dniester Hydroelectric Complex; attempts to preserve traditional buildings by moving some of them to open-air museums; and problems associated with resettling residents from flooded and submerged areas to safe locations.

Keywords: Middle Dniester Region, research, flood zone, reservoir, traditional architecture, resettlers, open-air museums, Podillia.

Історико-географічний регіон України Поділля, що розташований в басейні межиріччя Дністра та Південного Бугу, відомий унікальними ландшафтами і самотньою архітектурно-етнографічною спадщиною. За сучасним адміністративно-територіальним поділом до його теренів належать: Вінницька область (без північної смуги), південні та східні райони Хмельницької, Тернопільської, частини Одеської, Житомирської, Черкаської, Кіровоградської областей. Найвиразніші краєвиди з величними панорамами Дністра, глибокими каньйонами, стрімкими пагорбами та схилами поставали перед подорожніми на півдні регіону, викликаючи їхнє захоплення. Невипадково іноземці називали Поділля Українською Швейцарією, а Леся Українка в 1887 р. писала:

Красо України, Подолля!
Розкинулось мило, недбало!
Здається, що зроду недоля,
Що горе тебе не знавало! [1]

Проте насправді протягом багатьох століть цей квітучий і багатий край періодично страждав від нападів та спустошень агресивних сусідів – Кримського ханства, Османської імперії, Речі Посполитої, Австро-Угорської і Німецької імперії, а також від зазіхань Московії на українські землі. Красномовними свідками цих змагань є безліч фортифікаційних споруд на його обширах, чії руїни ще й сьогодні визначають архітектурне обличчя багатьох давніх поселень чи надають їм особливий колорит. Яскравими прикладами в цьому відношенні можуть слугувати: Жванець, Зіньків, Панівці, Сатанів, Сутківці, Чорнокозинці на Хмельниччині; Буша, Стіна, Озаринці на Вінниччині; Кудринці, Окопи, Скала Подільська, Золотий Потік, Підзамочок, Яблунівка на Тернопільщині.

Про минуле Поділля дізнаємось з історичних джерел [2, 3], археологічних розкопок, музейних колекцій, праць вітчизняних та зарубіжних авторів, зокрема енциклопедичних видань, в яких вміщено відомості про час заснування поселень, імена власників чи фундаторів, будівельні етапи зведення значних споруд, наявність млинів, вітряків, заїздів. Про культурі споруди найбільше інформації оприлюднено в описах церков та парафій Подільської єпархії, а також працях Подільського єпархіального історико-статистичного комітету [4]. Польові дослідження науковців значно поглибили і збагатили досягнення попередників у вивченні історії Поділля – регіону прадавнього перебування тут людини [5].

Пам'ятки архітектури наочно ілюструють рівень матеріальної та духовної культури населення. Скельні монастирі, храми, оборонні споруди, панські маєтки, селянські обійстя формують багатопланову структуру культурної спадщини самотнього краю. Протягом останніх півстоліття тут відбулися кардинальні зміни. Окрім спільних для цілої України економічних та політичних чинників, на перший план вийшов технічний фактор, а саме – спорудження Дністровської гідроелектростанції і водосховища, яке поглинуло землі півдня

Хмельницької та Вінницької, а також півночі Чернівецької областей. Для багатьох історичних поселень, розташованих безпосередньо на березі Дністра і його допливів, як, скажімо, Стара Ущиця, Бакота, Студениця, Калюс, Кормань, уведення в дію Дністровського гідровузла означало штучне припинення їхнього тривалого існування; для деяких – ампутацію прибережних частин із найдавнішими вулицями і традиційною забудовою.

Русло Дністра перекрили восени 1981 року, але за 15 років до того були визначені окреслення зон затоплення і підтоплення водосховищем, складені переліки дворів потенційних переселенців. Керуючись цією інформацією, дослідники культурної спадщини на теренах загрозованих земель (архітектори, археологи, етнографи, музейні працівники) активізували роботи з натурного обстеження, фіксації пам'яток та відбору окремих із них для перевезення в музеї просто неба. В багатьох відрядженнях і експедиціях у згадані поселення, починаючи з 1967 року, брала участь і авторка повідомлення як науковець КиївНДІТІ – Науково-дослідницького інституту теорії та історії архітектури і містобудування (до 1990 року), а також Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (з 1991 року). Архітектурно-етнографічному обстеженню підлягали різні аспекти просторового середовища сільських поселень Поділля: ландшафтні особливості, мережа вулиць, взаєморозміщення та типологія споруд селянських садиб, житлові, виробничі, господарські будівлі, малі архітектурні форми. До матеріалів фіксації пам'яток включалися обміри планів, фасадів, перетинів будівель, замальовки та фотографування всіх складових досліджуваних об'єктів як зовні, так і зсередини, архітектурні фрагменти, деталі, декор.

Матеріали польових досліджень поповнювали архівні фонди установ, що споряджали експедиції. Вони слугували науково достовірним підґрунтям для наступного оприлюднення у виданнях. Деякі виявлені пам'ятки народної архітектури та побуту вдалося врятувати шляхом перевезення їх до музеїв просто неба, де вони експонуються у відповідній зоні «Поділля». Зокрема в Національному музеї народної архітектури та побуту України (м. Київ) вже близько 50 років зберігаються селянські садиви, вітряк, церква, зафіксовані ще під час перших експедицій в Наддністрянщину в кінці 1960-х років [6].

Доречно згадати і про спробу створення регіонального музею Поділля у м. Кам'яні-Подільському відповідно до постанови Хмельницького облвиконкому від листопада 1969 року в якості відділу просто неба історичного музею-заповідника. В 1971 році автором повідомлення була опрацьована програма форппроєкту та ескізний проєкт музею біля підніжжя старовинного замку у передмісті Карвасари. Програмою передбачалося репрезентувати в експозиції житлові, господарські, культурні, виробничі споруди подільського села разом із внутрішнім обладнанням, знаряддями праці, малими архітектурними формами (огорожами, брамами, хвіртками,

криницями, вуликами-дуплянками тощо). Очікувалося, що попередньо виявлені в селах пам'ятки після повноцінної фіксації будуть розібрані на окремі пронумеровані елементи, перевезені на відповідні музейні ділянки та розміщені в притаманному для них природному оточенні. Окрім перевезених до експозиції планувалося долучити об'єкти, що первісно існували на місці, визначеному для регіонального музею Поділля: Хрестовоздвиженську дерев'яну церкву 1801 року, меморіальний знак кінця XIX століття над потічком, декілька хат, залишки кам'яних огорож колишніх садіб, колодязі, містечковий житловий будинок кінця XIX століття [7].

Однак, незважаючи на значні обсяги виконаних робіт, реалізувати музей просто неба Поділля в Кам'янці-Подільському не вдалося через недостатнє фінансування. Як уже підкреслювалося, протягом останніх 10–15 років перед введенням у дію першої черги Дністровської ГЕС максимальні зусилля архітектурно-етнографічних експедицій були зосереджені на дослідженнях культурної спадщини традиційних подільських поселень, приречених на зникнення, та можливого порятунку деяких об'єктів.

Одночасно фахівці проектних інститутів відповідно до профілю вирішували питання переміщення частини населення із зони затоплення і підтоплення на безпечні терени. Це відбувалося в різний спосіб: повне переселення всіх мешканців, часткове переселення з нижніх на верхні топографічні позначки поселення. Якщо ступінь переселення складав 30–40 %, розроблялися проекти на спеціально відведених землях, якщо відсоток був менше – переселенців розміщували в нових мікрорайонах існуючих сіл або ж надавали можливість вільно будуватися деінде за власним бажанням.

У генеральних планах поселень, пов'язаних із масовим переміщенням значної кількості людей, передбачалося, окрім житлового будівництва, ще й спорудження громадських будівель (клубів, шкіл, дитячих садків, магазинів, амбулаторій, бань).

Вивчення цього питання на новітньому етапі під час натурального обстеження низки сіл у Кам'янець-Подільському, Новоушицькому районах Хмельницької області та в Могилів-Подільському районі Вінницької області восени 2005 року довело, що плани були реалізовані десь повністю, а десь лише частково. Застосовано такі принципи розміщення житла переселенців: у вигляді мікрорайонів, окремих вулиць або ж дисперсне вкраплення новобудов у планувальну систему певного поселення, що склалася раніше. Передбачені генпланами громадські центри переважно не набули характеру архітектурних ансамблів, а здійснені фрагментарно. Не виправдалася й запланована кількість переміщених осіб, оскільки вони мали вільний вибір пунктів дислокації.

Типові проекти житлових будинків пропонувалися для переселенців районними управліннями архітектури. Найбільшим попитом користувалися одноквартирне, меншим – дво- або багатоквартирне житло. Самодіяльне будівництво, починаючи з

1980-х років, поступово зникає, за винятком реконструкції наявних раніше зведених хат.

Забудова для переселенців, що розташована переважно за рахунок відведення польових угідь на рівнинних теренах, характеризується одноманітністю, аскетичністю, спрощеним оздобленням. Її вигляд значною мірою залежить від заможності родини. Будиночок старої людини, інколи навіть без огорожі, не можна порівнювати з добротними обійстями молоді сім'ї, де стіни споруд декоровані різними засобами виразності, а двір обнесено міцною огорожею із сучасних матеріалів промислового виробництва. Проте спільною вадою житла переселенців на нових землях, відірваних від історичного коріння, є втрата регіональної ідентичності.

Чи підлягає вона збереженню взагалі, враховуючи невблаганний плин часу?

Деякі роздуми з цього приводу виникли в процесі досліджень традиційної забудови історичних сіл Стіна (2000 р.) [8] та Буша (2007 р.) [9] Вінницької області.

Як вдалося спостерегти, в цих селах, подібно до багатьох інших поселень середньої течії Дністра, лишається незмінною їх планувальна структура, породжена горбистим природним ландшафтом, який визначає напрями вулиць, провулків, глухих кутів. Більшість селянських садіб розміщені на терасах вище або нижче відносно вулиці. В'їзди до садиби влаштовані у вигляді рукавів, а ворота тоді стоять під кутом до вулиці. Вхід у двір – східцями вгору або вниз відносно вулиці. Ворота фланкують монументальні стовпи-обереги, витесані з пісковика, що мають наметові завершення та інколи – декоративне оздоблення, різьблене на камені, або напис року зведення. Надвірна забудова має терасне розміщення на різних позначках двору, що потребує влаштування підмурків, підпірних стінок із природного каменю. Огорожі теж кам'яні. Протягом тривалого часу існування селянського господарства є можливості для покращення взаємозв'язків між об'єктами забудови, відмови від непотрібних або руїнованих споруд, вдосконалення планувальних характеристик хати (будинку) шляхом добудов, перебудов, заміни стінових матеріалів, перекриття, даху.

Своєрідною особливістю наддністрянських поселень, де багато водних джерел, є давній досвід влаштування на їх базі громадських пралень – теплиць (шипот, ізвор), в яких вода взимку не замерзала.

Отже, дослідження останніх десятиліть упевнюють, що, незважаючи на поступ нівелюючих тенденцій, житлова забудова регіону зберігає яскраві традиційні риси, насамперед – органічність архітектури і природного оточення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Леся Українка. Зібрання творів : у 12 т. / [редкол.: Є.С. Шаблійовський (голова) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1975.

- Т. 1 : Поезії / [упоряд. та прим. Н. О. Вишневської ; ред. тому А. А. Каспрук]. С. 92–93.
2. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. Warszawa : nakład i druk S. Orgelbranda Księgarza, 1845. Т. 2–3.
  3. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich pod red. B. Chlebowskiego. Warszawa, 1893. Т. IV, Т. X, Т. XIV.
  4. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского. Каменец-Плодольск, 1901. 1267 с.
  5. Косміна Т. Сільське житло Поділля. Кінець XIX – XX ст. : історико-етнографічне дослідження. Київ : Наукова думка, 1980. 189 с.
  6. Гудченко З. Музеї народної архітектури України. Київ : Будівельник, 1981. 117 с.
  7. Гудченко З. Архитектурно-планировочные проблемы создания музеев на открытом воздухе в Украинской ССР (18.840 архитектура). Дис. На соискание научной степени кандидата архитектуры. Приложения. К., 1971.
  8. Одвічна Русава (етнографія та фольклор с. Стіна на Поділлі) / [наук. ред. В. А. Косаківський, відп. ред. Т. О. Цвігун]. Вінниця, 2003. 224 с.
  9. Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / за наук. ред. В. А. Косаківського. Вінниця : Вінницька газета, 2009. 208 с.
  10. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР : иллюстрированный справочник-каталог в 4 т. / глав. ред. Н. Л. Жариков. Київ : Будівельник, 1983–1986.
  11. Сіцинський Є. Нариси з історії Поділля : з 48 малюнками та історично-археологічною мапою. Ч. 1 : Нарис 1 : Загальний огляд історії Поділля ; Нарис 2 : Передісторія Поділля. Вінниця : [з друкарні Української Академії Наук], 72 с.

Єгор Пархоменко

ВІННИЦЬКА МОЗАЙКА: ПРОБЛЕМА ЕКСПЛУАТАЦІЇ СОВЕТСЬКОГО СПАДКУ

Анотація. У статті досліджується феномен советської мозаїки на території України як унікального явища монументального мистецтва ХХ століття, що поєднувало естетичну виразність із політичною функцією. Простежено еволюцію цього виду мистецтва від засобу ідеологічної пропаганди до елемента культурної спадщини, який сьогодні потребує осмислення в контексті деколонізаційних процесів. Особливу увагу приділено зразкам вінницьких мозаїк – як тим, що зазнали руйнування

або занепаду, так і тим, що були реставровані чи адаптовані до сучасного міського простору.

Ключові слова: візуальна культура, Вінниця, деколонізація, ідеологія, культурна спадщина, мозаїка, монументальне мистецтво, національна ідентичність, реставрація.

Yegor Parkhomenko

VINNITSA MOSAIC: THE PROBLEM OF EXPLOITATION OF SOVIET HERITAGE

Abstract. *The article explores the phenomenon of Soviet mosaics in Ukraine as a unique form of twentieth-century monumental art that combined aesthetic expressiveness with a political function. It traces the evolution of this art form from an instrument of ideological propaganda to an element of cultural heritage that today requires reinterpretation within the context of decolonization processes. Particular attention is paid to examples of mosaics in Vinnytsia — both those that have suffered destruction or decline and those that have been restored or adapted to the contemporary urban environment*

Keywords: *visual culture, Vinnytsia, decolonization, ideology, cultural heritage, mosaic, monumental art, national identity, restoration.*

У ХХ столітті вкрай давнє мистецтво мозаїки отримало нове життя. На території совєтської України воно набуло широкого розповсюдження з середини 1920-х років, де перетворилося на важливий засіб монументальної пропаганди більшовицької ідеології. Ідея полягала в тому, що образотворчість має стати знаряддям виховання й освіти нових поколінь. Тож мозаїки від самого початку були не просто декоративним елементом, а передусім мовою влади. Вони створювалися як офіційні державні замовлення, де художній задум підпорядковувався ідеологічному змісту. Їхні сюжети, стилістика й композиції мали віддзеркалювати ключові настанови партії та держави, а голос автора просто розчинитися в колективній риторичній офіційного мистецтва. Вже після Другої світової війни архітектурна помпезність сталінського ампіру поступилася місцем типовим і більш утилітарним формам, а втім, саме в цих умовах виник плідний союз архітекторів, що надав можливість художникам реалізувати свої творчі амбіції, бодай і в межах скромніших форм [1, с. 3].

Отже, справжній розквіт совєтської мозаїки припав на 1960–1970-ті роки. Її тематика охоплювала освоєння космосу, технічний прогрес, медицину, будівництво нових міст і підприємств. Мозаїчні панно прикрашали фасади громадських будівель, шкіл, університетів і гуртожитків, покликані надихати людей на трудові звершення та віру в світле майбутнє. Зразковим прикладом можна назвати мозаїку Г. Солдатова на фасаді Вінницького професійного училища. Вона резонувала з настроями покоління 1960-х. Композиція мозаїки

відтворює високі ідеали покоління «фізиків і ліриків» – віру в силу розуму та самовіддану працю. Подібні твори виконували функцію морального й ідеологічного орієнтира, спрямовуючи молодь до творчості й знання [2].

До того ж вибірка мозаїк на корпусах політехнічного інституту, таких як «Наука і космос» чи «Молоді архітектори», мала такий самий програмний характер – вони закликали до інтелектуальної праці, розвитку і пізнання. Їхнє розташування на великих площах створювало ефект ідеологічної присутності владних ідеалів у повсякденному житті людей. Мозаїчні панно шкіл і дитячих садків, зокрема цикл «Від ясел до космосу» на вінницькому дитсадку №43, відображали виховний пафос доби, де навіть дитинство розглядалося як етап становлення майбутнього «будівничого комунізму» [1].

Помітною проблемою советської монументальної спадщини стала в період Євромайдану, наприкінці 2013 – на початку 2014 року. Саме тоді проявилася загальне прагнення суспільства звільнитися від маркерів тоталітарного минулого та переосмислити власну ідентичність. Під хвилю суспільної рефлексії потрапили не лише пам'ятники радянської доби, а й численні мозаїчні панно. На жаль, поспішне знищення цієї символіки нерідко відбувалося методами, що нагадували сам тоталітарний підхід, проти якого воно було спрямоване. У Вінниці деякі мозаїки було зруйновано або пошкоджено. Інші – залишилися занедбанними або прихованими за зеленими насадженнями [2]. Водночас саме вони є важливим матеріалом для подальшого аналізу культурних кодів советської доби та розуміння її візуальних нарративів.

Показовим прикладом є мозаїка на будівлі вінницького РАЦСу, створена В. Байбековим. Попри втрату окремих елементів, цей твір зберіг художню цілісність і набув нового символічного звучання. Його композиція, що зображує «Дерево життя», метафорично відтворює життєвий шлях людини – від зародження до духовного зростання. Врешті панно стало не лише частиною міського простору, а й об'єктом естетичного переживання, який сприяє рефлексії над зв'язком минулого й сучасного. У 2025 році було проведено роботи з очищення цієї мозаїки. Для цього застосували сучасний метод технічного очищення – миття водою під високим тиском, що дало змогу обережно усунути шари забруднень, не пошкодивши структуру матеріалу [3].

Інший приклад – мозаїка на Європейській площі, колись важлива складова меморіального комплексу біля Вічного вогню. Її художня структура відзначалася насиченістю радянської символіки, однак через байдужість і вандалізм твір зазнав руйнування. На думку дослідників, такі артефакти варто розглядати в музейно-меморіальному контексті, адже їхнє існування – частина складної історичної пам'яті, яку неможливо просто «вилучити» без втрати смислової цілісності міського простору [2].

Також відомим є прецедент, коли задля усунення постколоніального нарративу вінницький ліцей №18 увійшов до Книги

рекордів України, отримавши визнання за створення «найбільшого муралу з вишиванкою» на фасаді навчального закладу. Цей мистецький проєкт став не лише декоративним елементом, а й своєрідним символом національної ідентичності, що поєднав сучасний дизайн із українськими культурними мотивами. Новий розпис з'явився на поверхні утеплювача, яким було закрито советську мозаїку. Вона зображала учнів, навколо яких розгорталася композиція, що уособлювала поширення знань і прагнення до освіти. Проте написи з назвами навчальних предметів, виконані російською мовою, викликали неоднозначну реакцію серед місцевих мешканців і батьків учнів. Для багатьох це стало символом минулої епохи, що вже не відповідає сучасним ціннісним орієнтирам українського суспільства. Втім саму мозаїку не знищили й не пошкодили – її лише приховали за шаром утеплювача. Таким чином, історична частина будівлі збережена, водночас фасад набув нового вигляду, що поєднує прагнення до оновлення з повагою до минулого [4].

Мозаїки часів СРСР можна розглядати як носії численних культурних кодів, у яких минуле співіснує з теперішнім, утворюючи складну мережу взаємодії часів і сенсів. Саме тому вони, навіть втративши первинний ідеологічний зміст, залишаються важливою частиною урбаністичного тексту. Звісно це явище сьогодні постає у міському середовищі як певна «іншість» – воно втратило свій утопічний контекст і виглядає чужим в умовах сучасної України. Тому завдання реставраційних і культурних практик полягає у створенні компромісу між охороною минулого та інтеграцією цих творів у сучасну міську культуру.

Мозаїки супроводжують повсякденне життя містян, стаючи частиною їхніх маршрутів, асоціацій і пам'яті. При щоденному спогляданні подібних виробів мистецтва, вони постають у ролі природного компонента міського ландшафту, що водночас зберігає у собі пласт історії. Саме в такому «ментальному калейдоскопі» й постає живий образ міста – простору, де час матеріалізується у формах, кольорах і сюжетах монументального мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мозаїки Вінниці: історико-мистецький нарис / Упор. Анастасія Стовець. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2021. 196 с.
2. Гоц Д. Кольорові шматочки радянського минулого: збережені та втрачені мозаїки Вінниці. [режим доступу]: <https://vezha.ua/malenki-shmatochky-radyanskogo-mynulogo-yaki-mozayiky-zbereglys-u-vinnytsi-fotoreportazh/>
3. Гриненко В. Дивіться, як мозаїки 20 століття у Вінниці очистили водою під сильним тиском. [режим доступу]: <https://www.village.com.ua/village/city/city-news/362773-divitsya-yak-mozayiki-20-stolitnya-u-vinnitsi-ochistili-vodoyu-pid-silnim-tiskom>
4. Стасюк І. Мозаїку на лиці у Вінниці закрили «найбільшою в Україні» вишиванкою. [режим доступу]: <https://hmarochos.kiev.ua/>

Олена Таран, Олена Гончарук

ПАМ'ЯТЬ ПРО II СВІТОВУ ВІЙНУ В ГРОМАДСЬКОМУ ПРОСТОРІ: ТРАДИЦІЙНІ МЕТОДИ ТА НОВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ (НА ПРИКЛАДІ ТИВРОВА ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Анотація. На прикладі Тиврова розглядається принцип поєднання традиційних практик (насамперед усноїсторичних наративів) та нових технологій для нового прочитання (інтерпретації) локальної історії періоду Другої світової війни в маленьких містечках Східного Поділля. Як корелюються колективна пам'ять та LiDAR-сканування в культурному ландшафті містечка.

Ключові слова: Тиврів, єврейська громада, Голокост, Друга світова війна, LiDAR-сканування, меморіальна культура.

Olena Taran, Olena Honcharuk

MEMORY OF WORLD WAR II IN PUBLIC SPACE: TRADITIONAL METHODS USING NEW TECHNOLOGIES (ON THE EXAMPLE OF TYVROV, VINNYTSKA REGION)

Abstract. The example of Tyvriv is used to examine the principle of combining traditional practices (primarily oral history narratives) and new technologies for a new reading (interpretation) of local history during World War II in small towns in Eastern Podillia. How collective memory and LiDAR scanning correlate in the cultural landscape of the town.

Keywords: Tyvriv, Jewish community, Holocaust, World War II, LiDAR scanning, memorial culture

Традиційна радянська історіографія акцентувала «визволення» від нацистів червоною армією, ігноруючи сталінські репресії та Голокост. Нова інтерпретація історичних подій, що сформувалася в Україні після 1991 р. (і особливо після 2014 р.), розглядає війну як подвійну окупацію двома тоталітарними режимами, підкреслює жертви українців, євреїв, локальний колабораціонізм та травму спільнот. Ця інтерпретація базується на архівних джерелах, усних історіях, меморіальних проєктах та сучасних технологіях, задіяних в гуманітарних дослідженнях, як, наприклад, LiDAR-сканування для виявлення масових поховань.

Існує велика кількість наукової літератури в галузі дослідження Голокосту як на території України загалом, так і Східному Поділлі зокрема (наприклад, публікації Українського центру вивчення історії

Голокосту) [1; 2]. Маленькі подільські містечка, на відміну від великих центрів, таких як Вінниця чи Кам'янець-Подільський, мали аграрний характер з мішаними українсько-єврейськими громадами (євреї часто становили 20–50% населення). Частина з них (Райгород, Соболівка, Немирів, Гайсин, Ободівка) опинилася у фокусі дослідників [1]. Війна тут проявлялася не в великих битвах, а в рутинному терорі: примусовій праці, гетто, депортаціях та масових розстрілах. Сучасна українська історіографія (з 2010-х рр.) пропонує «деколонізацію» наративу (відмова від терміну «велика вітчизняна війна») та приділення уваги новим джерелам: усноісторичним оповідям; закритим/обмеженим раніше для широкого загалу громадськості архівам; а також новим технологіям, як, наприклад, Light Detection and Ranging (LiDAR) для дослідження масових поховань, та проєктам, як «Protecting Memory», присвячених II світовій війні. Це підкреслює локальний вимір: як війна травмувала маленькі громади, вплинувши на пострадянську ідентичність.

Селище Тиврів (до адмінреформи 2020 р. районний центр Вінницької обл.), розташоване на березі Південного Бугу, стало одним із осередків трагічних подій II світової війни на Поділлі. Воно пережило німецьку окупацію (з 18 липня 1941 р.), а з жовтня 1941 р. – румунську (як частина Трансністрії). Локальна історія Тиврова, подібно до інших подільських містечок, була позначена терором, примусовою працею та масовими вбивствами, переважно єврейського населення.

Усноісторичні свідчення про масові розстріли у місціні «Чорний ліс» місцеві краєзнавці та активісти почали збирати у 1970-х – 1980-х рр., а 1994 року місцевий журналіст Володимир Очеретний у районній газеті «Маяк» ініціював публікацію спогадів очевидців і свідків масових розстрілів євреїв у Чорному лісі. Одночасно з ним інший активіст, Леонід Фельдман, розпочинає пошукову роботу по встановленню прізвищ закатованих цивільних. У тісній співпраці з заступником директора Державного архіву Вінницької області Фаїною Винокуровою, опрацювавши значну кількість архівних матеріалів, Л. Фельдману вдалося відновити списки більше двохсот розстріляних з 413 (офіційно відома цифра на той час). Це при тому, що єврейська община Тиврова до 1941 р. налічувала більше тисячі осіб. Під час архівної пошукової роботи стало відомо, що це не єдина братська могила у Тиврові. Більше того, у Чорний ліс звозили євреїв і з сусідніх населених пунктів, тому офіційні дані потребують уточнення, а списки розстріляних – доповнення.

Спогади тиврівчан стосуються подій літа-зими 1941–42 рр., коли територія містечка та прилеглих сіл по правий бік Південного Бугу входила в німецьку окупаційну зону, а громадяни єврейської національності підпали під політику тотального винищення. Сюжети інтерв'ю стосувались розстрілів та місць поховань членів єврейської громади Тиврова. На основі усних розповідей проживається віктимний досвід війни як катастрофи. Досліджувати історію єврейської громади (хоча б епізодично), яка проживала в Тиврові напередодні війни,

важливо з точки зору хронології Голокосту: яким було ставлення місцевого населення було до євреїв, адже всі вони проживали разом, займались часто з односельцями спільною справою, жили по сусідству, родичалися.

Згідно усноїсторичних наративів, окупаційна влада залучала місцевих хлопців 15-16-ти років для копання ями, до якої звозили євреїв і розстрілювали у ній. Михайло Павлішин: «Німці прийшли, вступили, євреїв побили, хтось встиг втікти і вони [німці] розбирали хати єврейські і почали варити пиво на пивзаводі. [...]Так, Толька Павлішин, він копав могили. Був такий Фонька, каже: «Хлопці, завтра в райсполком [так респондент назвав німецьку управу] на таке-й-таке время з лопатами». Де ти дінешся. Власть їхня була. А це був староста, ну як поліцай. Куди дінешся. Німці зганяли жидів до райсполкома забирали в них золото, зуби і везли в ліс і там розстрілювали. А німці мали це золото віддати на пользу Германії. Не дай Бог, щоб в німця нашли якесь кільце. Німця накажуть. Тут, де садик зараз построєний, стояла охрана і там грузили євреїв».

Використання LiDAR-сканування для виявлення масових поховань у Тиврові та околицях вписується в сучасне переосмислення цих подій, розкриваючи приховані аспекти Голокосту та інших злочинів, які замовчувалися радянською історіографією. LiDAR-сканування є неінвазивним методом, що дозволяє поважати релігійні норми єврейських громад. У Тиврові результати сканування (2022–2023 рр.) стали основою для встановлення меморіальних табличок у рамках проекту «Protecting Memory». Наприклад, у 2023 р. на старому цвинтарі та в районі лісу біля Тиврова з'явилися інформаційні знаки з QR-кодами, які ведуть до історичних матеріалів про Голокост.

Ці проекти також інтегрують дані LiDAR у ширший контекст подільських містечок, як-от Райгород чи Соболівка, де подібні могили (2758 тіл у Райгороді, 382 у Соболівці) були задокументовані раніше. У Тиврові результати сканування (2022–2023 рр.) стали основою для встановлення меморіальних табличок у рамках проекту «Protecting Memory».

Нове прочитання локальної історії Тиврова, як і всього Поділля, відходить від радянського наративу про «Велику Вітчизняну війну» до визнання подвійної окупації (нацистської/румунської та радянської) та акцентує на геноциді євреїв і травмах місцевих громад. У XXI ст. усноїсторичні свідчення та LiDAR-сканування відіграють ключову роль у цьому процесі. У Тиврові, на відміну від великих міст, війна мала особистий характер: сусіди-українці ставали свідками розстрілів. Технологія LiDAR допомагає точно вказати місця трагедій, повертаючи їх у колективну пам'ять. У Тиврові, де єврейська громада фактично зникла після війни, LiDAR-дослідження сприяють відновленню пам'яті про міжетнічне співжиття. Наприклад, меморіальні проекти наголошують на випадках порятунку євреїв українцями, як родина Поліни Михайлової (дів. Сидорук).

Технологія LiDAR-досліджень має до певної міри освітній характер: допомагає школярам і громаді осмислити втрату єврейської культури та наслідки окупації. Водночас LiDAR-дослідження стикаються і з технічними обмеженнями: у Тиврові, де Південний Буг і ліси створюють складний рельєф, LiDAR потребує додаткових методів (георадар, магнітометрія) для розрізнення природних западин і могил.

У контексті Тиврова усноісторичні свідчення та сучасні технології LiDAR-сканування стають інструментом для відновлення пам'яті про жертв Голокосту та окупації, які були стерті з офіційної історії. Виявлення нових могил (як у Чорному лісі біля Тиврова, 2022 р.) підтверджує масштаби трагедії 1941–1942 рр. і підкреслює роль містечка в історії Голокосту. Це вписується в нове прочитання історії Поділля, коли акцент зміщується на локальні травми, міжетнічну взаємодію та меморіалізацію втрачених громад.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дерев'янок Н. Райгород і Соболівка: життя та загибель єврейських громад. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2023. 137 с.
2. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.

Наталія Гуменюк

ПРОВОДИ У ВІЙСЬКО: ВІД САКРАЛЬНОГО ДІЙСТВА ДО ВИХОЛОЩЕННЯ ТРАДИЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ТРЬОХ ПОКОЛІНЬ ПОДІЛЬСЬКОГО СЕЛА)

***Анотація.** У статті на основі усних спогадів і фольклору йдеться про згасання народної традиції проводження юнаків на службу в армію, що сталося за життя трьох поколінь подільської родини.*

***Ключові слова:** традиція, армія, проводи, покоління, пам'ять, пісня, повага.*

Natalia Gumenyuk

FAREWELL TO THE MILITARY: FROM A SACRED ACT TO THE EXPLORATION OF TRADITION (ON THE EXAMPLE OF THREE GENERATIONS OF A PODIL VILLAGE)

***Abstract.** The report, based on oral memories and folklore, talks about the fading of the folk tradition of seeing off young men for military service, which happened during the lifetime of three generations of a podolsk family.*

Keywords: *tradition, army, farewell, generation, memory, song, respect.*

Якось на уроці, розповідаючи про родинні маєтки Західної Європи, про родинні портрети, речі, які передавались із покоління в покоління, я почула таке запитання: «А де ж наші скрині, наші мисники із полив'яними тарілками, ікони і рушники, які були у господах наших предків?».

Наш спадок вмирав то під імперським гнітом, то у більшовицькому ярмі, особливо в трагічні 1920–1930-ті рр. Наші традиції відходили у вічність разом зі старшими поколіннями. Вмирання народної культури не припинялось і в наступні роки. Як дуже влучно зауважувала О. Забужко, винищення євреїв було фізичним, а винищення українців – ментальним. Нам дозволяли жити, але не як українцям, застосовуючи для цього різні методи і прийоми: інформаційні, психологічні, політичні, економічні. І в часи становлення радянської державності дійсність потребувала ще більше зусиль для уніфікації. Народні традиції було заміщено советськими святами, перервався зв'язок поколінь, відбулась заміна смислів і понять. В умовах виживання, страху і терору, голоду і бідності такі маніпуляції було робити значно легше. Та коли матеріальне можна було знищити швидше (продавши, викравши, знищивши), то традиції (духовність) винищувати було набагато важче. На це пішло значно більше часу і набагато підступніші методи. І як не видається дивним, прикріплення селян до колгоспу через внутрішні паспорти в часи Голодомору, допомогло втримати українську традиційність. Так, із підміною понять, але втримати. І поряд із радянським новим роком – Різдвяні колядки, із ялинкою – дідух. А поколінню, яке народилось у 1950-ті, вже на початку 1970-х нарешті вдалось вирватись із села у місто, де урбаністична культура була більш радянською. Тому руйнування традицій відбувалось стрімко саме в 1970 – 1980-х рр., відтак і процеси русифікації – активніші і всепоглинаючі.

Отже, розглянемо традиції проводів в армію в подільському селі на прикладі трьох поколінь: моєї мами – Гуменюк (в дівочтві – Мришук) Галини Улянівни, 1952 р. н.; мене, Ворончук (в дівочтві – Гуменюк) Наталії Володимирівни, 1974 р. н., і моїх дітей, 1995 і 2005 рр. н. За цей час (від 1950-х рр. до початку ХХІ ст.) відбулась радикальна зміна самого обряду і його смислів: від цілісного пам'ятання і розуміння традиційності дійства моєю мамою до чистої формальності – для мене і до повної відсутності у житті моїх дітей.

У нас практично із другої половини 1990-х рр. проводів в армію як таких вже не було. Хлопці служили, зазвичай, недалеко. А у 2015 р. мій брат, Гуменюк Валерій Володимирович, офіцер саперно-інженерних військ пішов на війну проти російського агресора (тоді – АТО). Його благословляла, ще жива тоді, бабуся Мришук Фросина Михтодівна, 1922 р. н., якій було 93 роки. Російсько-українська війна почала пробуджувати важливі смисли.

Моя мама народилась у с. Брицьке, тепер Вінницького району Вінницького області, Турбівська ОТГ. За її молодості у селі проводились відповідно до весняного і осіннього призову. Рекрутів (так у селі називали новобранців), зазвичай, було багато. Проводи в армію вважалися своєрідним обрядом «переходу» (ініціації), адже парубки переходили в статус «чоловіків»: «Підеш в армію – там з тебе чоловіка зроблять!». Одружувалися, зазвичай, вже після армії. Вважалось: той, хто не служив, той неповноцінний парубок. Дівчата неохоче з такими зустрічалися, бо це, як правило, означало, що юнак має якусь хворобу. Тому до проводів заздалегідь готувались. Про очікування та відповідальність цього моменту йдеться, до прикладу, у «випроважальних» піснях:

*«... Ой чи в хід, чи в похід.
Чи в доріженьку,
Переночуй, мій синочку,
Ще хоч ніченьку.
Ой рад би я, моя мати,
Ще й другу ночувать,
Та боюся, моя мати,
Щоб похода не втерять.
Не втеряєш, мій синочку,
Я пораньше всіх встаю,
Я пораньше всіх встаю,
Тебе, сину, розбуду.
Піють півні, піють другі,
А курочка сокоचे,
Будю, будю я синочка,
Він вставать не хоче.
Вставай, вставай, мій синочку,
Бо вже тобі пора вставать,
Бо вже твої товариші
Всі на кониках сидять...».*

Співали і в день провід, і наступного. В піснях програмували рекруту щасливу службу, особливу увагу приділяли матері і дівчині, що залишалися чекати:

*«В неділю раненько
Та так жалібненько
Кувала зозуля
В гаю зелененькім.
Ой то не зозуля,
То рідная мати,
Вона виряджала
Синочка в солдати.
Іди, іди, сину,
Іди, не барися,
Через три годочки
Додому вернися.*

Я думала, сину,
Що то ворон кричав,
А то за тобою
Дівчинонька плаче,
Я думала, сину,
Що то скрипка грає,
А то за тобою
Дівчина ридає.
Я думала, сину,
Невістки діждати,
А ти ідеш, сину,
Службу відбувати.
Я думала, сину,
Онуків діждати,
А ти ідеш, сину,
В солдати, в солдати...»

Інший варіант:

«Кропіть, кропіть, дощі, доріженьку,
А щоб не куріла.
Розважайте молоду дівчину,
А щоб не тужила.
Кроплять, кроплять дощі доріженьку,
А вона все курить,
Розважають молоду дівчину,
А вона все тужить...»

Або:

«А я в армію іду (двічі),
Я свою дівчину (двічі)
Та й до Бога завежу».

Чи:

«Коли калина розцвіла,
То не ламай калину,
Коли дівчина молода,
То не лишай дівчину.
Ой, помню, помню я той час,
Ти плакала за мною,
І на прощання раз у раз
Махала хустиною...»

За дівчиною після «випроваження» наглядали родичі і друзі молодого, мали допомагати і підтримувати.

За свідченнями мами, співали під гармошку або акапельно. Могли бути програвач, радіола, а в заможніших – духова музика. Репертуар змінювався, до народних додавались радянські пісні.

У 1980-х рр. почала з'являтися естрада переважно з радянськими російськомовними піснями. Народні пісні почали виходити з моди, хоча продовжували виконуватись старшим

поколінням під час застілля. Естрадні танці витіснили народні – польку, краков'як, падеспан тощо.

У 1960–70-х їжа на проводах була традиційною: холодець, тушкована капуста, пампушки, киселиця і колотуха. Послугувувались ложками, оскільки виделками на той час в селі практично не користувались. Обов'язковим був звичай «колії» – передавання однієї склянки з горілкою по колу, що означало єднання присутніх через «хліб-сіль». Головним було побажати щасливої дороги у новому статусі.

Незважаючи на важкі 1990-ті рр., асортимент святкового столу стає різноманітнішим. Рекруту давали гроші, за які він купував собі все необхідне. Ці гроші гості клали на тарілку із відповідними побажаннями. Потім мама зав'язувала їх в хустку і передавала сину. Частиною грошей покривали витрати на проводи.

Було прийнято благословляти сина, перехрестивши та проказавши молитву. За мого покоління традицію благословення спростили до побажання гарної служби.

Незмінними атрибутами проводів були рушник (символ дороги), яким рекрута пов'язували батьки (потім він забирав рушника із собою) і хустка, що пов'язувала дівчина. Пізніше аналогом рушника стала червона стрічка – «лента». В українській обрядовості перев'язування має семантику не лише дороги, а й подяки: так люди йому дякували за майбутній захист.

Рекрут мав попрощатися зі всіма і попросити вибачення: «Прощай, прощай, моя громадо! Може з ким сварився, а як вийшов за нові ворота, слізоньками вмився...». За свідченнями мами, у селі була Порхунова гора, до якої сходились після застілля наступного дня рекрути із близькими та друзями. Новобранці сідали в машину, яку виділяв колгосп, а громада мала кидати соломі під колеса, щоб легкою була дорога. В мої часи така традиція вже зникла. Після цього рідні знову поверталися за стіл і «гладили дорогу» (пили, їли, співали) доти, доки новобранець не доїде до військкомату.

Наше головне завдання – виховати у молодших поколінь повагу до культурної спадщини, що є запорукою збереження національної ідентичності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. 703 с.
2. Чумарна М. Я є Україна. Світоглядний всесвіт українців. Тернопіль: Богдан, 2021. 304 с.
3. Записано Н. В. Ворончук від Гуменюк (у дів. – Мришук) Галини Улянівни, 1952 р. н., жительки смт Турбів, Вінницького району Вінницької області. 1–5 квітня 2024 р. //Архів авторки.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Nesterenco Ana-Maria** – Doctoral School of Humanities and Education Sciences, Moldova State University, докторантка школи докторантури з гуманітарних і освітніх наук Державного Університету Молдови.
- Бабій Людмила Іванівна** – аспірантка кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Березовська Анна Володимирівна** – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Березюк Ілля Денисович** – здобувач вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Блащук Катерина Анатоліївна** – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Вихованчук Дарія Юріївна** – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Вітюк Олександр Олегович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Войнаровський Анатолій Володимирович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Волощук Володимир Володимирович** – здобувач вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Гасвська Тамара Олександрівна** – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Гальчак Сергій Дмитрович** – доктор історичних наук, професор кафедри журналістики Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, голова Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.
- Гандзюк Віталій Олександрович** – кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент, декан факультету філології й журналістики імені Михайла Стельмаха.

- Герасимчук Сергій Борисович** – аспірант кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Гончарук Олена Михайлівна** – учитель історії, старший вчитель, Тиврівський ліцей Тиврівської селищної ради Вінницького району Вінницької обл.
- Голуб Анастасія Олександрівна** – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Гордієнко Олена Іванівна** – аспірантка кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, завідувачка відокремленого підрозділу «Музей Мужніх» Вінницького обласного краєзнавчого музею.
- Григоришин Віталій Вікторович** – аспірант кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Гудзевич Анатолій Васильович** – доктор географічних наук, професор кафедри географії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Гудченко Зоя Степанівна** – кандидат архітектури, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.
- Гула Сергій Анатолійович** – кандидат історичних наук, заступник директора Музею Вінниці з наукової роботи.
- Гуменюк Наталія Володимирівна** – вчитель-методист КЗ «Турбівський ліцей №2 Турбівської селищної ради Вінницького району Вінницької області».
- Даниленко Віктор Михайлович** – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України.
- Даниленко Олександр Вікторович** – доктор історичних наук, професор КНУ ім. Тараса Шевченка.
- Дісяк Павло Олексійович** – краєзнавець.
- Долинна Анна Сергіївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Дровозюк Степан Іванович** – доктор історичних наук, професор, ректор комунального закладу вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти».
- Жмуд Наталка Вікторівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

- Жмуцька Діана Вікторівна** – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Завальнюк Костянтин Вікторович** – кандидат історичних наук, член НСКУ.
- Зелінський Руслан Мар'янович** – начальник відділу Літинської селищної ради Вінницького району Вінницької області, Почесний краєзнавець України.
- Зінченко Арсен Леонідович** – доктор історичних наук, професор, провідний науковий працівник Музею Вінниці.
- Зінько Юрій Анатолійович** – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Зозуля Дмитро Олександрович** – здобувач вищої освіти ступеня магістр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Калитко Сергій Леонідович** – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий редактор редакції книги «Реабілітовані історією. Вінницька область», член НСКУ.
- Каліберда Дмитро Олександрович** – аспірант кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Каросва Тетяна Робертівна** – доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Коваленко Олександра Юріївна** – здобувачка вищої освіти ступеня магістр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Коваль Інна Олегівна** – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр курсу факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Колесник Вікторія Василівна** – старший науковий співробітник Музею Вінниці.
- Колесникова Анастасія Олексіївна** – старший науковий співробітник Музею Вінниці.
- Коляструк Ольга Анатоліївна** – доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Корнелішина Алевтина Олегівна** – здобувачка вищої освіти ступеня магістр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького

державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кравченко Павло Миколайович – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, заслужений працівник освіти України.

Кравчук Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кравчук Олена Ростиславівна – кандидат історичних наук, викладач кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін, Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського МОЗ України.

Криворучко Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Кузьмінець Наталія Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Левчук Дмитро Володимирович – краєзнавець.

Лисий Анатолій Кононович – кандидат історичних наук, доцент, Почесний краєзнавець України.

Машталір Андрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри педагогіки вищої школи та суспільних дисциплін, керівник навчального відділу Тернопільського національного медичного університету імені І.Я. Горбачевського Міністерства охорони здоров'я України.

Мельничук Олег Анатолійович – доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мельничук Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Мурашова Ольга Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Неприцький Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Пархоменко Єгор Романович – здобувач вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Пархомчук Тетяна Іванівна – здобувачка вищої освіти ступеня магістр Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Петрова Надія Дмитрівна – здобувачка вищої освіти ступеня магістр Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Полякова Анна Сергіївна – здобувачка вищої освіти ступеня магістр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Прибила Володимир Олексійович – член Національної спілки краєзнавців України.

Рекрут Валерій Пилипович – секретар-референт Національної спілки краєзнавців України, кандидат історичних наук, Почесний краєзнавець України.

Рога Олексій Олександрович – здобувач вищої освіти ступеня магістр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Рога Анастасія Олександрівна – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Романець Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, викладач відокремленого структурного підрозділу «Вінницький фаховий коледж НУХТ».

Романюк Іван Миронович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Стадник Олена Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Таран Олена Григорівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України.

Трембцький Анатолій Михайлович – доктор історичних наук, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті ім. Івана Огієнка.

Тучинський Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

- Федоришен Олександр Юрійович** – директор Музею Вінниці, відповідальний секретар Ради з питань історії, культурної спадщини та топоніміки Вінницької міської територіальної громади.
- Хлапонін Дмитро Борисович** – здобувач вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Чернега Богдана Сергіївна** – здобувачка вищої освіти ступеня магістр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.
- Черняк Василь Васильович** – вчитель історії «Білянської гімназії Чернівецької селищної ради».
- Шарко Ірина Петрівна** – здобувачка вищої освіти ступеня бакалавр факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Вінниччина: минуле та сьогодення.
Краєзнавчі дослідження.
Матеріали XXXVII Вінницької всеукраїнської
наукової історико-краєзнавчої конференції.
7 листопада 2025 р.

Відповідальний редактор Мельничук О.А.

Відповідальний секретар Жмуд Н.В.

Технічний редактор Мазур І.В.

***Видання здійснено за фінансової підтримки
Голови Вінницької районної державної адміністрації,
депутата Вінницької обласної ради VIII скликання
виpusкника історичного факультету (1997-2002)
Урдзіка Віталія Валерійовича***

Видавець: Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.

21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32

Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06

email: info@vspu.edu.ua

<http://www.vspu.edu.ua>

Підписано до друку 16.12.2025 р.

Формат 60x84/18. Папір офсетний. Друк офсетний.

Гарнітура Times New Roman Cyr.

Друк. арк. 24. Умов. друк. арк. 22,32. Обл.-вид. арк. 21,2.

Наклад 100 примірників. Зам. № 9536/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д.Ю. з оригіналів замовника.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 5254 від 05.12.2016 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.

21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.

Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.

email: info@tvoru.com.ua

<http://www.tvoru.com.ua>